

8/2135

BUDAPESTI SZEMLE

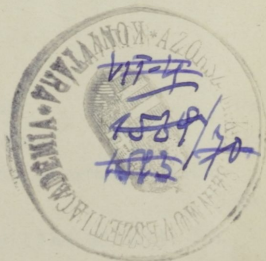
A MAGYAR TUD. AKADÉMIA MEGBIZÁSÁBÓL

SZERKESZTI

GYULAI PÁL.

NEGYVENNEGYEDIK KÖTET

(106. 107. 108. SZÁM.)

BUDA-PEST.

FRANKLIN-TÁRSULAT

MAGYAR IROD. INTÉZET ÉS KÖNYVNYOMDA.

1885.

BUDAPESTI SZEMLE

MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA MEGHÍVÁSÁBÓL

GYIKAI PÁL

NYELVTUDOMÁNYI KÖZLÖNY

1953. évi 3. kötet

~~Leltárpló 4757
tétele alatt bevételezve.
Bp. 1953. 3. 10. 22~~

26.-

Orsz. Levéltár Igazgatósága
18954. 61. sz. sz.

TARTALOM.

CVI. SZÁM.

RANKE VILÁGTÖRTÉNELME. (I.) — Mika Sándortól... ..	1
BIRTOKJOG ÉS BIRTOKVISZONYOK NAGYBRITANNIÁBAN ÉS IRORSZÁGBAN. (I.) Bernát Istvántól... ..	19
AZ ALFÖLD FOLYÓIRÓL. — Hunfalvy Jánostól... ..	54
NE HALLJA HIRÉT AZ ANYJÁNAK. — (VI.) Regény. — Pálffy Alberttől... ..	83
A HARANG. Schiller után, németből. — Szász Károlytól... ..	101
AZ ORSZÁGOS TÁRLAT TANULSÁGAI. (III.) — Heltai Ferencztől.	113
DUMAS SÁNDOR. — rf... ..	137
ÉRTESITŐ: Ifj. Apáthy István: <i>Út a révpárt felé. Klinikai képek.</i> —i. — Boutmy E.: <i>Etudes de droit constitutionnel.</i> —l. — Laube H.: <i>Grillparzer's Lebensgeschichte.</i> h. — <i>Nyílt levél a szerkesztőhöz.</i> Pisztory Mórtól. — Hibaigazítás... ..	143

CVII. SZÁM.

BÁRTFAY LÁSZLÓ ÉS NEJE. — Ágoston Józseftől... ..	161
RANKE VILÁGTÖRTÉNELME. (II.) — Mika Sándortól... ..	171
A RÉGI ES ÚJ REGÉNYRŐL. — Hillebrand után németből. — Góbi Imrétől... ..	200
BIRTOKJOG ÉS BIRTOKVISZONYOK NAGY-BRITANNIÁBAN ÉS IRORSZÁGBAN. (II.) — Bernát Istvántól... ..	218
NE HALLJA HIRÉT AZ ANYJÁNAK. (VII.) Regény. — Pálffy Alberttől	246
KÖLTEMÉNYEK: <i>Múlt és jövő.</i> Drámai allegoria. Csiky Gergelytől. — <i>Vörösmarty hátrahagyott irataiból: Önm és bü.</i> — <i>Pályalombok.</i>	279
A GAZDASÁGI CONGRESSUS ÉS AZ AGRÁR MŰVELŐSÉG ALDOM. — U.—	287
GUBERNATIS MŰVE MAGYARORSZÁGRÓL. — Riedl Frigyesztől... ..	308
SZATMÁR MINT HELYNÉV. — Pesty Frigyesztől... ..	319

CVIII. SZÁM.

KÖLCSEY FERENCZ ÖNÉLETRAJZA	321
JAJCZA, A MAGYAROK UTOLSÓ VÉGVÁRA BOSZNIÁBAN. — Asbóth Jánostól	332
A TAKARÉKPÉNZTÁRI BETÉTEK BIZTOSITÁSA. — Végh Arthurtól	351
AZ Ó-PERZSA VALLÁSOS IRODALOMRÓL. — Stein Auréltól	365
BLUMAUER ALAJOS. — Heinrich Gusztávtól	384
A KAMARAI OKIRATOK ÉS HORVÁTORSZÁG. — Marczali Henriktől	397
RIP VAN WINKLE. Beszély. Irwing Washington után, angolból. — Ács Zsigmondtól	413
KÖLTEMÉNYEK: <i>Szép Zsanett</i> . Burns után, angolból. Lévay Józseftől. — <i>Arany halálakor egy talmi hazafhoz</i> . Horváth Boldizsártól	429
ADALÉK A GÖRÖG KÖLTÉSZET PESSIMISMUSÁHOZ. — Ifjabb Reményi Edétől	432
KÖRÖSI CSOMA SÁNDOR. — F. K.	437
MAGYARORSZÁG NÉPMOZGALMA. — Láng Lajostól	448
ÉRTESITŐ: T. Max Müller: <i>Indien in seiner weltgeschichtlichen Bedeutung</i> . a. d. — id. Szinnyei József: <i>A komáromi magyar színészet története</i> . g. — Dr. Lipp Vilmos: <i>A keszthelyi sirmezők</i> . Téglás Gábortól. — Fiók Károly: <i>Nala és Damajanti</i> . a. d. — K. Nagy Sándor: <i>A váradi színészet története</i> . g. — V. Maniu: <i>Zur Geschichtsforschung über die Rumänen</i> . Hunfalvy Páltól. — M. Florianus: <i>Historiae hungaricae fontes domestici</i> . M. H. — Zádor Gyula: <i>Zádor György levelezése Kazinczy Ferenczcel</i> . a. d. — <i>Nyílt levél a szerkesztőhöz</i> , gr. Pongrácz Frigyesről	454

RANKE VILÁGTÖRTÉNELME.*)

Első közlemény.

A legnagyobb s talán egyetlen nagy történetíró, kire Németország büszkén hivatkozhatik, Ranke Leopold az emberi kor legszélő határához érkezve, történetírói munkásságára a koronát készül föltenni. Miután közel ötven kötetre terjedő történelmi műveiben fényt vetett az európai nemzetek legtöbbszörének múltjára, még egyszer visszatekint az emberiség általános történelmére és hatvan évi történetírói munkásságának végeredményeképen előttünk fekszik a *Világtörténelem* már eddig megjelent öt kötete.

Helyesen jegyzi meg Ranke e legújabb művének egyik ismertetője,**) hogy valamint Ranke eddig megjelent művei Nyugat- és Dél-Európa újkori történelmére nézve korszakot alkottak, úgy Ranke fellépése mint egyetemes történetíró a történetirodalom e mezéjén is korszakot jelöl. A feladat, mire vállalkozott, óriási; önmaga mondja, hogy a világtörténelmet a legfőbb követelményeknek megfelelően megírni lehetetlen, de hozzászól, hogy szükséges volt megkísérteni. Ugyanakkor tisztán és világosan meghatározza a világtörténelem főladatát. «A világtörténelem — mondja erre vonatkozólag a bevezetésben — fel-

*) *Weltgeschichte von Leopold von Ranke*. I. Thl. *Die älteste historische Völkergruppe und die Griechen*. 3. Aufl. 1883. II. Thl. *Die römische Republik und ihre Weltherrschaft*. 3. Aufl. 1883. III. Thl. *Das altrömische Kaiserthum*. 3. Aufl. 1883. IV. Thl. *Das Kaiserthum in Konstantinopel und der Ursprung romanisch-germanischer Königreiche*. 3. Aufl. 1884. V. Thl. *Die arabische Weltherrschaft und das Reich Karls des Grossen*. 3. Aufl. 1884.

***) Pöhlmann a *Historische Zeitschrift* 1884. évfolyamában.

öleli minden idők és nemzetek eseményeit, de ez általános meghatározás még magyarázatra szorúl.» A középkorban s még az újkor első századaiban is megelegedtek a négy világm monarchiának prófétai mondásokból átvett ábrázolásával. A tizennyolczadik század, mint sok más téren, úgy itt is forradalmat indit meg; az eszmék átalakulása a világtörténelemnek a középkorból fenmaradt fogalmát mintegy sæcularizálta. Első renden befolyt e fölfogás megdöntésére egy Angliában *Világtörténelem* cím alatt megjelent és több európai nyelvre lefordított egyetemes néptörténelem.

De e munka érdeme csakis a régi fölfogás szétrobbantásában állott, világtörténelmet — mint czíme jelzi — nem adott, valamint nem adtak az irodalom ez ágát később gazdagító egyetemes történelmek helyesebben történelmi encyclopædiák. «A nemzetek történelmének gyűjteménye szűkebb vagy tágasabb keretben még nem ad világtörténelmet, a dolgok kapcsolata elveszne szem elől, holott a világtörténelmi tudomány föladata épen abban áll, hogy e kapcsolatot fölismerje, és kimutassa a nagy események menetét, mely minden népet egyesít és fölöttök uralkodik. Első tekintetre szembeötlő, hogy ily közösség létezik.» Ranke tehát lemondott a nemzeti történelmek részletes tárgyalásáról; mert ez a történelmi tudományok encyclopædiájába illik, de a világtörténelemben helyet teljességgel nem igényelhet. E fölfogás következménye az is, hogy a világtörténelmi tárgyalásnál tekintetbe veendő népek körét sokkal szűkebbre vonja, mint ez az eddigi világtörténelmekben történni szokott s például mindjárt kezdetben elveti azon hagyományos fölfogást, mely egyik vagy másik keleti népnek ős időktől öröklött állapotát vette föl kiinduló pont gyanánt. «Lehetetlen — úgymond — az örökre megállapodott népekből indúlni ki, hogy a világtörténelem belső mozgalmát megérthessük. A nemzetek nem jöhetnek más kapcsolatban tekintetbe, csak a mennyiben egymásra hatva egymásután megjelennek és egymással élő összességet alkotnak. A világtörténelem phantasmákká fajulna, ha elszakadna a nemzeti történelmek szilárd talajától; de viszont ép oly kevéssé maradhat e talajhoz szegezve. Az emberiség történelme magokban a nemzetekben jelen meg; van egy történelmi élet, mely előrehaladva egyik nemzettől a másikhoz, egyik népkörtől a másikhoz megy át. Épen a különböző

néprendezések küzdelmében állott elő az egyetemes történelem, ebben jutottak öntudatra a nemzetiségek.»

Hiányául szokták fölhozni Ranke történetírásának a töredékességet, az ismeretes dolgok fölemlítésének gondos kerülését, mi árt az előadás világosságának és lehetetlenné teszi, hogy teljes egészet adjon.*) A töredékesség, már az anyag roppant terjedelménél fogva még élesebben feltűnik világtörténelmében, mint régibb műveiben, melyekben csak egyes nemzetek vagy korszakok történelmét tárgyalta, de mint a fönnebbi meghatározásból kitűnik, a töredékességet legalább ez új művében hibául alig róhatjuk föl. Különben is Ranke czelja nem az volt, hogy a használatban levő világtörténelmi compendiumokkal versenyezzen. Álláspontja összehasonlíthatatlanul magasabb, s bár lemond arról, hogy a történelmi fejlődés czelját meghatározza, világtörténelme a történelem bölcsészete.

Mindazon tulajdonok, melyek Ranket századunk egyik legkiválóbb történetírójává emelték, erőteljesen nyilvánulnak legújabb művében. Mély és biztos történelmi fölfogással jelöli ki mindig azon viszonyokat, melyek az illető kor általános történelmének irányát megszabják, tiszta világításba helyezi az egyes események világtörténelmi kapcsolatát s kiváló szerencsével érvényesíti a már régibb műveiben nagy szerepet játszó egyéni momentumot, midőn kimutatja egyes kimagasló egyének tényeinek befolyását az általános fejlődésre. Azon tétel, hogy a történelem folyását nemcsak az általános irányok szabják meg, hanem szükség van nagy egyénekre is, hogy azokat érvényre emeljék, Ranke történetírásának egyik alapelvét képezi.

Az első kötetet három különböző nagy vallásforma jellemzése nyitja meg. Az egyiptomiak helyi vallása, Babylon általános természetcultusa és a zsidók értelmi istensége: Amon Ra, Baal és Jehova küzdenek egymással. Az e vallásformákon alapuló hatalmak lehanyatlása után a Kr. e. hatodik század első felében a polytheismusnak hódoló görög és az istenség kettős alakját valló perzsa nemzetek emelkedtek föl hatalma-

*) Saint-René Taillandier, *Historieus modernes de l'Allemagne. A Revue des deux mondes* 1854. évf. és Csengery A., *Történetírás és történetírók. Összegyűjtött Munkái* III. k. 186. l.

san és e kettőnek antagonizmusa és küzdelme uralkodott a világtörténelem folyamán mindaddig, míg N. Sándor a perzsa birodalmat szétrobbantotta és a polytheismust keleten újra uralomra juttatta. N. Sándor hódításainak nyomán a görög szellem és hatalom keletet teljesen birtokába vette, míg nyugaton a görög elemmel ellentétben a pún elem, a karthagóiak foglaltak el uralkodó állást. Úgy látszott, hogy e két elem, a pún és a görög, megosztozik az ismert világon, midőn e kettő között egy harmadik hatalom, Róma emelkedett föl.

Róma történelme, melyet a második és harmadik kötet tartalmaznak, gazdag új szempontokban, de kiválóan újak és érdekesek a római történelem kiválóbb eseményeinek általános világtörténelmi méltánylásai. A keresztyénség keletkezésének festése, melynél Ranke a vallásos hit és a történelmi tudomány terét elkülöníteni igyekszik, valamint a keresztyén vallás világtörténelmi jelentőségének feltüntetése kiegészítést képezik a római viláгурalom történelmének.

Az ellentétek világába tekintünk, mondja Ranke a negyedik kötet kezdetén, melyben a római és germán nemzetek, továbbá a catholicismus és arianismus küzdelmét tárgyalja. Kiváló érdekléssel festi a keresztyénség és pogányság végleges küzdelmét, a keresztyén vallás tanainak vegyülését az ó-kor philosophiai tanaival, a latin theologia kifejlődését és a római szent szék lelki felsőségének megalapítását. Ez a román-germán királyságok alakulásának kora, az átmenet az ó-korból az új-korba.

A négy első kötet tartalmának e rövid jelzése után megkísértem föltüntetni, miként sikerült Rankenak megoldani a világtörténelemnek általa kijelölt föladatát munkája legújabb kötetében, mely e czímet viseli: *Az arab viláгурalom és N. Károly birodalma.*

I.

A kör, melyben a világtörténelmi mozgalom a VII. századig lefolyt, az emberi nem lakhelyeivel szemben még mindig nagyon korlátolt terre, a római birodalom határaitra, szorított. Miként nyugat viszonyait a germán és római elem összeköttetése teremtette meg, úgy kelet viszonyait azon köz-

vetlen küzdelmek szabályozták, melyeket a rómaiak által ugyan megtámadott, de le nem győzött ázsiai nemzetek a császárság ellen folytattak. Míg a germánok a római birodalom nyugati határait nyugtalanították, addig az új perzsa birodalom uralkodói, a Sassanidák, a keleti határokon vívtak állandó küzdelmet. A lényeges különbséget nyugaton a germán, keleten a perzsa támadások között a következő körülményben találjuk föl :

Amott a nyugati határokon csak egyes törzsek küzdöttek, kiket nem kötött semmi politikai elv régi isteneikhez, és a kik némi ingadozás után elfogadták a keresztyénséget; ellenben keleten egy nagy birodalom állott a rómaiakkal szemben, mely oly hatalmi állásra emelkedett, hogy a római birodalommal bátran megmérkőzhetett. Justinian az utolsó, hatalmas imperator és I. Chosru, perzsa uralkodó a Nusikoan melléknévvel, kortársak s rokon jellemek voltak.

E két nagy uralkodó halála után váratlan bonyodalmak következében a két birodalom között küzdelem tört ki, mely mindkettőre végzetessé vált és a világ alakját megváltoztatta. Rendesen nem méltányolják kellően, hogy miben áll a nagy hatalmak egyensúlyának fontossága, hogy t. i. ez képezi az általános szabadság föltételét. A hatodik században az általános élet tovább fejlődése a római birodalom és a perzsa királyság ellentétén és egyensúlyán nyugodott, egyik keleten, másik nyugaton foglalt el uralkodó állást. A rómaiak a perzsa uralkodók ellenmüködése nélkül soha meg nem engedték volna a germán népek fölemelkedését és viszont hányszor gátolták meg a rómaiak támadásai a perzsákat abban, hogy uralmukat kelet távoli vidékeire kiterjesszék.

Heraclius és Chosru Parvitz e küzdelem kimagasló alakjai. Ez utóbbiban a perzsa és pogány elv ellentéte a római és keresztyén elvvel meg egyszer erőteljesen mutatkozott. Nagy győzelmeket aratott, uralkodott egész Elő-Ázsiában, midőn a római császár merész erélye és a perzsa birodalom belviszályai megbuktatták. Helyet adott az ellenkező behatásnak; a hatalom még egyszer a rómaiaknál maradt, kikkel az új perzsa király szövetségre lépett.

De a régi viszonyokat helyreállítani többé nem lehetett. A római birodalom Nyugat-Ázsiában s magában Egyiptomban is a hosszas perzsa foglalás alatt iszonyú csapásokat

szenvedett. Az évtizedekig tartott háború által elpusztított tartományoknak, maga azon körülmény, hogy az ellenség végezetre is visszavonulásra kényszerítettett, még nem adta vissza régi erejét, régi gazdagságát. A római-görög Syria és Egyiptom nem volt már a régi. A két birodalom régi tényleges és egyszersmind észszerű egyensúlyáról többé nem lehetett szó.

Ez élet-halálra vívott küzdelem, melyben a vallási eszmék is összeütköztek, talán a legkiválóbb határkö az ó- és új-történelem között. Más háborúk főképen a legyőzöttekre szoktak végzetesek lenni, de itt az egymással szemben álló, hol győző, hol legyőzött nagy hatalmak a szerencse változásának következményeit egyformán megéreztek. A külső viszony kevésbé változott, mind két kormány és mind két vallás föntartotta magát. De azért mind két birodalom alapjában megrendült: a rómaiak halálosan kimerítette több tartományának elpusztulása a hosszas perzsa foglalás alatt; a perzsák pedig a szenvedett visszahatás életelvében találta.

Ebben vérzett el tulajdonképen a Sassanidák uralma. A mint a római birodalom egy erős imperatort, úgy a perzsa egy általánosan elismert és erőteljes uralkodót kívánt. De az új perzsa kormány lázadásban gyökerezett s Chosru utódai nem voltak képesek a királyságnak régi erejét visszaadni. A szétépettség e pillanatában emelkedett föl egy ellenség nagyobb eréllyel, mint valaha egy korábbi. E küzdelemben a sassanida birodalom napja örökre leáldozott.

II.

A két nagy hatalom, az ellentétes vallásokon nyugvó római és perzsa birodalmak között utolsó összeütközésök idején egy harmadik hatalom emelkedett föl, mely egyszersmind vallásos természetű volt, vagy mondjuk egy új vallás, mely egyszersmind hatalom volt. Ez volt a Mohammed vallása.

Az arab határszélek lakói, a szaracénok, mindig megőriztek bizonyos függetlenséget a rómaiak és a perzsák szünetlen küzdelmeiben. De míg a szomszéd hatalmak befolyása az arabokra csekély vagy mulékony maradott, addig az uralkodó vallások lényeges és tartós befolyást gyakoroltak.

A görögök és rómaiak tudósításai szerint Arábiában is a hit és az élet uralkodó alakja a csillagimádáshoz kapcsolódó polytheismus volt. Mindenik törzs a maga csillagát imádta. Bálványok is jelennek meg, melyek a törzsrendszer korlátait annyiban széttörték, hogy más törzsek által is elismert menhelyjogot élveztek. Saturnusnak egy ősrégi temploma említetik, melyet az arabok mindnyájan, mint legrégebb szentségekét tiszteltek s mely az egész nemzetet képviselte.

A polytheistikus hagyományhoz kapcsolódik egy másik, mely rokon a zsidóval. E szerint a Saturnus-cultus-szal kapcsolatban álló fekete követ Istennek egy angyala hozta le a földre. Ábrahám, kit az arabok is ősatyjok gyanánt tisztelnek, mint a dolgok ez új rendjének minden megalapítója, tűnik föl. Általában a judaismus az arabok között hatalmasan nyomult előre.

Benyomult a keresztyénség is. Tudomásunk van arról, hogy egy Phemion nevű hittérítő eredeti egyszerűségben alapította meg Yemen közepén. E telepítvényt az abyssiniaiak támogatták, a benszülöttek küzdöttek ellene, a becsapó perzsák pedig elpusztították. Mindazáltal voltak keresztyén püspökségek is, melyek a seleuciai nesztorianus főpaptól fügöttek.

E vallási és nemzetiségi ellentétek között képződött ki azon férfiú személyisége, kit még ma is több, mint száz millió ember tisztel Isten hírnöke gyanánt. E férfiú a mekkai hatalmas koreisita törzs hasimita ágából származott Mohammed ben Abdallah. Mint a már mondottakból is kitetszik, a monotheismus eszméje Mohammed föllépése előtt sem volt egészen ismeretlen Arábiában. Nem szenved kétséget, hogy a vallási állapot kiválóan Mekkában a gondolkodó szellemek előtt viszsztatetsző volt. Gyökeret vert azon vélemény, hogy ez nem lehet Ábrahám vallása. A monda szerint négy tekintélyes ember szövetkezett, hogy fölkeresik egyebütt Ábrahám igazi vallását; egyik közülök, Zayd, visszatérve kijelentette, hogy épen Mekkában van az igazi vallás, csak meg kell szüntetni a rossz szokásokat és el kell tiltani a csalfa bálványokat.

A törzsek bálványimádásával járó erkölestelenségek közepezt visszaemlékezlek az emberiség legrégebb vallására, mely itt a nemzeti hagyományokkal összeszövödött. A restauratio egy neme volt, ha elvetették a bálványokat s vissza-

tértek az egy Istenhez. «Egy Istenben higyek-e» — így szól az említett Zayd egy fönmaradt költeményében — «vagy ezekben? Akkor az uralom meg lenne osztva. Gyönyörűségemet találok benned Allah, mint uramban ; mert kívüled nem látok Istent, kiben hihetnék.».

Ez egyistenségi gondolatokban élt teljesen Mohammed. A koreisitákkal szemben azon tannal lépett föl, hogy Allah az igazi Isten társak nélkül s elvetett minden bálványimádást. De nem maradtott annál, hogy ezt, mint egyéni véleményét jelentse ki. Azt állította, hogy erre Allahtól kapott megbízást, mint Allah hírnöke lépett föl. Midőn a főnnállótól elszakadt és a lelkében nyugvó eredetire visszatérni igyekezett, oly mély és erős belső izgatottságba esett, mely emlékeztet a neoplatonikusak által sokat emlegetett és a zsidók előtt is ismeretes extasisokra.

Az emberiség történelmében Mohammed az által foglal el rendkívüli állást, hogy az egyistenség fogalmát és tanát az emberiség egy nagy részének közkincsévé tette. Egy bálványimádó nemzet kebelében vállalkozott a monotheismus új megalapítására, mely nemzet annyival inkább ragaszkodott a bálványimádáshoz, mert törzsei alkotmánya és társadalmi állapota a polytheismussal össze voltak forrva. A monotheismus es polytheismus küzdelme e korban a világ legnagyobb ügyét képezte és ezt igen jól tudták magában Mekkában is. Chosru Parvitz és Heraklius küzdelmében Mohammed és hívei a görög-római nézethez csatlakoztak.

A monotheismust Arábiában a zsidók és a keresztyénség képviselték. Mohammed e két kinyilatkoztatásra támaszkodó vallást összefoglalta. Az általános szellemi mozgalomra vonatkozólag úgy tűnik föl, mint a kijelentett vallások szövetségese és semmi esetre sem, mint ellenségök. De az egyistenség fogalmát hazájában se a keresztyén, se a zsidó alakban nem emelhette érvényre. Az utóbbi az arab nemzetiség megtagadását jelentette volna, már pedig a nemzetiség az arab nép legbensőbb öntudatát képezte. Az arabok csak Izmaelről akartak hallani és nem Izraelről, tudniillik szilárdan ragaszkodtak a régen megalapított törzsrendszerhez, a nélkül, hogy a judaismus vallási kifejlődése megragadta volna őket.

Ép oly kevésbé csatlakozott Mohammed a keresztyének-

hez, kiknél akkor az istenanya és a két természet tanának vitája minden egyebet háttérbe szorított. E tanok a tiszta monotheismust meghamisítani látszottak, Mohammed tehát a polytheismus leküzdése végett épen ezekre nem támaszkodhatott. De az eltávozás a két kijelentett tantól Mohammed tanának viszont különös jellemet adott. Az ó-testamentomból Mohammed ismerte ugyan és utánozta a zsoltárokat, valamint a tízparancsolat törvényeit, de nagyon távol állott az okiratokon alapuló hagyomány történelmi fölhasználásától; e tekintetben a Talmudhoz ragaszkodott, mi rendkívül fontossá lett, mert eltért a valódi hagyomány belső kapcsolatától s az önkenyesen kitaláltat, a mesést fogadta el.

Épügy hiányzott nála az igazi evangéliumok beható ismerete. Csak a pseudo-evangéliumokat és a gnostikus keresztyén felekezet legendáit ismerte, melyek azon gondolatra vezették, hogy magának is isteni kijelentést tulajdonítson. Ez állítása által doctrinális függetlenségre tett szert két más valás között. Hogy magát Isten küldöttének jelentette ki, csak a második nagy lépés rendszerében.

Némely pillanatnyi vagy önző ösztön is működhetett közre, de el kell ismerni, hogy igényeit az isteni küldöttségre hatalmasan előmozdította tanának objectiv igazsága. Hitet követelt, mint Isten küldötte, de az általa hirdetett tan tartalma is hozzájárult, hogy a hitet számára megszerezze. Nem tekinthetjük őt theistikus philosophnak; nála mindennek pozitív jelleme van. Meggyőződései kinyilatkoztatások, de ezek az arabok gondolkodásához, sőt előítéleteihez kapcsolódnak. A monotheismust nem hirdeti abszolút általánosságban. Allah-ja az éggel és a földdel egyszerre teremtette a Kaabát, hogy ez hitének központja legyen. A nemzeti hagyományok összeolvadnak a vallási tanokkal.

Mohammed fölfogása főképen abban különbözik a keresztyén fölfogástól, hogy Allahja inkább úr, mint atya. Az istenség titokteljes vonatkozásairól az emberi nemhez, mi a keresztyénséget élteti, Mohammednek fogalma sem volt. Az alap, melyből kiindult a Jehova vallása, de teljesen nemzeti fölfogásban.

Hajlandók volnánk az izlam különöségeit Mohammed életkörülményeiből vezetni le, legalább ezek a legszorosabban állnak kapcsolatban. A monotheismust épen a mekkai poly-

theistikus törzsrendszerrel ellentétben fogadta el. Hogy Allah tiszteletét kizárólagossá, egyedülivé tegye, minden közvetítő isteni hatalmat el kellett távolítani. Azonban a monotheismusnak csak az által nyithatott útát, hogy magát Istentől küldött prófétának tüntette föl. Tanainak elterjedését rendkívül elősegítette azon körülmény, hogy a virágzási korában álló arab nyelven tanított. Misem köti le jobban a kedélyeket, mint az anyanyelv helyes használata. Tanításainak hatása ellenállhatatlan volt.

De midőn vallásközséget alapított, mely az alárendelt törzstársaságokat, a családokat szétrobbantással fenyegette, a koreisitákban oly ellenségeskedést keltett föl, mely az izlamot csírájában elfojtással fenyegette. Ez ellenségeskedés következménye volt Mohammed menekülése Mekkából Medinába. (622 szept. 20.)

Az elbeszélést e menekülésről — mint másképen nem is lehet — vallásos hagyomány lengi át. De nem tekintve ezt, ez esemény az arab törzstörténetben s általában kelet vallási alakulásában fontos korszakot alkot. A bálványimádástól áthatott törzsrendszerből kiemelkedik a monotheismus a nélkül, hogy ettől teljesen elválne. Az arab község legkiválóbb alapja a fekete kő tisztelete, nemcsak fönmaradott, hanem az új egyesülés szegletköve lett. A legrégebbi nemzeti emlékezést a monotheismus a maga részére vette igénybe. Az egyistenségi eszmén új társadalom épült föl, melynek főnöke az isteni akarat tolmácsa; a menekülés Mekkából ez átmenet pillanatát jelzi. De az átalakulás mindaddig nem volt teljes, míg az eszme, melyért Mohammednek távozni kellett, ellenségeivel szemben győzelmet nem aratott. A koreis és hasim törzsek viszálya küzdelemmé változott át Mekka és Medina között. Csak e küzdelem folyamában fejlett ki az izlam lényege.

A kijelentéshez való föltétlen ragaszkodás nélkül Mohammed nem lett volna képes ellenségeivel szemben magát föntartani. De ez még nem volt elégséges. Úgy látszott, hogy az isteni akarat tolmácsának meg van engedve fegyverrel is védelmezni a tant, melyet apostoli küldetése erejénél fogva hirdetett és ezt lehet rendszere kifejlődésében a harmadik lépésnek tekinteni.

De miután fegyveres erőt Mekkában nem talált, külső szövetségeseket keresett, mi a törzsrendszer fogalmát még

inkább szétrobbantotta s kényszerítette, hogy tekintettel legyen a szövetségesek külső körülményeire. Először is elnézéssel kellett a zsidók iránt viseltetnie, kik a medinaiakkal kötött szövetségben résztvettek. Ezzel áll kapcsolatban a tíz parancsolat legkiválóbb pontjainak és a zsidó vallás némely más rendeleteinek elfogadása. Isten küldötte lassankint bizonyos rendszert alkotott a polgári kormányzásra. Vallási tanának meghatározott alakot adott.

Még azonban megsemmisítéssel fenyegető ellenségeskedések közepett állott. Az új vallásnak ki kellett állani a harez tüzét és a megindított küzdelemben Mekka ellen a fegyver segélyével a vallási eszme csakugyan diadalt aratott. Midőn Mohammed a hitetlenek ellen harczra indúlt, kilátásba helyezte hívőinek a közvetlen belépést a paradicsomba. Talán ebben is a Talmud befolyása ismerhető föl. Mert a mohamedánok leírásai a paradicsomról csaknem szó szerint meg egyeznek a Talmud leírásaival. Ez eszme a mozlím harczosok halált megvető bátorságára már az első csatákban rendkívül nagy befolyást gyakorolt.

E küzdelmekben Isten hirnöke született hadvezérnek tüntette föl magát. Támadás és védelem egyébiránt sikerült. Midőn maga Medina is ostrom alá vétetett, kitűnt, hogy a zsidók Mohammed szövetségesei az általa föllállított vallás és uralom rendszerével ellenkeznek s hajlandóknak mutatkoztak az ellenséghez pártolni át. Mohammed kétszínű magatartásukat kíméletet nem ismerő kegyetlenséggel büntette meg. A közeledésből heves ellenségeskedésbe csapott át a zsidó vallás iránt. Ennek tulajdonítható, hogy az arab gondolatrendszerében teljes uralomra jutott.

Csak most csatlakozhattak a többi arab törzsek valódi örömmel. Mohammed azon helyzetbe jutott, hogy háromszoros tulajdonságban léphetett föl, mint vallásfőnök, törvényhozó és hadvezér s naponkint növekvő erővel komolyabban megkezdhette a küzdelmet a mekkai koreisiták ellen. Miután Mekkát is birtokába ejtette, a hasimitákból, kik őt Medinába követték volt, a medinaiakból, a csatlakozott más törzsekből és a megfélemezett koreisitákból egyetlen nagy társulatot alapított. A hitvallás egyszersmind hódolatot tartalmazott. A törzsfőnökök köztársasága elenyészett a próféta hatalma előtt.

Mohammed minden ízében arab, ki az előtte ellenszen-

ves törzsuralommal folytatott küzdelemben világtörténelmi állásra emelkedett föl. Tanának lényege e szavakban rejlik: Isten nagy és Mohammed az ő prófétája. E szavakkal önmagában megnyugtatót és összekötött egy egész nemzetet. De ebben még nem rejlett világra szóló hit. Sok arab elemet vett magába az ország erkölceiből és az éghajlatból, idegen népekkel alig olvadhatott valaha teljesen össze. Az izlam a hívők uralmát jelentette a hitetlenek fölött. Jellemző vonása a fegyver összeköttetése a hittel, propagandai értelemben. Mi neki sajátos mozgékonyságot kölcsönzött, az a lelki és világi hatalomnak eddig ily módon életbe nem léptetett egyesítése volt.

Hasonló irányt mutatott föl egy időben a zsidók nagy papsága, de ezt a királyság hamar visszaszorította s létrejött a két hatalom kölcsönös antagonizmusa.

Mohammed volt az első, ki a két hatalmat teljesen egyesítette, de ez egyesítésnél a lelki eszme nyerte el az elsőséget. Ezen alakulás új tényezőt hozott a világtörténelembe.

III.

Azon kísérletre vonatkozólag, hogy az izlam, mint vallás a világon szétterjesztessék, egy régi monda maradt fenn, mely szerint Mohammed tanítványait utasította, hogy vallását idegen tartományokban hirdessék. Más hagyományok Mohammednek egy írott intéséről értesítenek a szomszéd fejedelmekhez többek között a császárhoz és a perzsa uralkodóhoz, melyben fölszólította ezeket, hogy ismerjék el őt Isten igaz hírnökének. Azon fogadtatásból, melyben e fölszólítások részestültek, vezetik le az ellenségeskedést, mibe az arabok a szomszéd nagy hatalmakkal jutottak. Azonban az izlam természete ama fölszólításokat vagy azok hatását lehetetlenné tette, mert föl nem lehetett tenni a szomszéd hatalmokról oly vallás elfogadását, mely egyszersmind fejedelemség volt. Hozzájárulások hódolatot jelentett volna. De hogyan tört ki a háború? Ez Mohammed azon vállalatához kapcsolódik, melynek célját az összes arab törzsek egyesítése képezte. Legelszántabb ellentállással Mohammed azon törzseknél találkozott, melyek a római birodalommal régi idők óta szövetségben állottak,

sőt a keresztyénséget is elfogadták. E küzdelem kitörésének pillanatában halt el Mohammed. (632 jún. 8.)

Minden államban talán a legnagyobb kérdés a legfőbb hatalom successiója. Ki a monarchiákat ismeri, tudja, minő különbséget visz az ügyek intézésébe különböző személyek egymásután következése. Mennyivel nagyobb azonban a nehézség, midőn oly hatalom alapítója és viselője hal el hirtelen, melynek tulajdonképen általános neve nincs. A tekintély állandóan megalapított, de ki pótolja azon embert, ki ezt megeremtette? Ha a hit körül szerzett érdem vétetett volna tekintetbe, az eldöntés mindig ingadozott volna, de Mohammed környezetében más mozzanat emelkedett érvényre, a törzsi mozzanat. Nem mintha az örökösödést fogadták volna el; mert akkor Mohammed leánya, Fatima és ennek férje Ali, jöttek volna első renden tekintetbe. Inkább a koreisiták régi tekintélyére hivatkoztak, kik közül legutóbb Abu Bekr és Omar emelkedtek ki. A választás Abu Bekr-re esett, Mohammednek a hadvezérlésben és kormányzásban régi, hű bajtársára. Abu Bekr magát a próféta utódának nevezte (Chalifa Raszul Allah). E minőségben két évig tartotta kezében az uralmat. Védelte minden oldalról lázongó törzsek és hamis próféták ellen s Arábia határain túl messze kiterjesztette.

Kormánypálcája alatt törzsek és győzelmes csapatok jól egyesült társasága állott. Midőn a halált közeledni érezte, magához hívatta Omárt s ráruházta a hatalmat. Abu Bekr és Omár még kiválóbb jellemek, mint Mohammed, kinek élete nem egészen egyenes vonalban mozgott, mint a hatalmak megalapításánál rendszeren történni szokott. Abu Bekr-nél a mozlím eszmék következetessége egyformában nyilvánult. Az egyszer kitűzött iránytól soha el nem tért, mindig higgadt, óvatos maradott. Omar Mohammed oldala mellett is olykor-olykor hajlamot érzett ettől elválni; vállalkozási szelleme hátrált nem ismert. Mint a próféta utóda a született uralkodó tehetségeivel tündökölt. Emir al Mumimin: a hívők fejedelmének nevezte magát. Bár oly méltóságot viselt, minőt a világ még nem látott, szilárdul ragaszkodott az ó-arab élet egyszerűségéhez. E két férfiú szabta ki az irányt, melyet az arab hódítások követtek. A világtörténelmi probléma abban rejlett, hogy az arabok, kik a két világhatalom küzdelmében eddig esetleges, változó részt vettek, minő állást foglalnak el ezek-

kel szemben, most miután egyesültek s hitterjesztő buzgalomtól lelkesültek. A viszonyok a két birodalomhoz annyiban hasonlók voltak, hogy e birodalmak részleges összeköttetései az arab törzsekkel fönn nem állhattak, mióta az arabok önmagában összetartó nemzetté alakultak.

E fölött ki kellett a küzdelemnek törni. Már Mohammed megkezdte a harczot a császárság ellen. Abu Bekr és Omar merészen fölvettek a küzdelmet Konstantinápoly és a perzsa birodalom ellen. Szerencse követte a próféta zászlóját. A pusztából előtörő arabok a két szomszéd hatalmat, melyek közül egyik kelet, másik nyugat fölött rendelkezett mérvadó tekintéllyel, az első összeütközésnél legyőzték. A római birodalom elvesztette Syriát; a perzsa birodalom teljesen összetörött, a monotheismus most először nyomult e keleti vidékekre. Kelet-Ázsiára új korszak köszöntött be.

Egészen más jellemű az arabok küzdelme a görög-római császársággal. Az arab monotheismus itt egy sokkal mélyebben gyökerező, jobban szervezett vallással ütközött össze. A császárság és a keresztyénség még magában foglalta a korábbi századok műveltségének minden elemeit, melyeket a gyorsan és egyoldalúan kifejlődött izlam magától eldobott. A világtörténelmi érdek abban központosult, mennyiben sikerül az újonnan alapított arab hatalomnak a császársággal folytatott küzdelemben előrehaladni; fog-e ettől még más tartományokat is elszakítani, vagy épen teljesen meg fogja buktatni, mi a műveltség történelmi alapjainak fölbomlását jelentette volna.

E válságos pillanatban, midőn az izlam tetőtől talpig fegyverben, egy egységes vallási gondolattól lelkesítve, a római birodalomban előrenyomult, a birodalom minden erőit megbénították a belviszályok. A császárság kísérlete, hogy az egyetértést helyreállítsa, új viszályokat idézett elő. Konstantinápoly és Alexandria a Krisztus két természetéről szóló tan fölött heves összeütközésbe jutottak. Heraclius kísérlete az ellentéteket kiegyenlíteni, új vallási szakadásra vezetett és e vallási viszályok összeköttetésben a Heraclius családjában kitört egyenetlenséggel, lehetetlenné tettek a birodalom erőinek egyesítését.

Az izlam gyors előnyomulásánál a keresztyének vallási viszályait nem lehet eléggé kiemelni. A görög és arab

írók ki nem elegendő és nem épen megbízható tudósításaiból kitészik ugyan, hogy a vallási viszályok az arabok előhaladását megkönnyítették, de tiszta világítást e viszonyokra egy egyiptomi főpap János nikiui püspök újabban fölfedezett tudósításai vetnek. Kitészik ezekből, hogy Amru arab vezér békés úton, mintegy szerződészerűleg lépett Egyiptom birtokába, a keresztyén lakosság legnagyobb részének, a jacobitáknak, közreműködésével.

Egyiptom birtokbavétele és Cyprusnak ugyanakkor történt meghódítása által az arabok a Földközi tenger keleti medenczejében uralomra jutottak. Moawija, damaskusi emir, most már egyenesen Konstantinápoly elfoglalását tűzte ki célul. Oly ziláltak voltak a görög-római császárság viszonyai, hogy Konstantinápoly ekkor valószínűleg elbukik, ha a megváltozott körülmények Moawija haderejét más irányba nem terelik.

A khalifaságért küzdelem tört ki, melyben a damaskusi emir mindenki előtt érdekelve volt. A legfontosabb események egyike e küzdelem, melynek kimenetele uralkodott az általános történelem folyamán, de a melynek eredete és lefolyása a mozlim élet legbensőbb ösztönéből származott. E küzdelem hatása és visszahatása által az arab politikát és alkotmányt századokra meghatározta.

Omar halála után hasonló politikai és vallási tekintetek merültek föl, mint a melyek Mohammed halála után a tekintely folytatását a khalifaság fölállításával döntötték el.

Könnyen érthető, hogy az öröklés kérdésének eldöntése Omar halála után azon kiválóbb főnökök kezébe jutott, kiket Omar tanácskozássra meg szokott hívni. De ezek véleménye megoszlott. Némelyek Mohammed legbizalmasabb embere és veje Ali mellett állottak, míg mások Othman igényeit pártolták, ki szintén a próféta egyik leányát vette nőül . . .

A főnálló törzsszokások szerint Ali az örökösödési jognak egy nemere támaszkodhatott; de az örökösödési jog elismerése ellenkezett az eddig uralkodott eszmékkel. A két első khalifa örökösödési jog nélkül választatott Mohammed legkiválóbb hívei közül és ha most az örökösödési jog elismeretik, úgy ez az illető részére bizonyos cselekvési szabadságot vont volna maga után. Úgy látszik, hogy Ali erre csakugyan számított. Egy régi hagyomány szerint a választást vezető

főnök, Abderrahman, azon kérdést intézte Alihoz, hogy főnn akarja-e tartani a Koránt és a két előbbi khalifa intézkedéseit. Ali akként válaszolt, hogy az utóbbiakra föntartja magának a cselekvési szabadságot. E vonakodás, mely a mozlim intézmények összeségének főnnállására vonatkozott, eldöntötte a választást. Abderrahman hasonló kérdést intézett Othmánhoz s midőn ez igenlő választ adott, Abderrahman hálát adva Istennek, ki e választ sugallta, üdvözölte Othmant, mint új khalifát. A tiszta khalifaság eszméje tehát Medinában még föntartotta magát.

Othman helyzetét azonban az események folyama elődeiénél nehezebbé tette. Ezek még természetes túlsúlyt gyakoroltak a hadseregekre, de az új khalifával szemben a teljes működésben levő hadvezérek nagyobb önállóságra tettek szert. Az új arab gyarmatok kiválóan Perzsiában elégedetlenek voltak a méltóságok kiosztása miatt, melynél az új khalifát családi érdekek vezették; magában Medinában pedig Ali pártja támasztott fölkelést, melynek Othman áldozatul esett.

Az annyiszor mellőzött Ali most birtokába vette a legfőbb hatalmat. A keleti tartományok és Arábia elismerték; ellenben nyugaton hatalmas és elszánt ellenfélre talált.

A damaskusi hatalmas emir, Moawija, Othmant barátjának, rokonának tekintette s vérboszút követelt. Damaskusban Othman véres ingét a mecsetben közszemlére tette ki, hogy a hívőket küzdelemre lelkesítse és a Konstantinápoly ellen már útnak indított hadakat kelet felé fordította. Ki kételkedhetnék azon, hogy célját kezdettől fogva a khalifaság elnyerése képezte? Nem volt ugyan joga e méltóságra, de a legyilkolt khalifáért vérboszút állani jogosnak tartotta; a Koránra hivatkozott.

A nyugati tartományok helytartói, első sorban Amru, Egyiptom meghódítója, hozzá csatlakoztak. E pártállásnak okát fölataljuk az akkori helyzetben. A két trónkövetelő közül Syria meghódítója, ki a Középtenger partjain előre nyomult, sokkal többet jelentett, mint Ali, ki az izlamnak csak vallási jellemét képviselte. Egyiptom meghódítója, Amrura, főfőntosságú kérdés volt, hogy Moawija Syria uralkodója maradjon, e nélkül az arab uralom Egyiptomban nehezen lett volna föntartható. Általában a damaskusi emir fölemelkedése az összes arab birodalom megszilárdulását és a nyugat felé

tartó hódító előnyomulást jelentette. Syria, Egyiptom és a középtengeri hódítások ily kapcsolatban vannak egymással.

E küzdelemben Ali elbukott, orgyilkos kéz vetett véget életének. Moawija, az Ómagjada család alapítója, egyedüli khalifának ismertetett el. Neve uralkodott keleten és nyugaton. Székhelyét Damaskusba tette át, mely város az új birodalom és a rómaival ellentétes világerők áramlatának központjává lett.

A belküzdelmek által egy pillanatra visszaszorítva, ez áramlat újra előtört, mihelyt Moawija keleten szabad kezét nyert. Hét éven keresztül ostromolták az arabok szárazon és vízen Konstantinápolyt s végre is siker nélkül. A görög tűz fölhasználása megsemmisítette az arab hajóhadat s szárazföldi hadaik ismételt veresége után azon meggyőződés vergődött uralomra az araboknál is, hogy Konstantinápoly az Isten nyilvános oltalma alatt áll.

Annál fényesebb siker koszorúzta az arab fegyverek előnyomulását Afrikában. Amru, Egyiptom meghódítója és utódai Haszszan és Muza a hetedik század utolsó tizedeiben az izlamot egész Éjszak-Afrikában, tehát a Középtenger nyugati medenczéjében is uralomra juttatták. Nemcsak a fegyver hatalmának lehet e hódítást tulajdonítani; mint Syriában és Egyiptomban, úgy itt is a hódítók a benszülöttekkel bizonyos egyezséget kötöttek. De itt nem volt és nem lehetett megállapodás. Mint egykor verrokonaik, a karthágóiak, úgy az arabok is Afrikából Spanyolország felé vonzódtak, hát a nyugati góthok román-germán királyságával ütköztek össze.

Azt lehetett volna hinni, hogy a harcziás góth nemzet az arabokkal szemben keményebb ellentállást fog kifejteni, mint a keletrómai császárság. Azonban a nyugati góthoknál is az utolsó évtizedekben romboló hatású egyházi és dynastikus természetű vitás kérdések merültek föl, épen, mint a keletrómai császárságban, csakhogy más, a dolgok természetének megfelelő alakban.

A királyi hatalom a nyugati góth birodalomban Kindaswinth alatt érte el a tetőpontot, ki a legfőbb hatalmat túlzó szigorral gyakorolta. Nagy érdemeket szerzett a birodalom belső rendjének föntartása körül, de kegyetlensége visszahatást idézett elő, nemcsak azért, mert ellenségeit mind ki nem írt-hatta, hanem azért is, mert a túlzott szigor ellenkezett a keresztyenség szellemével. Fia Receswinth alatt kitört a visz-

szahatás, melynek kifejezője a 652-ben Toledóban tartott zsinat. E zsinat kimondotta, hogy a király iránt tartozó kötelességek szigorúan teljesítendők, de kimondotta azt is, hogy a királynak tett eskü megszegése se halállal, se testi sértéssel, se száműzetéssel nem büntethető. Világos, hogy ily körülmények között a góth királyság fönn nem állhatott.

A trónváltások egymást érték; a királyság szünetlenül ingadozott a zsarnok elnyomás és a nagyok törvénytelen törekvései között. E belső összeütközések közben, melyek a királyság minden erejét megbénították, következett be az arabok támadása.

Hogy miként történt a támadás, arról ki nem elégítő és alig érthető tudósítások maradtak ránk; a fő dologban azonban az arab és nyugati tudósítások megegyeznek. A Xeres de la Frontera mellett vívott ütközet (711 júl. 25 és 26.) döntő volt az egész felszigetre. Spanyolországban is föltaláljuk azt, mi az arabok hódításait Syriában és Egyiptomban megkönynyítette. A politikai és katonai hatalmak viszállyai az arabokat győzelemre juttatták.

Azonban a hódítók célja nem az volt, hogy Spanyolország határai között maradjanak. A góth birodalom területe, mely mélyen benyúlt Galliába, átvezette őket a Pyrenæken. A spanyolországi arab helytartók, kiket wali-knak neveztek, minden évben megújították rabló becsapásaikat Dél-Galliába s végre 732-ben Abderrahman az afrikai és spanyolországi arabok egyesült erejével megkezdte a rendszeres támadást Nyugat-Európa ellen. Eudo aquitaniai herceg a Dordogne mellett vívott ütközetben vereséget szenvedett, Aquitania függetlensége elbukott, az arab áramlat átcsapott a frank birodalom déli határain. Minden attól függött, sikerül-e a támadás? Az izlam föltartóztatására a frank birodalom volt hivatva, mely gyakori ingadozás után épen e pillanatban szilárd szervezetre tett szert.

BIRTOKJOG ES BIRTOKVISZONYOK NAGY-BRITANNIÁBAN ÉS IRORSZÁGBAN.

Első közlemény.

Tagadom, hogy a közgazdaság tudománya a *laissez faire*-ben lenne összefoglalható. Támogatva minden első rangú nép által a közgazdaságban, Turgottól és Adam Smithtől le Stuart Millig — azt állítom, hogy a földbirtoknak oly tulajdonságai vannak, melyek azt a vagyont képező egyéb tárgyak nagy tömegétől elválasztják s megfejtik azt, hogy az állami ellenőrzést miért alkalmazták mindenütt, hol a közvélemény vagy a szokás nem volt elég erős, hogy ellegyen nélküle.

J. E. Cairnes. *Essays in Political Economy.*

Az egyéni tulajdon s a munka szabadságán alapuló gazdaság nyugat-európai társadalmak mind vészes romlásra vannak kárhóztatva ép ez elveiknél fogva.

Wassilcsikoff hrg. *La Propriété et l'Agriculture en Russie.*

Minden tisztelet mellett, melylyel Anglia, vagy szabatosan szólva, az Egyesült Királyság múltja és jelene iránt viseltetünk, földbirtokának jogi rendezését méltányolni, azon jogi és gazdasági tényezőket, melyek ez eredményt létesítették megérteni s helyesekül elismerni, alig birtuk valaha. El kelle ismernünk azt, hogy Anglia itt is a maga útjain haladt, de e tény mit máskor oly örömet számítottunk a legnagyobb gyarmatosító nép dicsőségéhez, e helyen egyszerűen makacsságnak, szükkeblű önzésnek tünt föl. Elöttünk a földbirtok szabadsága, a franczia forradalom vérral szerzett eredményei, azon virágzás és emelkedés lebegett, mi a földbirtok szabadsága, az adás-vétel egyszerű formáiból folyt. Meggyőződve véleményünk helyességéről, politikánk kifogástalan voltáról, ha tán meg is értettük, de megbocsátni nem birtuk azon nehézkes és ódon formákat, melyekbe a világ legszabadságszeretőbb népének birtokjoga takarva van.

És mind e mellett nem szabad visszariadnunk e kérdések tanulmányozásától. Különös időket élünk. Régen elteme-

tett eszmék látszanak föltámadni újra. A francia forradalom által teremtett birtokrend hiveinek hite meg van ingatva, az ellentábor folyton nő. Agrarius bajokról szól a hír Európának csaknem minden részéből, a Tájótól a Volgáig. Daczára minden ellenkező állításnak, úgy látszik, mintha az új mozgalom új fejlődés csiráit hordaná magában. Ki tudja, nem jutunk-e rövid pár év alatt, oda, hogy az agrár bajok, e nem egyszerű kérdések megoldást fognak sürgetni nálunk is. A britt szigetek viszonyai e tekintetben is különállók, de éppen ezért tanulságosak és érdekesebbek a szárazföldieknél.

Nagy-Britannia a csábító példák ellenére, e részben sem mondott le önállóságáról. A «boltosok és szatócsok nemzete» az, mely egyedül tartotta fenn a földbirtok külön rendezését. Ez még emelte e tanulmány becsét előttem.

Bocsánatot kell kérnem e mellett, hogy Britanniát és Írországot írtam ott, hol hódolva a szokásnak, csak Angliáról kellett volna szólanom. De e szokás bár mennyire általános is, nem egészen helyes. Mellőzve a politikai különbségeket, a birtokjogi kérdéseknél látni fogjuk, mily eltérés van a részek között és hogy Anglia mennyivel szűkebb terület azon két szigetnél, melyet mi rendesen alatta szoktunk érteni.

E tanulmány folyamán föl kívánom tüntetni a fejlődés menetét, úgy Anglia, mint Scotia- és Írországbán, vizsgálni a rendszer gazdasági és politikai eredményeit és végül kiemelni a reformálására vonatkozó javaslatokat.

Remélem, hogy a munka, bár nem éppen egyszerű, mind a mellett nem lesz érdek és tanulság nélkül, már csak azért sem, mert érezzük, hogy a britt cultura ez alapokon nyugszik.

Nem szabad felednünk soha, hogy a földbirtok és eloszlásának, rendezésének kérdései, mily döntő szerepet játszanak még a világ legiparosabb népének életében is; hogy e kérdések számai átfonódnak a nagy birodalom egész életén és éppen azért nem méltatlanok a figyelemre.

Azt nem kerülhetjük el, hogy e kérdések tárgyalásánál a múltba vissza ne tekintsünk. Nagy Britannia nem ismeri azon határvonalat, melyet Franciaországban 1789 augusztus 4-e, Poroszországban a Stein-Hardenberg-féle törvényhozás, vagy nálunk az 1848-iki rohamos átalakulás, a múlt és jelen közé vont.

Az angol birtokjog fokozatosan fejlődve, nem ismeri a

radicalismust s ma is, átalakulása utolsó lépesőjén, a múlt annyira emléket hordja magában, hogy nélküle a jelent megérteni képesek alig lennénk.

I.

ANGLIA.*)

A fejlődés első fokait megérteni nem nehéz. Az első alapot a közös falusi tulajdon képezi. A falu szabad tulajdonosok, többnyire harczosok vagy ezek leszármazóinak egyesülete, kik földeiket érdemeik arányában kapják. E rendszer uralkodik a római hódítás előtt.

A rómaiak megkísérlik hírneves jogtudományuk s nemzeti életök egyik legnevezetesebb vonását, az egyéni tulajdon eszméjét reá erőszakolni a barbárokra. Mennyire más képe volna ma Angliának, ha ez sikerül. De nem történt. A siker nem lehetett nagy, és semmi esetre sem volt maradandó. A vihar, mely a nagy birodalmat megdönti, megadja a köd, erdő és mocsár borította Anglia lakóinak az önálló nemzeti fejlődés lehetőségét, a közös tulajdon eszméje régi jogaiba lép.

A római idő kísérleteit leszámítva, abban az országban mely hivatva volt, hogy a politikai szabadság tekintetében példát mutasson a késő nemzedékeknek, a mely a legszívósabb s legönállóbban fejlődött jellemeket szülte — az egyéni korlátlan tulajdon a földbirtokban soha nem volt elismerve. Sőt e fogalmat az angol jog nem is ismeri. Bármily válto-

*) Hon. Geo. Chas. Brodrick. *English Land & English Landlords. An Enquiry into the Origin and Character of the English Land System, with Proposals for its Reform.* Cassell, Peter, Galpin & Co. London, Paris & New-York, 1881. A Cobden Club kiadása. R. Hon. G. Shaw Lefevre. (Postmaster General.) *English & Irish Land Questions.* Cassell & Co. 1881. London. W. Cunningham. *The Growth of English Industry & Commerce.* Cambridge. University Press. 1882. Daczára címének igen érdekes megjegyzéseket tartalmaz a földbirtok története és szervezésére nézve is. James E. Thorold Rogers. *Six Centuries of Work and Wages. The History of English Labour.* London. 1885. T. H. S. Escott. *England: its people, polity and pursuits.* London 1885.

zásokon ment is keresztül máskülönben, e részben teljesen következetes volt a fejlődés.

Egyelőre még a szászok korában élünk. A használható föld a birtokosok két osztálya között oszlik meg; az «earls» a nagybirtokosok és a «cearls» kisbirtokosok között. Ez utóbbi számos tagból álló osztály, mely maga műveli saját földjeit. Ezen kívül van a község tulajdona a «folk land», egyéni szolgalmak, legeltetés, favágás stb.-vel terhelve. A birtok eladás korlátolva nincs, halál esetén a gyermekek egyenlően örökölnek. A birtokcserekre nézve nyilvános följegyzéseket vezetnek.

Ily birtokrend mellett természetesen sok a birtokos, főleg a nép számához viszonyítva.

A normann hódítás új korszakot nyit a földbirtok történetében is. Vilmos a legnagyobb részt confiscálja s kiosztja saját hadnagyai közt, a kik levén föld bőviben, lovagoknak adnak át egyes részeket, természetesen mindig hadiszolgálatok fejében.

Ez a feudalismus megállapításának ideje. E rendszer lényegében Angliában ugyanaz, mint a continensen. Az ország összes földbirtoka a főhadúr tulajdona; az egész terület nagy kerületekre — lordships, manors, — oszlik. Ezeknek csupán egy kis részét — demesne — műveli a lord, a többit vagy szabad birtokosok, kik csak megszabott díj fizetésére vagy hadi szolgálatokra kötelezvék, vagy pedig a villeins, a kik úgy szólván mi joggal sem bírnak uraik irányában, levén: «taillable et corveable sans merci, ni misericorde». Mindamellett idő folytán sok jogositványra tesznek szert, megengedik nekik még azt is, hogy az általok bírt részleteket a lord tudtával eladhassák. A gyermekek közt egyenlő osztály uralg. Ezeken kívül vannak a serfs, a lordok egyszerű szolgálói. Ez osztályozás teljesen megfelelt az akkori idők szükségleteinek. A főszempont az volt, hogy a lord minél több harczost vihessen zászló alá; a másik a gazdasági haszon kérdése. Az adott körülmények közt a választott mód volt a legcélszerűbb. A serfek osztálya nem ritkán igen számos. Tudjuk, hogy a feudális kor e tekintetben nagy fényűzést fejtett ki s ez irányt hatalmasan táplálta azon körülmény is, hogy a villeinek által beszolgáltatott termékek piac hiányában olcsó élelmeül szolgáltak a számos cselédségnek.

E nyomokon haladt a következőt négy század fejlő-

dése. A hűbériség fénykorát éli, ez eszmék szabályozzák a birtok rendezését. A birtokos — freeholder — elidegenítheti birtokát s ha végrendelet nélkül hal el, fekvésége egyenlő részekben oszlik meg gyermekei közt.

Ez a Gavelkind-nek nevezett örökösödés, mely a következő idők alatt az ország nagy részében érvényét veszíté ugyan, de Kentben ma is fönáll.

A mezőgazdaság haladása ez időszak kezdetén nagyon lassú. A három forgós gazdaság a túlnyomó, kevés a trágya, a marhákra kevés gondot fordítanak annyira, hogy ezek s a használt eszközök silánysága miatt egy fogat rendszeren nyolcz ökörből áll. Buza a főtermék, zab ritkábban fordul elő.

Nem érdektelen a kép, mit Rogers e kor falusi életéről fest. A főépület természetesen a földesúr lakása, e körül csoportosúl a falu. A templom azonban szinte kiváló helyet foglal el, rendszeren nagyobb is, mint a valódi szükség kívánná. A falu lakói alacsony, piszkos házakban laknak, a téglacsinálás művészetét nem igen művelik, a követ ha van sem igen szeretik használni. A házak fából és vályogból építvék. A kémények ismeretlenek s a tűzhely füstje ott keres menekülést, a hol tud. A falakat polczok s gazdasági szerszámok borítják. Az ajtó előtt áll a trágyadomb, a melyből esős időben patakok fakadnak, termékenyítve az úr réteit s megfertőztetve az ivóvizet. A bútörzat igen egyszerű, többnyire fából készül ott-hon, a szegényebbeké alig ér pár shillinget.

Mennyire reá illik a kép azon állapotokra, melyek házánkban maig is csaknem minden felé uralkodnak.

A XIII. század nem egy tekintetben játszik nevezetes szerepet Anglia történetében. A törvényhozás magára veszi azon feladatot, hogy fejleszse és vezesse a nemzet gazdasági életét. Több törvényt hoznak az ipar és kereskedelem védelme és támogatására. Nem siker nélkül. Az ipar és kereskedés kezd fejlteni, a városok vagyona és befolyásra tesznek szert. E század szüli meg a földbirtok «Magna Chartáját», a «De Donis» statutumot, mely a családi hitbizományok — entails — fölállítását megengedi. (1285.)

Ily elhatározó lépés természetesen nem történt bevezetés nélkül. A hatalmas normann bárók rég óta áhítottak e törvény után.

Ezek igényeivel azonban nevezetes érdekek állottak

szemben. A főurak ily módon akarták biztosítani a család részére a vagyont még azon esetben is, ha annak egy tagja hűtlenségbe esnek. A korona azonban nem szívesen mondott le azon jogáról, hogy a gyakran előforduló hűtlenséget a birtokok elkobzásával torolja meg. Másrészt a papság is félt, hogy rendelkezés megszorítván hiveinek jogait, az egyház sok kegyes adományoktól fog elesni. Ez érdekek évszázadokon át ellensúlyozzák egymást, de a küzdelem végre is a főurak győzelmével végződik. A fönti törvény megengedi nemcsak a főuraknak, hanem az egész földbirtokos osztálynak, hogy ily hitbizományokat alkosson s oly intézkedéseket tegyen, melyek a jószágok birtokát a család részére örök időkre biztosítják.

E törvény irányára és eredményeire nézve tisztában volt a közvélemény s a közrendek — commons — nem is járultak hozzá soha. Mindamellett a törvényszékek elismerték s így gyorsan terjedt el az országnak csaknem minden részében. — Korlátlanul uralg közel 200 évig s természetes következménye, hogy a földbirtok tetemes része megszűnik adás-vevés tárgya lenni.

Nem érdektelen egy pillantást vetni a mezőgazdaság fejlődésére ez időszak alatt. Az angol birtokrend egyik legnevezetesebb vonását a bérleti rendszer kifejlése képezi s e rendszer első nyomai sokak állítása szerint már I. Edward alatt feltalálhatók, a másik nevezetes változás pedig a parasztság — villeins — helyzetében állott be.

E kisbirtokosok ugyanis idő folytán mindinkább emelkedtek társadalmi és gazdasági tekintetben s nem látszott messzi az idő, midőn ők is elérhetik céljokat és a szabad birtokosok osztályába jutnak. A mezei munkák jó részét bérlet egyének s a birtokosok végezték, a mi jobbágyságunkhoz hasonló osztály alig létezik.

Meg volt tehát már ugyanazon hármasság megosztás, mely ma már annyira kifejlett: a birtokos, a bérlő és a pénzért dolgozó mezei munkás.

A bekés folyamatot azonban megakasztá egy nagyon is váratlan s következményeiben gyászos esemény: a fekete halál. Sírba viszi Anglia emelkedő népességének csaknem felét, megzavarja és egy időre meg is akasztja a sokat ígérő fejlődést s elhatározó befolyást gyakorol az ország egész gazdasági életére. Reánk kiválóan az tartozik, hogy bővebben

pusztítván az alsó osztályban, mint a vagyonosabbak közt, a mezei munkások száma rendkívül megfogy, a gazdaság jövedelmét jó részt elnyelik az emelkedő bérek.

A kívárat és kínálat törvényének eredményei a birtokosokra nézve kezdenek nagyon kényelmetlenné válni. A törvényhozás kész közbe lépni, természetesen a birtokosok javára. A törvény*) elrendeli, hogy munkás kéz hiányában, főleg a a sürgős mezei munkák idejében, nem csupán az önként vállalkozók, hanem a birtokos parasztság is köteles legyen a földes úraknak szolgálni.

E rendszabály már önmagában is végtelenül sérté a függetlenségre törekvő villeins érzületét, gyakorlati alkalmazásában pedig tényleg egymás ellen lázítja a két osztályt. Innen ered a Wat Tyler neve alatt ismert parasztfordalom, melynek véres leveretése a földes urakat a helyzet korlátlan urává tette ismét.

A fekete halál által elnéptelenült Anglia aránylag gyorsan népesül be újra. Szaporodik a munkás kéz, a kívárat és kínálat mind közelebb ér egymáshoz. A földesúr kaphat munkásokat a törvényes bérért könnyen, így mind ritkábban veszi igénybe a villeinek munkáját s a baj jelentősége mind inkább csekélyebb lesz, a parasztság a függő helyzetből fokozatosan kiemelkedik.

Mint érintettük a bérlő-osztály fejlődésének első nyomai is e korba esnek. Az entailek hatása úgy látszik, nyilvánulni kezd, mert míg egyrészt a nép vagyonossága emelkedik, sokan kénytelenek a földbirtok helyett annak bérletével beérni. A verseny elég élénk lehetett, mert nem egy birtokos adja bérbe birtokát, már csak azért is, hogy elkerülje a bajoskodást a kötéllel fogott munkásokkal.

E mellett a gazdálkodás is nevezetes változáson ment keresztül. Mint érintettük, a bérek magasra emelkedtek, tehát nőttek az üzleti kiadások. Más részről a törvényhozás elősegíti különböző úton a kereskedést, a gyapjú kivitelét, úgy, hogy míg a szemtermelés a munkabérek magassága miatt hanyatlik, a gyapjú termelése mindinkább előtérbe lép s a jubtartás nagy jelentőséget nyer.**)

*) *Statutes of Labourers*. A. D. 1349.

**) Mennyire ment az állam beavatkozása ez időben, annak nem érdektelen példája, hogy III. Edward király (10. Edw. III. cap. 3.)

A paraszt-osztályt jogtalanul kizsákmányolták ugyan a földes urak, de e miatt a mezőgazdaság maga épen nem volt rossz helyzetben, sőt ha hinni lehet egy eléggé hiteles tanúnak, mindenféle a virágzás jelei mutatkoztak.

E tanú nem más, mint Sir John Fortescue VI. Henrik cancellárja. Ime az ideális kép, melyet e távol korról fest :

«Anglia oly termékeny, hogy vele más országokat alig lehet összehasonlítani, majdnem önként terem, minden munka es fáradság nélkül. A legelők sövények és árkokkal vannak körülfogva, fákkal körülülítve, ezek védik a nyájakat a fagyos szelek és tikkasztó hőség ellen; legnagyobb részt vízzel oly jól el vannak látva, hogy mi szükség sincs őrizetre sem nappal, sem éjjel. Farkasok, medvék, vagy oroszlánok nincsenek Angliában, a juh künn marad a mezőn őrizet nélkül éjen át is. Az ország tele van gazdag birtokosokkal, alig találni egy falut, melyben ne lenne egy tehetős birtokos, ezek közül a kisebbek is képesek száz fontot vagy többet is félre tenni évenként.»

Oly kép ez, melyet mi megírigyelhetünk ma is. E mellett a családi hitbizományok fénykorában az emelkedés nem szorítkozott csupán a földbirtokos osztályra, az iparos és általában a városi elem körében szintén nevezetes javulást észlelhetünk, mely a mezőgazdaság emelkedésének részben eredménye, részben pedig oka volt. A főhatalom mindenesetre a nagy földbirtokosok kezében van. Ezek elég erősek arra, hogy hitbizományaik érvényét elismertessék, az ő érdekeik adnak irányt a törvényhozásnak. Saját érdekeik védelmében e sötét századok urai nem voltak oly ügyetlenek, mint hinni szeretnők sokszor. A «De Donis» statutum őrzi és biztosítja a család fényét, a munkásokra vonatkozó törvények biztosítják számukra a létező munkaerőt a lehető előnyös módon. Aratás idején a városok lakossága is siet végezni a mezei munkát. Több mint valószínű végül, hogy a földesurak az ipart és kereskedést csak is saját előnyeik végett mozdíták elő. A két osztály érdekei azonban mihamar kezdenek szétágazni.

látva alattvalóinak nagy hajlamát a drága ételek iránt s méltányolva az ebből eredő hátrányokat, eltiltá, hogy két tál ételnél bár ki is többet ehessék, kivéve a sátoros ünnepeket, midőn e szám fölemelkedett háromra.

A «harmadik rend» emelkedő jóléte, az ebből folyó hatalom, érdekeinek mind tágasb körökre kiterjedése, hatalmas gátra akadt a hitbizományok rendszerében. A korona érdekei szintén megszorítását kívánták. Nyílt fegyverrel küzdeni, még sem mertek. Végre is a törvénytudók éleselműsége segített a bajon. Az út, melyen ideértek, oly bonyolult, annyi szörszálhasogató érvelés által van támogatva, hogy azt nem jogásznak és nem angol jogásznak megérteni alig lehet. Nekünk elég annyi, hogy a XV. század végétől kezdve a hitbizományok a bíróság és a közvetlen birtokos együttes akaratával felbonthatók. Ehhez később a parlament is hozzájárul s megadja a királynak is a jogot, hogy hűtlenség esetében a jószágot elkobozhassa. Így a hitbizományok jelentősége és hatása a következő két évszázadban nagyon leszállott, s a birtok szabad forgalmát alig gátolták.

A mint fönnebb láttuk, Anglia a korlátlan hitbizományok uralma alatt tette legnevezetesebb, mert legelső lépéseit gazdasági emelkedése felé. De nem kevésbé érdekes, hogy az új æra a földbirtok szabadságával új virágzást hozott e boldog szigetre.

E kor felőleli Erzsébet uralkodását. Ez évek szülik Shakespearet, Bacont a *Novum Organon* szerzőjét, Milont, Hampdent és Cromwellt, hogy csak a legfényesebb neveket emeljük ki, annyi nagy jellem és tehetség közül.

Ez a kisebb gentry és yeomanry*) fénykora, ezek alkotják a földművelő nép legjelentékenyebb részét.

A birtok jogi rendezése fővonásaiban legalább, változatlan marad újra két évszázadon át, a nagy forradalomig. Alig van valami természetesebb, mint a nemesség küzdelmei a hitbizományi jogok visszanyerésére. E viharos korszak küzdelmeiben a souverainitas viselői bőven vették igénybe jogukat, hogy elkobozzák a hűtlenek birtokait. Nem nehéz fölfogni,

*) A yeomanry nevezetes szerepet játszott Anglia történetében úgy politikai mint gazdasági tekintetben és ép ezért nem tartjuk melőzhetőnek, hogy e rövid magyarázatot ide ne iktassuk: yeomen are those, who by our law are called *legales homines*, freemen born English and may dispend of their own freeland in yearly revenue to the sum of 40 sh. or six poundes as money goeth in our times. Harrison. *Description o England under Elizabeth.*

hogy a harc változó szerencséje mellett a legloyalisabb birtokos holnapig könnyen válhatott hűtlenné s innen az igyekvés megmenteni a családnak a vagyont, vele a befolyást és fényt. A nemesség azonban a király hatalmának fogyása nélkül alig bírta volna kivinni, a mit óhajtott. Az útra nézve, hogy a hitbizományok érvénye miként állíttassék helyre — nem lettek volna zavarban. Ügyes és furfangos jogászoknak Anglia nem igen volt hiával. A Common Law és Statute Law utvesztő tömegében furfangos ész nélkül boldogulni alig lehet. Valóban nem lennének méltányosak e kor jogászaik iránt, ha nem emelnék ki, hogy a mit elődeik két száz év előtt oly ügyesen döntöttek meg, azt ők a változott idők kényszerítő hatalma alatt parlamenti acta nélkül ép oly ügyesen állíták vissza.

A dolog súlypontja egyébiránt nem igen a jogászok találmányosságában feküdt. A hitbizományokban érdekelt nemességnek mindent átölelő befolyása nélkül a legélesebb dialectica is alig lett volna képes érvényébe visszahelyezni az évszázadok előtt megszűnt örököségi elvet. A bíróságok azonban, úgy látszik, megértették a kor szavát s az entailek uralma újra fölelevenül Anglia egész területén.

Az új elv szerint az örökhagyó ruházhatja vagyonának tulajdonát egy még meg nem született egyenre. Az örökhagyó közvetlen utóda csak birtokos, valódi tulajdoni jogosítványok nélkül. A birtokot el nem adhatja, másra nem ruházhatja, mint kire annak előde rendelkezése szerint szállani kell. Bérletet is csak élte fogytáig köthet. E rendszer az, mely Anglia birtokviszonyait maig is szabályozza.

Anglia legnagyobb politikai és gazdasági diadalai a XVIII. és XIX. századba esnek. Ez idő alatt lesz az első tengeri hatalommá s a legvagyonosabb néppé, melyet a világ látott. A nemzeti erély legszebb győzelmeit aratja. Merész hajósai bekalandozzák a világot, ismeretlen földeket véve Britannia birtokába, a britt lobogó ismertté és tisztelet tárgyává lesz a föld minden zugában. Benn az országban nő és emelkedik a vagyon, a műveltség, a szép- és nemesnek tisztelete.

Ez idők látják Angliából kiindulni a technikai találmányok egész sorát, melyek napjaink civilisatiójának irányt adtak. És míg ezek történnek az ipar és kereskedés terén,

talán csendesebb, de nem kevésbé érdekes a haladás a mezőgazdaságban.

A földbirtok fokozódó jövedelmei irigyletté teszik a «country squire», a szerencsés első szülött állását. Az ősi birtokból kizárt fitestvérek pedig távol tengereken szereznek hírt és vagyont szerencsés honuknak. A hitbizományok uralma mellett a földbirtok mindinkább kivonul a forgalomból, de ez elzárkózottsága, lekötött állapotában is új virágzás és emelkedés forrása lesz. Nem akarunk e helyen a vidéki birtokosok politikai és közigazgatási szolgálatairól szólni. De nem lehet elhallgatnunk, hogy a haladásnak és javításnak szelleme, mely az ipar terén a gőz és villám csodáit köti le az ember szolgálatára a mezőgazdaságba is bevitte a javításnak és nem nyugvó haladásnak szellemét. Az angol föld hozama szemtermelésnél legmagasabb a világon, Nagy-Britannia nemesisített lovai, szarvasmarhái vagy juhái, kitűnőek minden irányban; nem ok s nem érdem nélkül ruházták az első gazdálkodó nép jelzőjét a britt szigeték lakóira. A mezőgazdaság minden más haladásnak föltétele s a kapcsok közül, melyek Nagy-Britanniát «Nagyobb Britannia» — folyton emelkedő népeivel összefűzik, nem utolsó az, hogy az angol és skót mezőgazdaság eredményei irányt és eszméket adnak a távol gyarmatok törekvéseinek is.

Valódi és tartós emelkedést a nemzeti élet összes erőinek kifejtése és összhangzó működése nélkül alig képzelhetünk. Angliának jelen helyzetében szüksége van arra, hogy gyarmatainak mindenben imponáljon s fölénye e távol országok előtt nem lehetne valódi, ha nem tudna nekik irányt mutatni abban, mi nálok sok esetben minden — a mezőgazdaságban.

E kitérés után tán inkább hajlandók leszünk kiméletelesen bánni a birtokjoggal is, mi a mezőgazdaságnak oly fontos tényezője.

Megismerve történetének menetét, legalább fővonásaiban, szükséges lesz bővebben kifejteni e birtokjog jelen állapotát, aztán áttérni az angol mezőgazdasági társadalom szervezétére, végül a gazdasági eredményekre, melyeket előidézett s a reformokra, melyeket a javítók életbe akarnak léptetni.

Az angol birtokjog az elsőszülöttségi elven sarkallik. Ez elv kettős irányban van keresztül vive. Ha t. i. a fekvő birtok

tulajdonosa végrendelet nélkül hal el, tehát intestat öröködés esetében, a birtok törvény szerint az első szülőltre száll. E törvényen vagy törvényes szokáson kívül van egy másik tén még erősebb támasza e rendszernek, az t. i. hogy a tulajdonosnak szabadságában áll egyszerű végrendelet által családi hitbizományt alkotni, meghatározván az öröködés rendjét s az öröködesre jogosult személyeket.*)

A hitbizomány — entail**) — nem szükségkép elsőszülöttségi, de legtöbb esetben még is az. A szokásos rendelkezés szerint a birtok az első szülőltre s utódaira száll, ezek kihalása után, (mi Angliában ritkábban esik meg, mint másutt) a másodszülöttet és utódait illeti.

A cél, a családi vagyon föntartását, ez eszközzel kétségtelenül eléri, mert ma az angol birtok két harmada ily módon van lekötve. A birtokos jogai egészen napjainkig a lehető szűk határok közt mozogtak s csak a legutóbbi évek törvényhozása tett e tekintetben behatóbb változtatást (Lord Cairn's Settled Estates Act, 1882). Mindamellett a törvény és szokás is tesz némi engedményeket a szabadabb forgalomnak. Van egy idő-

*) Mint kiemeltük, az angol jog nem ismeri az egyéni tulajdont az ingatlanok tekintetében. Ezt előre bocsátva, látnunk kell azon lényegsből jogi alakokat, melyek a mi fogalmaink szerinti tulajdont leginkább megközelítik. Ezek a következők:

Freehold vagy szabad birtok. A hűbéri korszakban ehhez bizonyos szolgáltatások voltak kötve, ezek azonban nem igen terhesek vagy pedig megtisztelők voltak, mint például a hadi szolgálat. De mind ezen kötelezettségek fokozatosan megszűntek.

A tulajdon e formája egész életre szól; a rövidebb tartamú *non-freehold* vagy *chattels*, a fekvő vagyon nagyobb része ily *freehold*.

Copyhold. A régi jobbágyi viszonyból fejtett ki oly módon, hogy a jobbágyi szolgáltatokat pénzre vagy pénz értékre változtattak át. Szabályozásánál a szokás nagyon lényegesen folyt be.

Leasehold, a fönnebbiekből valamelyikéből leszármazó dependens bérlet féle birtok.

**) A szó eredete kétes. Némelyek a latin *talis*-tól, mások a francia *tailleur*-tól származtatják, a mennyiben a többi jogosultak kizárását, jogaik megnyirását jelenti.

Ki kell emelni, hogy némileg analog intézkedések tehetők az ingóságok tekintetében is. Rendesen történnek is a nősüléskor, a szerződők kijelentvén, hogy a felsorolt értékpapírok stb. tulajdona a túlélő házastárs haszonélvezeti jogát fenntartván a gyermekeket mily arányban illesse.

pont, midőn az entail felbontható. Ha a várományos 21-dik évét eléri azaz nagykorú lesz, apja — a birtokos — beleegyezésével a birtok szabaddá tehető. Mindamellett ez nagyon ritkán történik, akár azért, mert a családi büszkeség még mindig igen erős, akár pedig, mert a fiú előnyös helyzetéről nem örömet mond le.

Bátran elmondhatjuk m is, hogy e rendszer önmagában bírja támasztát s természeténél fogva a lejáró megkötések megújításához vezet.

Ellenzői szerint az egész inkább jogászi furfang, mint sem valamely megfontolt politika eredménye. Ha azonban azt látjuk, hogy az elsőszülöttségi törvényt mily mértékben támogatja és egészíti ki a végrendelező családfők akarata, ha figyelembe vesszük azt, hogy Kentben, ahol az elsőszülöttségi örökös törvény szerint nem kötelező, a végrendeletek még is az elsőszülöttjávára ütnek ki, alig fogjuk állíthatni, hogy ez intézménynek ne lenne gyökere az angol társadalomban. Ez egyszersmind azon meggyőződéshez is fog vezetni bennünket, hogy tekintve az angolok conservatismusát, alig remélhetni magának a társadalomnak változása nélkül gyökeres újítást s a birtokrend melyre ható megváltoztatását.

Ezt bizonyítják, a mint alább látni fogjuk, az eddig keresztül vitt módosítások. Legnevezetesebb közöttük a már érintett Lord Cairns-féle Settled Estates Act. (45 & 46 Vict. c. 38.)

E törvény a nélkül, hogy megbolygatná a százados gyakorlat érvényét, az iparos társadalom igényeinek az által igyekezik eleget tenni, hogy a birtokost feljogosítja az entail megszüntetésére s a birtok eladására, kivéve a kastélyt s a parkot. E mellett joga van javításokat tenni a birtokon, erre kölcsönt venni föl, rövid bérleteket engedhet, sőt hosszabbakat is, de csak a Court of Chancery beleegyezésével. Másrészről a törvény féltékenyen őrzi a család jogait. Az eladott birtok ára ki van vonva az eladó rendelkezése alól, családi tulajdon s a törvény részletesen intézkedik a lefizetés, kezelés vagy hatósági beavatkozás mellett való beruházásáról. Az angol törvényhozás azon elvtől, hogy a földbirtok sui generis itt sem tért el s míg más téren a legnagyobb szabadság barátja, itt a legnagyobb ellenőrzés és állami beavatkozástól sem riad vissza. Ez elv alig illik ugyan bele a mi francia minták után

másolt politikai katechismusunkba, azonban ki nem térhetünk előle s gondolkodva fölötte egy pillanatra, talán vehetjük is némi hasznát. A Lord Cairns-féle törvény oly ifjú, hogy hatása alig nyilvánulhat még határozottan, épen ezért a mai birtokviszonyok még hamisítatlanul tüntetik föl az entailek uralmának hatását. — Legközelebb ezt akarjuk vázolni.

Az angol mezőgazdasági társadalom alakulásánál az entailek rendszere elhatározólag folyt be, s jelen szerkezete főrészt ennek köszönhető.

A normann hódítás után — mint fönnebb érintettük, a földbirtok számos kézben oszlott meg. Kétségtelen, hogy a «De Donis»-statutum s a meghonosított entailek nem voltak kedvezők a földbirtokos osztály számszerű gyarapodására. Mindamellett a XVII. században 310,000 farmer közül 160,000 még mindig saját birtokán gazdálkodott. Azóta nagy változások következtek be.

Mai szerkezetében az angol mezőgazdasági társadalom hármass rétegből áll.

Legfölül vannak az entailek urai, a törvény és közvélemény által óvott elsőszülöttek. Ezek azonban birtokaikat csak részben vagy pedig épen nem művelik magok, e feladat a bérlő-osztályra hárul, melyet terhes, de nem hálátlan földadatában a mezei munkások számos és kiterjedt osztálya támogat. Láttuk, hogy a hitbizományi törvényhozás, mely a tulajdonosok osztályát föntartotta, mily válságokon ment keresztül. A bérlőosztály érdekeire a törvényhozás korántsem fordított ennyi gondot s az egyszerűen a szükség szülötte volt. A mint szaporodott a népesség és vagyon, mind inkább nőtt azok száma, kik földtulajdonra nem tehetvén szert, elfogadták azt, mi ehhez legközelebb állt: a bérleteket. Más részről meg a büszke várur nem tudva vagy nem akarva művelni birtokát, örömmel fogadta a munkás kezet, mely több értelemmel ajánlkozott a földet kihasználni, s e mellett könnyen szerzett jövedelemben részesíté a büszke feudális bárókat, kik e helyzetben élhettek hajlamaiknak, harczok és vadászatoknak. A mint a birtok mind inkább összehalmozódott, a földművelés mind intensivebbé vált, annál inkább emelkedett a bérlő-osztály számban és jelentőségben s ma Anglia földének egy jókora részét az 5—600,000-re tehető farmerbérlő műveli. A munkás-osztály az angol égalj és házasságok termékeny-

sége mellett csakhamar előállott azon kevésbbé szerencsés halandókból, kik se földesurak, se bérlők rangjára nem emelkedve, kénytelenek voltak megelégedni azzal a bérrel és lakással, mit a földesúr vagy bérlő nekik följajánlott.

Persze e jelenségek egy évszázadokon át folyt fejlődés végső eredményei. A különbségek nem mindig voltak ily nagyok, az elválasztó űr nem volt mindig oly széles földesúr és bérlő közt, mint a milyen ma. A kettő között állott a restauratiót követő két századon át a kisbirtokosok — yeomen — «férfias és őszinte szívű» osztálya. Ma már ebből alig van valami. Se az aristocratia fénye és hatalma, se a kereskedő osztály jóléte s iparának páratlan fensőbbsege nem bírja feledtetni Angliával, mit veszített e kiháló osztályban. «Hajdan e kicsi birtokosok, kik saját kezökkel művelték saját szerény illetőségüket» — mondja Macaulay — «nem vágyódva címerek s nemesi kitüntetések után, nem óhajtozva még a bírák padjain sem ülni: sokkal fontosabb részét képezték a nemzetnek, mint ma». A népesség egy hetede ily családokból állott, melyeknek mindenike rendszerint bírt 50—60 font jövedelemmel. Azoknak száma, kik saját földeiket művelték, nagyobb volt a bérlőkénél. Ez osztály nagyon erős még a század elején is, rohamos hanyatlása a Napoleon ellen vitt háborúk óta veszi kezdetét.*)

A hosszan tartó háborúk alatt a föld termékeinek s vele a földnek értéke szerfölött magas. Földet szerezni volt a földművelők egyetlen vágya. Ebbe fektették megtakarított tőkéiket, erre vettek pénzt kölcsön, bizonyosan nem mindig alacsony kamat mellett. E meg nem fontolt verseny csodásan fölemelte a fekvőségek árát. A szerzett birtokon javításokat kelle tenni, a kölcsönadó nem késett jó kamatokért kisegíteni zavarából a vállalkozó farmert. Megszokva a magas árakat, emelkedtek igényeik is s ezek megmaradtak akkor is, midőn az árak a régi színvonalra szállottak le.

A béke áldást és dicsőséget hozott Angliára, de nem a kisbirtokosokra. Az árak leszálltak, a kamatot nem bírták fizetni, ezrenként jutottak tönkre. Először tán Anglia történetében, sok volt az eladó föld s mindezt a nagybirtokosok

*) John Rhæ; *Why have the Yeomanry perished? Contemp. Review.* 1883.

és kereskedők szerezték meg. Ez idő óta, az ipar és kereskedés sikerei s a nagybirtokos osztály közé szorúlva, folyton alább és alább szállottak. A hitbizományok rendszere a földbirtok nagy részét kizárta a forgalomból; az ipar, kereskedés és gyarmatok fejlődése óriás tőkéket halmozott föl a La Manche és Sz.-György csatornák között. E tőkek birtokosai hajlandók voltak, sőt vágytak a földbirtok előnyeivel szaporítani a gazdagság örömeit. Egyrésztől nagyon gyarapodott a kívánság, más résztől nagyon megapadt az eladó készlet. A kisbirtokos mind nagyobb kísértésnek volt kitéve, hogy túladjon az ősi birtokon s meg is tette a legtöbb. Így mállott szét azon osztály, melyről még nem rég, mint a legboldogabb, vendéglátóbb s szűk körülményei közt is megelégedett népről szoktak beszélni.

«A Spanish Don, a German Count, a French marquis
A yeoman of Kent is worth them all three.» (*Old Saying.*)

Szükségesnek látszott kitérni e kérdésekre nem csupán azért, mert érdekes világot vetnek az angol birtok viszonyokra, hanem mert csodálatosan nagy a hasonlóság ez osztály sorsa, és a mi kisbirtokosságunké közt, a mi Waterloonk az 1873-dik évi krach óta.

Ez idő óta az angol birtokos-osztály számban rohamosan fogyott s az új Domesday-Book szerint, mely 1876-ban látott napvilágot, (mint közvetlen utóda a Hódító Vilmos korában szerkesztett lajstromnak,) Angliában már csak 166 ezer földbirtokos van, 21 ezer Írlandban s csak 8000 ezer Scotiában, a városi telkek, házak tulajdonosait mindenütt leszámítva.

Az Egyesült-Királyság fekvő birtoka a következőleg oszlik meg:

1000 egyén bír	30 millió	acret,	átlag	30,000-et	mindenik			
4000	«	«	20	«	«	«	5,000	«
10,000	«	«	10	«	«	«	1,000	«
50,000	«	«	9	«	«	«	180	«
130,000	«	«	1750	«	«	«	13	«

15,000 egyén bír 64 millió acret az összes 76²/₃ millióból, 1¹/₂ millió a holt kézé s Angliában csak minden 130-ik egyén földbirtokos.

Az utóbbi évtizedek azonban nem csupán a yeomanryt tették tönkre, hanem nagy pusztítást tettek a földes urak «country squirek» soraiban is, úgy hogy vannak vidékek, hol a falvakban már nincs is más «gentleman», mint a pap.

A földbirtok megoszlását a következő adatok mutatják. Angliában van

				Összes terület
333.630 birtok	50 aceren alól; a birtok átlaga	12 acre,		4.181,346
54.498 «	50—100 «	72 «		3.957,989
65.766 «	100—300 «	170 «		11.183,618
16.106 «	300 «	472 «		7.512,972
		470.000 «		26.835,925

E számokból kitűnik, hogy míg a birtokok jogilag nagyon is kevés egyén kezében vannak csomósítva, addig a gazdasági felosztás épen nem oly egészségtelen. Az összes művelés alatti terület egy harmada kicsi farmokra oszlik, két harmadát pedig nagy birtokokban kezelik. Hány kicsi farmot mivel saját tulajdonosa nem lehet kitudni, de az bizonyos, hogy a szám igen csekély s fokról-fokra fogy.

Az apró birtokok fölszívódnak a nagyobbakba s ez irányzat nincsen másféle tényezők által ellensúlyozva. Csak is két nevezetesebb jelenségről tehetünk említést, melyeket a birtok-összehalmozás ellentétéül lehet tekinteni. Egyik az, hogy például vasútak építésénél sok apró részlet változtat gazdát, a másik pedig, hogy a visszavonuló kereskedő és iparos szívesen tölti szabad idejét távol a várostól, ép ezért villatelkeket vásárol, a mi a földbirtokban némi mozgalmat idéz elő. Mindez azonban csekélység s a földbirtok politikai és társadalmi funkcióiát tekintve, jelentőséggel alig bír. A villa birtokosa városi ember marad még is, fiait is kereskedőnek vagy gyárosnak neveli, s a vidéki életet ha nem is nézi le, de bele nem olvad, s nem assimilálódik. Van azonban az «új földesurak»-nak egy másik osztálya, mely több figyelmet érdemel. A városi elemből kerül ki ez is, de több hajlammal bír valóban country-gentlemanné válni, mint az előbbieknél. Érdekes tény ugyanis, hogy azok között, kik harmincz év óta a nagybirtokosok sorába vétel és nem házasság által emelkedtek, nincs egyetlen egy sem, ki nagy szolgálatokat tett volna honának vagy a közönségnek.*)

*) Shaw-Lefevre. 41. l.

Nagy államferfiak, hadvezérek nem igen szerezhetnek többé nagybirtokokat. A lajtsrom csaknem kizáróan szerencsés kereskedők, gyárosok, serfözők neveiből áll s a feudális kor entailjei e családok fentartására szolgálnak.

A földes urak birtokainak legnagyobb része bérlők kezében van s míg a tulajdonosok száma folyton apad, a bérlőké szünet nélkül nő. Az angol földbirtok története mutatja, hogy e rendszer nem okvetlen hátrányos a gazdasági fejlődésre. Saját szempontunkból tekintve, azt hinnők, hogy minden feladat a bérlő nyakába hull s a lord nyugodtan költi el évek során át Svájc- vagy Nizzában a bérlő és munkás fáradságának gyümölcsét. Az eset azonban sokszor ép ennek ellenkezője. A látszólagos szabadság mellett a közvélemény, hagyományok és saját tapintata fontos és nemes kötelességeket ró a birtok szerencsés urára.

Az angol rendszer eszménye az, hol a tulajdonos gazdag segédforrásait felhasználva, minden maradó jellemű javítást maga végeztet, a bérlő pedig minden tőkéjét a forgó kiadások fedezésére fordíthatja. A földesúr emeli a gazdasági épületeket, a munkások lakházait, végezteti a lecsapolást stb. Gazdasági szempontból ennél jobb helyzetet, mondja Shaw-Lefevre — jobb viszonyt úr, bérlő és munkás között kívánnunk sem kell. A bérlő nem kénytelen adósságokba verni magát, ha a magtár leég, a tőke hiánya az irrigatiók vagy lecsapolások kivitelét nem gátolja meg. Így nem lehet félre ismerni, hogy ez állapot sok tekintetben a gazdasági haladásnak erős eszköze.

A gazdasági előnyökön kívül mit e helyzet a bérlőnek nyújt, figyelembe kell venni azon erkölcsi kényszert, melyet ily földesúrral szemben a bérlőnek érezni kell. Alig lehet kétség, hogy ez ösztönözní fogja őt legjobb erőinek kifejtésére s ily esetekben a rendszer ellen emelhető vádak legtöbbször elesik. Az angolok azt állítják, hogy ily eszményi viszony nagyon sűrűn fordul elő. Van sok földesúr, ki más kiadásaiban szorítja meg magát, csak hogy ez eszménynek eleget tehessen, s nagyon kevés van, ki ne tenné ugyanazt, ha tehetné. Azonban sok esetben maga a földesúr sem rendelkezik a kellő tőkével, mert a hitbizományok rendszere sokszor az eladósodáshoz vezet. Az ingó vagyon rendesen nem az elsőszülötté, anyjának évjáradékot testvéreinek kielégítést kell fizetni s így nem csoda, ha a West End kártya-asztalai nélkül is képtelen lesz a beruházásokat

megtenni. A nem drainezett földeken felfakadt a vadvíz, a munkások házaiba becsurog az eső, mert hisz a bérlő ritka esetben rendelkezik annyi tőkével, hogy e hátrányokon segítsen. Ezek a kép kevésbé fényes vonásai.

A gazdasági tekintetektől a jogi rendezéshez fordulva, meg fog lepni bennünket, hogy oly *præcarius* helyzet mellett, melyben az angol bérlő-osztály van, hogyan volt képes annyi eredményt fölmutatni.

A béretek fajai ezek :

1. bizonyos számú évre,
2. az évi bérelet hat havi fölmondással, de egy évnél előbb föl nem bontható,
3. meghatározott időtartam nélkül, — *tenancy at will*,
4. végül, ha a bérlő a bérelet lefolyta után is benmarad a béreletben, új szerződés nélkül, — *tenancy by suffrance*.

Különösen világítja meg az angol viszonyokat, hogy régente a *tenancy at will* volt a szabály s maig is az évi béreletek a leggyakoribbak. A földesurak persze szerették, ha kezők kötve nem volt s e tekintetben nem egy bérlő sorsát az határozta el, mint viseltetett az uraságok kedveltjei a vadak iránt. Ha nem jól, könyörtelenül fosztották meg a bérelettől, ellenben ha nyugton hagyta őket, maradhatott maga is évek során át a béreletben.

A rövid béreletek hátrányai oly szembeötlők, hogy *commentarra* alig szorúlnak. Nem lehet tehát csodálni, hogy e viszonyoknak törvény által való szabályozása, már régi óhaj-tása a bérlő-osztálynak.

Épen tíz év előtt történt egy nevezetes parlamenti lépés a bérlők helyzetének szabályozására. A törvény — *Agricultural Holdings Act 1875* — nem annyira új jogokat állapít meg mint inkább a fönnállott jogszokásokat önti szabatosb formába. A szóbeli szerződések hatályát megszorítja. Segít a bérlők régi sérelmén, kárpótlást kötvén ki az el nem használt trágyákért — *unexhausted manures*. Egyébként érvényben hagyja a régi elvet: *quiquid plantatur solo, solo cedit*; a szín, melyet a bérlő emel, a földesúré lesz, úgyszintén az általa ültetett fák is.

E mellett a törvény legtöbb intézkedése csak *subsidiarius*, a feleknek szabadságában áll szerződésileg másként intézkedni.

Épen ezért gyökeres változtatást nem tett a bérlők helyzetében, de idő folytán nem maradt hatás nélkül, mert a nemzet lassanként megszokta a minimumnak tekinteni azt, mit a törvény a bérlők részére megállapít s ez kétségtől nagy haladás. Az angol törvényhozás conservatív elveitől ez esetben sem tért el, megnyitotta a javulás útját, várván, hogy a nemzeti élet és közvélemény jelölje ki a további irányt, vájja ki a medret, melyben haladni akar. Talán még mindig a leghelyesebb politika, mit követni lehet. Az e tárgyú legújabb alkotott törvény világosan mutatja, hogy a kérdés mennyire haladt ez irányban.

Az 1883. évi Agricultural Holdings Act az 1875. évi törvényen alapul. Nevezetesebb vonásai, hogy a bérlőnek compensatiót biztosít azon javításokért, melyeket a földesúr beleegyezésével tett. A földesúrnak a törvény életbe léptéig joga volt a bérlő ingóit, termését, lejárt követeléseit erejéig lefoglaltatni. Jelen törvény nem szünteti ugyan ezt — law of distress — egészen meg, de egy évi bér erejéig engedi meg csupán.

Alagsövezésekre a tulajdonos beleegyezése többé nem szükséges.

A különbség e törvény és előzője közt abban áll, hogy amaz csak permissiv, ez pedig kötelező s minden bérlőre kiterjed, míg az 1875-iki csak a két acren felüliekre s a jövőben kötendőkre vonatkozott. E mellett több kisebb újítást foglal magában a bérlő javára, gyökeres változtatásnak azonban még ez sem tekinthető.

Ezekben vázolván a gazdasági középosztálynak, a bérlőknek, helyzetét és kilátásait, eljutottunk a legalsó rétegig, tárgyalni kell a mezei munkások viszonyait. Nem nehéz kitálatni, hogy ez osztály a lordok szolgálából, a birtokukat elpredált vagy saját hibájokon kívül elvesztett birtokosok és bérlők s ezek utódaiból alakult.

Oly egyének, kik nem bírva saját földdel napszámosokként éltek, léteztek természetesen mindig. A népesség szaporodása s az entailek elterjedése mellett ezek számának is szaporodni kellett. A forduló pontot itt is, mint annyi másban Erzsébet kora képezi. Érintettük fönnebb a bér-maximumot szabályzó törvényeket, melyek ennek megállapítását bírákra bízták.

E törvények közül Erzsébeté volt a «legsikeresebb». A siker azonban a bérek lenyomásában állván, nyomort hozott a munkás-osztályra. Innen van, hogy a bért szabályzó törvény maga után vonta mihamar az első «Poor Law»-t, törvény a szegények ellátása iránt. E törvények uralma alatt a munkás munkakeptelenség esetén, öregségében ellátásra számíthatott s e tény, összekötve a nép szaporodásával, nagyban hozzájárult a gazdasági munkás-osztály szaporításához, a mennyiben bármily szegényes volt is ez ellátás, de még sem tette ki a munkást azon lehetőségnek, hogy öreg napjaiban koldulva kelljen kenyerét keresni. Jelenleg a mezei munkások száma körülbelül 800,000-re tehető, s ezek helyzete képezheti a legerősb érvet a fönnálló rendszer ellen. Lehetetlen, hogy a vagyon általános szaporodása mellett e munkások helyzete ne javult volna, főleg ez utóbbi időkben, de kérdés, javult-e oly arányban, a mint emelkedtek a többi osztályok? Alig. A földbirtokból ha nem is jogilag, de tényleg ki vannak zárva, rendszerint tudatlanok, elharácsolják, a mit keresnek, köztök s a bérlő vagy birtokos-osztály közt oly korlát áll, mit alig léphetnek túl valaha, megtakarításra kevés alkalom nyílik s a küzdelmekkel teljes élet rendszerint a szegényházban nyer befejezést. Mindez igaz, s alig lehet kétség, hogy nem illik a humanismusára annyit tartó nép keretébe ez osztály, mely a legterhesebb mezei munkákat végezve, a legmostohább elbánásban részesül még is. Mindamellett nem szabad felednünk, hogy az utóbbi időkben sok történt sorsuk javítására. Nem egy földesúr büszke czélszerűen emelt munkás-épületeire, a szegény törvények kezelése is sokban javukra változott, a magánjótekonyság szintén hathatósan közbe járt helyzetök emelésére. Állapotuk egészben véve még mindig jobb, mint a gyárakban összezsúfolt páriáké. A patriarchalis viszonyoknak nem egy vonása maradt fönn köztök s a bérlő vagy földesúr között. Ez sok hibát jóvá tesz, mit a törvényhozók elfeledtek elsimítani. A cottage-rendszer javítása lényegesen befolyt az egészségi állapot emelésére. A halandóság köztök a múlt században (Scotiában a legújabb időkig) rendkívüli volt s kizáróan a lakások túltömöttségéből eredt. E hátrány megszüntetése nem kis mértékben járult azon népfölösleg megteremtéséhez, mely Anglia hatalmát mind az öt világrészben oly magasra emelte.

*

*

*

Új intézmények meghonosításánál, vagy a mi sokkal szokásosabb, a régiek módosításánál az angol eljárás gyökeresen különbözik attól, mit mi hasonló esetekben követni szoktunk. Nálunk rendszeren pár újságcikk vezet be a kérdést, megismertetvén a nemzetet azon elmaradt állapottal, melyben az illető tárgyra nézve sinlik. A tényleg létező vagy képzelt bajok némi eszmecserét idéznek elő, melyet az eszme élelmes pártfogói közvéleménynek declarálnak s e «közvélemény» nyomása alatt megszületik a bajokat orvosló javaslat, s ha az eszme pártfogói csak egy kevéssé is kitartók, érdemesnek tartják munkát és fáradságot áldozni annak életbeléptetésére, a legtöbb esetben nagy ellenzés nélkül fog megszületni és életbe lépni az új intézmény. A közönyösség egyetlen és meg kell vallani legtöbb esetben hatályos védője a létező állapotoknak.

Ez eljárást bár nehéz megbocsátani, de nem lehetetlen megérteni. Nálunk a nemzet valódi igényei nagyon sok esetben nem részesülnek azon méltánylásban, melynek osztályrészökké kellene lenni. Külföld példájára conservativismusról szó sincs, hiszen «nincs mit conserválni». A könnyen létesített reformok ép oly könnyen buknak el. Mi még hajlandók vagyunk azt hinni, hogy a törvény meghozatala minden, nem igen tekintjük azt, hogy ha egyrészt a nemzetben nincs meg az igazi szükség a reformok iránt, ha az új reform tovább megy, mint hogy præcisirozza s legfőlebb új mederbe vezet a nemzeti közélet fejleményeit, a legtöbb esetben elhibázott vagy sikertelen kísérlet fog maradni.

Angliában a közvélemény előkészítése, a pro és contra szóló érvek kifejtése, elterjesztése minden, a törvény, mely ez agitatóióból születik, rendszerint csak compromissum azon irányok között, melyek a küzdelemben legerősebbeknek bizonyultak.

Alig van kérdés, mely ez ország újabbkori történetében fontosabb lenne a földbirtok reformjánál, s így elképzelhetjük, hogy a nemzeti közvélemény, mely oly vágygyal ragad meg minden kicsi alkalmat, hogy nyilatkozzék, mily erélylyel működik ez esetben, melynek fontosságát ki sem ismeri félre.

A küzdelemben képviselve van minden árnyalat. A communisticus eszméktől kezdve föl azokig, kik az örököségi jog némi reformja mellett, a bérleti időtartam megállapításától

és hasonló apróbb rendszabályoktól várnak mindent. Egészen véve, a mennyire ily tág körű mozgalmat át lehet tekinteni, a javítás félre nem ismerhető vágya lengi át az egészet s a komoly szemlék tudományos czikkeitől kezdve, a Hyde parkban vasárnaponként szónokló demagog beszédeig mindenütt feltalálhatjuk a hazafiságnak legalább egy kicsi részét, s a törekvést új haladással gazdagítani Anglia történetét.

A földbirtok continentalis rendszere, az átruházás könnyűsége, az ingatlan teljes szabadsága, mely egy vonalra helyezné azt az ingó tulajdonnal, kedvencz eszmeje a reformálók egy nagy részének, főleg a Cobden-club s vele rokon-szenvező elvtársaknak, kiket talán legegyszerűbben manchesteri iskolának nevezhetnénk, még mindig. Pamphletek és könyvek kiadása, fölolvadások által ez iskola sokat tett arra, hogy a szabadság eszméit bevigye oda, honnan azok még kizárva vannak. Ez eszméknek legerősebb pártfogói azok, kik haladásukat hasonló eszméknek köszönhetik — az ipar vagy kereskedés terén. Így Goschen, a külföldi váltóárfolyamok érdemes magyarázója, kinek nem kis érdemei vannak az egyiptomi «Daira» kölcsön körül, telve hittal saját elveinek meg nem dönthető igazságában, edinburgi választói előtt legutóbb nem habozott kijelenteni a földbirtokra nézve, hogy a tökéletes boldogság netovábbja s a reformok reformja az leszen, midőn a földet oly könnyű lesz átruházni, mint az angol állami adósság kötvényeit, a consolokat, — a Grand Livrebe való átírás által. Chamberlainnek, kit Birmingham küldött a parlamentbe s ki a «Board of Trade» főnöke volt, hasonló radicalis elvei vannak a földbirtokra nézve. Egyik utóbbi beszédeben a közvélemény nagy megbotránkozására oly elveket hangoztatott a földbirtok tekintetében, melyek teljesen socialis jellegűek.

Ily kijelentések lehetnek alkalmasak arra, hogy az illető bátorságát és értékét magasra emeljék a párthívek előtt, de az angol és most hozzá kell tennünk a skót törvényhozás és nép conservativ jelleme mellett ez eszméknek legkisebb kilátása sincsen a megvalósulásra. E tényeket legfőlebb mint olyanokat kívántam fölhozni, melyek bizonyítják, mily messze megy Angliában a discussio szabadsága, még oly intézvények megvitatásánál is, melyek kétségkívül az egész nemzeti fejlődésnek irányt adnak. De ezentúl a radicalis eszméknek kevés kilá-

tása van a sikerre. E mellett nagyon mérsékli e tüzes reformerek hatását az is, hogy a manchesteri iskola elvei már nem ragyognak régi fényökben, a «free trader»-ekkel szemben mind inkább nő a «fair trade» híveinek száma s Gladstone szabadelvű miniszteriuma, mely talán hajlandó lenne ez irányban haladni, a közel választásokat kérdés túl fogja-e élni*). A földbirtok rendjének kérdése még inkább az előkészítés stádiumában van.

Az angol törvényhozás, a világ első kereskedő és iparos népének törvényhozása, soha sem bírt odáig «emelkedni», hogy az ingatlan birtokot ugyanazon szabályok alá vonta volna, mint az ingó tulajdont, s ha a reformok és a szabad kereskedelmi eszmék egyik igaz hívének**) hinnünk lehet, az ingó***) és ingatlan tulajdonnal soha sem bánt el ugyanazon elvek szerint, hanem külön örökölési rendnek és adóknak vetette őket alá s ma sem múlik el egyetlen ülésszak sem, hogy a parlament ne fejezné ki ez irányban conservativismusát, ragaszkodását a régi elvekhez. Ily körülmények között a Goschen-fele nézetekre a nemzeti közvélemény még nem érett meg, kísérletekre adni magát pedig nem hajlandó. Épen ezért ezek további tárgyalása épen nem mutatkozik szükségesnek. Több jelentőséggel bír azon mérsékeltbb irányzat, mely nem elérhetetlen eszmék után indulva, a gyakorlati kivihetőséget tartja szem előtt, számol a múlttal, a történelmi fejlemények és a nemzet aspiratióival. Ez irány hívei, daczára minden hátrányainak, nem megdönteni, hanem csak módosítani kívánják a fönnálló rendszert, meg akarják nyitni a javulás útját, várván, hogy a nemzeti közélet, ha csakugyan tartós és valódi szükségről van szó, kiszélesíti majd az ösvényt, mit a törvényhozás kijelölt.

Alig tehetnénk jobbat, mint röviden körvonalozni ez irány fővonásait, támaszkodva Shaw-Lefevre essayre. Ez annál indokoltabb leendő, mert ez essayk írója az elhunyt és mélyen gyászolt Fawcett helyét foglalván el, a múlt cabinetnek is tagja, s így közel volt azon műhelyhez, hol Anglia jövőjét kovácsolták.

Nem indulhatunk ki vérmes reményekből. A mennyire a jövőbe látni, s a reformok hatását ki lehet számítani, Angliát

*) Magokat a választásokat sem érte meg. **) Brodrick.

***) Érdekes az angol kifejezés «personalty», a «real property» nem az.

sem az eltűnt yeomanry, sem a paraszt-birtokok országává tenni egyhamar nem lehet. Nagybirtokok fognak létezni a jövőben, a mint léteztek a múltban. Oly gyökeres változtatásokról, milyeneket a 48-iki törvényhozás nálunk életbe léptetni jónak látott, itt szó sem lehet. Még ha minden földbirtokos megnyerné is a korlátlan rendelkezést birtoka fölött, bizonyos, hogy legnagyobb részök mindig az elsőszülöttre hagyná a tetemesebb részt és nagyon sok idő fog eltelni, míg ezen a »lényegében annyira conservatív országban« más szokás ver gyökeret. Mindaz, mit elmozdítani lehet és kell, a földbirtok s főleg a kisbirtokosok szaporításában áll.

Daczára minden bámulatnak, melylyel a francia forradalom vívmányai iránt viseltetnek, a francia rendszernek, az egyenlő öröködésnek elfogadását ajánlani nem merik, e helyett ajánlják, hogy a törvényhozás szüntesse meg

1. azon statutumok*) érvényét, melyeknél fogva végrendelet hiányában a fekvő vagyon törvény szerint az elsőszülöttre száll ;

2. a családi hitbizományok szorítottassanak megoly módon, hogy ne lehessen ingatlan vagyont hagyni meg nem született személyekre. Azaz az apa hagyhatja vagyonát első fiára, de nem meg nem született unokájára.

3. A korlátolt tulajdon szűnjék meg s a birtokos rendelkezék szabadon az ingatlanokkal.

4. Az állam ne az ingatlan vagyon fölhalmozását mozgatsa elő, hanem ezzel ellenkezően az apró birtokok alakulására törekedjék.

5. Végül a fekvő birtok s az ingó vagyonra vonatkozó törvények lehetőleg azonosíttatván, az átruházás lehetőleg könnyűvé tétessek.

A «szabadság és egyenlőség» eszméi kopogtatnak, az ovatos angol azonban nem hajlandó házi békejét jelszavakért föláldozni. A vagyon egyenlő megosztása lehet szükséges, lehet indokolt Franciaországban, de Angliában, melynek aristokrátiáját őrizni a család nevét s történelmi hagyományait is fön kell tartani, ily törvényt még a szabadelvű reformer sem mer javasolni. Szoritkozik csupán arra, hogy ott, hol a

*) A t. olvasó szíves lesz figyelemben tartani e szónak a mi szokásunktól eltérő használatát.

tulajdonos akarata nem nyilvánult, oszljon meg a vagyon a gyermekek között. És ez tulajdonkép nem nagy változtatás. A tulajdonosnak szabadságában áll birtokából entailt alakítani s ha nem teszi, tán nem alaptalan azt vélelmezni, hogy a vagyon megoszlása nem történik akarata ellen. Rendelkezési joga a második pont szerint tökéletesen föntartatnék.

E második újítás az elsövel ugyanazon elven sarkallik. Elvonni az állami támogatást a hitbizományoktól, de meghagyni a birtokos szabad akaratát. Vagyonát hagyhatja elsőszülött fiára, ez viszont a következő nemzedék elsejére, de az apa ne korlátozhassa fiát abban, hogy ha jónak látja, ne tegye az ellenkezőt. A végrendekezés az atyai hatalom kiegészítő része s ép ezért nem kellene megengedni, hogy az apát e jogától az előző nemzedék megfoszthassa.

Ha elfogadtuk a második javaslatot, a harmadik csaknem önként következik és előáll.

A 4. alatti kívánat azok után, mit a birtokok fölhalmozódásáról mondtunk, indokolásra alig szorúl.

Ellenben igen az utolsó, mert mi continentalis fogalmainkkal valószínűen többet értenénk alatta, mint maga a javaslat tevője, ki nem kíván mást, mint hogy a tulajdon különböző formái rontassanak le, a jogczím egyszerűsítették, s ily módon az átruházás tétessék lehetőleg oly egyszerűvé, mint az ingó tulajdonnál. Míg a nemzeti öntudat előtt nem maradt titok, hogy az átruházás könnyüségé nincs minden hátrány nélkül, mert a földbirtok mozgosításához vezethet, az alatt a reformerek e tényt meglehetősen figyelmen kívül látszanak hagyni. Ez újításokhoz csatlakoznek a földbirtok, illetőleg az átruházások kötelező registratiója.

Legyen szabad ehhez némi megjegyzéseket füzni. A primogeniturális törvény eltörlése nagy nehézségekbe ütközni nem fog. Nagy hatást várni azonban ettől alig szabad, mert a családök igyekezni fognak végrendekezni idejekorán. Nevezetes érv e mellett az is, hogy Kentben, hol a mint már fönebb érintettük, a Gavelkindnek nevezett egyenlő öröködési szokás érvényét nem veszítette, a végrendeletek rendszeren az elsőszülött javára ütnek ki.

A radicalismus eszményei és azon javaslatok, melyek a nép érzületét, a jelen helyzetet több figyelemben részesítik, mint láttuk, messzi elütnek egymástól és saját szempontunk-

ból nagyon tanulságosnak tartjuk azt, hogy e nép, mely kétségkívül bir egy kis életbölcsessel és politikai tapintattal szemben a szabad tulajdonnak elméletileg meg nem czáfolt eszméjével, mint száll le az eszményi szabadelvűség légköréből akkor, midőn gyakorlati kérdésekről van szó. Mint méltányolják ez országban a nemzeti élet nyilvánulásait s mennyire nem hajlandók idegen tanokért föláldozni azon fejleményeket, melyek honuk dicsőségének évszázadokon át föntartói és támogatói voltak. És most miután láttuk azon javaslatokat, melyek a földbirtok reformját vonnák maguk után, röviden összegezhetjük azon okokat, melyek ezen kívánatok alapját képezik. Ez szükséges lesz azért is, mert különben önálló nézetet alkotnunk a fönforgó kérdésekről alig lehetne.

A jelen rendezés mellett a föld mind kevesebb kézben pontosúl össze s így Anglia teljesen meg van fosztva azon közép s paraszt birtokos-osztálytól, mely az iparos társadalom által teremtett proletár tömegek ellenében az egyéni tulajdonnak, a conservatív haladásnak legerősebb támasza. Ez nagy hátrány kétségkívül és orvoslást igényel minél előbb. De míg ezt egyrészt kimondjuk, másrészt nem javasolhatnók azt, hogy kövessék a francia példát. Nekünk szemben saját tapasztalatainkkal nem lehet felednünk, hogy a földbirtok korlátlan szabadsága nem képezi a legtökélyesb eszményt s a szabadság és egyenlőség a földbirtok tekintetében sok esetben csak a nagy tökéek uralmát jelenti. A jogi monopolium helyére a gazdasági lép s ez nem azon út, melyen a kis és középbirtokos osztály megteremthető és föntartható lenne. Ép ezért csak helyeselhetjük, hogy Angliában nem hajlandók szakítani teljesen a múlttal s a földbirtokot a jogi védelemtől teljesen megfosztani nem akarják. De másrészt a nagy birtokok szerfölött hátrányosak. Régi tapasztalat, hogy minél nagyobb a birtok, kezelése legtöbb esetben annál kevésbbé lesz kielégítő. Hiányzik a gazda szeme s meggátolva a gazdasági törvények szabad uralmát, meggátolják azt is, hogy azok oly kezekbe menjenek át, melyek a legjobban ki tudják azokat használni. Alig habozhatunk annak kijelentésénél, hogy a jogi korlátok által nem kötött birtokforgalom, a dolog gazdasági oldalát tekintve, a lehető legelőnyösebb.

A gazdasági érdek a föld szabadságát kívánja, vannak azonban fontos társadalmi, politikai és nemzetiségi tekinte-

tek, melyek ez elv korlátozását követelik. A földadat kettős. Némileg szabadabb forgalmat biztosítani a földbirtoknak, előmozdítani a nagybirtokok földarabolását, lehetőleg nehezé tenni újak képződését. Más részről oly intézkedéseket tenni, hogy a szétfoszló latifundiumok apró és közép birtokokká alakulva, megteremtsék az annyira gyászolt «yeomanry» utódait.

És itt még egy irányzatról kell említést tennünk. Nem azért, mintha kilátása volna a sikerre, hanem mert érdekes adat az eszmék azon harcához, mely az angol társadalmat áthatja.

A legutóbbi időkig a continentalis socialisták eszméi nem tudtak gyökeret verni Angliában. Proudhon hírheft mondása nem talált hívő lelkekre túl a La Manche csatornán.

A legutóbbi évek alatt ez némileg megváltozott s Amerika dicsekedhetik azzal, hogy nem csupán búzával és füstölt hússal látja el az angol nagyvárosok lakóit, hanem proletárjai törekvésének is megadja azon elméleti háttért, mit azok daczára annak, hogy oly közel voltak a socialista és communista eszmék nagy műhelyéhez — idáig megszerezni nem tudtak. És érdekes nagyon, hogy a «reform» mozgalom apostola a leggyorsabban haladó államnak az éjszak-amerikai nagy köztársaságnak természeti előnyökre nézve legelső részéből jő. Californiából, melynek dús mezői, ha nem is rejtenek többé aranyat, számlálatlan kereszttekben döntik a gazdag búzatermést, hol a föld, mely nem rég csak a vad indiánok lovainak lépteit visszhangozta, dús gerezdeket s igazán arany gyümölcsöket terem a szerencsés farmernek, hol csak a völgyekben működik az eke, a hegyoldalak és tetők még «res nullius».)

Az általa ajánlott orvosság az egyéni tulajdon kizárásában, a földbirtok «nationalisatio»-jában áll. Ez keresztülviendő akár megfelelő kárpótlás, akár pedig egyszerű elkobzás által. Neki a magán tulajdon a földbirtokban bűnös visszaélés minden alakjában, legyen a birtok akár kicsi, akár nagy. Lopás, a lopott javakat tehát vegye vissza a nemzet, mert övéi. Magán tulajdon nem okvetlen szükséges a gazdasági haladás és társadalmi szervezet fontartására. Csak is az nél-

*) Henry George. *Progress & Poverty an Inquiry into the cause of Industrial Depressions and of Increase of Want with increase of Wealth.* London. W. Reeves. 1884.

külözhetetlen, hogy a föld művelője biztonságban legyen, hogy javításainak, munkájának gyümölcsét élvezni fogja. A földművelő tehát legyen csak bérlő, az állam a tulajdonos, hajtja be a bérösszeget megfelelő adó alakjában.

Se nem szándékunk, se nem föladatunk e helyen Mr. George elveinek bővebb fejtegetésébe vagy éppen czáfolatába bocsátkoznunk. Pár vonást akartunk csak idézni főművéből, jellemzése végett. Újabb jelentőséget nyertek e tanok az által, hogy maga az apostol nem tartotta elveszett fáradságnak átjönni Britannia földére s élőszóval hirdetni tanait az elégületlen croftereknek.

Érdekes jele egyébiránt az időknek, hogy ily rendszereket Amerika képes teremni, hol foglalkozás bőven van, a vagyon óriás arányokban nő naponként. Volt idő, mikor csak a vagyon szaporítását tekinték az állami czélok legfelsőjének, ma már úgy látszik, egy lépéssel tovább mentünk s az egyenlőbb, igazibb megoszlás kérdése lép előtérbe. Így fogva föl a kérdést, nagyon lehet érteni, hogy e jajkiáltás San-Franciscóból jön, hol a szabadjára eresztett milliomosok oly gyorsan és sikeresen tágitják azon űrt, mi ember és ember között létezik.

Megkísértettük röviden vázolni azon érveket, melyek a ma érvényes angol birtokrend ellen fölhozhatók. Szükségese-nek látszott ez azért, hogy lássuk, milyen az angol közvélemény álláspontja e kérdésben. De csak is azért, mert saját magunkat véve figyelembe, e fáradság nem lett volna talán szükséges. A magyar közvéleményt nem volna nehéz meggyőzni arról, hogy az egész angol birtokrend furfangos jogászok találmánya csak, támogatva évszázados önzés és az aristocrata rendek hatalma által. Az egyetlen reform, mi itt lehetséges s akkor ha a társadalmunkban elterjedt nézeteket lehetne érvényre juttatni, nem állana másban, mint az összes, a birtok forgalmát gátoló szabályozások halomra döntésében. Épen azért a helyett, hogy óstromolnók ez elveszett positiót, több értelme lesz tán annak, ha saját közvéleményünk informálása végett felsoroljuk azon okokat, melyek védelmére fölhozhatók s a melyek tényleg alapját is képezik.

Az első és legközelebb fekvő érv az aristokratia és az öröklő peerage, mely nélküle lehetetlen volna. Ez daczára minden democraticus haladásnak, még mindig erős érv. A felső

tízezer prestige-e még mindig igen nagy, s ha tán az aristocraták jelen nemzedéke nem gazdag is kimagasló alakokban, tevékeny részt vesz minden mozgalomban, mely a nemzetet érdekli. Az iparos angol társadalom nem tud hálátlan lenni azon nevek viselői iránt, melyek a múlt annyi fényt és dicső emléket képviselnek s a melyek mindenesetre előkészíték a jelen boldogságát. A közönség hódolatát nem kis részben az idézi elő, hogy a nagy nevek viselői, meghajolva az új kor szelleme előtt, vissza nem tartva se restség, se előítélet által, nem haboznak beállni a sorok közé, ha vezérek nem lehetnek. Így Duke of Westminster, a világ leggazdagabb földesura, igen tevékeny részt vesz többek közt az elbocsátott rabokat kiségitő társulat munkáiban. A Duke of Argyll kitűnő természet-tudományi műveket ír, s egyik legcombatansabb tagja az aristocratiának, ki csaknem minden hában közzétesz egy-egy figyelmesen kidolgozott esszét a főforgó politikai vagy a szakmáját illető tudományos kérdésekről.

Burke, korának egyik legfényeseb tehetsége, nem habozott kimondani, hogy az angol landsystemnek nagy érdeme, hogy a földbirtokos-osztály részére folytonosságot, súlyt és túlnyomó befolyást biztosít mások fölött.*) Az 1828-ban kiküldött «Real Property Commissioner»-ek szerint az elsőszülöttségi rend jobban megfelel az ország jellemének, mint az egyenlő osztály elve, mely mellett a föld mihamar elaprózódnék s az aristocratia elpusztulna. És bár a főérvek, melyeket az aristocratia védelmére rendszerint fölhoznak, nem gazdaságiak, érdekes még is, hogy a legnagyobb birtokosok berlői vannak rendszerint a legjobb helyzetben, mert a földesúr nem csupán hajlandó, hanem képes is a legtöbb beruházást megtenni. A nagy angol földbirtokosok jobbjai nem csupán a föld munkálásában, hanem a környék egész mezei gazdálkodásában magasb értelmiséget, a birtokkezelés tekintetében fenköltebb és emelkedettebb nézeteket, fölvilágosultabb közszellemet s mélyebb felelősség érzetét honosítják meg, mint a mit a paraszttól vagy kisbirtokostól lehetne várni. Teljesítik azon ingyenes köz szolgálatokat, melyek értelmet, szabad időt és műveltséget kívánnak, a melyeket Franciaországban csak tökéletle-

*) Appeal From the new to the old whigs.

nül az Egyesült-Államokban pedig többnyire fizetett tisztviselők végeznek.

Nem szabad azon nevezetes szerepet felednünk, melyet a vidéki földesúr — country gentleman — az angol politikai életben játszik. Nélküle lehetetlen volna a híres angol self-government s eltűntével az angol társadalom elveszítné az angol jellem legkiválóbb képviselőit. Az angol landsystem különös alkotmány nagyon és ép oly specialis eredményeket szül, mint maga. A falusi squire sehol nem fejlődhetett ki máshol, mint Angliában s az angolok szerint Franciaország épen a megfelelő osztály hiánya miatt nem képes az önkormányzatra. Azon törvény, mely Franciaországban kimondá a földbirtok szabadságát, megfosztá a nemzetet attól a lehetőségtől, hogy a szabadságnak egy más, nem kevésbé édes gyümölcsét élvezhesse.

Az angol társadalom — kénytelenek vagyunk kimondani — tele van előítéletekkel s egy «oly Lord Lieutenant-ot (főispán), kinek nincs meg a maga parkja, egy vidéki légkörben felnőtt angol el sem tud képzelni».*)

Mily élénk részt vesz az angol főnemesség az ország közigazgatásában, arra nézve nem tartjuk elveszett fáradságnak a következő adatokat ide iktatni.

A mid-lothian kerületben (ugyanaz, hol Gladstone képviselő s hol híres szónoklatait is tartotta) 1884-ben a békebírák közt volt két herceg, kilencz gróf (earl), egy marquis, kilencz lord, két viscount, egy egész csomó lovag (knight) e mellett admiralok, tábornokok, ezredesek, kik bár nem kétésgkívül, de valószínűen a földbirtokosságból kerültek ki.**)

Ex uno disce omnes.

Ily körülmények között nem csupán megérthetjük, hanem méltányolhatjuk is azon habozást és óvatosságot, melyet az angolok e tisztületreméltó régi intézmény módosítása körül tanúsítanak. Mert érzik nagyon, hogy e sok oldalú kérdést gazdasági szempontból tekinteni csupán, korlátolt fölfogásra mutatna nagyon. E mellett vannak olyanok is, kik e rendszer föntartását kiválóan mezőgazdasági szempontból kívánják. Egyike a legtekintélyesbeknek Caird, ki mindazon

*) Brodrick.

**) Oliver & Boyd. *New-Edinburgh Almanac for 1884.* 1033. lapon.

fegyverekkel, melyeket egy tapasztalás és észlelődésben gazdag élet nyújthat, védi a fönnálló rendszert.*)

Összemérve az angol rendszert más országokéval, azt találja, hogy e rendszer, melynek fő jellemvonása a földesúr, bérlő és munkás különválasztása, ugyan oly darab földről kevesebb munkással nagyobb hozadékot biztosít, mint a continentalis államok rendszere.

Anglia 28 bushel buzát bír előállítani egy aceren, Franciaország csak 16-ot, ugyanannyit Németország, 13-at Oroszország és az Egyesült-Államok. Az állattenyésztésre nézve minőség és mennyiség tekintetében hasonló előnyben van. Aránylag sokkal több ló, juh és szarvasmarha esik egy acrerre s e mellett még jobb minőségű is. Legjobb állattenyésztőik a bérlő farmerek s a legjobban szintén ezek gazdálkodnak. A juh- és marha-fajták nemesítése, a gépek, mesterséges trágyák és élelmi szerek kiterjedt használata ezek érdeme. Tehát azon osztályé, mely a földnek nem tulajdonosa, sőt tagjai legtöbb esetben nem is remélhetik, hogy valaha azzá lehessenek. És kétségekivül igaza van Cairdnek, hogy ha a gazdálkodásnak e módja, mely olcsóbbá teszi a kenyeret és húst, növelve a termelést és a készletet, a legjobb a nagy, nem termelő közönségre nézve, miután ez kevesb munkával válthatja meg élelmét, akkor az angol rendszer fönt érintett hármas osztálya előnyösen hasonlítható össze bármily más országéval.**)

E rendszer mellett lehet csupán, hogy a kis tőke ura ötször annyi földet mível sokszor, mintha sajátját mívelné. A mai állapot a tapasztalás alapján Angliában fokozatosan fejlett ki s megfelel e csekély kiterjedésű, népesség és tőkével bőven ellátott ország igényeinek.

Azok számára, kik honn nem találhatnak jutalmazó foglalkozást, mindig nyitva állanak a gazdag ausztráliai gyarmatok, hol van tér elég számlálatlan milliók ivadékainak.

Az angol jogi rend és gazdasági szervezet nem csupán

*) James Caird. *The Landed Interest & the Supply of Food*. London. 1878. Anglia gazdasági leírása, a «Roy. Agr. Society of England» megbízásából készítve.

U. az: *The British Land Question*. London 1881.

**) *Landed Interest* 68—9.

objective sikeresebb, hanem több előnyt biztosít a gazdaosztálynak is. A francia paraszt, ki családjával műveli kicsi birtokát, bár dolgozik reggeltől napnyugtáig, nincs oly jó helyzetben és nem tud annyi sikert fölmutatni, mint az angol munkás, s nem is él oly jól, mint amaz. El kell ismerni ugyan, hogy javításokra reá szorúl az angol birtokjog, de csak is módosításáról, nem pedig megdöntéséről lehet szó.

Körülbelül ezeket mondja szerzönk, ki a gazdasági kérdéseknél első rangú tekintely az egyesültkirályságban. Tehát mindenestre oly egyén, kinek szava nyomatékkal bír és megfontolást igényel.

A birtokjog módosításán kívül nem kevésbé égető kérdés a bérleteknek törvény által való szabályozása. Kétségtelen hogy ez irányban sokat lehet tenni törvény nélkül is.

A bérlők helyzetének javítása s a birtokreform körül folytatott agitatio már magában véve is nagy eredmény. A földesúr hajlandóbb lesz jogait kevésbé ridegen érvényesíteni, hosszabb bérleteket engedni, még ha ez kedvelt szenvedelye, a vadászat, megszorításával járna is. Ily eljárás mellett mind kevesebb lesz a surlódás, mellözhető a törvény kényszerítő szava. Tudjuk, hogy Anglia jogi rendszere sok tekintetben olyan, mely mellett a mi fogalmaink szerint a nemzeti élet fejlődése csaknem lehetetlennek tünik föl. És ez fejlődik még is. Láttuk, hogy a bérleteknél is az évi bérlet a szabály, a mi a priori úgy látszik, meg kell hogy akadályozzon minden maradó jellegű haladást és javítást. És még is e bérletek közt vannak a legjobban kezelt birtokok a világon.

Javítani kell a gazdasági munkások helyzetét is. Jelen állapotában ez osztály meg van fosztva attól, hogy valami bensőbb ragaszkodással viseltessék a föld iránt, melyet művelni kényszerítve van, de a mely soha sem lehet övé. Nagyon ritka esetben tehet szert még csak egy kicsi házra is. Innen a restség, tudatlanság és nem ritkán rossz akarat. Bár jellemző marad e népre, hogy még ily helyzetben sem hajlandó forradalmakat csinálni, s míg a francia ouvrier oly könnyen hajlik az izgatók szavára, azalatt az angot munkást maig sem lehetett a szépen hangzó phrasisokkal elkábítani.

Az eszmény az volna, hogy minden munkás szerezhessen egy cottaget, körülle kerttel, mely a konyhát ellássa s egy-két acre földet. És itt még többet tehet a magán jótekonyság,

mint a törvény. Az írott jog megadhatja a jogi lehetőséget, de hogyan jusson a munkás annyi megtakarított pénzhez, mi a megszerzéshez kell ?

Nem érdektelen kezdeményezések történtek ez irányban is. Így a királyságban szétszórva nem egy tehető földesúr, utóbb Lord Tellemache, önként valósítá meg a fönti kívánatokat, ellátva munkásait házzal, kerttel és másfél acre földdel. A pelda, vagyis inkább ennek jó hatása másokat is ösztönözni fog hasonlóra — kétségekívül.

Nem jelentéktelen lépés történt a munkások helyzetének emelésére, ha nem is gazdasági, de politikai tekintetben a lefolyt év törvényhozása által. Az új választó törvényt értjük, mely élénkebben foglalkoztatta a múlt évben az angol közvéleményt minden egyébnél. E nevezetes törvény két millióval szaporítja az angol választók-éddig sem csekély (három milliónyi) tömeget s a mezőgazdasággal foglalkozó osztálynak súlyát rendkívül emeli, mert az új választók nagy része a föld munkásaiból kerül ki. És míg így egy részről mind inkább halmozódni láttuk azon anyagot, melylyel hivatlan politikusok könnyen előidézhetnek társadalmi zavarokat, másrésztől azon meglepő ténynyel állunk szemben, hogy a törvényhozás e perczen ruházza föl választó joggal a vidék lakóit, megadván nekik a lehetőséget, hogy önmagok lépjenek föl saját ügyök védőivül. E tény, mi más, az angolnál kevésbbé jól szervezett társadalmakat a romlás szélére hajthatna, a jelen esetben alig egyéb, mint a politikai ildom ténye azon néposztálylyal szemben, mely tudatlansága és bünei mellett is oly kitartó és igénytelen munkása volt Anglia folyton növekedő hatalmának. Ha igaz, — pedig nem kétkedünk rajta, hogy úgy leszen — e rendszabály erősíteni fogja «a már is erős nemzetet, erősíteni a külső ellenségekkel szemben, erősíteni az osztályok szorosabb egyesítése által; összeolvasztva a közelet minden részét és osztályát egy szilárd, tömör testté azon ősi trón körül, melyet annyira szeret, s azon alkotmány körül, mely hatalmasabb ma, mint egykor, szabadabb, mint valaha volt».*)

És a mi igaz a választó-törvényről, még inkább igaz a földbirtok készülő reformjáról. Arról van szó, hogy egy külö-

*) Gladstone, 1884 febr. 24-én a «Franchise Bil» betérjesztése alkalmával.

nős s a maga nemében előttünk csak nem érthetetlen rendszer hibái orvosoltassanak. Hogy e rendszer, mely minden hibája mellett is képes volt oly haladás és emelkedés forrása lenni, módosítván, új fejleményekkel gazdagítsa Anglia fényes történetét.

Az egyéni és osztály-érdekek fölött bizonyára győzni fog a közérdek s az angolok kétségbe soha nem vont politikai tapintata. Az új alkotás tán nem lesz mindenben megfelelő az eszmenynek, nem fog dicsekedni azzal, hogy nagy jelszavakat öntött törvénybe, de biztosak vagyunk, hogy a célnak meg fog felelni s magán fogja hordani Nagy-Britannia ereje és emelkedésének két fővonását: az önállóságot és conservativismust.

BERNÁT ISTVÁN.

AZ ALFÖLD FOLYÓIRÓL. *)

A Duna hazánk büszkesége, de az Alföld főfolyója a Tisza.***) Ez az ország határain belül születik és végzi pályafutását. A máramarosi havasokban ered a fekete és fehér

*) Mutatvány a szerző *Egyetemes földrajza* II. kötetéből.

***) L. Hunfalvy János: *A magyar birodalom természeti viszonyainak leírása*. III. k. 170—489.; ugyanaz. *Die Theiss, Oest. Revue*, 1867. évf.; Wex, Cassian, Lorenz és Bontoux értekezései a Dunáról, *Oest. Revue* 1863, 1864, 1865 és 1866 évf.; Révy Gyula: *A Duna, Buda-Pesten*, 1876; Hunfalvy János: *A Duna budapesti szakaszának szabályozása*, Buda-Pest. 1877; Stefanovics von Vilovo: *Die Entsumpfung der Niederungen der Theiss und des Banats*, 1875; ugyanaz: *Die Ursachen der Katastrophe von Szegedin*, 1879; ugyanaz: *Die Felsengen des Kasan und die Donau- und Theiss-Regulirung*. 1879; ugyanaz: *Ueber das seitliche Rücken der Flüsse*, Wien, 1881.; Overmans: *Die Theissüberschwemmungen*, Buda-Pest, 1879; *A tiszavölgyi társulat központi bizottsága által 1879 évi jun. 16. és 17. rendezett értekezlet eredménye*, Buda-Pest. 1879; *A szabályozási munkálatok megbírálására meghívott szakértők jelentései*, 1879; Dékány Mihály: *Vízügyeink, különösen a Tiszaszabályozás és ármentesítés fejlődéséről*, Buda-Pest 1879; Ordódy Pál közmunka és közlekedési miniszter előterjesztése az országgyűléshez 1880; *A tiszavölgyi társulat központi bizottságának az 1880-diki közgyűléshez intézett jelentése*, Buda-Pest, 1880; Hieronymi Károly: *A budapesti Dunaszakasz szabályozása*, Buda-Pest, 1880; Lanfranconi Enea: *Közép-Európa viziútai és a Duna szabályozásának fontosságáról, különös tekintettel a Dévény és Gönyő közti vonalra*, Pozsony, 1880; ugyanaz: *Magyarország ármentesítése*, Pozsony, 1882; Heinrich Hobohm: *Grundzüge für die Beseitigung der Ueberschwemmungen mit gleichzeitiger Durchführung der künstlichen Bewaesserungen*, Wien, 1877; Wolfbauer: *Die Donau und ihre volkswirtschaftliche Bedeutung, Referat erstattet an die niederösterreich. Handels- und Gewerbe-Kammer*, Wien. 1880; Heksch: *Die Donau von*

Tisza egyesüléséből. Amaz Körösmező környékén számos havasi patak egyesüléséből támad; köztök leghosszabb az, mely az Okola havas keleti oldalán 1203 méter magasságban buzog ki. A fiatal folyócska fürgén szökdelve, magas hegyektől szegélyezett völgyben délnek tart s Rahó közelében találkozik testvérjével, a fehér Tiszával, mely Bogdány környékén szintén számos hegyi zuhogó egyesüléséből támad. Az egyesült folyó még mindig sziklás völgyben folytatja útját, DNyD-re kanyarodva; Rónapolyánánál a Vissóval erősödik, mely Máramaros délkeleti zugában ered; ezután Ny-ra fordulván, mindinkább kiszélesedő nyájas hosszanti völgyben folyik tovább; Szigetnél az Iza, alább a Taracz, Talabor és más bővizű folyócskák ömlenek beleje. Husztnál elhagyja felső medencéjét, az oldalon levő hegyek mindinkább letörpülnek s mind jobban hátrálnak. Víz tömegét meg a Nagyg és néhány kisebb folyó növeli. Nagy-Szöllősnél már a nyílt lapály kezdődik, de a Tisza partjai még mindkét oldalon eléggé magasak és változatosak. Iránya Vásáros-Naményig egészben véve nyugati. Odáig Máramaros, Ugocsa, Szatmár és éjszaki Erdély vizei egyesülnek vele. A Batár és Túr jelentéktelen, annál jelentősebb a Krasznával egyesülő Szamos, mely éjszaki Erdély vizeit gyűjti medrében. Erős lökése s a Nyírség homokháta É. felé tereli a Tiszát, ez tehát Csapig ÉNyÉ-ra folyik, azután Tokajig dél-nyugati irányt követ. Odáig a balpart a Nyírség mentében többnyire magas, ártere leginkább a jobb oldalon van, a baloldali lapályokat Szatmármegyében a Szamos, Kraszna és Túr szokták elönteni.

Tokajnál az Eperjes vidékéről D. felé vonuló trachit hegláncnak az Alföldre előretolt hatalmas kúpja, a tokaji Nagyhegy emelkedik a Tisza jobb partján, bal oldalán pedig a Nyírség egyik nyúlványa domborodik. Így támad ama szorulat, mely a vizek szétterülését és gyors lefolyását némileg gátolja. Ugyancsak a tokaji Nagyhegy aljában a Borsa, Latorcza, Ung, Laborcz, Ondava és Tapoly, azaz Bereg, Ung, Zemplén és részben Sáros megyék vizeinek egyesüléséből

ihrem Ursprung bis an die Mündung, Wien 1881; A hazai közmunka és közlekedési ügyek története és fejlődése, kiadja a közmunka és közlekedési m. k. miniszterium, Buda-Pest, 1885; A tiszavölgyi társulat központi bizottságának az 1884. oktob. 12-diki közgyűléshez intézett jelentése, Buda-Pest, 1884.

eredő Bodrog ömlik a Tiszába. A Laborcz igen szeszélyes folyó, mikor megdagad, sok hordalékot szállít magával. A Latorcza még nagyobb és szeszélyesebb folyó, a hegyek közül kiérven, már Munkács vidékén lomhán csavarog ide-oda, Csap vidékén a Tiszához közeledik, de azután megint elfordul tőle. Közte és a Tisza között még a Csaronda, Szernye, Nagyvíz, Vérke és más erek csavarognak, melyek szintén kiáradnak, mikor a főfolyók megdagadnak. Maga a Bodrog csekely esssel lassan hömpölyög s gyakran kiönt. Tokajon fölül tehát nagy ártér van, mely leginkább Bereg- és Zemplénmegyékben fekszik.

Ha a Tisza felső folyását Husztig vagy Nagy-Szóllósi számítjuk, akkor középső folyásának a Nagy-Szóllóstól Tokajig terjedő szakaszát tekinthetjük. Eszlárig a Bodrog irányát követve, DNy-ra folyik s így megkerüli a baloldalán elterülő homok fősíkot, mely az Ér, Berettyó és Körös medenczéjéig terjed s e között és a Tisza ártere között vízválasztóul szolgál. Középső folyása tehát Jándtól Csapon át Eszlárig egyenes oldalú háromszöget képez, melynek egyik szára (Jánd-Csap) 36·6 km., másik szára (Csap-Eszlár) 68·5 km., alapja pedig (Eszlártól Jándig) szintén 68·5 km.

Eszlártól T.-Dobig nyugati, onnan Szolnokig délnyugati irányban kigyózdik a Tisza; Kesznyétennél a Sajó ömlik beléje, melylyel a Hernád egyesül. Az utóbbi két folyó Sáros-, Szepes-, Abaúj- és Borsodmegyek vizeinek nagy részét önti a Tisza medrébe; alább már csak két olyan jobboldali mellék-vize van, mely az említésre érdemes, az Eger és Zagyva, az utóbbi Szolnoknál egyesül vele.

Szolnoktól kezdve a Tisza egészben véve déli irányt követ, a Dunával egyközűen, de tőle mintegy 90 km. távolságban folyván. E szakaszán a jobb parti terület vízben szegény homokhát, s minden jelentős mellékfolyója a bal parton ömlik be. Csongrádnál az egyesült Körös (Ér, Berettyó, Sebes, Fekete és Fehér Körös), Szeged fölött a Maros, Titellel átel-lenben a Béga ömlenek a Tiszába. Legnagyobb mellék-vize a Maros, mely Erdély legnagyobb részének vizeit fölszedvén, Ny-ra fordul s a hegyeken áttörvén, Radnán alul már az Alföldre jut s azután derékszög alatt a Tiszának tart. Hossza 693 km., szélessége Szegednél 190 m., mélysége 1·26 és 3·16 m. között változik, átlagos esése Maros-Újvártól a torkolatáig kilométerenkint 40 centiméter.

A Tisza vízkörnyékének határvonalai tompa szögletű ötszöget fognak be, melynek végpontjai K-ről Ny-ra a Maros forrásaitól a Zagyváéig s É-ről D-re az Ondava és Tapoly forrásaitól Zalánkeménig majdnem egyaránt 500 km. távolságra esnek egymástól. Az egész vízgyűjtő terület nagysága 152,950 négyszög kilométer. A fő mellékvizek közül a Szamos vízkörnyéke 2180 s a Marosé 3795 négyszög km. A Tisza vízfogyasztása, azaz másodpercenként lefolyó vízmennyisége a torkolatnál legkisebb vízálláskor 400, közép vízálláskor 1500, legmagasb vízálláskor 4200 köb méterre tétetik.*)

A Tisza medre egészben véve jól be van vájva a talajba s elég mély, szélessége is tetemes.

	közép mélysége	közép szélessége
Tisza-Újlak és a Szamos között	9·17 m.	115·69 m.
A Szamos és Bodrog között	11·38 „	125·17 „
A Bodrog és Sajó között	11·85 „	151·72 „
A Sajó és Körös között	10·43 „	165·00 „
A Körös és Maros között	11·47 „	183·96 „
A Maros és Duna között	11·38 „	216·20 „

De a tapasztalt legkisebb és legnagyobb vízállások közötti különbség az egyes helyeken 7—10 métert is tesz.

Főlebb megérintettük, hogy a Tisza felső folyását Nagy-Szöllősig, középső folyását Tokajig számíthatjuk, innen volna az alsó folyása a torkolatig. De szorosán véve neki nincsen meg a folyóknál rendszeren megkülönböztethető hármas szakasza és fokozata. Mert alig, hogy a hegyek közül kiér, már Kóródnál medrének hajlása, tehát esése oly csekély, minő más folyóknál csak a legalsó szakaszon szokott lenni, pedig Kóród 1196 km. távolságban van a torkolattól. Tisza-Újlaknál a folyó 0 pontja 114·5 méter, a torkolatnál pedig 69·8 méter magasságban van az Adriai tenger fölött. Pályájának hossza a forrástól Tisza-Újlakig 203, a torkolatáig 1414·7 km. Egyenes vonalban mérve, forrásainak távolsága a torkolattól csak 465 km, tehát a sokféle kanyarulatokra 949·7 km esik. A szabályo-

*) Bánlaki Pál fölvetése szerint a Tisza legnagyobb vízfogyasztása a Szamos torkolatáig 1294·72, a Szamosé 1136·83, a Bodrogé 884·2 km, a Sajó és Zagyva közepes víztömege 142·1, a hármas Körösé 246·32, a Marosé 306·31 köbm. Tehát a Tisza víztömege Szegednél 4010·48 köbm. Ehhez járul még a Béga, melynek vízfogyasztása 185·2 köbm.

zás előtt a folyó hossza Tisza-Ujlaktól a torkolatig 1211·7 km-t tett, s e hosszú vonalon az egész esése csak 44·6 méter volt, tehát kilométerenkint 3·7 centiméter. E rendkívül csekély esés is egyenlőtlenül oszlott föl, a mint a következő táblázatból kitetszik :

	A folyó hossza km.	Egész esés mtr.	Kilométerenkinti esés mtr.
Tisza-Ujlaktól Vásáros-Naményig	87·223	12·090	0·1387
Vásáros-Naménytől Csapig --- ---	79·368	3·378	0·0425
Csaptól Tokajig --- --- ---	170·561	8·881	0·0520
Tokajtól Szolnokig --- --- ---	380·795	10·797	0·0281
Szolnoktól Csongrádig --- --- ---	134·562	2·598	0·0193
Csongrádtól Szegedig --- --- ---	105·516	2·270	0·0215
Szegedről a Dunáig --- --- ---	253·605	4·632	0·0182
Összesen	1211·730	44·646	0·0368

E csekély esés miatt kigyózdott a Tisza oly sok kanyarulattal az Alföldön végig, majd jobbra majd balra nagyot kerülve s nehó visszafordulva oda, a honnan kiindult, mintha meg nem akarna válni a nagy síkságtól. De rendes vízálláskor megmaradt medrében, nem igen oszlott szét s aránylag kevés szigeteket képezett, noha számtalan kiszakadása, foka és holtága volt, melyek többnyire félkörben nyúlnak el. Áradáskor kikelt a medréről; ekkor megtelt a sok fok és mellékág, s a hullámok jobbra és balra messze szétterültek. Apadáskor lassankint visszaömlött az eleven víz a mederbe, de a fokokban, mellékágakban, a mélyedésekben csak igen lassan párolgott el, s a nagy mocsárok, sárrétek, lápok és ingoványok ritkán száradtak ki. Évenként rendszeren kétszer áradt és öntött ki a Tisza, tavasszal hóolvadáskor és jégzajláskor s nyáron nagy esőzések következtében.

Hajók Vásáros-Naménytől kezdve járhatnak a Tiszán. Mikor még vasút nem volt az Alföldön, akkor személyszállító gőzhajók is jártak rajta Tokajtól kezdve; ámde hosszú és unalmas volt az utazás, a szem hamar belefáradt a végtelen lapály, a parti füzesek, a nádasok, mocsárok és sárrétek szemléletében; csak a szárnyasok ezrei elevenítették a vidéket; falu, de még egyes lakóház és tanyai épület is vajmi ritkán mutatkozott. Most rendszeren csak Szegedig járnak a gőzök, már Szolnokon is ritkán láthatók.

A Duna Baden nagyhercezségben a Fekete erdő keleti oldalán eredő Brigach és Brege patakok egyesüléséből támad;

Regensburgig éjszakkéleti, onnan kezdve délkeleti irányt követ, Passaunál az Innel egyesül és az osztrák állam területét éri el. Folyásának egész hossza 2885 km, forrásainak távolsága a torkolatától 1630 km; pályájának hosszából 612 km. Németországra, 357 km az osztrák, 961 km a magyar, 953 km a rumániai és bolgár tartományokra esik. Vízkörnyékének nagysága 817,000 négyszög km, ebből az osztrák-magyar monarchia területére 423,540, külön a magyar korona területére 314,453 négyszög km jut.

Magyarországi folyását már leírtuk, nevezetesebb mellékfolyóit is megemlítettük. Láttuk, hogy jobb felől a Stájerországban eredő Lajta Magyar-Óvárnál, a szintén Stájerországban eredő Rába Győrnel szakad a mosonyi ágba; azután a jobb oldalon csak jelentéktelen folyócskák ömlenek a Dunába, egészen Tolnáig, hol a Sárvíz egyesül vele; alább ismét csak apró folyók torkollanak beléje, végre Erdődnél a Dráva és Zimonynál a Száva öregbitik víztömegét.

Az említett mellékfolyók közül a Rába pályájának hossza 274·5 km, hajózható szakasza 141 km, esése Körmentől lefelé kilométerenkint 55·3 centiméter. A Dráva hossza 749 km, szélessége Eszéknel 320 méter, mélysége 6·5 méter; Villachtól lefelé hajózható, esése onnan kezdve kilométerenkint 64 centiméter. Fő mellekvize a Mura, melynek hossza 445 km, esése Judenburgtól Légrádig kilométerenkint 165 centiméter. Szélessége Légrádnál 134 méter. A Száva Krajnában a Terglou hegycsoportban ered, hossza 912 km, esése Rugviczától Sziszekig 6·5, Sziszektől Zsupanyéig 4·5, Zsupanyétől a torkolatáig 3·7 centiméter kilométerenkint. Laibachtól lefelé hajózható szakaszának hossza 779 km.

A Dunának baloldali mellékvizei közül a Morava határfolyó; sokkal nagyobb a Vág, melynek hossza 371 km, esése Galgócztól a torkolatáig kilométerenkint 27·7 centiméter. Vele egyesül a szelídebb folyású Nyitra; a Zsitva csekély folyócska, jelentősebb a Garam, mely Esztergommal átellenben szakad a Dunába. Az Ipoly Szobb közelében ömlik be, néha nagyon árad, néha meg csaknem kiapad. Azután bal felől egészen a Tiszáig csak jelentéktelen erek ömlenek a Dunába, alább Pancsovánál a Temes egyesül vele, melynek hossza 350 km.

A magyarországi Dunát vízrajzi tekintetben öt külön szakaszra oszthatjuk. Első szakasza a Morva torkolatától a

Rába, illetőleg a Vágduna torkolatáig tart. E szakaszában a folyó saját hordalékaival feltöltött területen halad el, számos fattyúágra oszolván, többé-kevésbé benőtt szigeteket és egészen kopasz zátonyokat képez, melyeket hol szétbont, hol ismét fölépít; medre, kivált Pozsony és Vének meg Gönyő között, szertelen módon elfajult. A meder hossza, a főág mentében mérve, Dévénytől Komáromig 125, Pozsonytól Gönyőig 90 km; 0 pontja Dévénynél 134·7, Pozsonynál 130·4, Gönyőnél 106·8, Komáromnál 104·7 méter magasságban van az Ádriai tenger fölött, esése tehát Pozsonytól Gönyőig kilométerenkint 26 centiméter.

A második szakasz Komáromtól Földvárig terjed; ebben a szakaszban a Duna Esztergom és Vác mellett nagy kanyarulatokat tesz, de különben nincsenek éles görbületei; medre egészben véve szabályos, csak néhol szélesedik ki aránytalanul, több helyen megoszlik és szigeteket képez, melyek közül legnagyobbak a Szentendrei és Csepeli. E második szakasz hossza 205 km; a folyó vízállásának 0 pontja Buda-Pesten 96·3, Duna-Földvárnál 90·5 méter magasságban van; az egész esés tehát Komáromtól Buda-Pestig a 120 km hosszú pályán 8·4 méter, Buda-Pesttől Földvárig a 95 km hosszú pályán 5·8 méter, azaz kilométerenkint amott 7, emitt 6·8 centiméter.

A harmadik szakasz Duna-Földvártól a Dráva torkolatáig ér; ebben a folyó igen sok kanyart tesz, s kigyózásai és partjai folytonosan változnak; sok szigetet is képez, melyek közül legnagyobb a Mohácsi. E szakasz hossza 275 km, egész esése 12·6 méter, tehát kilométerenkint 4·5 centiméter.

A negyedik szakasz a Dráva torkolatától Ó-Moldováig terjed; e szakaszon a jobb partot majdnem mindenütt dombok és hegyek szegélyezik, ellenben a bal part alacsony; a meder gyakran szétágazik s kisebb-nagyobb szigeteket alkot, de nagy és éles görbületei nincsenek. E szakasz hossza 309 km, esése 15·8 méter, tehát kilométerenkint 5·1 centiméter.

Végre az ötödik szakasz Ó-Moldovától Turn-Szeverinig, azaz a Vaskapu végéig terjed; e szakasz a Duna legregényesebb völgyoszorosát foglalja magában, melyben a nagy folyó majd összeszorul s roppant mélységet ér, majd kiszélesedik és szirtekkel megrakott sekélysegeket képez. E szakasz hosz-

sza Moldovától Orsováig 96·7 km, esese 18·4 méter, tehát kilométerenkint 19 centiméter.

Ezekből látjuk, hogy a Dunának mindenütt sokkal nagyobb átlagos esése van, mint a Tiszának, hogy az tehát mindenütt gyorsabban folyik; legkisebb átlagos esése Duna-Földvártól a Dráva torkolatáig van, legnagyobb pedig Pozsonytól Gönyőig és Moldovától Orsováig.

Szélessége a változó vízállás szerint egyazon helyen is nagyon különböző; a hol a folyó szétágazik és nagy szigeteket képez, ott a két ág külső partjai több kmnyi távolságra esnek egymástól, a mosonyi Duna jobb partja az érsekújváriknak balpartjától Gönyőnél 29 km távolságra esik. Az egyesült meder szélessége Pozsonynál 284·5, Komáromnál 520, Esztergomnál 506, a budapesti lánczhídnál 455, Szt.-Gellért hegyénél 312 méter; Téténytől Duna-Földvárig 500—700, Földvártól Baziásig 570—1200 méter között változik. A Kazán szorosban 170, sőt egy helyütt 151·2 méterre szűkül össze a Duna medre, de mélysége ott legkisebb vízálláskor is 45·5 méter. A Kazántól lefelé szélessége 370—600 méter. Orsován alúl mind nagyobb s a Vaskapunál 1000 métert ér el, de mélysége ott kis vízálláskor csak 0·63—2·84 méter.

A mélység mind a fő, mind a mellékágakban sok helyen hirtelen változik; a folyó sodrában 0 vízállás mellett Dévénytől Pozsonyig 2·3—6, Visegrádtól Vácig 4·0—5·4, Buda-Pesten 2·5—10·4, a Dráva torkolatánál 5·2—14·8 méter.

A Duna medrének keresztmetszései, Lanfranconi szerint, 0 vízálláskor Pozsonynál 808·27, Esztergomnál 1492·58, Buda-Pesten 1672·25, Újvidéken 1792·76, Orsovánál 3466·05 négyszög méter; az 1876-diki legmagasabb vízálláskor pedig ugyanazon helyeken 2766·50, 4846·10, 4353·00, 4132·57, 6251·30 négyszög méter.

A vízfogyasztás Buda-Pesten 1·76 méter vízálláskor 1708, 4·13 méter vízállás mellett 4232, 5·69 méter vízállás mellett 6797, 7·58 méter vízálláskor 11,060 köb méter; Hieronymi szerint 4' 7" 6''' vízállás mellett a promontori ágba 35,812 köb láb, azaz 1132 köb méter, a soroksári ágba pedig 7198 köb láb, azaz 228 köb méter, összesen tehát 1360 köb méter víz folyt le másodpercenként. A Dráva vízfogyasztása a torkolatnál kis vízkor 200, közép vízkor 800, legnagyobb vízálláskor 2000, a Száváé 600, illetőleg 1200 és

4000 köb méter. Tehát a Duna vízfogyasztása Orsovánál 4000 és 22,400 köb méter között változik; az átlagos vízfogyasztást pedig 8537 köb méterre becsülik, e szerint Orsovánál évenként 270,804 millió 450 ezer köb méter víz folyik le a Dunán.

Vízjárása nem ingadozik oly nagyon, mint a Tiszáé, mindazon által a különbség a legkisebb és legnagyobb vízállások között igen nagy. Pozsonynál 4·5—5·4, Komáromnál 5·0—6·3, Buda-Pesten 4·7—6·8 métert tesz. A rendes nyári árvizek ritkán emelkednek magasabbra, mint 4—5 méterre a 0 pont fölé. Legnagyobb árvizek, jégzajlás nélkül, 1787-ben voltak, mikor Pozsonynál és Buda-Pesten 6 méterre emelkedett a víz a 0 pont fölé. 1862-ben Pozsonynál 6·95, Buda-Pesten 5·31, 1880 augusztus 21-dikén Pozsonyban 5·75, Komáromban 5·20 méterre áradt a víz. Sokkal nagyobb áradásokat okoznak a jégdugulások és jégtorlódások. Pozsonyban 1850 február 5-dikén a víz 25 és fél lábat, azaz nyolcz métert ért el, s a városnak majdnem felerészét elönté. Buda-Pesten 1809-ben 6·41, 1830-ban 6·61, 1839-ben 7·19, 1798-ban 7·43, 1850-ben 7·59, 1775-ben 7·66, 1876-ban 7·77 (Ó-Budán 8·5), 1838 márczius 15-dikén 9·29 méterre emelkedett a víz, tehát egy évszázad óta az 1838-diki áradás a legnagyobb volt, s ropant károkat tett. A legújabb időben a legmagasabb vízállások voltak 1878 január 23-dikán 6·37—6·68 méter, 1880 augusztus 21-dikén 5·58, s 1881 márczius 15—17-dikén 5·93—6·83 méter. Az 1876-diki áradás rendkívül soká tartott. Legújabb időben a vízveszély Győr és Komárom városokat is fenyegette.

Tehát mind a Duna, mind a Tisza és mellékfolyóik gyakran kiáradnak és nagy károkat mivelnek a helységekben és mezőkön. A Duna árterülete kivált Pozsony és Almás között, azután Duna-Pataj és Vukovár között, továbbá a Tisza és Száva torkolatainál 4000—22,400 méter szélességben terjedt el. Összes árterülete körülbelöl 11,309 négyszög km, ebből a Pozsonytól Almásig terjedő szakaszra vagy 519·422 négyszög km-t esik.

A Tisza és mellékfolyóinak ártere még nagyobb, körülbelöl 11,934 négyszög km tesz.

Régi törvényeink bizonyítják, hogy már őseink sokat foglalkoztak a vízi bajokkal. III. Károly az 1722-diki országgyűlés elé már nagyszerű csatornázási javaslatot terjesztte, melyet külföldi mernökök készítettek vala. E tervszerint

a Tisza fölösleges víze Dob felől a hajduvárosoknak és Debreczennek, onnan Túrnak a Körös felé s azután Csongrádnak vezetett volna; továbbá a Tisza felől Ároktötől Fügednek ásatott volna egy csatorna egész Bodig, a Tarnáig, azután Eörs, Dózsa felé s Jászberény alatt a Zagyváig, onnan Szolnok felé a Tiszáig; harmadik csatorna Váczon vagy Pesten alúl a Dunából s Monoron és Szolnokon át a Tiszáig ásatott volna; negyedik csatorna a Dunát és Tiszát Kalocsán és Szabadkán át kapcsolta volna össze. Végre már a Balaton és Fertő lecsapolását is tervezték. De mindezen szép tervek csakhamar feledésbe mentek. Mária Terézia uralkodása alatt szintén sokat tervezgettek, némi munkálatokat végre is hajtottak. A Bégát és Temest már 1718-ban kezdék szabályozni és csatornázni; 1795—1801-ben a Ferencz csatornát építé föl egy részvénytársaság; 1820-ban a Körös-Berettyó szabályozásának előmunkálataihoz fogtak; ugyanabban az évben a Kapos vagy Zichy-csatorna, 1827-ben pedig a Nádor-csatorna készült el. — A Tiszának 1830-diki nagy áradásai s a Dunának 1838-diki nagy árvize, mely az ország fővárosát romba dönté, serényebb munkásságra ösztönzék az országgyűlest, s 1840-ben csakugyan egy jeles vízügyi törvényczikk készült. Az országgyűlés által kiküldött választmány a Duna, Tisza, Száva, Kulpa, Dráva, Mura, Maros, Poprád és Vág folyók szabályozására s illetőleg hajózhatóvá tételére igen beható javaslatot készített. Ebben többi között már ki van mondva az elv, hogy a hajózás érdekében végrehajtandó munkálatok az országos pénztár költségén, a földművelés érdekében eszközöndök pedig, mint a melyek a magánosok hasznát közvetlenül és legnagyobb részben előmozdítják, az érdekelt magánosok rovására végeztessenek.

Az 1845-diki áradás a Tisza szabályozását tolta az előtérbe. Az országos építészeti igazgatóság jeles mérnökei, Vásárhelyi Pál, Beszedes és mások már fölmérték vala az ország vízhálózatát s a folyókról és árterőkről jó térképeket készítettek; 1830-ban a fő folyók medrében vízmérczeket állítottak föl s azóta szorgalmasan megfigyelték a vízállások ingadozásait. József nádor 1845-ben a tiszavölgyi törvényhatóságok kérelmére meghagyá az országos építészeti igazgatóságnak, hogy a Tisza kiöntéseinek elhárítására szükséges munkálatok tervezetét készíttesse el. A tervezet kidolgozásával Vásárhelyi

Pál bizaték meg. A nádor egyszersmind a tiszai törvényhatóságok fejeit és a nagyobb földbirtokosokat június 12-dikén Pesten tartandó értekezletre hívá meg; ebben gróf Széchenyi István is részt vett, ki az imént a helytartótanács közlekedési osztályának főnökévé neveztetett vala ki.

Gróf Széchenyi a Tiszaszabályozás ügyet lelkének teljes erejével karolá föl; bejárván a völgyet, írásban és szóval buzditá, lelkesité az érdekelt törvényhatóságokat és birtokosokat; csakhamar több ármentesítési és szabályozási egylet keletkeztek; Széchenyi az illető törvényhatóságok és az időközben megalakult egyletek képviselőit 1846 január 19-dikén tartandó közgyűlésre hívá meg; még ugyanazon évi augusztus 3-dikán Debreczenben a második s azután 1847 márczius 21—27-dikén Pesten a harmadik közgyűlés volt. Ezekon a közgyűléseken aláírták a szerződést, melynél fogva az érdekelt földbirtokosok lekötelezék magokat, hogy birtokaik és a remelendő haszon arányában hozzájárúlnak a költségekhez; kidolgozták a társulat alapszabályait és megállapíták annak belső szervezetét, a műszaki vezetést és a pénzügyi kezelést. Idő közben Vásárhelyi kidolgozta vala a szabályozási tervezetet, de 1846-ban hirtelen meghalt, mielőtt annak kiviteléhez hozzáfoghattak volna. A közgyűlések elvben elfogadták a tervet, de arra kérték a nádort, hogy mutassa be Paleocapa lombard-velencei építési főigazgatónak s kérje ki ennek véleményét. A megindítandó munkálatok vezetésével egyelőre Kecskés Károly főmérnök bizaték meg. Ennek javaslatára részint a folyó különböző szakaszai, részint az illető birtokosok érdekeltsége szerint a következő vízszerkezetekre osztották föl a Tiszavölgyet:

1. Az ugocsai vízszerkezet, a Tisza jobb partján a szőlősi hegytől Váriig, innen a Borsá bal partján fölfelé a Salánk határában már akkor létezett töltésig; a bal parton pedig Verőczétől Tisza-Becsig, a Batár folyóig;

2. a szatmári vízszerkezet, a Tisza bal partján a Batár melletti magasabb parttól a Szamos beömléséhez közel, Namény mellett fekvő földhátig, ide tartoznak a Túr, Szamos és Kraszna mellékei is;

3. a beregi vízszerkezet, a jobb parton a Borsá folyótól Csapig, a bal parton a naményi parttól a Zsurk mellett levő magas partokig; a jobb parti ártér a Latorcza mentén

majdnem Munkácsig terjed s a Szernye mocsarat is magába foglalja ;

4. a zempléni vízszerkezet, a jobb parton Csaptól Tokajig, a bal parton a zsurki magas parttól a rakamazi töltésig ; ide tartozik a Latorcza és Bodrog közt fekvő árterület is ;

5. a szabolcsi vízszerkezet, a jobb parton Tokajtól az Eger beömléseig, a bal parton a rakamazi töltéstől az örvényi magas partig, a jobb parti ártér az egész Taktaközt foglalja magában, a bal parti egészen a Hortobágy és Berettyó vidékéig terjed ;

6. a hevesi vízszerkezet, a jobb parton az Eger beömlésétől Csongrádig, a bal parton az örvényi magaslattól a Körös beömléséig, ide tartozik a Mirhógát által védett árterület is ;

7. a csongrádi vízszerkezet, a jobb parton Csongrádtól a szegedi magas partokig, a bal parton a Körös beömlésétől a Maros torkolatáig ;

8. a bácsi vízszerkezet, a jobb parton a szegedi magaslattól a csurugi, ugynevezett botonyi magas partig.

A torontáli és Csajkás vízszerkezet egyelőre kihagyott, mivel a torontáli érdekeltség, melynek már kész töltései voltak, kijelenté, hogy sem a saját körében teendő szabályozási munkák költségeit a többiekkel megosztani, sem a másokéban részt venni nem akar, a Csajkás terület katonai hatósága pedig a hadi tanács fölhatalmazása nélkül semmiféle kötelezettséget magára nem vállalhatott. Kecskés magának a Tiszának árterületét 721,295 hektárra, a mederszabályozási és töltésezési munkák költségeit pedig 7.797,357 forintra számította.

Utóbb a Tisza folyását hat osztályra vagyis szakaszra osztották, az I. szakasz Tisza-Újlaktól Csapig, a II. Csaptól Tokajig, a III. Tokajtól Tisza-Füredig, a IV. Tisza-Füredtől Csongrádig, az V. Csongrádtól Szegedig, a VI. Szegedtől Titelig terjed. A mellékfolyóknál két osztály állapított meg : 1. Az Ondava-Tapoly s 2. a hármás Körös és Berettyó osztálya. A szabályozási társulatok, a műszaki és politikai központi hivatalok szervezete idő folytán új meg új változásokon ment át.

Még mielőtt a szabályozási tervet kérdése eldőlt vala, tettleg hozzáfogtak a munkálatokhoz ; 1846-ban Tisza-Dob alatt

az úgynevezett Széchenyi-gátat kezdék rakni, az Ondava-Tapolyi, Felsőszabolcsi és Bodroghközi társulatok, valamint Szentes és Szeged városok pedig a védtöltések építéséhez fogtak.

Paleocapa 1846 nyarán gróf Széchenyi kíséretében bejárta a Tisza völgyét s azután kidolgozta *Véleményét a Tiszavölgy rendezéséről*. Vásárhelyi a kanyarok átmetszésére s a Tisza folyásának megrövidítésére fektette a fősúlyt, minél egyenesebb irányt akart adni a Tiszának, hogy pályája mentől rövidebb legyen, tehát esése növekedjék, s a víz mentől gyorsabban folyjon le medrében. Meg nem gondolta, hogy a Duna vízszíneinek lejobb szállítása nélkül a Tisza alsó szakaszainak a legegyszerűsebb pályán sem adhat kellő esést. Paleocapa ellenkezőleg a fősúlyt a töltésekre fektette s mindenekeiőtt azoknak építését sürgette; a felső vidékeken egyelőre semmi átvágást sem javasolt. Tokajtól Szolnokig 11, Szolnoktól Csongrádig négy, Csongrádtól Szegedig egy, Szegedtől a Dunáig öt, összesen tehát csak 21 átvágást tervezett, melyek a folyó pályáját csak 205·325 kilométerrel rövidítették volna meg, holott Vásárhelyi 122 átvágást javasolt. Paleocapa előre megmondta, hogy az árvizek magassága növekedni fog még akkor is, ha az árteret csak töltések által szűkítik is meg, a felső vidékeken létesített átvágások pedig nagy veszélyt hozhatnának az alsó vidékekre.

A munkálatok Paleocapa értelmében indultak meg, de az 1848-diki események miatt csakhamar félbeszakadtak. Azonban az abszolút kormány már 1850-ben újra megindította. A június 16-dikán kelt nyílt parancs következtében fölláttaték a Tiszaszabályozási központi bizottság, melynek feje kormánybiztosi minőségben gróf Szapáry József volt; a műszaki teendők végzésére, főmérnöki ranggal, Herrich Károly nevezteték ki; a külső teendők és fölügyelet végzésére a Tisza folyónál hat, az Ondava, Tapoly és Körös-Berettyó völgyén pedig egy-egy osztálymérnöki hivatal szervezteték. Az átvágási és mederjavítási munkálatok költségeit az állami pénztár, a védtöltések építésének költségeit pedig az illető földbirtokosok viselik, kik társulatokba lépnek. A társulatok szervezetét az 1856 október 9-dikén kelt nyílt parancs rendezte véglegesen; ugyanazon nyílt parancs eltörli a központi bizottságot s helyébe a központi fölügyelőséget állítja föl. Ezt később a fele-

lős magyar kormány megalakulása után 1867-ben a Tiszaszabályozási kormánybiztosság váltotta föl.

A bécsi és hazai szakértők Vásárhelyi és Paleocapa terveit újra megvizsgálván, azokat lehetőleg egyeztetni törekedtek. Csekély változtatásokkal helybenhagyák a Vásárhelyitől javasolt átvágásokat, de a Paleocapa által ajánlott védtöltések kiépítését is szükségesnek tarták. Paleocapa azt ajánlotta volt, hogy a védtöltések a folyó természetes kanyarait is közbe fogják s hogy a két parton egymással átellenben eső töltések mindenütt legalább 759 méternyi távolságra legyenek, hogy tehát az árvíznek elegendő tér maradjon. Ezt a távolságot azonban több helyen meg nem tartották, néhol a töltések közötti távolság csak 300—350, sőt egy két helyen csak 182—232 métert tesz. S épen az alsó vidékeken leginkább szorították meg az árteret. *)

1846-ban csak a tiszafüredi átvágás ásatott ki, azután 1851-ben kezdék meg újra az átvágási munkákat, 1854-ig csekély, 1855 óta nagyobb erővel folytaták. A töltésezési munkák eleintén gyorsan haladtak előre, az 1855-diki árvíz újabb munkásságra ösztönözte a társulatokat. Az abszolút kormány megengedte nekik, hogy újra közgyűléseket tarthassanak. 1857 február 23-dikán és 1858 márczius 11-dikén Pesten voltak közgyűlések; ezek elhatározták, hogy a munkálatok gyorsabb folytathatása végett a bécsi nemzeti banktól 15 millió forintnyi kölcsönt vesznek föl; a kormány egyszersmind 15 évi adómentességet adott az újonnan ármentesített területek birtokosainak. A hatvanas évek elején nagy szárazság volt s kivált 1863-ban az aszály az Alföldön nagy inséget okozott. Hogy a népnek keresete legyen, az egész Tiszavölgyön mind az átvágási mind a töltésezési munkálatok nagyban folytak.

Az elfogadott szabályozási tervet már azelőtt is

*) E műszaki tekintetben egyáltalában nem helyeselhető állapot a miatt jött létre — mondja a miniszteri előterjesztés — hogy Torontálmegye még a szabályozást megelőző időben a bal parton igen közel a meder széléhez védtöltéseket emelt, s ezeket az érdekeltség birtokába vétén, később vonakodott lerombolni s helyettök szabványos távolságban új töltésvonalat építeni. A jobb parti érdekelték pedig azal fenyegetöztek, hogy ha őket kényszerítik az a nélkül is keskeny árterületekből az ármeder számára szükséges egész szabványos szélességet meghagyni, nem fogják fölépíteni a védtöltést.

sokan gáncsolták; most a száraz években, mikor a föld árja igen mélyre szállt, az összes álló vizek és mocsarak kiszáradtak, a levegő is rendkívül száraz volt és harmat sem enyhítette a növényzetet: sokan az aszályt az elhibázott Tiszaszabályozásnak tulajdonították. Több eső talán a Tiszaszabályozás nélkül sem lett volna, de hogy az álló vizek lecsapolása s általában a Tiszaszabályozás a levegő nyirkosságát csökkentette, tehát az aszályt fokozta, az kétségtelen.

Áldásosabb évek következtek aztán, s a nemzet figyelmét a politikai események kötötték le ismét. Ekkor hanyatlani kezdett a szabályozási ügy. Mind a központi hatóságok, mind az ármentesítő társulatok buzgalma mindinkább lelohadt. 1865-ben közzétettem az ország folyóira s különösen a Duna és Tisza vízjárására es szabályozására vonatkozó adatokat, melyeket az országos építészeti igazgatóságtól és a szabályozási főügyelőségtől kaptam. Heinrich Károly központi főügyelő a Tiszavölgyi társulatnak 1865 márczius 26 és 28-dikán Pesten tartott közgyűléséhez intézett jelentését bocsátá közre. Azután több éven át semmi hír sem hallatszott a szabályozás ügyéről. De ismét esős, sőt igen nedves évek álltak be, a Tisza árszámai mind nagyobb magasságra duzzadtak. Ekkor újra előtérbe lépett a szabályozási ügy; az 1876-diki árvíz már fölötte aggasztó volt, még nagyobb aggodalmakat okozott az 1877-diki áradás; Csongrádot, Szentest, Hódmező-Vásárhelyt csak körtöltések által lehetett nagy nehezen megmenteni. Végre Szeged, az Alföld legnépesebb városa 1879 márczius 12-dikén a hullámok áldozata lett. Egy viharos éjszaka a virágzó várost eltörle a föld színéről. Szeged azelőtt évszázadokon keresztül ugyanazon a helyen fönállott, kétségtelen hogy elpusztulását a szabályozásnál elkövetett hibák és mulasztások okozták. A szabályozási tervet elkészítették és végrehajtották a nélkül, hogy kellő figyelemmel lettek volna a meteorologiai és egyéb természeti viszonyokra.*) A Duna

*) Mérnökeink általában nem igen ügyelnek a földtani, meteorologiai stb. viszonyokra, a közlekedési miniszterium kebelében fölállított műszaki tanácsban még most sines oly ember, a ki a természet tanulmányaival foglalkoznék. Még csak 1879-ben indítványozták a Tiszavölgyi társulat központi bizottságának szakértői értekezletén, hogy a Tisza és mellékfolyóinak völgyeiben meteorologiai állomások

budapesti szakaszának szabályozását is tervezték és végrehajtották, mielőtt a promontori ág medrének földtani szerkezetét megvizsgálták vagy csak kellő mélységméréseket tettek volna benne.

A szegedi katasztrófa rémületbe ejtette az országot. A főváros, melyet már az 1876-diki árvíz nagy aggodalomba ejtett vala, attól kezdett tartani, hogy az elhibázott dunai szabályozás miatt hasonló sors várja. Nagy tollharcz támadt. Önálló munkákban, folyóiratokban és hírlapokban feszegették, gáncsolgatták a szabályozási rendszert s más meg más javaslatokat tettek. A Tiszavölgyi társulat központi bizottsága 1879 június 16- és 17-én szakértői értekezletet tartott, melyen a legellentétebb vélemények nyilvánítottak; annyi azonban kiderült, hogy csakugyan lényeges hibák és mulasztások követték el; a kormány külföldi szakértőket*) hívott meg, hogy mind a Tiszánál mind a Dunánál már végrehajtott és még végrehajtandó munkálatokról véleményt mondjanak. Ők néhány hetet töltvén az országban, véleményt adtak: 1. Szeged városának újra fölépítéséről és az árvíz elleni megvédéséről; 2. a Tiszáról és mellékfolyóiról; 3. a Dunán Ó-Moldova és Turn-Szeverin között levő hajózási akadályok elhárításáról; 4. a Duna szabályozásáról Buda-Pesten. Jelentéseikben a végrehajtott munkálatokban kisebb-nagyobb hibákat és mulasztásokat jeleztek, de lényeges változtatást nem javasoltak.

Mások gyökeresebb változtatásokat kívántak. Némelyek indítványozták, hogy a Maros torkolata Szeged alá vezettessék; Overmars javasolja, hogy a Tisza torkolatánál zsilipekkel zárassék el, nehogy a Duna vize beléje betódulhasson; mások a Tisza felső vidékein nagy vízmedenczék építését javasolták, hogy azokban a hegyekről lerohanó víz fölfogassék s azután a nyári hónapokban belőlök lassan kibocsáttassék. Hobohm mellékesatorna építését javasolja.***) Stefanovics

állíttassanak föl; egyik szakértő kijelenté, hogy «a Tiszáról és mellékfolyóiról nincsenek kellő adataink, sem az egész vízgyűjtő terület kiterjedése, sem az időszakonként lehulló csapadék, annál kevésbé a víztömeg, mely ebből a folyókba jut, nem ismeretes.

*) Következők a külföldi szakértők: Barilari olasz, Gros és Jaquet francia, Waldorp németalföldi, Kozlovsky német mérnökök.

**) Hobohm idézett munkájában, mely 1877-ben jelent meg nagyon keményen kárhoztatja a Tiszaszabályozásnál követett eljárást,

is javasolja, hogy Szatmár-Németi vidékéről egy hajózható és száraz időben öntözésre szolgáló csatorna építtessék, mely Aradon át Palánkára menne. Továbbá Stefanovics azt vitatja, hogy az Alföldet csak akkor lehet az elposványosodástól megmenteni, a Tisza, Száva és Dráva szabályozását csak akkor lehet sikeresen eszközölni, ha a Kazán nevű sziklasoros kellen kiszélesbítették, hogy a Duna vize ott össze ne szoruljon s gyorsabban lefolyhasson. Lanfranconi végre szükségesnek tartja, hogy a Duna medre a Tisza torkolatától lefelé Moldováig kikotortassék s úgy hiszi, hogy ez által a Duna víztükkrét Titel mellett négy méterrel is lejjebb lehetne szállítani.*)

A kormány és közegei mindazokat a javaslatokat melőzték és csak a nyilván való hibákat és mulasztásokat törekednek javítani és pótolni.

sőt ezeket mondja: «A Tiszaszabályozás műszaki vezetője immár 30 esztendeje, hogy a magyar Alföld romlásán dolgozik, több mint 26 millió forintot költött már rá s munkáját még mindig folytatja.»

*) Hogy a Duna medre az említett vidéken, épen a Tiszaszabályozás következtében, tetemesen föliszapolódott, az bizonyos. Herrich Károly 1873-diki jelentésében felsorolja az átvágásokat, melyeket a Tisza kanyarainál tettek. Azt mondja, hogy a 107 átvágásból 1.560,884 köb öl földet emeltek ki, teljes kiképződésökre pedig, hogy tudniillik anyafolyóvá válhassanak, 14.438,980 köb öl földnek az eltakarítása szükséges. Tehát magának a folyónak fejlesztő munkájára kerek számmal, 13 millió köb öl föld bízott. A jelentés szerint az átvágások egy része már teljesen kiképződött, más része jól képződik, csak néhányon kell még segíteni. Hová került a roppant nagy földtömeg, melyet e szerint a Tisza lerágott, kivájt és az átvágásokból magával vitt? Ordódy Pál miniszter 1880-diki előterjesztésében mondja, hogy az átvágások teljes mérvű, a közép keresztmetszvényeknek megfelelő mélységre és szélességre való kiásása 130.053,600 forintba került volna, holott azokra mindössze csak 6.200,000 forint adatott ki. Mondja továbbá, hogy az átvágások összes hosszából ki van képződve 37-1 százalék, képződésben van 25-7 százalék, nem képződik 37-2 százalék. Ismét kérdezzük, hova jutott a földtömeg, melyet ki nem ástak s melyet maga a folyó ragadott el? De a kiásott földet is az átvágások szélein rakják le, s gyakran beomlik az átvágásba, mikor ez képződik. Tehát a folyó nemcsak a ki nem ástott, hanem nagy részben még a kiásott földet is kénytelen elszállítani. Egy darabig csak elviszi a terhet, de valahol ismét lerakja. A szakértők állítják, hogy a Tisza medre, legalább Szegedig, nem iszapolódott, tehát a folyó azt a sok földet valahol Szegeden alúl Titelnél, torkolatánál és a Dunában rakta le. Mérnökeink azonban, úgy látszik, ezt teljesen ignorálják.

Lássuk már, hogy micsoda munkálatok vannak végrehajtva és folyamatban.

Az átvágásokat az állam költségén készítették. A legtöbb átvágási munkálat 1851-től 1866-ig végeztetett, 1867—1877-ig a kormány csak egyes, a kiképződésben nagyon hátramaradt átvágások lemélyítésére szorítkozott, a tiszamenti osztálymérnöki hivatalok számát hatról négyre, majd háromra szállította, a kormánybiztosságot 1875-ben megszüntette s teendőit a közlekedési miniszterium vízépítészeti szakosztályára bízta.

A tiszai átvágásokra az állam költött 1877 végéig 6.200,000, 1878- és 79-dik években pedig 2.100,000, összesen 1879-ig 8.300,000 forintot.

Szakaszok	Az átvágások		Az egyes végpontok közt távolság			Kilométerenkinti és az átvágások által megrövidített pályán méter	
	száma	hossza km	a folyó eredeti pályáján km	az átvágások mentén km	a rövidítés km	a folyó eredeti pályáján méter	az átvágások által megrövidített pályán méter
I. T.-Újlak—V.-Namény	14	10·499	87·223	54·522	32·701	0·1387	0·2217
II. V.-Namény—Csap	14	8·714	79·368	48·383	30·985	0·0425	0·0698
III. Csap—Tokaj	33	23·526	170·661	84·451	86·210	0·0520	0·1052
IV. Tokaj—Szolnok	28	44·969	380·795	199·010	181·785	0·0284	0·0542
V. Szolnok—Csongrád	4	6·556	134·562	88·225	46·337	0·0193	0·0294
VI. Csongrád—Szeged	7	11·146	105·516	72·351	33·165	0·0215	0·0313
VII. Szegedtől a Dunáig	11	28·398	253·605	181·939	71·666	0·0182	0·0255
Összesen	111	133·808	1211·730	728·881	482·849	0·0368	0·0612

A fősorolt átvágások közül az I. szakaszban 8, a II-dikben is 8, a III-dikben 24, a IV-dikben 14, az V-dikben 2, a VII-dikben 2, összesen 58 átvágás 1879-ig kiképződött, összes hosszuk 49·633 km., az általuk elért rövidítés 238·975 km.; képződő felben volt, összesen 24 átvágás, 29 pedig nem képződött, és pedig az I. szakaszban három, a II-dikben négy, a III-dikben kettő, a IV-dikben tizenegy, az V-dikben egy, a VI-dikben hat, a VII-dikben három. A nem képződött átvágások hossza 49·756 km.

Mint hogy az átvágások leginkább csak a felső vidékeken képződtek, az alsó vidékeken pedig a lassúbb folyás és a kötöttebb talaj miatt nem képződtek: azért a folyó esése és se-

bessége csak a felső vidékeken növekedett, az árvíz tehát annál nagyobb erővel zúdult az alsó vidékekre, s itt mind nagyobb magasságra duzzadt.

1876-ban Czigándnál 1·282, Szolnoknál 0·696, 1877-ben Szolnokon 0·036, Csongrádon 1·264, Mindszenten 1·759, Szegeden 1·810, Török-Becsén 0·717, 1879-ben Csongrádon 1·980, Mindszenten 2·259, Szegeden 1·920, Török-Becsén 0·797 méterrel magasabb volt az árvíz, mint 1838-ban. Ebben az évben a legmagasabb vízállás Szegeden 6·14 méter, azután 1853-ban 6·62, 1855-ben 6·96, 1860-ban 6·70, 1867-ben 7·22, 1868-ban 6·97, 1871-ben 6·94, 1874-ben 6·87, 1876-ban 7·86, 1877-ben 7·95, 1879-ben 8·06, sőt 1881-ben 8·27 méteren volt a 0 pont fölött.

Az átvágások összes hosszából 1879-ig ki volt képződve 37·1 százalék, képződésben volt 25·7 százalék, nem képződött 37·2 százalék. A kormány 1877 s illetőleg 1879 óta a nem képződő átvágásokat mélyebbre és szélesebbre ásatta, azon volt, hogy a legalacsonyabb vízszin alatt 2·2 méterre lemélyíttessenek s a fenéken 20—25 méterre kiszélesíttessenek. Különösen sok munkát fordított a Szeged alatt levő, 7·389 km hosszú vedresházi s a 96. számú 6·302 km hosszú átvágásra, mindkettő kemény talajba van vágva és sehogysem akart képződni. Az előbbi csak 6·5 km távolságra esik Szegedtől s kibővítése, úgy remélik, lejobb fogja szállítani a szegedi árvizeket. A 96. számú átvágás a folyó pályáját 17·404 kméterrel fogja megrövidíteni, teljes képződése a Ferencz-szatorna érdekében szükséges.

Ámde valamennyi átvágás kiásatása és képződése sem fog sokat segíteni a bajon; az árvizek magassága nem igen fog csökkenni, mivel a folyó esését s tehát sebességét az alsó vidékeken alig lehet növelni. Ugyanis Szegedtől, sőt Csongrádtól lefelé a Tisza esése a Duna vízszíneinek magasságától függ; ha a Duna árad, a Tisza lefolyását gátolja és földzasztja vizét Szegedig, sőt Csongrádig.

Szegeden a 0 pont tenger fölötti magassága 73·81 méter, a 294 kméterrel lejobb fekvő Zimonymnál a Duna 0 pontjának magassága 66·55 méter, a különbség tehát csak 7·26 méter azaz egy kilométerre 2·46 centiméter esik. De ha a Duna vízállása Zimonyban 6·24 méter, a mint például 1879 márczius 5-dikén volt, akkor a Duna vízszíne Szegedtől lefelé

294 km távolságban csak 1·02 méterrel alacsonyabb, mint Szegeden a 0 pont, tehát a víznek föl kell duzzadnia, mert le nem folyhat.

A védtöltéseket szabály szerint az árterületek tulajdonosaiból alakult ármentesítő társulatok építették részint a társulati tagokra a haszon arányában kivetett és általok befizetett járulékokból, részint több évi törlesztésre kölesön vett összezegekből, melyeknek részleteit a tagokra kivetett járulékokból fedezik. De e szabály alól majdnem minden társulatnál van némi kivétel, mennyiben némely társulat ingyen kapta meg a régi időben közerővel épített töltéseket, mások pedig az államtól közmunkát és készpénzt kaptak. A társulatok a kormány fölügyelete mellett jól rosszul teljesítették munkájukat. Mikor árvíz nem fenyegette birtokaikat, könnyen vették a dolgot, sem a kormány rendeleteivel, sem a töltések jó karban tartásával nem sokat törődtek. Mikor azután a veszély beállott, rendesen mind az illető törvényhatóságok, mind a társulatok elvesztették fejüket s feljajdúlva a kormányhoz folyamodtak segítségért. «Alig van társulat — mondja Dekány Mihály idézett munkájában — mely jól fölfogott érdekében, töltéseit a változott viszonyoknak és szűksegnek megfelelőleg gondozta és tovább fejlesztette volna . . . Széchenyi s az abszolút kormány erőteljes hatása alatt s a nyerendő haszon reményében az érdekeltek megalakították a társulatokat . . . de azután ismét a százados magyar fatalismusnak adták magokat s nem tesznek semmit, vagy a mit tesznek is, azon nem látszik meg a komolyság, melyet úgy az ügy nagysága, mint főkép a társulatok messzeható nagy érdeke megkívánna . . . Hogy általában mennyire képtelenek a társulatok saját ügyöket önerejükből előmozdítani és kormányozni, mennyire nem szeretnek s nem tudnak a jövő jóért valamit áldozni és dolgozni, azt legjobban bizonyítja az, hogy ha legkisebb kiadás-szüksége merül föl, segélyért kopogtatnak, önkormányzási képességeket pedig azon sok kormánybiztos*) tanúsítja, kiket kérelmökre ki kellett s még ki kell nevezni. Különösen elszomorítólag tapasztaljuk a föntebbieket az újabb társulatoknál. Elmondható, hogy egy újabb társulat sincs, a melynek ne

*) Fájdalom, a kormánybiztosok kinevezésében sem volt mindig szerencsés a kormány, pedig azok nagyon sokba kerülnek.

volna kormánybiztosa, vagy a mely már ne kért volna kormánybiztost . . . Az újból fölelevenedett Tiszavölgyi társulat, a kebelében levő kitünő erők daczára, sem emelkedett eddig magasabb szempontra, eddigi működése leginkább csak az önzőnek nevezhető kataszteri munkálkodásában kulminálván.»

A kormánynak kellő tudomása sem volt a társulatok működéséről és belső viszonyairól; Ordódy Pál miniszter még az 1880-diki előterjesztésében is sajnálattal megjegyzi, hogy évek óta hiában igyekezett a társulatok működéséről részletes és megbízható adatokat szerezni, az mai napig sem sikerült neki.» Ily körülmények között nem csuda, hogy a töltésezési munkálatoknál is sok hiba és mulasztás követtetett el.

A miniszteri előterjesztésben 24 tiszavölgyi társulat működéséről közöltetnek a statisztikai adatok. Ezek legnagyobb részét megegyeznek azokkal, melyeket a központi bizottság az 1879-diki közgyűléshez intézett jelentésben közöl. A miniszteri előterjesztés szerint a tiszai árterület a jobb parton 299,877, a bal parton 513,593, összesen 813,469 hektár (1.884,783 magyar hold); a Tisza és mellekfolyóinak összes ártere 1.534,449 hektár, s ebből 1879-ben a még mentesítendő nyitott ártér 90,641 hektárt tett.

A Tiszavölgyi társulat központi bizottságának az 1884-október 12-dikén tartott közgyűléshez intézett jelentésében 38 társulat és működéseinek eredményei vannak felsorolva; az ott közlött adatok szerint a Tisza vízrendszeréhez tartozó összes árterület 3.471,683 magyar hold, azaz 2.603,756 hektár; az 1883 végéig fölépített összes töltések hossza 3,730.964 km, a befektetett építési tőke 48.338,746 forint, (1883-ban befektetett 2.272,218 forint 49 krajczár), az ármentesített terület becseréteke 240.992,485 forint 74 krajczár, kataszteri tiszta jövedelme 6.742,127 forint 4 krajczár; a föntartási járulek évi átlaga 843,505 forint 74 krajczár; a még szükséges építkezési tőke 17.099,312 forint 72 krajczár; a társulatok összes adóssága 37.182,189 forint 31 krajczár. A mentesített ártérből 1883-ban belviz alatt volt 220,428 magyar hold, azaz 95,142 hektár.*)

*) A jelentésben a bizottság maga megjegyzi, hogy a közlött statisztikai kimutatások hiányosak, mert némely társulat vagy épen nem, vagy pedig hiányosan küldte be adatait. Tehát sem a központi

A közmunka és közlekedési miniszterium által 1885-ben közzétett jelentésben, melynek czíme: *A hazai közmunka és közlekedési ügyek története és fejlődése* 36, tiszavölgyi társulat van felsorolva, a védtöltések hossza 2,914·203 kméterre, a mentesített árterület 3.309,995 magyar holdra van téve.

Ezekből láthatjuk, hogy pontosan még azt sem tudjuk, mekkora az igazán mentesített s a még mentesíthető árterület, mekkora a védtöltések hossza, milyen állapotban vannak a töltések. Annyit tudunk, hogy a közelebb elmúlt években a töltések sok helyen vagy egészen elsepertettek, vagy tetemesen megkárosultak, hogy azokat általában meg kellett erősíteni, szelesebbre és magasabbra építeni.

A miniszteri előterjesztésben a töltés-szakadásokról is találunk egy kimutatást, de ez csak magára a Tiszára vonatkozik. Következő a kimutatás:

Evszám	A fölépített töltések hossza kilométer	Védett árterület 1200 □öles holdakban	Töltésszakadás száma	A védett árterületből előntött terület magyar holdakban
1855	286·887	613,730	2	250,000
1859	495·289	820,330	1	4,000
1860	878·598	1.553,062	13	451,700
1861	887·866	1.555,705	9	104,000
1864	968·129	1.610,268	2	24,000
1865	1078·213	1.650,218	3	105,000
1867	1115·616	1.674,190	11	220,000
1868	1178·696	1.825,839	1	12,000
1869	1178·696	1.825,839	10	157,000
1870	1178·696	1.825,839	1	17,000
1871	1178·696	1.825,839	2	22,928
1876	1287·458	1.884,783	12	121,488
1877	1287·458	1.884,783	17	108,260
1878	1287·458	1.884,783	1	40,000
1879	1287·458	1.884,783	5	72,133

De e kimutatás nem sok hitelt érdemel, különösen az előntött területek kiterjedésére nézve korántsem megbízható. Mekkora területeket lepett el az egyes években az átszivárgó víz, a föld árja, a fakadó belvív, arról semmiféle megbízható kimutatást nem találunk. Csak annyit tudunk, hogy minél magasabbra emelkedik az árvíz szintje, annál messzibbre terjed a föld árja, a fakadó víz, s hogy most oly magasabb fek-

bizottság, sem a kormány nem képes teljesen megbízható adatokat beszerezni!

vésű területek is előtérnek, melyek azelőtt soha vizet nem láttak és mindig szárazak maradtak. Az is bizonyos, hogy töltésszakadás esetében a kiöntött víz tovább marad a mezőkön, mert épen a töltések miatt vissza nem folyhat a folyóba, mikor ez már apadni kezd.

Mikor a Tiszánál a munkálatok megindultak, a Körös-Berettyó szabályozása is nagyobb mérveket kezdett ölteni. Vizrendszeréhez tartoznak: a fehér, fekete, sebes, a kettős és hármas Körös, továbbá az Ér és Berettyó.

A Fehér-Körös a szabályozás előtt Békés városában egyesült a Fekete Körössel, 1856-ban a két folyó egyesülése Gyula és Doboz község határainak találkozási helyére, a Szana zughoz tétetett át. A szabályozatlan folyó egész hossza 334 km, Boros-Jenőtől fogva 125·5 km volt, az átmetszéseken mért hossza 92·8 km, tehát a megrövidítés Boros-Jenőtől a torkolatáig 32·693 km.

A Fekete Körös összes hossza 284 km volt, ebből 166 km hosszú vonal vétetett szabályozás alá, tudniillik a Fehér Körössel való egyesüléstől Gyantáig, 78 átvágás által 62·41 kméterrel rövidített meg, úgy hogy a szabályozott folyó hossza 103·59 km, ebből 35·84 km az átmetszésekre 67·75 km a megmaradt Körösre esik.

A Sebes Körös a Körös-Drágán vagy Sebes és Jád egyesüléséből támad, a szabályozás előtt Rév és Nagyvárad között szétoszlott, Nagyváradnál a Berettyónak tartó Kis-Körös szakadt ki belőle, míg a főág Harsányon és Szakálon alól egészen szétömlött és a komádi Sárretet alkotta, erről megint több ágon folyt ki: az Ördög árka Szeghalomnál a Berettyóba ömlött, a Tekerő ér és Vésztői ág egymással egyesülvén, Szeghalmon alúl a Berettyót vette magába s Körös-Ladány alatt a kettős Körössel egyesült. A szabályozott folyó hossza Kis-Köröstől kezdve 76·2 kméterrel rövidebb, mint a szabályozatlan meder, tudniillik 97·4 km.

A Berettyó a szabályozás előtt a Sárreuten terült szét és s Mező-Túrnál egyesült a Hármas Körössel; az ötvenes években elkészült a 19·1 km hosszú csatorna, mely a Berettyót Szeghalomnál a Sebes Körösbe vezeti. Azon kívül Kis-Marjától Szalárdig 15·6 km hosszú csatorna létesített. A Berettyó hossza most Szalárdtól a Sebes Körösig 90·8 km, nevezett

vonalon 44 átmetszés van, a szabályozás által 177·7 km meg-
rövidítés nyeretett.

A Kettős Körös a Fehér és Fekete Körös egyesülésénél egy 11·16 km hosszú csatornával veszi kezdetét, mely vizét Békés felé vezeti, onnan a Sebes Körösig 13 átmetszés rövi-
díti meg a medrét, melynek hossza a szabályozási vonalon mérve 36·5 s a kanyarókon mérve pedig 83·68 km.

A Hármas Körös a szabályozás előtt igen tekervényes folyással tartott a Tisza felé. Hossza a kanyarulatokon mérve 233·7 km, az átmetszéseken és szabályozási vonalon mérve pedig 91·4; az átmetszések száma 39.

Mindezen vizek áradásai nagy károkat okoztak, s ezért már 1820-ban megindultak a műszaki munkálatok a bajok orvoslása végett. Az érdekelt megyék 1820—35-ig többféle munkálatokat hajtottak végre, helyenkint töltéseket is építettek. 1835-től 1840-ig a Fehér Körös aradmegyei része szabályoztatott, 1840-től 1844-ig a Kettős és Hármas Körösön számos átmetszést készítettek. Végre a mederszabályozás és töltések tervezetei elkészülvén, 1856-ban hatóságilag helybenhagyattak.

Összesen a Kettős és Hármas Körösön 52, a Fehér-Körös aradmegyei részén 10, a Fekete-Körösön Gyantától lefelé a Kettős Körösig 79, a Sebes-Körösön 22 átvágás és más egyéb folyórövidítések tervezettek, s e munkálatok részint az érdekelt községek erejével, részint az államtól nyújtott segélyből nagy részben végre is hajtottak. 1870-ben a Kettős- és Hármas-Körös szabályozását az állam vette kezébe s erre 1870-től 1878-ig 634,580, 1878-től 1884-ig 1.935,812, összesen 2.570,392 forintot költött. Az 1870 előtti években a medermunkálatokra az állam és érdekelt községek által fordított költség 1.550,209 forintra tehető; e szerint az összes költség 1884-ig 4.120,601 forint.

A Maroson Aradtól lefelé Szegedig már 1854-ben kezdék meg a szabályozási munkálatokat, összesen 13 átvágást készítettek, melyek folyását tetemesen megrovidítik.

A Temest és Bégát már a XVIII. században kezdék szabályozni és csatornázni, de utóbb az illetők elhanyagolták az ügyet s a legutóbbi esős évek alatt mind Torontálban, mind Temes megyében nagy bajok támadtak. Ezekről majd alább szólnunk. A Ferencz-csatornáról is más helyen lesz szó.

A felelős magyar kormány eleintén több gondot fordított a Dunára, mint a Tiszavölgyre. Holmi vízi munkálatokat a Duna medrében már 1832 óta végeztek. A kormány a felső szakaszon Pozsony és Gönyő között a főág medrét sarkantyúk építése által törekedett javítani, az illető birtokosok az árvíz elhárítására némely védtöltéseket építettek, de sem ezek, sem a sarkantyúk nem sokat használtak. Jobban sikerültek az átmetszések, melyeket Paks és Battina között a Duna éles kanyarainak megszüntetésére ástak. Mind a 11 átvágás anyamederré lett s a vízi útát 96 kilométerrel rövidítette meg. 1850 óta a Duna mentén 52 ponton parterősítéseket létesítettek, a Dunagözhajózási társaság pedig az alsó szakaszon némely szirtrepeztetések által törekedett a hajózás akadályait elhárítani, melyeknek eltávolításában már gróf Széchenyi István és Vásárhelyi Pál munkálkodtak vala.

De a Dunán történt munkálatok közül legnevezetesebb az 1870: X. törvényczikk által elrendelt szabályozása a budapesti szakasznak. Célja volt: 1. a kereskedelemnek elegendő és kényelmes kikötő és kirakodó helyet előállítani, mely végből emeletes és lepcsőzetes rakpartok építettek; 2. a fővárost a koronként beálló rendkívüli áradások ellen biztosítani, melyek onnan eredtek, hogy a jég az úgynevezett «Kopasz zátonyon» megfeneklett, azáltal a vizet földuzzasztotta s a fővárost nagy mértékben veszélyeztette.

Az 1838-diki nagy árvíz után a főváros biztosítása végett védtöltéseket építettek s a partoknak és a város egész területének fölebb emelését határozták el. Körülbelül 2.047,400 négyszög ölnyi területet több mint 6 lábbal kellett volna föltölteni. Ezt a rendszabályt egész kiterjedésében és szigorában nem lehetett végrehajtani.

A folyószakasz szabályozása s a jégtorlódások elhárítására nézve különböző javaslatok tétettek. 1853 óta a Dunagözhajózási társaság és Pest városa a lánczhid két oldalán 350 öl hosszú rakpartot építtetett, a város 1864 óta a hídon alúl folytattatá 351 ölnyi hosszúságban s így a partvonalnak egy részét a pesti oldalon szabályoztatá. A rakparti építés vezetésével Reitter Ferencz főmérnök volt megbízva, ki azután 1865-ben a Dunaszabályozás kérdését újra megpendíte. Egy röpiratban kimutatá, hogy a főváros biztosítására 1838 óta tulajdonkepen még semmi sem történt; a jégtorlódásokból

származó árvíz veszélyét csak úgy lehet elhárítani, ha a soroksári Dunaág elzáratik, vagyis inkább annak torkolata Pest felső végére áttétetik, tehát Pest keleti oldalán egy hajózási csatorna építtetik, s a soroksári ág is csatornává átalakíttatik. Ámde Reitter csatornatervét a kormány komoly megbirálásra sem tartotta érdemesnek, s elfogadta azt a javaslatot, mely ellen mindjárt kezdettől fogva sok kifogást tettek hivatottak és hivatlanok. A rakpartok építése, a soroksári ág elzáratása s a többi szabályozási munkálatok 1871-től 1875-ig hajtattak végre. A költség 8.186,000 frtra rúg.

Azután legtöbb gondot a Tiszavölgy adott a kormánynak. A tiszavölgyi bajokhoz legújabban a Rába áradásai járultak. A Rába-szabályozási ügy már nagyon régóta vajudik, de mindeddig nem tudott előrehaladni.

Az 1880. XX. t. cz. fölhatalmazta a pénzügyminisztert, hogy 40 millió frt kölcsönt szerezzen be, és pedig Szeged újjáépítése céljából középítményekre, a városnak és lakházak építésére a szegedi kárvallott lakosoknak adandó kölcsönökre 15 millió frtot, s a Tisza és mellékfolyói mentében alakult szabályozó és ármentesítő társulatok részére 25 millió frtot. A társulatoknak adandó kölcsönök a következő célokra fordítandók: a) a társulatok által az 1879. XXXV. t. cz. alapján fölvett állami előlegek visszafizetésére, b) a társulatok régi tartozásainak törlesztésére, c) a védgátaknak és egyéb mentesítési munkáknak s a belvizek levezetésére szolgáló munkáknak teljesítésére.

A legújabb hivatalos kimutatás szerint 1884-ben a Tisza es mellékfolyóinál, a Dunánál s a többi folyóknál összesen 67 vízszabályozó és ármentesítő társulat működött, a védtöltések összes hossza 3,746·397 km., a mentesített, illetőleg mentesítendő árterület 4,727,781 magyar hold, azaz 20,406 □ km.

A kormány az 1881. LII. t. cz. alapján Bekés meg Apátfalva között, a Körösön, Tiszán és Maroson több millió frt értékű töltésmunkát létesített, e területen a belvízlevezetési terveket elkészítette s az árfelesztési fölvételeket is megindította.

A budapesti Dunaszabályozás kiegészítése szükségessé tette a promontori ág mélyebbitését. Az 1881. L. t. cz. a promontori ágban létesítendő szabályozási munkákra és ezek felügyeleti költségeire 5.330,000 frtot engedélyez. 1881 és 1882-ben

Promontornál a régebben eszközölt kotrásoknak egy összefüggő vezérárokka való átalakítása és a Promontorral szemben tervezett párhuzammű építése, Ercsinél a meder kotrása s az Ercsivel szemben tervezett párhuzammű építése, az ottani kis Dunaág elzáratása és az ercsii sziget leásása kezdetett meg; az úgynevezett bezdáni sziget pedig teljesen leásatott. 1883-ban Promontornál a kotrás befejeztetett és a kőhányási munka folytatott; Tétény, Érd és Batta mellett a meder kotrása megkezdett. Ercsinél a kotrás befejeztetett, a kis Dunaág elzáratt, a sziget leásatott s a párhuzammű folytatott. 1884-ben Promontornál a kőhányási munka befejeztetett és a hárosi Dunaág elzáratt. Tétény, Érd és Batta helységeknel a kotrás s a párhuzammű építése folytatott, a tökölyi (Urbanicza) és a Kácsás-sziget melletti mellékágak elzárattak.

Ercsinél a párhuzammű befejeztetett, Adonynál a tervezett vezérárok kikotortatott s a mellékágak elzárattak. Rác-Almásnál is elzáratt a mellékág s a makádi sziget leásatott.

1885-ben az egész 56 km. hosszú Dunaág szabályozásának befejezésére létesítendő volt még: a budapesti vasúti híd alatti Kopasz zátony párhuzamműve s a hárosi partvédezet; Téténnyel szemben egy párhuzammű, Ercsivel szemben az újfalusi erdő kiirtása, Lórénál párhuzammű, Rác-Almásnál a vezérárok kikotrása. Mind e munkálatok költségei körülbelül 5 millió frtra rúgnak.

Továbbá Ordas, Paks, Uszod. Faluhely, Gerjen, Uszod-Foktó mellett földmunka, kotrás, kőhányás és kőrakat végeztetett, mely czélra 1875-től kezdve 1.300,000 frt fordított s még vagy 700,000 frt szükséges lesz. Bajánál is nagyobb munkálat van folyamatban.

Igen költséges munkálatokat végeztetett a kormány és a Pancsova-Kubini társulat a Duna és Temes balpartján Pancsovától Kubinig terjedő területen; 1882 óta több mint 2 millió frt adatott ki azokra. Általában az utolsó 10 évben (1875—1884.) az állami kincstár a Dunára 10.375,716, a Tiszára 6.201,471, a Körösre 1.996,242, a Temesre 174,807, a Drávára 442,793, a Szávára 38,690, a Ferencz-csatornára 211,660 frtot költött; a kezelési költség 388,272, a föntartási költség 1.932,138, az összes kiadás 21.761,789 frt. 1885-re a vízi munkálatokra összesen 4.925,983 frt van előirányozva. Ezenkívül bizonyos összegek még a Marosra, Kulpára és Béga-

csatornára fordítottak, melyek a rendes kezelésben foglaltnak.

A törvényhozás már a Duna felső, Dévény és Duna-Radvány közötti szakaszának szabályozását is engedélyezte; a 17 millió frttal előirányzott munkát legfőbb 12 év alatt befejezendő.

Az alsó Dunaszakasz, a Sztenka, Kozla, Dojka, Izlás, Tachtalia, Greben, Jutz sziklazátonyok s a Vaskapunak szabályozásáról szintén elkészült már a tervezet, de a törvényhozás még nem tárgyalta.

A Rába szabályozását sem lehet sokáig elhalasztani, Győr városának biztosítása már is tetemes kiadásokat igényelt. A legszükségesebb ármentesítési munkálatok 6.600,000 frtnyi költséggel vannak előirányozva.

Végre a Temes és Béga szabályozásának s a Béga-csatornának tervezete is elkészült már; a Béga-csatornát 22 kilométerrel rövidebbre s úgy tervezik, hogy 20 kilométerrel közelebb essék a Ferencz csatornához, tehát az egész vízi út a Béga- és Ferencz-csatornák között 42 kilométerrel rövidebb lenne, mint most. Az illető társulat az 1879. XXIV. törvény alapján 1885-ben 12 millió frtnyi kölcsönt vett föl, a kormány közbenjárása mellett.

A közlött adatokból látjuk, hogy a folyók szabályozása s a vízi bajok elhárítása nagy munkát és költséget kíván. Pedig bizonyos, hogy az eddig előirányzott költségek még elegendők sem lesznek. Kecskés főmérnök 1846-ban azt hitte, hogy a Tiszaszabályozás 8 millió frtba sem fog kerülni; Herrich Károly 1875-ben úgy vélte, hogy a szabályozás ügye már közel van a befejezéshez, mikor arra összesen 15.148,006 frtot fordítottak vala. Dékány Mihály (Vízügyeink stb.) 1879-ben kimutatja, hogy az 59 különböző szabályozási és ármentesítési társulatok 1876 végeig 35.843,280 frt 83 krt költöttek el, hogy e költséggel 4.792,643 magyar hold, azaz 2.068,675 hektár árterületet mentesítettek, s hogy a védtöltések kiterjesztésére meg 10,871,418 frt 85 kr. lesz szükséges. — A Tiszavölgyi társulat központi bizottságának 1884-iki jelentése szerint csak a Tisza és mellékfolyóinak ármentesítő társulatai a védtöltések építésére 1884 végéig már 45.605,959 frt 53 krt költöttek el, s a még szükséges építkezésekre 17.099,312 frt 72 kr. kívántatott. Az 1883 végéig befektetett tőke magyar holdankint

Ada község öbölzetében 109 frt 40 krt, a Bácsi társulat területén 60 frt 30 krt, a Bökény-mindszenti társulatén 137 frt 65 krt, a Csány-percsorai öbölzetben 79 frt 61 krt, a Sövényháza-szegedi társulat területén 115 frt 4 krt., a Szolnok-Csongrád jobbparti társulatén 53 frt 70 kr tett. — Igaz, hogy az érdekelt társulatok igen nagy áldozatokat nem hoztak, mert a 45 és fél millió frt befektetett tőkéből magok csak 8½ milliót fizetek be, 37½ milliót pedig kölcsönökből fedeztek.

Az 1884. XIV. t. cz. kimondá a maximalis megterheltes elvét, mely szerint az érdekelt birtokosok a szükséges védelmi munkálatok létesítésére csak a törvényben meghatározott kulcs szerint kiszámítandó összegig terhelhetők, a többet az állam viseli. Nagyon kívánatos azért, hogy a szabályozási és ármentesítési munkálatok tervezésében és végrehajtásában mind a kormány és közegei, mind a társulatok bőlebben járjanak el, mint eddig történt; mert utoljára az állam sem fogja győzni a költséget.

Az eddigi munkálatok a természet szélsőségeit nem enyhítették, ellenkezőleg még fokozták: száraz években érezhetőbbé tették az aszályt, nedves években pedig az árvíz magasságát növeltek. A városokat védő körtöltések s a parti párhuzamos töltések nem gátolják a víz átszivárgását, a föld árja terjeszkedését, nem szüntetik meg a fakadó és belvizeket. Ezeknek levezetése bizony még sok gondot fog adni. Száraz években megint a víz hiánya fogja sújtani a gazdákat; az 1863-iki aszály ismétlődni fog előbb-utóbb, pedig öntözési csatornák akkor sem lesznek még.

HUNFALVY JÁNOS.

NE HALLJA HIRÉT AZ ANYJÁNAK.

Regény.

Hatodik közlemény. *)

XVI.

Az elküldött levél hatása.

Reggel volt; már jó későn is, mert zajos az útca s a fiatal ember ablakából látta, hogy a szomszéd házak kéményeit a nap szép fehér sugarakkal világítja meg.

Első gondolata volt a büszke meglegedés, hogy férfihoz illő erővel ellen tudott állani a legerősebb kísértésnek. Sokáig gyönyörködött azon eszmében, hogy tegnap óta tökéletesen visszanyerte szabadságát s most, mint szerelmében csalódott fiatal ember, joggal bír arra, hogy búfeledésből bevesse magát a világ zajos vigalmai közé. Élvezzen, ha tetszik, kihágásokat is elkövethessen, mert senkinek többé felelősséggel nem tartozik.

Miért ne élne és mulatna ő is, mint más? Ha elfogy pénze (nem nagyon messze volt ettől), csinál adósságot, vagy elmegy Amerikába hangversenyeket adni, jól tudván, hogy ha báró az ember, úgy zenében, mint az irodalomban a fél tehetség is többet ér, mint közönséges halandónál az egész.

Olykor-olykor mégis fölüté fejét szívében a bánat vipe-rája. De vas keztyűvel rántotta ki onnan; torkon ragadta, földhöz vágta és lábaival összetiporta.

*) Az előbbi közleményeket lásd a *Budapesti Szemle* 101., 102., 103., 104. és 105. füzetében.

E tette, méltán megérdemlette a vitézség nevét. Lasankint azonban, és belopózkodva, mégis visszatért emlékezetébe, a szép kis lány szelid képe és ártatlan mosolygása.

— Ha szerettem, mi gondom lehetett a nyomorú világ ítéletére? Mi bajom lett volna otthon, kis gazdaságomban, egy angyali kedves kis feleség meleg légkörében? És ha hírek támadnak, a botrányhajhász társalom feszegetni, kutatni kezdi a múltat, nyitva áll az út a külföld felé s ott is megélhet az ember, ha pénze van. Nekem is egy kevés, feleségemnek több. Attól félttem, hogy ha nőm egykor megtudja, ki volt az anyja? Boldogtalan lesz halála órájáig? Nevetséges képzelődés. Mire való vagyok én, a férj, a ki megnyithatom philosophiám kincstárát s czáfolhatatlan érvekkel bizonyítom be neki, hogy a mi elmúlt az elmúlt és okos ember nem törődik oly dolgokkal, melyeken többé nem segíthet. Végre is, ha igazán szeret, csak bennem találja föl egész világát. A mi kívülem van, az semmi; nem is létezik, tehát büszkén és tiszta öntudattal vesse meg.

Öltözés közben megint mást gondolt:

— Még ma írok ispánomnak, küldjön pénzt, a honnan kap. Aztán becsomagoltatom zongorámat, bútoraimat s megyek haza. A bácsmegyei ifjúság tárt karokkal fogad, minden úri ház kinyílik előttem; a főispán kinevez tiszteletbeli aljegyzőnek, beválasztanak minden bál-bizottmányba. Ha kell, megtanulok nagyokat is inni, ha igaz, hogy e nemes mester-ség ősi patriámban ma is nagyban divatozik.

A napot aztán úgy töltötte, mint máskor. Miután bekapta kávéját, fölnyitotta zongoráját és elkezdte a billentyűket dühösen csapkodni. Benső hangulatához képest ma csak csárdásokat, polkákat és keringőket dörömbözött le.

Annyira terjedt buzgósága, hogy a midőn a szokott órában ebédelni ment, a házmesterné formasierint útját állotta és gratulált neki.

— Ah, báró úr, most már magam is hiszem, hogy óriási erővel halad előre a zongorázásban, mert a mióta itt lakik még soha sem játszott oly gyönyörűen, mint ma.

— Örülök, ha magas tetszését megérdemelhettem.

Ezt felelte igen udvarias hangon, de mikor túl volt a kapun, mormogá:

— Vigyen el az ördög kritikáddal együtt, ha a polgári

iskola hatodik osztályában csak ennyit tanúltál a szépműtanból.

Nagy kár, hogy oly sebesen rohant ki az útczára, mert a házmesterné igen rokonszenves sohajok között még azt is hozzá akarta tenni: ha korábban is ily szép darabokat játszik a méltóságos úr, bizony nem szökik meg előle az a szép és rettenetes gazdag kisasszony!

Ebéd alatt csodálatosan viselé magát. Semmivel sem volt megelégedve; kicsiben múlt, hogy a pinczérrel is nem gorombáskodott.

Este felé haza ballagván meglátja, hogy a házmesterné friss újsággal akarja fogadni. Hasznát veszi tehát hosszú lábainak s két lépcsőt egybevéve, szerencsésen följut a második emeletbe és onnan a kis folyosón saját lakása közelébe.

De midőn áthalad a virág-állványok között, majd megbotlott valakibe. Nézi, mi akadt útjába és egyszerre azt hiszi, hanyatt kell esnie, a csoda, meglepetés és rémület miatt!

Ott a virágok zöldje között, nádból font karszéken egy nő ül, könyvet tart kezében, talán olvasott is belőle, de mikor megsattant az ajtó kilincse, félre tette.

Ki volt? A kire a pillanatban legtávolabbról sem gondolhatott: a néni! özvegy Müllerné asszonyom, teljes ott-honságban, a mint valaha csak egy lakó megtelepedhetett saját fészkében, ha a szállásbért pontosan fizetni szokta.

A báró érezte, hogy vére meghül, lelegzete elfojtódik. Úgy állott, mint tetten kapott bűnös, mint gyáva katona, a ki az ütközet napjának reggelén megszökött.

Fülébe zúgott az utolsó itélet trombitája.

De mit kelle látnia! A néni, a legbensőbb rokonszenvvel, nyájassággal és barátsággal fogadja. Mintha háláját és köszönetét akarná kifejezni, fölkel helyéből, kezét nyújtá s közel van hozzá, hogy a fiatal embert a legforróbb anyai szeretettel karjai közé zárja.

El kell ismernünk, hogy ezalatt Adorján báró nem igen hősies alakot és épen nem nagyon szellemes arczkifejezést mutatott. Valami félig érthető dolgot mégis hebegett, hogy mennyire örvend a meglepetés és nem remélett viszontlátásnak.

— Oh, uram — szolt végre a tisztos özvegy nő — soha

alkalmasabb perczen nem érkeztetett volna kedves és örömteljes levele, mint épen tegnap este . . .

— Ah? tetszett mondani, az én barátságos és örömteljes levelém?

— Minden esetre ezt mondtam. Épen végkép kifogytam a legutolsó hazugságból is és éreztem, hogy tovább már nem vagyok képes biztatni gyámleányomat köznapi ürügyekkel és hihetetlen kibeszélésekkel. Sokáig késett a válasz, de legalább meggyőződhettem, hogy a mit ön tett, azt nem pillanatnyi fölhevülésből, hanem komoly, érett és higgadt megfontolásból cselekedte. Most már semmi sem hiányzik boldogságunkból. Vegye hálámat, százszor részemről, ezerszer kis lánykám nevében.

Mit feleljen erre a férfi, a ki tegnap, közvetlenül azután, hogy Tasziló gróffal beszélt, ama határozottan lemondó levelet, a legnagyobb izgatottság, majdnem tajtékzó dühösség között, küldte a Verner-házba?

Egyebet nem gondolhatott, mint hogy Müllerné és leánya azon hálálkodnak, hogy megszabadulhattak tőle s vége lett a czéltalan ismeretségnek.

Ez még nem volt elég. Mindjárt a következő perczen bal felől is megnyílt az ajtó, újra szólott a rég nem hallott csengetyű hangja és Aranka kisasszony boldogan és örömtől ragyogó arcczal kilépett a folyosóra.

Az ifju ránézett és önmagától elrettenve gondolá: erről tudtam lemondani?

A lányka pedig, ha szíve ösztönére hallgat, egyenesen a fiatal ember karjai közé röpül. Csak nyájas mosolylyal közeledett és ellenzés nélkül engedé át kezét, melyet, az ifju, mindenről megfélekezve, hévvel kezde csókolgatni.

És mi volt az első hang a lányka ajkairól?

— Hízélgő! — mondá és mutató újjával megfenyegeté az ifjat.

— Én hízelgő?

— Hogy merészelte rólam azt írni, a mi a népdalban van, hogy rózsfán termetten, piros pünkösöd napján, hajnalban születtem.

E szavak hallatára, mint ha csak puskából lötték volna agyába a gondolatot, hogy valamely legszerencsésebb hibából vagy tévedésből elcserélte a leveleket! A kis lány idézete

mindent fölvilágosított. Valósággal benn volt egyik levelében ez örökre szép idézet. Egyszerre magyarázatot nyert a rejtély, melyet eddig megfoghatatlannak látszó félreértésnek tartott.

Más nem történhetett. Tegnap beszámítás alá nem eshető lelki állapotában, csakugyan nem tudhatta, mit cselekszik. Akarata ellen a boldog igen-t küldötte el, az elhamarkodott nem-et a lámpa lángjánál elégette.

És legelőször is áldotta a sors csodálatos játékát, mondjuk inkább az égnek közbeszólását és tiltakozását, most, a midőn a lányka túlvilági teljes szépségében előtte állott s a völegény menyasszonyának kezét kezében tartotta.

Föltehető, hogy míg lelkébe az erőszakos átmenet küzdelmei útát törhettek a világosság felé, Adorján báró nem épen úgy viseli magát, mint várni lehetett volna tőle, ily helyzetben, melyről írva van: az élet csak egyszer ad ily pillanatot!

De a boldog lányka mindezt nem látta; elég volt neki, hogy a kit szeretett, mellette állott és egy egész élet boldogságának sugarai fénylettek szemében.

Legelőször is a néni vette észre, hogy ily jelenet színhelye nem lehet a folyosó, a hova átelleni ablakokból be lehet látni. Tehát szólott:

— Báró úr szabad önt kérem: látogasson meg minket.

Ezzel kinyitá a lakásba vezető előszobának ajtaját; maga előre ment, utána az ifju és a lány karon fogva, mint a kik annyi vágy után végre megtalálták egymást. Oh leírhatatlanul edes öntudat: enyém vagy és én a tied!

Így jutott be először Adorján báró, az ég végzetszerű közbeszólása következtében, a hölgyek szentélyébe. Itt tiszta és üde levegőt szítt be, balzsam és ámbra-illat terjedt minden felé. Leírhatatlan bájjal tölté be lelkét az öntudat, hogy ezen túl már e mennyországban is itthon lehet!

Mert ha a külvilág visszariasztó fenyegetése s különösen Tasziló grófnak kíméletlen ítélete a lány anyjáról, kétségbe ejté őt, szerelme lángja ki nem aludhatott soha. Lehet, hogy a hölgyek hirtelen eltűnése és a hosszú távotlet a lányka leigéző vonásait el is homályosíthatták emlékezetében, de mikor Arankáját újra látta és ezerszer és ezerszer szebbnek találta, a hamu közé takart és gonddal megörzött tűz ismét robogó lánggra lobbant, és érezte, hogy boldogságában

eszméletét vesztí és ragadtatik ismeretlen határok felé. De nem mint a nyugtalan álomban, lefelé hullva, sötét vermekbe, hanem egyenesen föl, a felhők birodalmába.

Ah mi lenne most belőle, ha tegnap azon választ küldi tovább, melyet szörnyű ingerültségében kezében tartani vélt! Ma már késő volna a bánat; semmi útja a visszafordulás lehetőségének. Tegnap elveti magától a boldogságot, ma élni sem tudna nélküle!

Míndez az érzés és ábrándozás keretébe tartozott. Következni kellett erre az élet elmaradhatatlan prózájának is.

A hölgyek pamlagon foglaltak helyet; a néni széket mutatott vendégének s aztán beszélgettek, tárgy tekintetében igen közönyös dolgokról; de minden szónak, minden hanglejtésnek meg volt titkos értelme, azok között, kik szerették egymást. Említették a távollét napjait, az átélt nyugtalanságot és bizonytalanságot. Mindennek ugyanazon egy értelme volt, mert a szerelmi nyilatkozás és kölcsönös elígérkezés után megkezdődik a lányok sajtószabadsága is. Előfordult a szép zene, sőt még az időjárás is. De a szép zene azon nyelv volt előttök, melyen két szív érteni kezdé egymást. Az idő a tavasz első virágait jelentette, a midőn örökre egymásé lettek.

Ezalatt Adorján báró benseje mélyében mindig vétkesnek érezvén magát, azzal akarta jóvá tenni hibáját, hogy újonnan megnyílt pályáján kettőzött gyorsasággal fog haladni.

— Édes néni — szólt és mélyen meghajtá fejét, mint a ki engedelmet kér e bizalmas megszólításra — azt hiszem megérkezett a percz, melyben előterjeszthetem kérelmemet, méltóztassék az esküvő napját kitűzni.

A néni mosolyogva pillantott az elpiruló lánykára és felelé:

— A mi engem illet, nem találok okot se a sietésre, se a késedelemre. April végén járunk, tehát ha június elseje véletlenül nem esik épen péntekre, ez a nap épen oly jó lesz mint az azelőtti, vagy az utána következő. Mit mond rá, Adorján báró?

— Ha az én óhajtásom is súlyt vet a mérlegbe, én a gyönyörű szép május havának elsejére szavazok.

— Ah — felelt a néni — ez korán van; tán épen mához egy hétre esik.

— Ennyi idő kell, hogy megkapjuk Esztergomból a

dispensatiót. De még imádott Arankám nem mondta ki akaratát.

— Beszélj, lányom.

— Ha rám bízza néni, akkor keressünk középutat a két ellenkező szélsőség között. Legyen esküvőnk az én születésem napján.

— Hogyan? — felelt a néni meglepetve — az most volt februárban.

— Helyes! — kiáltott a fiatal ember — elfogadtatik! Mert van az én menyasszonyomnak egy udvari fűzfapoetája, a ki mások tollával ékeskedik, s azt énekelte, piros pünkösöd napján hajnalban születél.

A néni vállat vont, a mi megjárta még beleegyezésnek is; de mégis megjegyzé:

— Soha sem hallottam, hogy ily sátoros nagy ünnepen megesketne valakit a pap.

— Miért ne, nénikém — felelt tudós arczczal a fiatal ember, mintha ő volna a *ius canonicum* tanára az egyetemen — igaz, nincs szokásban, de mivel nincs tiltva, valahogy majd kiegyezem plébános urammal. A nap annyival is inkább szerencsésen van választva, mert pünkösöd vasárnapja semmi esetre sem eshetik a félelmetes péntekre.

— És mikor lesz az idén pünkösöd?

— Május 20-dikán — felelt minden meggondolás nélkül a kis lány és vérvörösre pirult.

Valami gyanakodó lélek azt hihette volna, nem épen e perczben foglal kozik legelőször az idei pünkösöd dátumaival.

— Ám legyen — végzé be a néni — ha Isten is rendelte. Május 20-dikán reggel hat órakor, rendes séta-öltözékben, mely utazó ruhának is megjárja, megyünk innen a két tanúval az egyetemi templomba; onnan egyenesen a vasútra, hogy a félnyolcz órai gyorsvonatra idején megérkezhessetek.

A határozat ki volt mondva. A bárónak tetszett a terv; Arankának semmi kifogása az úgyszólván lopva történendő esküvő ellen, ha különben a szertartás lényeges föltételei megtartatnak.

Ezután mint zenekedvelőkköz illett, érzelmeiket és legitkosabb gondolataikat a húrok bűvös hangján közölték egymással, míg ütött az elválás órája s a boldog vőlegény szobájába vonúlt aludni és álmadozni.

— — — — —
 Május hónap elseje már megérkezett s e napon Adorján báró, szokott vendéglőjében ebédelvén, midőn visszaindult, Tasziló gróffal találkozott.

— Hogy van bátyád ?

— Jól, pompásan, még nem beszél ugyan, de jó étvágyal megeszi, a mit szájába tömnek. A doktor kezeskedik, hogy május 15-dikét még életben megéri.

— Hogyan ? Ezt nevezed jobbulásnak ?

— Jaj, barátom, fontos nap rám nézve május 15-dike. Ekkor kapja bátyám évi járadékának három havi részletét, s ha a megelőző éjjel tizenkét óra előtt csak egy perczel is meghal, egy vörös garast sem öröklök tőle. Különbén így is, úgy is koldús vagyok. De egy pár ezer forinttal még úszhatom egy ideig a habok fölött. Ki tudja, mily kellemes véletlen történhetik velem, míg kiadom utolsó krajczáromat.

— Gazdálkodni kell.

— A propos : szabad gratulálnom ? A háznál legalább esküsznek rá, hogy igen bejáratos vagy az özvegy asszonyhoz és virágöntöző kisasszonyhoz. Hogy is hívják ? Igen ; jut eszembe : Müller Luiza.

Adorján nem felelt. Valamit mégis mormogott, a mit a gróf eléggé bevallott igenlésnek vehetett.

Mikor a hatvani útca sarkán túl a körútra értek, Tasziló gróf erősen a báró karjaiba csimpajkózott és halkán mondá :

— Tulajdonkép nem is ez a pénz a földolog, a mit bátyámtól örökölhettek : hanem egy rendkívül érdekes titok, melyet csak oly mindentudó lángész, mint ő fürkészhett ki.

— Ha titok, tartsd magadnak.

— Neked, a ki maholnap házasodol és vetélytársam nem lehetsz, bátran megsúghatom. Azt már hallottad, hogy Róza kisasszony egészsége megint válságos pontra fordult ? Az öreg lovag szétszakította doktor Risicanti photographiáját ; átkozza a tüdőmérő gépet, és egyúttal előre elhozatta valahonnan másik rokonát, a ki szintén vastagon fog örökölni az öreg úr pénzsákjaiból.

— Bizonyosan tudod ?

— Bátyám mondta azon napon, midőn együtt ebédeltünk, az akadémia-útczán. Oh, neki éles szeme volt. Még

téged is gyanúba hozott. Azt hitte, valaki a házból bevitt téged a rejtett kincs megszemlélésére.

— Engem?

— Ne félj: fölmentelek minden gyanú alól. Akkor ugyan hittem, hogy megnézted az örökösnyt, de megíjédte szeploítól, vagy pisze orrától s azért hű maradtál a virágöntöző szépséghez.

— Mese beszéd.

— Később megtudtam az igazat. Köztünk legyen mondva, Verner úr hű komornyikja mindent megsűg nekem; pedig átkozott vékonyan fizetem. Ebéd után betévedtél a nagy terembe, leheveredtél egy karszékre és addig melázkodtál a garló életforgandóságairól, míg szép csendesesen elszunyadtál.

— Ez tán megtörténhetett. És most nagy hadjáratra készülsz, a rejtve tartott örökösnyő meghódítására?

— Úgy van. Jelszavam: Verner Aranka, vagy halál!

— Már nevét is tudod?

— Bátyám puhatolta ki. Ha rút a kicsike, annál olcsóbban árulják. És egy pár százezer forintért a grófnéság nem is drága. Azonban míg bátyám él, míg van egy kis pénzem, nem bolygatom a dolgot, de ha mindenkiből kifogytam, koldúlni pedig nem mehetek, majd megszáll engem is a kalandorok bátorsága.

— Nem értelek. Miért nem jársz egyenes úton? Valahogy csak módját lelheted, hogy találkozzál második menyasszonyoddal, ha az elsőt csakugyan elvesztenéd.

— Róza kisasszony többé nem jöhet kombinációba. Annál nehezebb a másiknak közelébe jutni. A kolostor falain át lehet mászni; a börtön mélyébe lehatolhatok; a fejedelem élete ellen merényletet elkövető nihilisták átszöknek a határon; még az ostromlott várak belsejébe is belopózkodhatunk, de úri házban, oly szobába, mely a vendégek számára nincs nyitva, halandó teremtmény még nem furakodhatott soha.

— Akkor várd meg, míg a lányt hozzák elédbe. Valamikor mégis csak bemutatják a társaságnak.

— Arany tanács, azon boldogoknak, kik mondhatják: mi várhatunk! De szállás nélkül, az utczára kivette, éhesen és rongyos kabátban, várni és várni, igen impraktikus politika. Szerencsémre van kezemben egy kétségbeesett eszköz, melyhez glacée kesztyűvel ugyan nem nyúlhatok,

de meztelen kézzel s a széltől kifújtt újjakkal, majd megkísérlem.

— Remelem, nem feledkezel el magadról?

— Oh, semmi botrány vagy erőszak, mely a büntető törvénykönyv paragraphusaiba ütközik. Hanem a hatalmas coup d'état, a mire készülök, forradalmat idéz elő a szalokban.

— Jól megfontoltad, mit akarsz tenni?

— Bízd rám, lesznek önkéntes és kényszerített segédeim. Tudod-e, hogy keresett arany borjúcskámnak édes anyját is ismerem?

— Mit beszélsz! — felelt Adorján báró, egészen elsápadva, de azért vigyázott nehogy elárulja magát.

— Ez az anya, ez az eszköz, mely körmeim közé szorult. Egy kicsit sajnálom, de szükség törvényt ront. Hiába zárják el a lányt, ha csak egy szavamba kerül s akkor értesül az anya régen holtak hitt lánya életben létéről. Isteni és emberi törvény szerint követelheti gyermekét.

— És követelni fogja?

— Ez már az én diplomatai ügyességemtől függ. Beszeljünk csak példa gyanánt, minden vonatkozás nélkül a létező viszonyokra. Mit mondanál hozzá, ha véletlenül bírnám kegyeit ezen anyának és kedvemért visszavezetné lányát, saját házába, saját anyai oltalma alá?

— Ha pusztán csak példát hoztál föl s nem valódi esetet, akkor szabadabban felelhetek. Micsoda természetellenes gondolat ez: szeretni az anyát, szakítani vele s aztán mintha ő tartoznék neked kárpótlást szerezni, feleségül kéred a lányát!

— Mondtam, erre furfangos diplomatia kell. Ha nem török, szakad. Előre leírtam és betanúltam szerepemet szóról szóra. Most, míg a vasszükség nem kényszerít, nem vágom fejszémet a kemény fába. De ha semmit sem veszthetek s csak nyerhetek, miért ne vethetnék kockát? De ime lakásod elé érkeztünk.

— Fölmégysz bátyádhoz?

— Minden nap, ez órában. Kissé szét kell tekintenem, bátyám holmija között, mert ez a vén komornyik, a milyen tisztességes, becsületes, lelkiismeretes és hűséges cseléd, épen olyan szemtelen tolvaj is egyszersmind.

— Szép szolgálati bizonyítványt adnál neki.

— Legalább, a mire eddig kezét tehetted, mindjárt a zsebe fenekére is került. Isten áldjon.

Adorján báró rossz kedvvel, elégedetlen arczczal és lomha kopogással ment föl a lépcsőkön. Ismét csak azt látta, hogy kínos órák s a megpróbáltatás keserű napjai várnak rá; mint máskor is történt, ha balsorsa Taszilo gróffal hozta össze.

Mi lesz nevéből és szeplőtlen jó híréből, ha e jellemtelen, elvetemedett ember minden követ megmozdit saját szennyes érdekében?

A fészket ugyan, a Verner-házban üresen találja, de minő zaj, kiabálás és botrány a városban és a hírlapok útján az egész országban! A revolver-lapok még az arczképét is hozni fogják azon fiatal főúrnak, a ki az anyától elszakított, rejtve tartott és évek során álnév alatt élt örökösnot feleségül vette! A mesterileg elburkolt titok, a pikant történetecske a bécsi magyar nyelvemesternével, mind dobra kerül. A legközelebbi rokonság pedig a zrinyútczai Junóval be lesz bizonyítva. Ő nagysága ezután föltűnő bájjal fogja tudósítani vendégeit és udvarlóit, mily boldog az ő kis lyánya, Bodrogh Adorján báróné!

Fejét lehorgasztva és szemeit a földre szegezve nyitá meg a folyosó ajtaját. Nem nézett sem jobbra, sem balra, csak szobájába akart vonúlni; nem hogy ott nyugalmat és menedéket keressen, hanem hogy lelkét átadhassa a gyötrelmek furiáinak.

Ajtaja előtt azonban akadályra talál, egy világos öltöny útjába kerül; fölpillant és visszariad, mert közel volt hozzá, hogy valakinek lábára hágjon.

Aranka kisasszony állott előtte, most is, mint mindig a boldogság és föltétlen bizalom mosolyával.

— Monsieur, le baron — szolt vidám csengő hangján és szokott gyermeki pajzánsággal, mint a ki teljes biztonsággal nézett a jövő felé — ön ma húsz perczet késett! Hát ha számot kernék, miért kellett nekem ily sokáig várakoznom?

Mikor látta lánykáját, s mindkét kezét megfogta, egyszerre földerült körötte a láthatár. Mégis elmúlt két, három másodpercz, a nélkül, hogy szót talált volna ajkára.

— Édes barátom, mi ez? — folytató megrettenve a

gyermek — mintha e magas és nemes homlokon fekete felhőt látnék átvonulni . . .

— Semmi, semmi; most is csak elmerülve voltam boldogságomban.

Leírhatatlanul jól esett lelkének, hogy menyasszonya épen most, a midőn borulatot sejtett, szólítá meg először ily bizalmas hangon.

A lányok és idős nők is, éles szemmel, átható láterővel bírnak. Hiába mosolyogsz előttük, hiába erőlködöl vidámságot hazudni, egy pillantással belátnak szíved közepébe, s ha van ott valami idegen, kétes és bizonytalan érzélem, úgy olvassák, mint ha papírra nyomtatva tennéd elejökbe.

— Hol van a néni?

— Benn ül a szobában; várja, hogy nyissuk föl a zongorát és halljuk, mint énekelnek a mennyben Isten dicsősítésére a szeráfok!

Így telt el ez est is s a fiatal ember elmondta, a mit emberi nyelven lehet, élő szóval, a mi azon fölül van, a hangszeren kivert dallamokkal.

— Végre is — gondolá — mit törődöm én az egész világgal, ha saját kis otthonomban a menny minden örömét élvezhetem?

XVII.

A kitűzött határnap közelegetével.

Gyorsan teltek május hó verőfényes napjai, de Adorján báró minden perczen válság kitörésétől rettegett. Már tudta, hogy menyasszonyának családi titka föl van fedezve, s Tibor gróf és öcscse behatoltak a rejtély mélyébe. Hol vannak, hányan élnek, a kitől e két ember értesüléseit veheté?

Egy alkonyatkor a boldog pár szokás szerint a zongora mellett ült és Adorján báró sorra játszotta a nagy mesterek azon remek szerzeményeit, melyeket egykor a virágokat öntöző lány oly elragadtatással hallgatott. Most itt ül a művész; még szebben, még több benső értelemmel adja vissza a túlvilágról ide kölcsönzött eszméket s a menyasszony figyeli és forgatja a lapokat.

— Istenem — szólt a lányka egy hosszabb szünet alatt — mily hévvel szeretett engem az ön édes anyja, az én feledhetetlen Margit néném! Vajon boldog volna ma, ha látná, hogy szemefénye, egyetlen egy Adorjánja ennek az igénytelen lánynak nyújtja kezét?

— Bizonyos vagyok benne — felelt lelkesedetten az ifju. — Anyám a gyermek Arankát legelső sorban is azon gondolattal szeretete, hogy hátha e kedves kis lelket épen arra teremtette az Úristen, hogy boldogságom társa legyen egész életem idejére.

— Hányszor vett ölébe, csókolgatott és jó kis lányának nevezett. Oh ha mi ketten az én édes anyámat is ismerhettük volna! De fájdalom! ez lehetetlen s én minden tekintetben szegényebb vagyok. Én egy anyával kevesebb boldogságot hozhatok az új háztartáshoz. Az én édes anyámat egyikünk sem ismerte; meghalt, mikor még bölcsőmben feküdtem, de én mégis ismerni vélem szép és szelid vonásait; sokszor gondolkodtam felőle és lelkem megalakítá arczát, és egész természet, a midőn végső leheletében kis árváját megáldotta.

Adorján es a vele szemközt egy karszéken ülő néni lopva váltottak egy szomorú pillantást egymással.

— Oh Adorján — folytatá a kis ábrándozó — én hiszem, hogy van más élet is s a kik meghaltak, örködve nezek le a magasból azokra, kiket szerettek. Hiszem erősen, hogy az én édes anyám most is hallja szavamat és örömmel fogadja háladatos gyermekének megemlékezését. Buzgón imádkozik boldogságunkért Istenhez, a kihez oly közel van és a kit színről színre láthat. Talán e fönséges zene dallamai is fölhangzanak hozzá és összehasonlíthatja a föld fiainak eszméit azon hangokkal, melyeket az angyalok énekelnek körötte.

Borzasztó helyzet, elviselhetetlen állapot volt ez, ily képzelgéseket hallani ez ártatlan teremtés ajkairól.

De a mellette ülő két hallgató kénytelen volt mindenre helyeslést és beleegyezést inteni. Hamisan és hitetlenül ajtatos és hívő arczot mutattak s azalatt eliszonyodtak a gondolattól, mi lesz a gyermekből, ha valamely véletlen eset által boldog álmadozásából erőszakosan fölébresztetik.

Addig hagyták őt ártatlan tévedéseiben, hogy imádkozzék. Azalatt pedig élt, fénylett, élvezett és dúslakodott a gyönyörökben, a város túlsó részén a hiú divatbáb, a hirhedt

Juno ő nagysága, a kinek sem szíve sem lelke és egyáltalában semmi emlékezete arról, hogy egyszer gyermeket szült.

E helyett volt roppant sok drága selyem szoknyája; az alatt szoborszerűleg mintázott egészséges teste és hófehér bőre. Más egyebet senki sem tudott felőle.

— — —

Május 15-dikén reggel Taszilo gróf ismét bekopogtatott a fiatal báróhoz.

— Adorján! — kiáltott föl kétségbeesett hangon, de azért szivart vett elő tárczájából s rágyújtott — a borzasztó válság órája megérkezett! Bátyám tegnap este pontban tíz órakor meghalt végkép és visszavonhatatlanul . . .

— Meghalt? fogadd gyászodhoz őszinte részvételemet.

— Köszönöm. Hallottad-e? pontban tíz órakor! a nélkül, hogy sikerült volna a doktornak e drága életet, a legizgatóbb szerekekkel is, legalább éjfél után néhány perczig még meghosszabbítani.

— Valóban sajnálattal hallom.

— Tudod-e, hogy ez a két órai elhamarkodás nekem az egyedüli örökösnek négy ezer forintomba kerül? A legnagyobb malheur pedig az, hogy az az ostoba komornyik még papot is hozatott a haldokló ágya melle. Ez a requiescat in pace lett megölő betűm.

— Nem ertelek.

— Nagyon világos. Ha a pap nem lábatlankodik közöttünk, én a doktor és a komornyik, mint tanúk állunk elő, hogy Perghő Tibor gróf hajnal felé adta ki lelkét, s akkor joga van még évi járadékának e legutolsó részletére. Beszélhetünk mi a doktorral, a komornyikkal, a gróf halála perczekor akármit, a pap csak a tíz órára fog megesküdni. E szerint a temetés a bútorok árából kerül ki; a mi marad, jó lesz, ha az aprólékos adósságokat kifizethetjük. Mit mondasz e szép meglepetésre? Itt állok a Perghő grófok legutolsó ivadéka és egyetlenegy krajczárnyi jövedelem sines hozzá.

— Ne veszítsd el bátorságodat. Elvégezted iskoláidat s egyik vagy másik miniszter hivatalt adhat.

— Adhat! hatszáz forint fizetéssel, a miből azok sem tudnak megélni, a kik gyermekkoruk óta gyakorolják a koplalás mesterségét. Többet ér ennél az a fényesen csiszolt re-

volver, melyet bátyám ingóságai közül, *via facti* előre előrköltem.

— Ne beszélj előttem öngyilkosságról, az igen rossz izlésre mutat.

— Jól érts meg, ez a legutolsó menedék, ha minden madzag elszakadt. Ha bálványozott Junóm megtagadná tőlem segítségét. Mig bátyám ravatalon fekszik, mig át nem estem a temetési szertartás feketeségein, addig semmibe sem kezdhetek; de azután ismered jelszavamat: Verner Aranka, vagy halál!

— Ki tudja? meglehet.

— Mondtam, hogy diplomatiám összes érveit és fufangjait készletben tartom. Ha azon asszonyból még ki nem száradt az anyai érzelem legutolsó paránya, követelni fogja lyányát. Verner lovag bizonyára nem fog pörlekedni, hanem kiadja házából a más tulajdonát. Ha pedig egyszer a szép kicsike mint a ház kisasszonya tűnik föl a Hegyszeghy-termekben, a többi az én gondom.

— Szép, hogy mindezt ily őszintén elmeseled előttem. Csak azt nem tudom, vársz-e tőlem, viszonzásúl, jó tanácsot?

— Oh én türelmes vagyok minden vélemény iránt, ha elhatároztam, hogy kizárólag saját eszem után indulok.

— Helyes. De igaz-e, hogy csakugyan él a Verner-házban, Róza kisasszonyon kívül más lyány is?

— Bátyám positive mondta. A mindentudó orákulum szavára bizton építhetek.

— Tegyük föl, hogy bátyád nem csalódott, de bölcspolitika lesz-e tőled kivenni a lyányt a Verner-házból és átültetni a zrinyiútczai kétes fészekbe?

— Barátom, a szerelmi ügyekben legelső és mellözhetetlen föltétel, hogy lyányasszonykámat a kezünk ügyébe kapjuk. Vernerék elrejtik, üveg recipiens alatt sem mutogatják, mig anyja mellett a Hegyszeghy-palotában ékesen fog virágzani, mint tavaszkor a kikirics.

— Még más tekintetek is fönforognak. Helyedben türelmesen várnám, míg a lovag házában a kis rokont forma szerint bemutatják a társaságnak.

— Már mondtam, nem tartozom azon szerencsések közé, a kik várhatnak.

— Értem. De ha pörrel, vagy legalább haraggal adják

ki a lányt, a legelső következés, hogy vége az örökösnek a Verner-vagyonból. Azt hiszed, hogy a Hegyszeghy bankház ura hajlandó lesz a föld alól fölkerült mostohalyánynak oly hozományt adni, melyből így amúgy úri módon is megélhess?

— Ilyen messze-távol időkre nem spekulálok. Elég nekem, ha mától holnapra még Perghő gróf maradhatok. Mindenesetre fölteszem, hogy ha Junóm elfogadja és anyai szárnyai alá helyezi lányát, azért az ártatlan gyermeket a rokonok házánál meg nem vetik, se ki nem tagadják. Végre is, mit tehetek? mától fogva mindig va banque-ot játszom. A legrosszabb esetben is, ha a kapott pénzzel csak a mézes hetek bohóságait is vígan átélhetem, ez is tiszta nyereség számomra. Azért jól töltött revolverem mindig megteszi kötelességét.

— Mikor kezdéd hadjáratodat?

— Legkorábban szombaton vagy vasárnap. Gondolom pünkösöd ünnepei következnek, ilyenkor polgári házaknál holmi csekély társaság gyűl egybe. Addig fölvelt mély gyászom tartózkodásra kötelez. Azonban szivarom végig égett; a delet is mindjárt üti. Megyek az Európába reggelizni.

Elment és Adorján bárót holdoggá tette azon kijelentésével, hogy pünkösöd napjáig sem zaj, sem veszedelem nem fenyegetőzik. Május 20-dikán túl pedig, kincse birtokában... széles a világ.

— — —

Szombaton reggel, tehát az esküvő előtti napon, Adorján báró és a hölgyek a folyosón élvezték a tavaszi langyos levegőt. Aranka kisasszony a virágserepek közül kiválogatta a legszebb növényeket. Tulajdonképp azokat, melyekhez (legtitkosabb) emlékei csatolták, s melyeket falura átszállíttatni szándékozott.

Egyszerre kerdi:

— Néni, hogy történhetik, hogy ma nem kaptunk *Fővárosi Lapokat*?

— Már hogy ne kaptunk volna? Ott kell lennie a zongora tetején, talán összekeveredett a zeneművekkkel.

— Akkor megkeresem.

Ekkor bement s midőn becsapta maga után az ajtót, a néni nagyot sóhajtott.

— Uram, ez több, mint a mit egy nő elviselhet. Nincs

az a nap, melyben kénytelen nem volnék világosan hazudni. Én még sóvárgóbb szívvel várom a holnapot, mely engem e természetellenes helyzetből kiszabadít. Keresheti lányom a lapot, ha ma reggel, mikor kávéfőztünk, a kezembe jutott s bevettem irgalmatlanul a tűzbe.

— Szabad tudnom, miért?

— Ily cím alatt *Főúri esküvő* ez állott benne: «Holnap, május 20-dikán reggel bodrogtelki Bodrogh Adorján báró, az egyetemi templomban, oltárhoz vezeti a főváros egyik ünneptelt szépségét Müller Luiza kisasszonyt».

— Honnan kerül e hír ily alakban a lapba? A plébániáról bizonyosan nem, mert a menyasszony keresztlevele és a püspök dispensatiója egyaránt Verner Aranka névre szól?

— Azt hiszem maga a lovag küldte be az értesítést. Verner úr nagyon is túlságra viszi az óvatosságot.

— Ki tudja? nem cselekszik-e bölcsen? Különb is nekünk az ily híresztelés semmit sem árt, mert egy lap tudósítása nem okirat. És ha feltjük menyasszonyomat, jó gondolat volt bizonyos emberek figyelmét tévútra terelni.

— Lehet. Nincs ellenvetésem.

— Hallotta, néni, mily magasztos kegyelettel beszélt Arankám a holtnak vélt édes anyáról? Ki merné e legszentebb érzelmeket benne megölni? Ez az ártatlan szív örökre meg volna mérgezve, ha egykor fölfedezné, hogy anyja él, miképen él és mily gyűlöletes és megvetésre méltó szerepet viselt a széppapai házban? mint hagyta el lelketlenül gyermekét idegenek között; semmi másra nem gondolva, csak hogy testi szépségét ápolja, azt mint értékes tőkét kezelje és a csábítás művészetével vagyonszerzésre fordítsa. E szörnyű titkot őriznünk kell s az évek óta lelkiismeretesen követett rendszert kockáira tennünk nem szabad. Különb kétségbe ejtjük a semmi rossz gondolatra nem képes szívet s mindkettőnknek nyugalma és boldogsága végkép elenyészett.

— Ezért kívántuk, hogy ön nejevel néhány évet elvonulva falun töltsön.

— Örömmel adtam beleegyezésemet, de ki tudja, mi történhetik holnapig?

— Taszilo gróftól fél?

— Töle, de még inkább kétségbeesett helyzetétől. A ki ma kalandor, holnap földönfutó, nem riad többé vissza semmi

eszköztől. Azt mondta még ma este megkezdi hadjáratát a Hegy-zeghy-házban. Fölfedezi az anya előtt, hogy gyermeke él...

— Hogyan? fölfedezi? — felelt gúnyos nevetéssel a néni — azt véli talán a gróf, hogy nagy titkot súg be ezzel imádott Junójának?

— Ő legalább azt hiszi s megvallom, hogy én sem vélekedem különben.

— Hagyjuk ezt uram; hallja meg szavamat és legyen megnyugtatta. Ön mindentől e világon, a legesekélyebb véletlentől is félhet, csak azon egy eset van kizárva a lehetőségek sorából, hogy ez a természet törvényeit lábbal tapodó anya, ez a tátott torkú krokodil, valaha megemlekezzék arra, hogy egykor lyánya volt s talán ma is lehet még valahol. Más, bódítóbb élvezekre van annak lecsillapíthatatlan étvágya és az örökös lakmározásban a nagy lány mellett csak útjában állana. De még azon szerencsétlen furulyás is, a ki imádottját ily emlékeztetésekkel akarná a maga részére hódítani, inkább löporral röpiténé légbé saját épületet. Mert ha az elhunyt Tibor gróf néha megtudott valamit a Verner-ház titkaiból, az a Zrínyi-útczában sem maradhatott rejtve. Körülbelől mindketten ugyanazon búzshódt forrásból merítgeték összes tudományokat. Még egyszer mondom, e részről nincs veszély s holnap nyugodt lélekkel mehetünk Isten oltára elé.

— A mi ezt illeti, drága nénikém, az én szerelmem már oly erős, változhatatlan és kiírthatatlan, hogy ezerszer nyugtalanabb szívvel is bírni akarom Arankámat. Csakhogy bal fordulat mellett nem állapodnám meg nőmmel az ország, vagy Európa határain innen, hanem ragadnám édes martalékomat a földgömb legtávolibb szigeteire.

Ekkor ismét megnyílt az ajtó s a kis lány kilépett a folyosóra.

— Nincs az az újság sehol.

— Akkor majd kérdőre vonom holnap a lapkihordót. Ugy is még ma izennem kell a kiadó-hivatalnak, hogy lapjaidat új czím, új név alatt vidékre küldjék.

Új czím, új név! minő köznapi két szó, és mennyi boldogság rejlett alatta! —

A H A R A N G.

Vivos voco. Mortuos plango. Fulgura frango.

Jó szilárdan földbe rakva
Áll az agyag-minta im !
Megöntjük a harangot ma,
Talpra, gyorsan fiaim ;
 Veritek meleg
 Csöpjei kellenek
Hogy a munka sikerüljön . . .
De az áldás felülről jön.

Mikor komoly munkába kezdünk,
Komoly szó kell szájunkba is ;
Ha bölcs beszédek folynak köztünk,
Vidáman foly a munka is.
Figyeljük hát meg éber szemmel :
Parány erő ki mit vihet,
Mert megvetendő léha ember,
Ki mit tesz nem fontolja meg.
Ez ép' az ember ékessége,
Értelme épen arra van,
Hogy átérezze azt szívébe'
Mit keze munkál gondosan.

Hordjatok fenyő-hasábot,
Csak hogy jó száraz legyen,
Hogy a visszafojtott láng ott
Nyalja érczét könnyeden.

Főjön mint a pép!
 Ónt a rézbe még!
 Hogy egymásba azon nyersen
 A harang-érez átmelessen.

Mit itt e föld alatti mélyben
 Kimunkál tűz által a kéz:
 Toronyba' fönn, a harangszéken,
 Egykor hangos tanunk a' lész.
 Késő időket fog megérni',
 Megérzi sok ezernyi fül;
 Bús sziv jáját halkán kíséri,
 Ájtatos karba elvegyül.
 S mit itt alant a föld fiára
 Hoz változó sors, jót, gonoszt:
 Fölfogja mind érez-koronája
 S széthordja tanuságnak oszt'.

Hófehéren bugyborékol,
 Már is olvadásba' van.
 Hamu-zsirt belé marékkal!
 Gyorsabb lesz így a folyam.
 A habját elébb
 Szedjétek le még:
 Hogy az érez, ha tiszta, zengjen
 Hangja is szebb- s teljesebben.

Ünnepi öröm hangja mellett
 Köszönti a kis gyermeket,
 Az élet első útján, mellyet
 Az álom karján kezde meg.
 Jó vagy bal sorsa még pihen
 Kétes jövődő méhiiben.
 Szép élte arany reggelét
 Hú anyagond virasztja még.
 — De életünk nyil-röppenet!
 Fiú a lyányt ott hagyja büszkén,
 Vonván a nagy világ zaja
 És széles vándor-kedve üzven,
 Mint idegen kerül haza.

Az ifjuság varázs-mezében
 Mint égi tünde látomány,
 Szendén pirúlva, szüzi szépen
 Áll im előtte most a lyány.
 Mondhatlan érzés, vágy ragadja
 Szívét, magába' bujdoskol,
 Könyektől ázik arczatja,
 Fut szilaj czimboráitól ;
 Pirúlva jár a lyány nyomában,
 Egy pillantásán üdvözül ;
 Mezőn mi csak legszebb virág van,
 Letépné, rá rakná diszül.
 Oh drága remény, élveteg vágy !
 Első szerel'm arany kora !
 Szem a hová néz : nyilt eget lát,
 A szivben üdvök mámore.
 Oh ifjuság, arany-időd
 Maradna bár örökre zöld !

Hogy' barnúlnak már a sípok !
 E pálczát belé-dugom :
 És ha üveg-fénybe' csillog,
 Önthető, bizvást tudom,
 Gyorsan, rajta most !
 Lássunk bizonyost :
 Ha a lágy a szilárd részszel
 Összefolyt : ez jóra lesz jel.

Mert csak a hol szilárd gyöngéddel
 S erősebb párosúl gyöngébbel :
 Valódi összhang ott lehet ;
 Jól nézd meg, lépve örök frigyhez :
 Ha illik-é a sziv a szivhez ?
 — Rövid kéjt hosszú bú követ !
 Ifju mátká szép hajában
 Szűz-koszorú tündököl,
 Ha harangszó, csengve lágyan,
 Hi a nász-ünnepre föl.

Ah, az élet legszebb napja :
 Vége tavaszának is !
 Fátylat, övet elszakajtva,
 Foszlanak az álmok is !
 Elröppen az édes mámor —
 Ám szerelmed élje túl !
 Virág szirma szerte húll,
 De gyümölcs lesz himporábúl.
 A férfi kiszáguld
 Az életi harcra ;
 Ott izzadoz arcza,
 Küzd bátor mellel,
 Erővel, esellel,
 Fut, fáradoz és mer,
 Koczkára tesz és nyer ;
 S halommal özönlik az áldás,
 Színültig a kamra, a padlás,
 Már szűk is a ház, de kitágul.
 Benn rendez, uralg
 A ház nemes asszonya,
 Gyermeki anyja,
 Bölcsen szeliden
 A ház köriben.
 Tanítj' a leányt,
 Fenyíti fiát,
 Munkálva hiven,
 Perczig se' pihen ;
 S rend s munka s a gond
 Gyarapítj' a vagyont ;
 Halommal a kincse, fiókjaiban,
 Rökkája fonált pörgetve vigan,
 Szekrényibe tisztán rendbe rakott
 Sok vászon, a hó len, a sárga gyapott,
 S szép s csinos egyúttal drága java —
 S nincs nyugta soha !

És a gazda, szeme fényben,
 Háza magas tetején fenn,
 Végig nézi milyen gazdag :
 Szemtől görnyedő padlások,

Nagy karókon kazal, asztag,
 Csűrök teljes-teli rakva,
 Künn hullámszik, reng a gabna ;
 S szól kevélyen, bátran :
 Mint a bercz, szilárdan,
 Vész se', sors se' fog ki rajta,
 Áll ime házam alapja !
 Ámde senkivel a végzet
 Nem köt örök szövetséget,
 És gyors lábon jár a sors . . .

Jó ! az öntés megkezdhetjük,
 A törése rendes ép'.
 De mielőtt kieresztjük :
 Egy buzgó fohászt elébb.
 Most, ki a dugót !
 Ég, művünket ódd !
 Sustorog, tűz-árja forrván,
 Úgy hömpölyg le a csatornán.

A tűz hatalma jóltevő
 Ha örzöd azt s megfekezed ;
 Segélye által áll elő
 Mind mit teremt s alkot kezed.
 De szörnyű lesz ez ősz erő,
 Ha fékevesztve tör elő
 S rohanva megy, saját után, a
 Természet e szabad leánya !
 Jaj, ha szabadján engedve,
 Óriásra nőve meg,
 Lángja népes útcza-rendbe
 Kapva bőszen hempelyeg !
 Mert mit emberkéz teremte :
 Gyűlölik az elemek !

Fellegekből
 Húll az áldó zápor-ár,
 S fellegekből
 Süjt le a villámsugár.

Halld a tornyon fönn, mi hang!
 Félrevert harang!
 Vérpiros
 Fenn a menny;
 Ez nem a nap fénye, nem:
 Tágas útcza mind szoros,
 Rajt' a nép forrva nyüsg,
 Száll a füst,
 Lángoszlop lobogva kél
 Házsoron távol s közel
 Növe gyorsan mint a szél.
 Forrva mint kohó-torokban
 Izz' a lég, gerenda roppan,
 Oszlop omlik, pattog ablak,
 Gyermekek sír, anyák bolyongnak.
 Hogy nyöszörg, a rom
 Közt a benrekedt barom!
 Ment, menekszik, futva — minden!
 Éj világol nappal-szinben.
 Kézről kézre, hosszú lánczban,
 Verseny-tánczban
 A vödör jár; ivbe járva
 Felszökell a viz sugára.
 Bögve jó a szél vad árja,
 És keresi hol a láng;
 És pusztítani csap, falánk
 Dühhel, csűrbe, gabonába,
 Bekap korhadt asszu fába,
 S minth' a földet véges-végig
 El akarná sebtiben
 Söpreni vad reptiben:
 Felcsap egyenest az égig
 Szertelen' . . .
 — S az ember, remenytelen'
 Meghátrál az ég elől,
 S tétlen', álmélkodva nézi:
 Hogy mindene romba dől.

Romba már
 Pusztá lakja.

Csak a bős vihar ha lakja
 Néma ablak-üregékbe
 Borzalom ütött tanyát ;
 Égi felleg, fenn-kerengve,
 Bele lát.
 Egy pillantást,
 Utoljára —
 Földi java bús romjára
 Vet az ember még oldalvást,
 S vándor-botot ragad vidámon.
 — Bármit rabolt a vész el tőle,
 Édes vígasz a bús látványon :
 Kedves családját védzi számon,
 S egy sem hiányzik im belőle !

Már a föld magába vette
 És a minta tele telt.
 Hajh, de sikerülhetett-e
 Mit gond s munka remekelt ?
 Hátha vége lett ?
 Forma szétrepedt ?
 Ah, talán — míg jót remelünk —
 Sors gonoszul játsza vélünk !

Szent föld-anyánk setét ölébe
 Bizvást teszünk egész vagyont ;
 A magvető, Isten nevébe',
 Elszórja az arany magot,
 Hivén, hogy dúsan sarjad ott.
 Drágább magot is vetünk, sirva,
 Az anya-föld ölébe le,
 Hivén, hogy nem marad a sirba'
 S felkölti szebb let reggele.

A toronyba'
 Tompa hang,
 Melyen kong a
 Sir-harang.

Gyász-ütési komoran kísérik
 Földi vándort, vég után, a sirig.

Ah, a hitves az, a drága,
 Ah, az édes anya volt,
 Kit az árnyak bús fejedelme
 Férje kebléről ölel le,
 Gyermeki közül vevén ki,
 Kiket ifjan szüle néki,
 Kiket édes anya-tejjel
 Növekedni láta kéjjel . . .
 Háza gyöngéd köteléki
 Összetépve, síri bolt
 Lett örökre lakja néki,
 Ki a háznak anyja volt ;
 Örszeme, hű anyagondja
 Nincs, nem ébred már soha !
 S az elárvult bús otthonba'
 Tesz-vesz rideg mostoha !

Most kissé pihenjeteK meg,
 A mig a harang kihül,
 Mint madár, mely játszva repked
 Ágról-ágra, meg leül.
 Ha gyul esti feny,
 Pihen a legény,
 Estimáját nyugton mondja —
 Mesternek nem szűn a gondja.

Könnyű szívvel jó, vidáman,
 Vadon erdön át a vándor,
 Megpihenni otthonában.
 Bégve jó a nyáj haza,
 És a sőre
 — Busa homlok, síma szőre —
 Bögve megy szokott helyére
 Az akolba,
 Meg az ólba.

A rakott szekér, nyikorgva
 Jő, a gabonát behordva.
 Tarka koszorú
 Fenn a kéve tetején,

És a fiatal koru
 Arató-nép, lány, legény
 Tánczra perdül.
 . . . Téren utcán néma csend ül.
 És a nyájas tűz körül
 A ház népe összegyűl;
 Város kapuját bezárják
 Nagy zörögve,
 Éj-sötét borul a földre.
 De az éj
 Jámbor polgárt nem riaszt.
 Mig a gonosz félve fél,
 Mert a törvény fenn viraszt.

Égnek áldott lyánya, szent Rend,
 Mely, mi összeillik, mindent
 Könnyen s szabadon köt egybe,
 Városoknak megvetette
 Jó alapját, s a vadonba
 Züllöt társaságba vonta,
 Kunyhók küszöbén belépett
 S jóra szoktatá a népet,
 S megteremté a legszenteb
 Szív-viszonyt: a honszerelmet!

Dolgozik ezernyi kéz,
 Mind egymást segitni kész;
 S e tevékeny mozgalomban
 Csodatévő hatalom van.
 Tesz-vesz mester és legény,
 Szent szabadság védi őket;
 Boldog a maga helyén
 S szembe áll a rendszegőnek.
 Munka a polgárnak éke,
 Áldás adja meg díját,
 Királynak van dicsősége,
 Diszt nekünk a munka ad.

Drága béke,
 Szent egyesség!

Oh lebegjeteK ti mindég
 Áldva városunk felett!
 Hogy soha ne jöjön oly nap,
 Mikor vad csordák tombolnak
 Csöndes völgyeinkbe' lent,
 És az égre, min az est
 Pirja szende fényben ég,
 Rémes borzalom színét
 Égő falvak-, városoknak
 Felcsapó vad lángja fest!

Most a mintát törjük széjjel,
 Hivatása bételett;
 Hadd legeljen szív, szem, kéjjel,
 A sikerült mű felett!
 Zúgjon a pöröly,
 Mig a forma döl;
 Mert mig a harang föltámad:
 Szét kell esni a formának.

Formát a mester szétzúzhatja,
 Bölcs kézzel, maga idején;
 De jaj, ha olvadt érez patakja
 Útat magának törve mén!
 Vak dühhel, mint ha menny csikordúl,
 Töri fel háza reteszét,
 Mint lángra nyílt pokol-torokból
 Bomlást okálva szerteszt.
 Hol nyers erő bódulva tombol:
 Ép alkotás nem kél a romból;
 Bilincset mely le maga tép:
 Jóllétnek nem örül a nép.

Jaj, hogyha tűz-anyag halomra
 Gyűl a nagy város talaján!
 A nép, széttört lánczán tiporva,
 Irtóztatón segít baján.

A harang kötelét dühöngve
 Rángatja a vad lázadás,
 S mely béke-hangra volt csak öntve :
 Most hangja vészre jel-adás.

«Szabadság, egyenlőség!» hallik,
 Békés polgár fegyvert ragad ;
 Utcán, teren vad lárma zajlik,
 Rabló nép gyűl mint áradat.
 Hiéna válik az asszonyból,
 Ki tréfát üz a borzalomból,
 És párducz-foggal tépi szét
 Az ellen vonagló szivét.
 Nincs semmi szent, a kegyelet
 Lerázott minden köteléket ;
 Erény a bűnnek ad helyet
 És szabadon jár minden véték.
 Alvó oroszlánt föl ne ébreszd,
 Rémséges a tigris foga,
 De minden rémségnél rémségesb
 A felbőszült ember maga !
 Jaj annak, ki a megvakúlnak
 Ad égi fény szövétnekét :
 Rá nem világít az, csak gyűjthat,
 És hamvba dönt egy feltekét!

Jót adott az Isten nékem !
 Mint egy arany-csillagot
 Látom kifejtözni szépen
 Burkából az ércz magot ;
 A csucs és alap
 Csillog mint a nap,
 'S rajt' a czimer tiszta rajza
 Mind a mestert magasztalja.

Jerünk, jerünk !
 Legények sorba, rendibe !
 Ma harangot keresztelünk :
Concordia legyen neve !

Hirdetni bekét, összetartást,
A szent gyülekezetbe' folyvást!

Ez hivatása, a mire
Alkotta épen mestere.
Hogy messze túl e földi léten
Lebegjen a kék ég ölén,
A villám szomszédjában épen,
A csillag-világ küszöbén,
Legyen hang, fölülről lezengve :
— Mint a fénylő csillag-sereg
A koszorús évet vezetve
S dicsérve az Urat kereng.
Csak szent, örök eszmék nevében
Szólaljon ércz-ajkkal meg ő
S érintse szárnyival, röptében,
Óránként őt a gyors idő!
Hirdesse Sors ítéletét itt,
Maga szív- és részvételen,
Az élet változó játékit
Kísérje gyors lengésiben.
S hatalmas hangja, mely betölti
Fülünk', a mint elhal megint,
Hirdesse, hogy mind a mi földi
Elmúl, elhangzik légbe mind!

Rajta most, erős kötéllel
Huzzátok ki gödriből!
Hangját hadd adhassa széllyel,
Föl a hangos légbe, föl!
Húzd, emeld, felebb!
Mozdul, már lebeg!
Legyen városunknak éke,
Legyen első hangja : *béke!*

SCHILLER után, németből

SZÁSZ KÁROLY.

AZ ORSZÁGOS TÁRLAT ÉS TANÚLSÁGAI.

Harmadik és utolsó közlemény. *)

VII.

A malom-, szesz- és nagy faiparon kívül nincs iparunknak egy ága sem, a melynek termelése fődözné a hazai szükségletet. A túlnyomóan kisipari jellegű kézműves-iparágak czikkeiből is jelentékeny behozatalra szorulunk, még jelentékenyebb azonban a külföldről fődözendő szükséglet a tömegtermelő iparágak czikkeiben. A fonó-szövőiparról már szólottunk, a fonó- és szövőipar czikkeire nézve egészen a külföldre vagyunk utalva. Nem oly kedvezőtlen a viszony a többi iparágak tekintetében, a melyek közül itt a vegyészeti iparokat, a bőr-, papir-, üvegipart, a gépgyártást óhajtjuk kiemelni.

Bizonyára sokan vannak, a kik e jelenségből kóros közgazdasági viszonyokra következtetnek, peéig az ilyen következtetés határozottan egyoldalú és mint ilyen helytelen. Mi a nagy behozatalban nem látunk kedvezőtlen jelenséget, azt inkább annak jeléül tekintjük, hogy közgazdaságunk jelentékenyen fejlődik. Közgazdaságunk fejlődésének története megerősíti ezt a fölfogást. Magyarország hirtelen, majdnem minden átmenet nélkül vonatott be az európai közgazdaságok körébe, a melyektől a vasúti és vízi közlekedés kifejlődéseig majdnem egészen el volt zárva. Az ország gazdasági belső átalakulása egy időbe esett az országnak az európai forgalmi

*) Az előbbi közleményeket lásd a *Budapesti Szemle* 104. és 105. füzetében.

hálózatba való bevonásával, sőt részben következménye volt ennek. Egy emberöltő alatt alakultak át hazánk társadalmi és gazdasági viszonyai, alig harmincz-negyven év alatt jutotunk el azon gazdasági viszonyok közé, a melyek a kedvezőbb viszonyok között élő nyugaton hosszú idők alatt fejlődtek ki. A mikor ez az átalakulás megkezdődött, minden természeti kincsei mellett is szegény ország volt hazánk. A jobbágy nem dolgozott többet, mint a mennyit dolgoznia kellett az úri szolgáltatásokra és élete föntartására, mert semmit sem mondhatott biztosan a magáénak; a földesúr nem dolgozott semmit, a natural-gazdaság korszakában a jobbágyok munkájának is maradt annyi eredménye, a mennyi csekély ipari és culturalis szükségleteinek fődözésére elég volt; az iparosostály csekély volt, mert nem volt kinek a számára dolgozni. Ilyenek voltak a magyar közgazdasági viszonyok; ilyen állapotban érte hazánkat az a forradalom, a mit az ember és a föld föl-szabadítása es az országnak az európai forgalmi hálózatba való bevonása idézett elő.

Nyerstermelesünk előbb nem is sejtett mérvben fokozódott; ennek emelkedése oly óriási mérvű, a milyenre Európában példát nem találunk; sem Oroszország, sem Románia gazdasági átalakulása nem hasonlítható ehhez, egyedül az éjszakamerikai Egyesült-Államok nyújtanak megfelelő példát. Ha az Egyesült-Államok hazánknál jobban küzdöttek meg az átalakulás nehézségeivel, nem szabad elfelednünk, hogy azok a közművelődésnek magasabb fokán állottak és hogy az Egyesült-Államok gazdasági viszonyainak javításához egy oly tényező is járúl, a milyennel mi nem rendelkezünk: az óriási bevándorlás, még pedig majdnem kivétel nélkül munkabíró és némi tőkével rendelkező elemek bevándorlása. A nyersterményekért tőkék özönlöttek be az országba, a nép legalsóbb rétegeinek is tetemes pénzfölöslege maradt a termények értékesítése után. Az ipari cikkek szükséglete ép oly rohamosan és ép oly óriási mértékekben növekedett mint a nyerstermények termelése.

Ezt a szükségletet fődözni kellett és nem lehetett másként fődözni, mint behozatallal, mert az országban a megnövekedett szükségletnek csak jelentéktelen része állítatott elő. A gyarmat szó hazánkban rosszul hangzik, mert ennek a publicistika az Ausztriához való viszony következtében gyűlö-

letes értelmet adott. Mi nem ebben az értelemben használjuk e szót, hanem abban, a milyenben a közgazdasági tudomány nagy mestere Roscher szokta használni, midőn haladó, törekvő fiatal országokról, gyarmatokról szól. Ebben az értelemben valóban gyarmatszerűek voltak hazánk viszonyai, csak a nagy bevándorlás hiányzott. Minden erő a nyerstermelés felé fordult, mely dúsan jutalmazott; a megszorodott jövedelem jelentékeny részét ipari czikkek vásárlására fordítottuk. Ez volt a nagy behozatal természetes oka és ezért állítjuk azt, hogy az a nagy behozatal nem volt kedvezőtlen jelenség; egyik legerősebb bizonyítéka egészséges gazdasági fejlődésünknek.

Gyümölcsöző nyers termelés és lassú népszaporodásunk mellett csak kevés erő juthatott az ipari foglalkozásokra és a mint már említettük, a tőke is előszeretettel a mezőgazdaság felé fordult. Iparunk fejletlensége, vagy helyesebben meg nem felelő fejlettsége az oka a nagy behozatalnak és nem megfordítva, a mint azt általánosan hangoztatják, hogy a nagy behozatal miatt nincs iparunk. Iparunk fejlődése az utóbbi időben gyorsabb lendületet vett, a népszaporulat jelentékenyebb része fordul az ipari foglalkozások felé, a mi valószínűleg a mezőgazdaság helyzetével is kapcsolatban áll. Nekünk a kereskedelmi mérleg tana nem eszményünk, de meggyőződésünk az, hogy ha jelenlegi érték-mérlegünket összehasonlíthatnók a húsz év előttivel, a jelenlegi sokkal kedvezőbb jelenséget mutatna, mint a húsz év előtti. Húsz év előtt majdnem teljesen a külföldre voltunk utalva, ma a fonó- és szövőipar kivételével nincs iparunknak egyetlen ága sem, a mely ne producálna jelentékeny mennyiségű iparczikket. A nagy külföldi behozatalban mi nem látunk bajt; az csak a szükségletek növekedésének jele és az sem volna kedvezőtlen jelenség, ha az ipari szükségletek még most is gyorsabb arányban növekednének, mint a belföldi ipari termelés. Igaz, hogy ez külterjes fejlődés, de a közgazdaság csak akkor vesz belterjes fejlődést, ha az előbbi eléri határát.

Ellenvethetik az Egyesült-Államokra való hivatkozással, hogy ez a fejlődés a vámok segítségével ép oly gyors, de belterjesebb lehetett volna. Mi a vámok jelentőségét nem tagadjuk, de ezzel szemben utalnunk kell arra, a mit már érintettünk, hogy nálunk a népszaporodás nem oly mérvű, mint az Egyesült-Államokban, a mit pusztán gazdasági okokra, nem

vezethetni vissza, bevándorlás pedig épen nincs. Ezekről a tényezőkről nem szabad megfeledkezni, mert mi nem hiszszük, hogy ezek nélkül az éjszakamerikai vámok elég hatályosak lettek volna az amerikai ipar megteremtésére, ahhoz pedig, hogy e vámok hatása minden tekintetben kedvező volt-e, sok szó fér. Utalhatnak Oroszországra is, a melynek a tilalommal határos védvámok segítségével sikerült a nyugati kormányzóságokban nagyipart teremtenie. Hogy Oroszország ipari fejlettsége ennek daczára magasabb-e, mint hazánké, azt nem is kérjük, de azt kérdezhetjük, hogy nem fizeti-e meg Oroszország az iparcikkék árában ezt a tilalmat és hogy ez ipar fejlődhetése nem áll-e kapcsolatban az oroszországi birtokjogi viszonyokkal, a községi tulajdonnal és a földmivelő népesség rossz helyzetével a nyugati tartományokban.

Távol van tőlünk az a törekvés, hogy ipari helyzetünket a ténylegesnél kedvezőbbnek tüntessük föl, de azzal a fölfogással szemben, a mely e helyzet nem ismeréséből kiindulva, mint föltétlenül szükséges intézményt követeli az önálló vámterületet, lehetetlen rá nem mutatni arra, hogy óriásilag emelkedett behozatalunk, óriásilag fokozódott szükségletünknek és kivitelünknek volt következménye és mint ilyen épen nem kóros jelenség. Igaz, nem is olyan kedvező, a milyennek azt mi óhajtjuk, de következménye gazdasági gyors átalakulásunknak. Ezen az állapoton keresztül kell mennünk, a népek sem lépnek a gyermekkorból egyenesen a férfikorba,

Azt vélhetnék ezek nyomán, hogy mi iparunk fejlődését pusztán az időtől várjuk. Nem pusztán az időtől, de bevalljuk őszintén, hogy azt a fejlődési fokot, a melyen mi látni óhajtjuk a magyar ipart, csak hosszú évek, évtizedek után fogjuk elérhetni. Az ugrásokat a fejlődésben drágán kell megfizetni. A gazdasági átalakulás tetőpontját, a melynek következményeit gazdasági, de még inkább társadalmi tekintetben mélyen érzi az ország, körülbelől az alkotmányosság visszanyerésével egyidőben érte el hazánk és mi végzetes lépésnek ítelnők, ha ennek az átalakulásnak a nehézségeit azon időben ipari védvamos politikával fokozták volna. Így talán valamivel lassabban fejlett ki iparunk, de a mi van, az természetes alapokon fejlett, egészséges, a versenyben is megálló ipar. Az állam jelenleg követett iparpolitikája mellett megvan minden biztosítékunk arra nézve, hogy e természetes fejlődés elé

nem fognak akadályok gördítettetni, sőt ellenkezőleg minden eltávolítottatik, a mi azt gátolhatná. S ezt mi, kapcsolatban azon teendők teljesítésével, a melyeket főntebb az iparoktatás terén állami föladatak gyanánt hangsúlyoztunk, elégnek tartjuk az állam részéről. Hogy az államnak, mint fogyasztónak, mondhatjuk az iparcikkek legnagyobb fogyasztójának szintén meg vannak a maga kötelességei, hogy a jogalkotásban például a szabadalmi jog terén is tudatával kell bírnia a hazai ipar szükségletéről, ezekről fölösleges szólni. Ezek önként értett kiegészítő részét képezik az iparpolitikának, a melyet mi megfelelőnek tartunk. A többi a magánosok dolga és ezeket csak egy tényező szoríthatja az ipari foglalkozásokra: az idő.

Iparunk természetszerű fejlődésének bizonyítékát láttuk az országban létező nagyiparokban, de a többi iparágak helyzete is azt mutatja, hogy nincs okunk e fejlődés menetével meglegedettnek nem lenni. A malom-, szesz-, fa- és vasiparhoz haladottság tekintetében legközelebb áll kétségtelenül a gépgyártás. Huszonöt év előtt Magyarországon alig lehetett gépgyártásról szó, a tárlaton képviselt jelentékenyebb telepek közül 1860 előtt csak három állott fenn, mint gépgyár, a legtöbb a hatvanas évek végén, illetőleg az utolsó évtizedben, sőt az utolsó években keletkezett; az újabb iparstatisztika ötvenkét gépgyárt tüntet ki, a valóságban azonban bizonyára nagyobb ezek száma. A gépgyártás fejlődésére kedvezők voltak a viszonyok. Első sorban a mezőgazdaság átalakulása, a mezőgazdasági gépek nagy szükséglete hatott a gépgyárak keletkezésére. A második nagy tényező a hazai iparvállalatok: a malmok, szeszgyárak, vasgyárak, a harmadik pedig a vasutak és hajózási vállalatok szükséglete volt. Ezeken alapúlt a mezőgazdasági gépek, a hengersizékek és malomszerkezetek, szeszgyári berendezések, vasgyári fölszerelések, gőzkazánok, mozdonyok, vasúti kerekek, hajóalkotó részek előállításával foglalkozó magyar ipar, a mely oly szép fejlődésnek indúlt az állam minden támogatása nélkül, hogy kétségbe ejthet mindenkit, a ki a védvám egyedül üdvözítő hitvallását hirdeti. Ezek a gyárak léteznek, mert alapítóikban, vezetőikben megvolt a technikai és üzleti szakértelem és kitartás, sőt a mint el kell ismernünk a genialitás is. Az újabbak kivételével e gyárak legtöbbje szerény kezdetből nőtt ki, legnagyobb

gyárunk, a Ganz-fele gyár sem volt megalapításakor más, mint néhány munkást foglalkoztató műhely és ma a világ egyik legismertebb telepe. Nem nyújtja-e a hazai gépgyártás története kicsinyben az egész magyar ipar fejlődésének képét? A gépgyártás terén jelentékeny szerepe van az államnak is, mint vállalkozónak is; ha ez a szerep eddig üdvös is volt, mi nem tartjuk kétesnek, hogy az állam, úgy a saját, mint a hazai ipar érdekében kénytelen lesz ez iparvállalatait előbb-utóbb a magánvállalkozásnak átengedni. Ha valahol, itt van helyén annak hangsúlyozása, hogy a magyar államvasútnak rendkívül nagy befolyása lehet, nemcsak a hazai gépgyártás, de az egész magyar ipar emelésére, ha szállításainál megillető előnyt ad a magyar iparnak. A gépipar köréből származó cikkek külföldi behozatala igen jelentékeny, de a szükséglet-hez mérve ma bizonyára kisebb, mint bármikor előbb.

Az üveg és papiripar fejlődése nem volt oly kedvező, mint a gépgyártásé. Együtt említjük a két iparágat, mert bizonyos rokon vonás van történetökben. Ma kevesebb üveg- és papirgyár van hazánkban, mint talán a negyvenes években és ebből a pusztta tényből könnyű lenne az üveg- és papiripar hanyatlására következtetni, holott csak a telepek száma hanyatlott, de a termelés legalább a papir-ipar terén nem. A magyarországi üvegyárak nagy részt inkább gazdasági, mint iparvállalatok voltak. A közlekedési eszközök előbbi tökéletlensége mellett az üvegyártás volt a faértékesítés egyik legjelentékenyebb módja. Az idő folytán azonban ez üvegyárak fölemésztették a környék erdősegeit, tüzelő anyaguk vagy elfogyott vagy jelentékenyen megrágúlt és ezzel megsemmisült létalapjuk. Ehhez járult még az is, hogy a szakértelem és tüke hiánya nélkül szükölködő üvegyáraink legnagyobb részt nem tartottak lépést a külföldi üvegiparnak technikai haladásával. Két erős ok működött közre a magyar üvegyárak hanyatlásának előidézésében. Egyik gyár a másik után szüntette meg működését és ezeket még a jövőben is követni fogja néhány huta tüzenek kioltása. Vannak azonban gyáraink, a melyek befektetések es az üzemi mód átalakítása következtében megállottak az üvegipar válságában és minden tekintetben kielégítő eredményeket mutatnak föl; daczára a nagy versenynek fejlődnek és izmosodnak. Talán ez az iparág az, a mely iránt, valószínűleg az érintett okok következtében, a

legbizalmatlanabb a tőke, holott a szakértők állításai szerint a jól berendezett telepek létfeltételei megvannak.

A papirgyárak száma is rohamosan apadt hazánkban, ezeket is az ipar teljes átalakulása tette tönkre. A magyar papirmalmok a rongy földolgozására voltak alapítva és nagyrészt vizerőre berendezve, meglehetősen tökéletlen módon, úgy, hogy ezek a fejlődésökben megálló telepek nem állhatták meg a versenyt a külföld teljesen átalakult gyáraival, annál kevésbbé, minél inkább tért nyert a papirnak pótanyagokból való előállítására. A mely telepek lépést tartottak az ipar technikai fejlődésével, azok megmaradtak, sőt megerősödtek, azok ellenben, a melyek erre a tőke hiánya miatt képesek nem voltak, elpusztultak, úgy hogy ma a papiripari telepek száma sokkal kisebb, mint a negyvenes években volt. Papirtermelésünk azonban számos telep megszűnése dacára sokkal nagyobb, mint előbb volt; mondhatni, hogy ma egy-egy nagy gyár többet állít elő, mint előbb az összes papirmalmok. Ez az átalakulás még ma sem ért teljesen véget, sajnos, még számos telep áll a kihalás előtt, de újak is keletkeznek tökéletes felszereléssel, úgy hogy ez iparág jövőjén nincs okunk kételkedni.

E két iparág pusztulásából azt következtethetnénk, hogy itt a példa és bizonyíték arra nézve, hogy vám nélkül a magyar ipar se meg nem állhat, se nem fejlődhetik. A mi fölfogásunk szerint ebből az ellenkező tűnik ki, az tudniillik, hogy ha meg voltak az üzlettelep virágzásának belső feltételei, a szakértelem és a szükséges tőke, akkor azok az ipartelepek a legnagyobb nehézségek és a legnagyobb verseny mellett is megállottak. Ezt a pusztulást bizonyára föl lehetett volna tartóztatni a tilalomig fokozott magas védvámokkal, a melyeknek segítségével a telepek a közönség kárára tengethették volna lételüket, de nekünk meggyőződésünk, hogy közgazdaságunkra nézve jobb, hogy úgy történt, a mint történt.

Miként vált a kisiparszerű kézművességből elég jelentékeny nagy műves-ipar, azt talán a magyar bőrpar történetével lehetne legvilágosabban vázolni. A bőrpar ősrégi ipar Magyarországon, melynek üzemi formája egész a legutóbbi időig a kisipar volt. Természeti előfeltételét ennek az iparnak az állattenyésztés képezte; abban az időben, midőn a bőrszükséglet csekély volt, állatkivitelünk is jelentéktelen volt,

úgy hogy nyersanyag bőven állott rendelkezésre, különösen mikor betegségek és ragályok megtizedelték az állatállományt. A bőrivar fejlődésére rendkívül kedvezőtlenek voltak a viszonyok. Állatállományunk mennyiségileg csökkent, állatkivitelünk pedig viszonylag tetemesen emelkedett, úgy hogy a nyersanyag megfogyott, a külföldi gyárak versenye mindig erősödött és a bőrgyártás ennek daczára emelkedett, mert a szükséglet óriási módon fokozódott. A kis üzem létföltetelei folyton rosszabbak lettek, de a kis üzemből kifejlődött a gyárszerű üzem, a mely azelőtt teljesen ismeretlen volt. Bőrárúkból igen jelentékeny a behozatalunk, de a fogyasztás is tetemesen emelkedik, párhuzamosan a nép jólétének növekedésével. A bőrivar fejlődésére nézve, a mely általában igen kedvező, veszélyessé lehet a nyersanyag megfogyása. Minél inkább növekedik állatkivitelünk, annál kevesebb lesz a nyersanyag, a mihez még az is járúl, hogy a keleti határ a marhavész következtében évek óta el van zárva és különösen az erdélyi bőrivar majdnem kizárólag a keleti államokból fődözte nyersanyag-szükségletét. Ez a körülmény veszélyeztetheti az egész magyar bőripart, a mely kielégítő fejlődésnek indúlt, mindazon kedvezőtlen tényezők daczára, a melyek emelkedését gátolták.

A szakértelem és töke hiánya talán egy iparág sorsára sem gyakorolt lenyegesebb befolyást, mint a vegyészeti iparra, mely a leggyökeresebb átalakítások után lett azzá, a mi. Ez iparág tulajdonképen több csoportból áll. Első helyen említhetjük a gyertya- és szappangyártást, mely mint népipar és kisipar hosszú idők előtt kiváló hírnévre tett szert. Milyen átalakulás a faggyúgyertyától a stearingyertyáig és a mi ezt is kiszorította, a petroleum-világítás általános elterjedéséig. Mondhatni, hogy ez iparágban a kis üzem majdnem teljesen elveszti létfölteteleit, a vegyészeti tudományra és tökéletesebb üzemi berendezésekre alapított nagy üzemmel szemben lehetetlen versenyeznie. A tökéletesen berendezett gyárak sokkal silányabb nyersanyagot értékesíthetnek és képesek a gyártási melléktermények teljes kihasználására. E czikkekből rendkívül nagy a behozatalunk, mert nincsenek bel-földi telepeink, a melyek azt kielégíthetnék. És nem azért nincsenek, mintha a magyar gyárak nem versenyezhetnének a külföldiekkel, hanem mert a kis telepek nem tartottak lépést

a vegyészeti technika haladásával és a tőke a szakértelem hiányában nem fordult ez iparágak felé. Az újabb időben szép lendületnek indult a tulajdonképeni vegyészeti nagyipar: a kénsav, szóda, kátrány, tannin, festégyártás, és mert a telepeket megfelelő tőkével és modern berendezéssel alapították, nincs is okuk a panasza.

Sorra vettük egyenkint a legjelentékenyebb iparágakat, vázolni törekedtünk legjobb tudomásunk szerint azok helyzetét, mert csak ez által igazolhattuk azon meggyőződésünket, hogy a magyar ipar haladásának a vámterület közössége nem akadálya. Reméljük, hogy e vázlatos előadással meggyőzhetjük az olvasót arról, hogy azon nagy aránytalanságnak, a mely hazánkban az ipari cikkek szükséglete és termelése között létezik, alapoka a szükségletek rendkívül rohamos és nagy mérvű emelkedésében keresendő. A szükséglet sokkal gyorsabban növekedett, mintsem azzal a termelés, mely nagy mérvű tőkék lekötését, a munkás kéz szaporodását és a szakértelem fejlődését involválja, lépést tarthatott volna. Ez azonban, ha egyáltalában baj, múló baj, mely minden nap kisebb lesz. Sokkal inkább haladunk az ipar terén, mint azt a pessimistikus fölfogás következtében, mely a vámkérdés irányzatos taglalása által vert gyökeret, általában hiszik. Két tényezőre van különös szükségünk és ezek egyikének birtokába sem juttathat a vámterület elkülönítése. Az egyik a szakértelem, a másik a tőke. Mind a kettő egyaránt fontos. Ha betekintünk azokba a gyártelepekbe, a melyek újonnan honosodtak meg és virágoznak, akkor kevés kivétellel arról fogunk meggyőződhetni, hogy ezeknek műszaki vezetése jelentékeny részben külföldiek, külföldről bevándorlottak és itt meghonosodottak kezében van. Ez magában semmiképen sem kedvezőtlen jelenség, de mutatja, hogy hol rejlik a magyar ipar haladásának egyik jelentékeny akadálya. A szakerőket a külföldről kellett importálnunk és szerencse, hogy esetről-esetre alkalmas szakembereket találtak vállalkozóink, mert a mellett, hogy az ügyes szakembereket a külföld megfelelőbben díjazhatja, a legkiválóbbak nem örömezt vándorolnak ki hazájokból, mi tehát nem igen kaphatjuk a legkiválóbbakat. Hány vállalat ment az országban tönkre a miatt, hogy műszaki vezetése nem jutott megfelelő kezekbe, azt senki sem mondhatja meg pontosan, de a tapasztalatból tudjuk, hogy nagy azoknak a száma. S minden

ilyen módon tönkre ment vállalat megrendíti a hazai ipar jövője iránti bizalmat, holott a vállalat nem a versenyviszonyok kedvezőtlen volta, hanem a rossz vezetés miatt ment tönkre. Szükséges tehát, hogy a magyar ifjúság nagyobb számmal forduljon az ipari műszaki pályákhoz, különösen a vagyonosabb osztálybeliek, mert ez által a hazai tőke is könnyebben fog bizalmat nyerni az ipari vállalatok iránt, mert eddig a tőkét majdnem kizárólag idegenekre kellett bízni, ha iparvállalatok alapításáról volt szó.

Remeljük, hogy az országos tárlatnak ebben az irányban is meglesz a maga hatása s annak meglesz azon eredménye is, hogy külföldieket is meggyőzi arról, miszerint Magyarországon a kellő szakértelemmel gyümölcsözően helyezhetni el az iparban tőkéket. Ipari fejlődésünk tekintetében hazánk meggyőződésünk szerint a legjobb úton van; gyorsan haladtunk, de még sok a tenni való, mi azonban bizunk a jövőben, mert az ipar haladásának föltételei megvannak és a melyek nincsenek a kellő mérvben meg, azokat meghozza az idő, a mint másutt is az hozta meg. Minden állam nagyipara, hosszú évtizedes fejlődés eredménye, a magyar közgazdaság pedig alig három évtizedes és ehhez mérve az eredményeket, azok megelegetéssel tölthetnek el. Egy sötét pontja van csak ipari helyzetünknek és ez a fonó- és szövőiparnak majdnem teljes hiánya. Említettük már azon okokat, a melyek eddig szinte lehetetlenné tették a fonó- és szövőipar meghonosítását. Nemcsak az osztrák gyárak versenyével, de egyenesen a világversenyvel kell ez iparágak terén számolni. Kétségtelen, hogy a vámban rejlő védelem nélkül az osztrák szövőfonóipar is rövid időn tönkre menne és kimutatható, hogy a keleti államokban az osztrák szövőfonóipar mindinkább tért veszít a nagy verseny következtében. A magyar szövőfonóiparnak azonban első sorban az osztrákkal kellene megküzdnie, mert ez az, a mely előtt piacunk korlátlanul nyitva van. Első sorban tehát azt kellene megvizsgálni, hogy minő előnyök adhatók a tőkének közvetett védelem, illetőleg támogatás gyanánt; hogy adhatók-e olyan előnyök, a melyek pótolják a védvám hiányát. Az eddig nyújtott kedvezmények nem voltak kielégítőek, de a megadható kedvezmények még nincsenek kimerítve és azt hiszszük, hogy az adókedvezményeknel sokkal jelentékenyebb kedvezmények nyújthatók a

szállítás tekintetében. A pamutipar idegen nyersanyaggal dolgozik, a melyet tengeren túlról kell beszereznie. A magyar vasútak ezt a nyersanyagot, a kész gyártmányokat, sőt a tüzelő anyagot is önköltségen szállíthatnák, a nélkül, hogy az által bármit is áldoznának vagy annak következtében már létező vállalatok jogtalan hátrányt szenvednének. Ez csak egy javaslat, de bizonyára találhatni más kedvezményeket is és mi a legmesszebb menő méltányos kedvezményt sem találjuk soknak, mert a fonó-szövőipar meghonosítása a legjelentékenyebb kérdése ipari politikánk, legnagyobb szüksége közgazdaságunknak. Ez az, a mire közgazdasági politikánk egész figyelmét és gondját kell intéznünk, mert ez az egy tér az, a melyen alig voltunk képesek haladni, holott haladásunk minden más irányban megnyugtató.

VIII.

Az országos tárlat ipari részeiben nyilvánuló legáltalánosabb jelenség az, hogy a tárlaton megjelent iparosok túlnyomó nagy részben kis kézműiparosok, a kik bizonyára inkább hazafias kötelességérzetből és talán hiúságból is vesznek részt a tárlaton, mint üzleti szempontból. Magyarország iparosságának legnagyobb része azokból alakúl, kik a közvetlen helyi és személyi fogyasztás számára dolgoznak és már ez elég annak magyarázatára, hogy iparunk túlnyomó részben kisipar.

A tárlaton az összes iparágak között a ruházati ipar van legerősebben képviselve, az ezen gyűjtőnév alatt összefoglalt iparágakat összesen 532 kiállító képviseli, egy heted része az összes ipari csoportokra eső kiállítóknak. Nem kicsinyeljük mi a ruházati ipar fontosságát, tudjuk, hogy az ország iparosainak egy jelentékeny része e szükségletek kielégítésével foglalkozik, de a ruházati ipar egész tárlatának sem tulajdoníthatunk semmiféle ipari jelentőséget. Ebben a tárlatban nem látunk egyetlen egy olyan tárgyat sem, a melyhez hasonló vagy a melynél szebbet minden nap nem láthatnánk a fővárosi vagy vidéki városok megfelelő üzleteinek kirakataiban. Sokszor végig jártuk azt a szakaszát az iparsarnoknak, a melyet a ruházati ipar foglal el, de őszintén megvalljuk, sohasem volt

más benyomásunk, mint hogy itt sok kabát, mente, ruha és czipő van fölhalmazva. Kétségbe vonjuk azt is, hogy a tárlat e része a szakférfiakra is más benyomást tehetne, mint reánk laikusokra, mert a ruházati iparban a legfőbb szempont, a szabás olyan egyéni, a mit a szegre akasztott vagy bábukra terített ruhadarabok után nem lehet megítélni. Ez iparágak képviselői kötöttek legkevesebb üzletet, a mi nagyon természetes, de egyik bizonyítéka annak, hogy a ruházati iparnak a tárlatba való bevonása semmiféle ipari érdeknek nem szolgált. Az ötszáz harminczkét kiállító közül alig néhánynak megjelenése indokolt, azoké tudnillik, a kik valami újítást mutathattak be. Ez áll a szorosabb értelemben vett ruházati iparra, a szabó-, szücs- és lábbeli-készítő iparra megszorítás nélkül, a keztyüs-árúk készítőire és a kalaposainkra azonban nem föltétlenül, mert ezekben az iparágakban az egyéni fogyasztókra való tekintet már háttérbe szorult.

A kalap- és keztyűgyártás a nagy fogyasztásra dolgozik, ezek az iparágak máreljutottak a tömeges termelés stádiumába, holott a tulajdonképeni ruházati iparban még az egyéni megrendelésre, a mértékvétel útján való dolgozás az uralkodó. A tömeges termelés azonban ezen a téren is föllépett már, ez úton telnek meg az úgynevezett kész ruha és kész czipő üzletek árucikkekkel. Általános iparpolitikai szempontból sem kicsinylendő jelenség ez, mert a kisiparosok egy jelentékeny részének pusztulását, önálló vállalkozói szerepökről való leszorítását idézi elő. A küzdelem az úgynevezett confectio-üzletek és a kézművesek között szakadatlanul folyik, a kész árú üzletek mindnagyobb tért foglalnak el. Helyesen van-e ez így, vagy nem, annak fejtegetése nem tartozik e dolgozat körébe, de a ruházati iparágak tárlatánál nem mulaszthatjuk el azon megjegyzést, hogy az országban elkelő kész ruházati árucikknek jelentékeny része külföldi, illetőleg ausztriai származású. Az osztrák confectio helyzete az e szakbeli magyarországi üzletekkel szemben kedvező, mert az az anyagot előállító szövőipar közvetlen közelében előnyösebben szerezheti be az anyagot, olcsóbb munkaerővel is dolgozik, ennél az iparnál pedig a versenyképesség nagyon csekély árkülönbsözeteken fordul meg.

A tárlaton nagy confectio-üzletek alig voltak képviselve, nem is igen vannak hazánkban, pedig kétségtelen, hogy hazánkban ilyen czikkekkal Ausztriából való elárasztása csak akkor

lesz eredményesen megakadályozható, ha ezekben az iparágakban is gyökeret ver a nagyüzem, mert a készáru-behozatal sokkal nagyobb jelentőségű, mint az, hogy a vagyonosabb társadalmi osztályok sokat dolgoztatnak mérték után a külföldön. Ezen az úton legfőleg ezek mennek ki munkabér fejében a külföldre, de a készáru-behozatal milliókat képvisel. Ipari szempontból tehát semmiképen sincs értelme annak az irányzatnak, mely a tőkének ez iparágak felé való áramlását ellenséges szemmel tekinti; számolnunk kell azzal a ténnyel, hogy a készáru-üzletek megvannak, ezek többé el nem törölhetők, arra kell tehát igyekezetünket fordítanunk, hogy belföldön készült cikkekkel árusítsanak el. A külföldi confectióval a belföldi kisipar soha sem fog eredményesen versenyezni, azt csak is a belföldi nagy üzem győzheti le. Ezt tehát fejlesztenünk kell, nem pedig törvényhozási intézkedésekkel megakadályoznunk.

A ki e szak viszonyait közelebbről nem ismeri, az alig hajlandó a közönséges női varrásnak közgazdasági fontosságot tulajdonítani, holott az áruforgalmi statisztika adatai meggyőznek arról, hogy fehérneműekben is százakkal adózunk munkabér fejében a külföldnek. A belföldi confectio ezen a téren az újabb időben szépen fejlődik ugyan, de nagyon messze vagyunk attól, a míg ez láthatja el a hazai szükségletet. Nincs elegendő munkáskéz, a munkások nem elégge ügyesek, talán drágábban is dolgoznak, mint a külföldiek, a kereskedelem Ausztria felé gravitál, mindez elég ok a külföldi behozatal magyarázatára. Ebből a szempontból tekintve az ú. n. nőiparnak is fontosságot kell tulajdonítanunk. Közgazdasági érdek, a társadalmat épen nem tekintve, hogy a női munkásoknak e szakokban való kiképzése az eddiginél jobban fölkaroltassék, a néhány létező ú. n. nőiparegylet nem teljesítheti elegendő föladatot, az iskola pedig nagyon kevés gondot fordít rá és eredményeket e téren a népiskolától nem is várhatni.

A tőke hiánya, illetőleg a tőkének, a vállalkozásnak az ipartól való tartózkodása még e szakokban is nagyon hátrányos, a melyeket a legtöbben a kisiparszerű üzem sajátjának tartanak, holott az ipar lendülete, a mint láttuk, itt is a nagyüzem kifejlődésétől várható. Ez gazdaságilag csak javíthat a helyzeten, mely a kisiparosokra nézve nagyon kedvezőtlen,

mivel a külföldi *confectio* versenyében mennek tönkre, holott a belföldi nagyipar legalább állandó munkát nyújthatna nekik. S ez a munka, habár az önállóság árán is, az esetek többségében, állandóbb és jövedelmezőbb, mint a kisiparos önálló foglalkozása. A munkás önállóságra irányuló törekvése egy szakban sem érvényesíthető könnyebben, mint a ruházati iparágakban, a melyeknek üzése a legkisebb tőkével kezdhető meg és habár ezt a törekvest socialpolitikai szempontból méltányolnunk is kell, nem lehet félreismernünk, hogy ez egyik oka annak, hogy iparunk még e szakban sem bírja meg a versenyt. Nincs ország, a hol az önállósulás törekvése a művesiparágak körében erősebb lenne, mint hazánkban, holott ez sem ipari, sem gazdasági szempontból nem előnyös, mert az üzletalapítás rendszerint minden tőke nélkül történik, úgy, hogy azok az iparosok, kik mint munkások kitűnőek voltak és aránylag jól is kerestek, mint önálló vállalkozók rosszabbul boldogulnak, mint előbb munkás korukban. Ez a jelenség egyik akadály a iparunk haladásának, mert ebből folyik a jó munkások hiánya, a munkabér viszonylagos drágasága.

A ki gondolkozva járt végig az iparsarnokban, annak figyelmét bizonyára fölkelte egy jelenség, a mit mi a fényüzési ipar túltengésének nevezünk. Ez a jelenség megegyez az ipar általánosan észlelhető fejlődési menetével. Olyan államokban, melyeknek uralkodó gazdasági jellege a nyerstermelés, először a nagy bőségben előforduló nyerstermények földolgozására alapított ipar fejlődik ki, mint hazánkban is, a mint azt föntebb kimutattuk. Ezt a stádiumát a fejlődésnek rendszerint nem a többi, általános és közvetlen szükségletet kielégítő iparágak fejlődése követi, hanem a fényüzési iparágaké. Így vagyunk ezzel hazánkban is. Az egész sajtó telve volt agyagiparunk fejlettségének dicséretével és a sajtó révén visszhangozta az egész ország, hogy a magyar agyagipar a fejlettség csúcspontjára jutott el, hogy ebben irányadóul szolgálhatunk a külföldnek. A fölületes szemlélő ezt el is hiheti, de a ki a viszonyokat ismeri, annak be kell vallania, hogy a dolog nem úgy áll. Mi is örömmel láttuk a néhány agyagipari gyár valóban gyönyörű és a magok nemében tökéletes gyártmányait. Igaz, hogy a Zsolnay és a Fischer-féle majolika ritkítja párját, de ennek daczára nem mondhatjuk azt, hogy agyagiparunk virágzik, illetőleg, hogy megfelelő és kielégítő

agyagiparunk van. Ez határozottan tévedés volna. Az a nézet, hogy a magyar agyagipar virágzik, pusztán ennek a két gyárnak virágzására van alapítva, ennek a két gyárnak virágzása azonban csak két múltó tényezőben gyökerezik, az egyik a tulajdonosok különös ipari ügyessége, a másik az ízlés jelenlegi uralkodó iránya. Nem szabad azonban eltitkolnunk, hogy e gyárak olyan czikkeket állítanak elő, a melyeknek fogyasztó piaczát csak kisebb részben képezi a belföld, nagyobb részben a külföld, mert a belföldi közönség vagyoni viszonyainál fogva e czikkeket nem fizetheti meg. Az ízlés gyorsan változó tényezője az iparnak, a magyar agyagipar virágzó telepeinek főnnállása, egész léte nagyon muló alapra van fektetve.

Ezeken a telepeken kívül szó sem lehet a magyar agyagipar virágzásáról. Vannak cserepeseink és köedénygyáraink, a melyek közönséges agyagipari szükségleteink jelentékeny részét fődözik, de még ezeknek is tetemes része ezen kívül a finom köedény-árúk és az összes porcellánárúk tekintetében a külföldre vagyunk utalva. Az újabban ismét működő herendi gyár kivételével egész Magyarországon alig készül porcellán. A mikor évenként körülbelül 3 millió forint értékű agyagipari áru behozatalára szorul az ország, mikor a közép vagyonú fogyasztók majdnem összes szükségletei a külföldről fődöztetnek, akkor jogosultan nem szólhatni az agyagipar virágzásáról. Mint egész kögazdaságunk, az agyagipar is a lehető legexcluivebben fejlődött; meg vannak a közönséges agyagipari telepek és a drága majolikákat készítő gyárak, de azok a telepek, a melyeknek a fogyasztók zömét kellene ellátniok, hiányzanak.

Az agyagiparhoz hasonló jelenségeket mutatnak a butoripar és a tárlaton a decoratív lakberendezés neve alatt összefoglalt iparágak. A kiállított szobafülkék a szépmézőti követelmények tekintetében kevés kivétellel alig feleltek meg az igényeknek, egy közös jellemvonásuk azonban határozottan kidomborodott: a megfizethetlen drágaság. Az az ipar, a mely ilyen áru lakásberendezési tárgyakat állít elő, Magyarországon nem verhet gyökeret, mert hazánkban nincs olyan közönség, a mely ezeket a czikkeket megfizethetné. Olyan áru lakásberendezési tárgyakból, a melyenek a tárlaton, több mint harmincz szobában közzszemlére voltak kitéve, hazánkban éveken át nem kél el annyi, mint a mennyi a tárlaton volt.

A tárlat e része egészen elhibázott üzleti alapokra volt fektetve, mert a bútoringosok a helyett, hogy megnyerték volna a hazai közönséget, egészen elriasztották azon aránytalan árakkal, melyeket tárgyaikért követeltek. Tudjuk, hogy a külföldön fizetnek bútorokért olyan árakat, a milyeneket a tárlaton követeltek, de bizonyára nem ilyen bútorokért. Évenként körülbelül négy millió forint értékű fa és kárpitozott fabútor behozatalt mutat ki az áruforgalmi statisztika, de a valóságban a behozatalnak értéke jóval nagyobb.

Az asztalos-ipar még sokkal inkább panaszkodik a kész-árúüzletek sokszor insolid versenye miatt, mint a ruházati ipar, pedig a panaszszal nem fognak czélt érni. A szövetekezeti üzem meghonosulására nincs semmi remény, a tőke befolyását lehetetlen kiszorítani, annál kevésbbé, mert ebben az iparágban, a mely a nyersanyagot mindig csak bizonyos idő mulva dolgozhatja föl, természetes súlya van a tőkének. A bútoringar bár tagadhatatlanul sokat haladt az utóbbi időben, egyes kivételeket nem tekintve, nem felel meg az igényeknek. A fővároson kívül is vannak ugyan egyes telepek, melyek haladni törekeshnek, de a bútoringosok zömének képzete sincs a rajzról, a rajz után való dolgozásról és a szerkesztésről, a mi pedig ennél az iparágnál a virágzás alaptényezője. Ezen csak a rajzoktatás fölkarolása segíthet, még pedig nem pusztán a tanoncok rajzoktatásának szervezése, hanem a segédeké is szükséges. A magyarországi bútoringosok legnagyobb része a bécsi bútorkereshedők által kiadott képes árjegyzéket tekinti rajzmintának, szükséges tehát, a mint azt az iparügyi miniszterium már meg is kezdte, minta-rajzlapok készítettése és terjesztése, de ezekben a minta-lapokban nem szabad túlzásba vinni az úgynevezett nemzeti irányt, mert ez könnyen az ipar megrontásához vezet.

Az agyag- és bútor iparnak, általában az egész magyar műiparnak közös törekvése egy magyar styl megteremtésére irányul. Mi határozottan kétségbe vonjuk, hogy ez valaha is sikerülni fog, a mi eddig ebben az irányban történt, az semmiképen sem biztató. Az agyagiparnak sikerült a magyar motívumok fölhasználásával érdekes különlegességeket előállítani, ezeket örömmel szemlélheti minden műértő, de ha azt képzelik, hogy a magyar nemzeti styl czege alatt megkedveltethetik a közönséggel a rikító színösszeállításokat, ha azt hiszik, hogy

a tulipános láda, a kulacs és a cifra szűr olyan elemeket képeznek, a melyek sikerrel használhatók föl magyar műipari styl megalkotására, akkor ez ellen minden jó ízlésű embernek tiltakoznia kell. Ennek a törekvésnek a túlhajtásait, valóságos szörnyeket láttunk a bútóripar tárlatában a magyar iparművészeti vállalat czége alatt. A kritikának komolyan föl kell ez ellen szólalnia, mert ez az irány veszélyes iparunk jövőjére nézve; a kezdetleges ipart tétlenül vezetnek olyan törekvésekkel, a melyeket egy fejlődött ipar, mint végül is eredménytelennek bizonyuló kísérleteket megengedhet magának, de a gyöngye magyar iparnak ettől óvakodnia kell.

Alig van iparunknak olyan ága, a mely az újabb időben viszonylag nagyobb lendületet vett volna, mint azon iparok, a melyeket az építés táplál. Az alkotmányosság visszanyerése utáni időben megindult nagy középítkezések és a vagyonosság emelkedésével a magán épületeknél is nyilvánuló fejlettebb művésziesre törekvő irány, gyökeresen átalakították az egész építési ipart, az épület-asztaloságot, lakatoságot, bádogoságot, ács munkát, stb. A nagy építkezésekkel e szakokban kifejlődtek a nagy vállalatok is, de a kisüzem is rendkívül sokat haladt, nemcsak a fővárosban, de a vidéken is. A nagy vállalatok versenye a kicsinyekkel e szakokban határozottan előnyre vált a kisiparnak is, annak pusztulását nem idézte elő, ellenkezőleg a haladásra készítet, úgy hogy ma az összes iparágak között az építő iparok nevezhetők a legfejlettebbeknek.

Nem lehet szándékunk a tárlaton képviselt összes iparágakról szólni, ezeket is azért említettük meg egyenkint, mert ezekben visszatükröződik a magyar kisipar helyzete, a mely egészben véve, nem kedvezőtlen. A magyar kisipar a hason szakbeli külföldi és belföldi ipar versenye alatt korántsem semmisült meg, a versenynek kétségtelenül voltak sajnos és fájdalmas eredményei is, de azért a magyar kisiparnak jelene sem szomorú, jövője pedig nem sötét. Az államtól ez iparágak föntartása nem igényel semmiféle különös áldozatot. Ha az állam megteszi azon kötelességeit, a melyek az iparoktatás terén reája hárulnak, akkor egész bizalommal tekinthetünk a magyar kisipar jövője felé. Iparosainkkal el akarnák hitetni, hogy a kézműipar aranykora a múltban van, hogy csakis privilegiumok és a letűnt korok intézményeinek föllelesztésével tehetnek szert jólétre. Ez határozottan csaló-

dás. Az utóbbi húsz év alatt a magyar kézműiparnak majdnem minden ága többet haladt, mint előbb századokon át, a kézműipar főállásának gazdasági alapjai nem rendültek meg, a képzett, törekvő, jozan és tisztességes iparos soha sem boldogulhatott jobban, mint ma. A kézműipar fejlődése érdekében is sok a teendő, de ezek a teendők nem olyanok, hogy annak meg nem felelhetne az állam és ha az állam megfelel, akkor egészen nyugodtak lehetünk arra nézve, hogy az egyesek sem fognak elmaradni. A testületeknek, legyen azoknak a neve ipartársulat vagy ipartestület, mi nem tulajdoníthatunk jelentőséget, azokra a tapasztalatok szerint az iparfejlesztés terén nem számíthatunk. Az ipartestületek a mi meggyőződésünk szerint azon iparrendészeti teendőket sem fogják jól végezni, a melyeket az állam átruházott hatáskörben reájok bízott, annál kevésbé az ipar fejlesztésére nézve fontos kötelességeiket. Ha azt akarjuk, hogy ezek a teendők jól végeztessenek, akkor azokat az államnak kell végeztetnie. Ipariskolákra, jó műhelyekre van szükségünk, az ipariskolákat a községek és az állam állíthatják föl a jeles mesterek különös igyekezetét a tanoncznevelés tekintetében is csak az állam jutalmazhatja, és erre meggyőződésünk szerint égető szükség van.

IX.

Az országos tárlatnak önálló, külön részét képezi az úgynevezett keleti pavillon, mely Szerbia, Bulgaria, Románia és Törökország fontosabb ki- és beviteli cikkeit tartalmazza. A keleti pavillonra a tárlat rendezői különös figyelmet fordítottak, a tárgyak jelentékeny részét közvetlenül áldozatokkal szereztek be azon kifejezett czéllal, hogy a keleti pavillon tanulmány tárgyául szolgáljon a magyar üzletvilágnak. Nincs nap, hogy ne fejtegetnek a keleti tartományoknak fontosságát a magyar ipar és kereskedelemre nézve, egész legenda fejlődött ki eről, a mely mindinkább terjed. Ez a körülmény indokolja, ha tanulmányunk körében a keleti pavillonnal is foglalkozunk, a mely tulajdonképen kívül esik annak keretén.

A keleti pavillonban csak a katalogus segítségével igazodhatunk el; de ennek fonalán könnyű lesz magunkat tájékoztatni nemcsak a tárlatban, de azon kérdés felől is, hogy minő

realis magva van annak az állításnak, mely Magyarország «keleti hivatása» gyanánt ismeretes. Földrajzi fekvésünk és magasabb culturánknál fogva kétségtelenül hivatottak vagyunk arra, hogy a szomszédos és közeli keleti államokra, helyesebben szólva Szerbia és Romániára culturális és gazdasági befolyást gyakoroljunk. Ez államok és hazánk közgazdasága között a legrégebb idők óta kölcsönhatás létezik, mert a fejletlen közlekedési viszonyok mellett ezek első sorban reánk voltak utalva. Románia közvetlen piacza volt az erdélyi ipar terményeinek és úgy Romániával mint Szerbiával jelentékeny közvetítő kereskedelmet folytattunk. A közvetítő kereskedelem kora azonban ma már lejárt; minden nagyiparos exportáló állam direct érintkezésbe lép az iparczikkeit fogyasztó legtávolabbi államokkal is. Közvetítő kereskedelmünk folyton hanyatlik és ennek hanyatlását semmiféle eszközökkel nem fogjuk megakadályozhatni, ezt a közgazdasági fejlődés természetes menete hozza magával.

Az áruforgalmi statisztikai kimutatásokból egész világos képet alkothatunk magunknak arról a szerepről, a mely ez országokkal szemben nekünk jut. Úgy Romániából, mint Szerbiából csak nyers terményeket hozunk be, oly terményeket, a melyek a belföldön is előállíthatnak. Ez a behozatal reánk nézve kétségtelenül nyereséges, mert mi ugyanazon nyers terményeket földolgozott állapotban exportálhatjuk. A mikor azonban közgazdasági hivatásunkról beszélnek, akkor nem a behozatalt, hanem a kivitelt tartják szem előtt. A kiviteli táblázatokat tanulmányozva, arról győződünk meg, hogy összes kivitelnk Szerbiába és Romániába alig tizenegy millió forint értékű, nagyon jelentéktelen százaléka az illető államok összes bevitelének. De e kivitel nagyobb része sem a hazai ipar termeléséből ered, hanem csupán közvetítés; a közvetítő kereskedelem pedig folyton csökken és ezen nem változtathat az sem, hogy a megnyílt vasútak által közvetlenebb érintkezésbe jutottunk ez államokkal, mert e vasútak rajtunk keresztül egyenes összeköttetésbe hozták előbb Romániát, azután Szerbiát az ipari exportáló államokkal.

Alig egy-két iparág az, a melynek terményeiből jelentékenyebb kivitelnk van Romániába és Szerbiába. Ilyen a szesz-, vas-, agyag-, üveg-, papír- és bőr- és Romániával szemben az erdélyi fonó-szövőipar. Ezt a kivitelt mi első sor-

ban földrajzi helyzetünknek köszöntük, mert a nehéz szállítási viszonyok között nemcsak kisebb szállítási költségek váltak előnyünkre, hanem úgy szólva hazánk volt az egyetlen állam, a mely szállíthatott. A helyzet azonban hátrányunkra változott meg, abban a pillanatban, a midőn ez államok a közlekedési eszközök kiépítésével a nyugatra nézve is hozzáférhetőbbek lettek. Most már nem mi vagyunk az egyedüliek a piacon; ellenkezőleg, a legerősebb és folyton fokozódó versenynyel kell megküzdenünk, mert a nyugati államok ipara, a mely elől egyre jobban elzárultak a piacok, egész erejével veti magát ez országok újonnan megnyílt piacaira. Sokat és nagyrészt méltatlanul vádolt consuljaink jelentéseiből meggyőződhetünk arról, hogy a nyugati államok versenye következtében Ausztria ipara is mindinkább tért veszít kivitelével úgy Romániában, mint Bulgariában és a tulajdonképeni török tartományokban. Szerbiában ma még csak a német ipar versenyével kell küzdenie, de ha megnyílik Szerbia összeköttetése Szaloniki felé, akkor az angol és a francia ipar is megjelenik ott, a mely bizonyára eredménnyel fogja fölvenni a versenyt.

Ne ámítsuk magunkat «keleti hivatásunk» jelentősége felől, ipari kivitelünk csekély és a közel jövőben nincs is kilátásunk annak jelentékeny emelkedésére, még akkor sincs, ha üzletvilágunk megtenné mindazon intézkedéseket, a melyek megtételére sürgetik. Azokban az államokban az összes ipari államok versenyével kellene megküzdenünk és e versenyküzdelemben csak nagyon kevés előnyünk van. Az egyik a közelség, de ezt kiegyenlíti a velünk versenyző államok termelésének olcsóbsága. Kimutatható, hogy bizonyos cikkeket Németországból olcsóbban szállítanak, mint hazánkból. Így a vas szállítási díja Németországból mázsánként két forinttal alacsonyabb volt, mint Magyarországból; hasonló viszonyok állottak fenn Romániával szemben is, a mi tetemesen csökkentette versenyképességünket. A közlekedési politikának tehát oda kell irányúlnia, hogy reánk nézve hátrányos intézkedésekkel meg ne semmisíttessék azon előny, a melyet a piac közelsége nyújt. A másik előnyünk az, hogy e két államban a gazdasági viszonyok és így a szükségletek is sokban hasonlók a mieinkhez. Ezekben az államokban durva agyag és üvegárúkat, közönséges szappan- és gyertya-cikkeket, kö-

zönséges bőr-árút, olcsobb papír-árúkat keresnek, olyan czikkeket, a melyeket a mi iparunk is versenyképesen képes előállítani.

Az európai forgalom előtt újonnan megnyílt balkáni államok fogyasztóképessége a közel jövőben jelentékenyen fog fokozódni. A mezőgazdaságnak épen oly átalakulása várható ott, a milyenen hazánk ment keresztül az európai forgalmi hálózatba való bevonása után. A mezőgazdasági gépek és eszközök és a vasárúk szükségele jelentékenyen fog fokozódni. E czikkeket a hazai ipar is versenyképesen képes előállítani, csak arról nem szabad megfeledkezni, hogy ott mások a mezőgazdasági birtokviszonyok, mint hazánkban és így másnemű czikkek lesznek szükségesek. Szerbiában és Bulgáriában nincsenek nagy birtokok, hanem csak kis és közép-birtokok. Ezért például alig fognak gőzcséplőgépeket keresni, hanem annál inkább járgányokat, nem hármast, hanem egyes ekéket. Ha iparunk alaposan tanulmányozza e szakokban a keleti államok szükségleteit, a melyek némileg hasonlók a mieinkhez, mert a föld épen oly könnyen művelhető ott, mint hazánkban, akkor tért foglalhat ezen a piacon. Kivített azonban csak nagy telepek folytathatnak eredményesen, mert csak ezek képesek azon áldozatokat meghozni, a melylyel minden új piac megnyerése jár; ilyen áldozatokra képes nagy telepünk pedig nekünk kevés van, ezért tisztában kell lennünk azzal, hogy közgazdaságilag nem jelentékeny azon hivatás, a mely reánk a keleten vár. A magyar ipar és magyar kereskedelem hivatása első sorban Magyarország meghódítása; itt bent a hazában sokkal nagyobb az a tér, a melyet el kell és el lehet foglalnunk, mint a keleten; csak is ha erre képesek leszünk, gondolhatunk idegen piacok megnyerésére. A magyarországi piac megnyerése elég nagy föladat magában is. Nem hirdetünk mi ezzel lemondást, csak óvó szót hallatunk, hogy a viszonyok helytelen föltüntetésével a magyar közvélemény tévútra ne vezettessenek.

*
*
*

Befejezhetjük tárlati szemlénket. Bemutattuk mindazon tényezőket, melyek befolyásolják mezőgazdasági és ipari termelésünket és ez által közgazdaságunkat és azt találtuk, hogy

nemcsak kedvező, hanem kedvezőtlen tényezőkkel is kell számolnunk. Minden haladás a termelésben jó részt a képzettség emelkedésén fordul meg; az tehát a legnagyobb baj, hogy a termelő osztályok legszélesebb rétegeibe nem világít be a kellő fény a művelődés napja. Nincs okunk azonban kételkedni, hogy ezekre nézve is föl fog kelni a nap, mert lépten-nyomon láttuk a helyes mezőgazdasági és ipar-politika kezdeteit, sőt eredményeit, a melyekre meglepéssel tekinthet az ország. Próbatét volt a tárlat arra, hogy az elmúlt évek alatt kellően teljesítette-e a kormány kötelességeit és fölhasználta-e a közönség a haladásra azt az alkalmat, a melyet az önmagával rendelkező és zavartalan békének örvendő új magyar állam nyújtott. E próbatét eredményeivel egészben véve meg lehetünk elégedve, mert a haladás a viszonyokhoz képest elég gyors és akár mit mondjanak is ellenségeink, eléggé belterjes volt. Ez azonban korántsem vezethet az önteltségre, a megnyugvásra, mert épen ez eredmények szemlélete győzhet meg arról, hogy még végtelenül sok a teendő; de azon, hogy helyes irányban haladunk, nincs okunk kételkedni. Az újabb időben fölszínre került agrár és iparmozgalmak azt a kételyt keltették föl, hogy nem helyes az irány, a melyet követünk. A tárlat meggyőzhette az országot arról, hogy a kik ezt el akarják hitetni, azok vagy tudva, vagy öntudatlanul félre akarják vezetni. A gazdasági szabadság minden tekintetben helyesnek bizonyult, mert a termelő osztályok minden rétege haladást mutat. Hogy ez a haladás nem volt eléggé egyöntetű és eléggé arányos, az nem ok arra, hogy a követett irány helyességét kétségbe vonjuk, csak arra indít hogy a saját gyöngeségöknél fogva természetesen lassabban haladó osztályok gazdasági kiművelésére nagyobb gondot, több áldozatot fordítsunk. S mi bízunk abban, hogy a tárlat e tanúlsága a megfelelő intézkedésekre indítja a kormányt, vagy ha jobban tetszik, az állami hatalmat. A gazdasági egyesületektől, még ha kisbirtokos egyleteknek nevezik is azokat, az ipartársulatoktól, az ipartestületektől nagyon keveset várunk; ezeknek működésére nézve a tárlat megsemmisítő kritikát gyakorolt; azok az áldozatok, a melyek azok föntartására fordítottak, majdnem minden hatás nélkül vesznek el közgazdaságunkra nézve.

Azt hisszük, hogy nem érhet azon vád, hogy a lelkesedés és elragadtatás szemüvegén tekintettük a tárlatot; nem

a fény, nem a különböző vendéglátások alkalmával mondott beszédek nemzeti hiúságunkat csiklandozó hangja veszteget meg, a midőn azt mondjuk, hogy a tárlat rendezése úgy közgazdasági, mint állami és nemzeti szempontból helyes volt. Ez a tárlat a magyar közgazdaság belső szükségeinek felelt meg, azért kellett azt rendezni, de teljes igazolását a tárlat csak komoly tanúlságai hasznosításával nyeri. Erre nézve is megtörtént az első lépés, a midőn a tárlat rendező bizottsága egy nagy ismertető és bíráló mű kiadását határozta el és annak szerkesztését a legjobb kézre bizta. A tárlat ismertetésére hivatott szakértők a hibákat, termelésünk hiányait részletesen meg fogják magyarázni; ezt tenni kötelességök, a melynek elmulasztása baj volna. Az érdekeltek, a kormány dolga lesz azután az általok kimutatott tanúlságokat megfelelően értékesíteni.

Akármennyire helyeseljük is azt, hogy jelenleg ily nagy méretű és általános tárlat rendeztetett, befejezésül meg kell említenünk azt, hogy véleményünk szerint ilyen nagy keretű tárlat rendezésére belátható hosszú időig nem lesz szükség. A tárlatok reális közvetlen célja, a gazdasági és ipari termelés emelésére hatni új művelési módok, módszerek és találmányok és azok eredményeinek bemutatása által, ilyen nagy keretű tárlatban csak nagyon nehezen érhető el. Ezek a célok sokkal biztosabban érhetők el tervszerűen rendezett különleges tárlatok által. Igaz, hogy ezek iránt nehezebb a nagy közönség érdeklődését fölkelteni, de a tárlatok tanúlságainak értékesítésére nem is a nagy közönség, hanem az illető gazdasági ág üzöi vannak hivatva. És ezek érdeklődésére specialis tárlatoknál is számíthatni, mert az ilyen tárlatok, a hol figyelmöket a sokféleség nem vonja el, reájok nézve a tanulás és okulás forrásai. Arról is meg vagyunk gyözödve, hogy a tárlatok rendezésének technikájában reformnak kell beállania; szükséges lesz nemcsak a kész gyártmányokat és iparcikkeket, hanem az azok előállítására szolgáló eszközöket és berendezéseket is együttesen bemutatni, sőt a mennyiben lehet az előállítás gyakorlati folyamát is. Csak az így rendezett tárlat felel meg a követelményeknek, teljesen csak is az ilyen által érhetők el a célok. Ismerjük a nehézségeket, a melyek ennek útjában állanak, de meg vagyunk gyözödve, hogy ezek le fognak küzdetni, mert ezt a reformot főleg az ipar haladási

szükséglete sürgösen követeli. Ez meg fogja ugyan fosztani a különleges tárlatokat ünnepi jellegöktől, de az legkevésbé sem baj ; minél inkább lehámlik a tárlatokról az ünnepi jelleg, annál inkább megfelelnek föladatuknak. Nemzeti ünnepekre ritkán van szükség, az okulásra és haladásra azonban soha sem lehet elég alkalmat nyújtani.

HELTAI FERENCZ.

DUMAS SÁNDOR.

Dumas Sándor kétségkívül a világ legolvasottabb regényírója; nagy elbeszélő tehetsége és kalandos leleményei minden világrészben hálás olvasókat szereztek neki. Hazánkban az ötvenes években, az elnyomás szomorú idejében, olvasták legmohóbban; azóta nálunk is, külföldön is némikép kiment a divatból, ámbár naivabb olvasók meg mindig kérik a kölesönkönyvtárakban. Mióta Párisban szobrot emeltek a *Monte Christo* szerzőjének, a francia kritika ismét behatóbban kezd vele foglalkozni. A *Revue des deux mondes* idei augusztusi számában Franciaország egyik legnevezetesebb kritikusa Brunetiere Ferdinand is megszólal és Dumas egész irodalmi működéséről szellemes bírálatot mond, melyet főbb pontjaiban közlünk.

Néhány év óta gomba módra fölszaporodtak a *Monte Christo* szerzőjéről szóló adomák, tanulmányok vagy emlékiratok; úgy látszik, mennél kevésbbé olvassák Dumas Sándort, (mert őt értem s nem Maquet Ágostont és Gaillardet Frigyeszt, kik főmunkatársak voltak Dumas regényeinek összeszerkesztésében) annál többet beszélnek és írnak róla. Halála óta a kritika is régi vetélytársai mellé állítja, ámbár éltében alig helyezte egy rangba Lamartinenel vagy Hugo Viktorral, nmsokára azt fogják mondani, (róla is mint sok másról) hogy ő a XIX. század embere. Valóban Dumasnak már két szobrot emeltek, Lamartinenak csak egyet, Mussetnek — egyet sem.

Ennek sok oka van; többek közt az is nyom valamit, hogy a többiek apjoknak fiai, Dumas Sándor pedig fiának apja. Ki beszél még mai napság Sue Jenőről? Nem haladják-e

meg *Páris rejtelvei* a bonyolult művészetére, bizonyos jellem igazságára és az elbeszélés bizonyos banális, de hatalmas érdekére nézve Dumasnak bizonyos műveit? Ki tudja, ha Sue Jenő fiat talál hagyni maga után, tán az ő neve ragyogna a Dumas Sándor nevének fényével, hisz részemről arról is meg vagyok győződve, hogy ha Lamartine 1885-ig él, Hugo pedig 1869-ben hal meg, akkor Lamartinet tiszteltük volna meg Hugonak szinpadias temetésével. Hiába! A remekművek, lángész, tehetség nem elegendők, még az élelmesség művészetete sem, szükséges, hogy szerencséje legyen az írónak és hogy a sorsnak azon véletlen kedvezménye kísérje őket, mely még az utókor igazságszolgáltatását is megvesztegeti. Az öreg Dumasnak utólagos szerencséje fia, a ki bizonyára sokkal mélyebb nyomot, sokkal maradandóbb műveket hagy maga után.

Dumast regényei, mindenekelőtt a *Három testőr* és *Monte Christo* tették népszerűvé, a kritika azonban mégis drámáit bámulja leginkább. Azt állítják, hogy Dumas drámáival (s nem Hugó Viktor *Hernanijával*) kezdődött a romantika uralma a francia szinpadon. Bár hogy' dől is el majd ez a kérdés, kétségtelen, hogy Hugo drámái minden hibájok mellett is a költői nyelv művészetére nézve, remek művek, a mit Dumas tragédiáiról nem igen lehet mondani. Dumas versei rosszak és prózája épenséggel nem jobb, szóval nincsenek megírva. Akárhány példát találni nála a szinpadi galimathiasra. Ime egy pelda: «Én — mondja egyik személye — az leszek, a mit ön akar, francia, amerikai, angol vagy spanyol. E nyelvek melyikén beszéljek önnel?»

Dumas nem azért ír rosszul, mert nyelvtanilag nem eléggé szabatos, hanem mert nem viseli eléggé gondját a szavaknak, mondatoknak és phrasisoknak és mert megelepszik a legelső kifejezéssel, a mely ép tolla (vagy számlálhatatlan munkatársa tolla) alá kerül úgy, hogy a kifejezése nem illik az egész mű hangjához: dagályos, nagyzó, a hol nemes és triviális vagy durva, a hol könnyed akar lenni. Föltűnő, hogy minő alantias a *St. Cyre-i kisasszonyok* vagy *Belle-Isle Gabrielle* tréfái. Dumas rosszul ír, mert rosszul gondolkozik, stílusa nem igaz, mert személyei és személyei által hirdett eszmék nem természetesek és nem reálisak; szinpadi technikája ügyesebb, mint a Scribeé. Scribenek fogásai mesterkélték,

Dumaséi hamisak és valószínűtlenek; ki fogja a *St. Cyre-i kisasszonyok* vagy *Belle-Isle Gabrielle* meséjét jóhiszeműleg elfogadni? Dumas Sándor tragédiákat, Scribe vígjátékokat csinált. Nem is annyira művészek, mint egyes mesteremberek. A nagy írói sajtóságokat, a melyeket a közéletben nem, csupán az irodalomban lehet érvényesíteni, hiában keressük nálók.

Vajon nagy regényíró volt-e a *Három testőr* szerzője? Nem lehet tagadni, hogy ő néha igen érdekes, de azt sem, hogy néha igen unalmas. Dumas mindenek előtt különös módon fogja fel a történelmet; ha az ember olvassa regényeit, le kell mondani minden előleges történelmi ismeretről és történelem nagy hőseiről, a legrendkívülibb dolgokat el kell hinnie. Olyan beszéli el Franciaország történetét, a ki azt maga találta fel, s meglepő tanulmányait a leggyermekesebb képzelettel cziczomázza. «Ha egy művelt ember beszéli e nekünk a legújabb miniszter válságot — írja egyszer Macaulay — akkor azt fogja mondani: a miniszter-elnök beadta demissióját és a király Wellington herczegért küldött. Ha a mi házmesterünk beszéli el ugyanazt, akkor szerinte Wellington herczeg Windsorban a királyi ágy redői mögé bújt és úgy hallgatta végig ellenének demissióját.» Mindnyájunk lelkében alszik ilyen házmester, és hozzá fordulnak a Dumas regényei. Ha ön nem szereti a pletykákat, ha ön nem hiszi el, hogy a történelem nagy problémái a hálószobákon fejtetnek meg, ha ön nem ad hitelt azoknak az ívszámra terjedő szerelmi vallomásoknak, melyeket a Dumas XIV. Lajosa és kedvesei váltanak, ha ön nem hiszi, hogy Richelieu ellenei barátai voltak, akkor ne olvassa Dumast. De igenis gyönyörrel olvashatja ön, ha meggondolja, hogy az általános történet csak az események csúcsait érinti, és hogy egy király vagy miniszter életében is vannak szünetek, a melyeket úgy töltenek be, mint a közönséges emberek és a melyeket a regényíró úgy tölt be, hogy minket elbeszélése mulattasson. Valóban mindannyian szeretjük a dolgoknak a fonák oldalát is ismerni, és ennek köszönheti Dumas sikereit. Csakhogy nem szabad elfelejtenünk, hogy e kíváncsiság igen köznapi és épen nem művészi. Dumas regényei nem is művészi becsűek. Nem nehéz ezt kimutatni.

Hány kötetet írt Dumas? Dumas maga sem tudta. De

bármily nagy legyen is számuk, még sem találunk egy lapot sem, a melyet ki szeretnénk szakítani, egyetlenegy való és költői situatiót sem, egyetlenegy alakot sem, a mely meg fog maradni. Valószínűtlen kalandok, a melyek annál kevésbé igazak, mert keretök történelmi; véghetetlen párbeszédok, a melyekben mindenki a Dumas nyelvét beszéli; középszerű, sőt gyermekes gondolatok; semmi finomság, semmi humor, de mindez egy bizonyos hatalmas, kifogyhatatlan verve-vel, folyékonyan előadva — ime ezek Dumas regényei. Suenek több alakja népszerű maradt, egy-kettő közmondásos is, míg azon ezer marionetta közt, a melyeket Dumas mozgat, csak az egy Artagnan él; többi elfogadható alakjai mind csak nagyításai vagy reductiói, e gascognei jellemnek. Ez valóban Dumasé vagy jobban mondva Dumas maga. És nagy regényíró legyen az, ki csak egy typut tudott teremteni.

Azon regényei, melyek nem támaszkodnak a történelemre, a *Monte Christot* sem véve ki, nagyon is középszerűek: kalandok, meg ismét kalandok, merően lehetetlen mesék, a melyeknél el lehet aludni. Akkor még jobban szeretem az *Ezeregy éjt*.

Történelmi regényei mindannyian hasonlítanak egymáshoz, de nem úgy, mint egy művész termékei, hanem mint ugyanazon gyár készítményei. Mert vajon nem gyári munka-e — műiparnak nem nevezhetem — először az, hogy Dumas Franciaország egész történetét, azután a világtörténetet regénytárczákra aprította, sőt még Pontius Pilátust is megnyúzta, hogy egy hihetetlen mesébe beleszorítsa? Valóban e csudálatos szaporaság alapján nem egyéb nagy meddségnél. Eljárása mindig ugyanaz, a történelmi valóságot fölereszti regényes leleményességgel; mindig csak párbaj, szökötés, csábítás, lesben állás, menekülés stb.

Mindazonáltal Dumas igen népszerű, az egész világ ismeri nevét. Hogy hogy? Kétségtelenül, mert az ő tehetsége és a nagy közönség képzelete közt bizonyos rokonság van, melyet elébb jeleztünk. Ehhez járult, hogy senki sem tudta magát külső eszközökkel oly annyira érvényre emelni, mint ő. Műveinek előszavában rendesen a legnagyobb svihákságokat találja fel, a melyeket csak úti rajzaiban múl felül. Nincs sajátosság, a melyet ő magának ne tulajdonítana: szellem, hidegvér, ügyesség, bátorság, tudomány, lángész; a

művészeteket és mesterségeket mind alaposan ismeri: tud a gimnastikához, a tánczhoz, a viváshoz, a zenéhez, a festészethez, a politikához, a stratégiához, a főzéshez és a lovakhoz; mindazon kalandokat, a melyek regényeiben hihetlenneknek tünnek föl, a valóságban át is élte: «Ceylonon elefántokat, Afrikában oroszlánokat, Indiában tigriseket, a Jó-remény fokán vízi lovakat, Norvégiában iramszarvasokat, Oroszországban fekete-, és Spitzberg szigetén fehér medvéket öltem le.» Ezen kívül barrikádokat ostromlott meg, forradalmakat szított — ha többet nem tett, nem rajta, hanem háladatlan századán mulik. Az ember nem hisz neki, de mégis lassankint olvasás közben a valóságos személy helyebe mondai személy lép, a valódi Dumas helyebe az a Dumas-feltalálta Dumas.

Még a többi nagy francia költő és író művészetének élt, Dumas egészen átadta magát az élet örömeinek. Már kis korában magára hagyatva, az élet harczában meglepő nagy érzékiséggel útát törvén magának, ez a kövér ember mindig szenvedélyesen szerette az életet és az élet azzal jutalmazta, hogy mindazon élvezetekben részesítette, a melyeket az ügyes, életre való emberek számára föntart. Legérdekesebb regénye saját élete; ő nem látott mindent, de mindent akart látni és mindenbol, mint színész eljátszta szerepet. A művész vagy az író népszerűsége nincs szükségképen egyenes arányban æsthetikai vagy irodalmi értékével, a mire Dumas igen föltűnő pelda.

Igazságtalanság volna föl nem említeni, hogy hegyke-sége mindamellet naiv volt és hogy a hiúságát jó szíve mérsekelte. Minden hibái mellett jó czimbora volt. Igaz, hogy azon magas hangú dicséretekben, a melyekkel jeles kortársait elhalmozza, tehetségöknél inkább ízlésöket dicséri, a melylyel Dumas-t barátjoknak tudták megválasztani. Különben is akkor, mint mai napság a vizsontszolgálat reményében himbálták a tömjéntartót kortársaik felé. Tény azonban, hogy Dumas *bonhomie*-ja egyéniségének egy maradandó vonása, a mely a nagy közönségnél mindig rokonszenvet fog neki szerzeni. Ebben fölülmúlja korának több híres regényíróit, de csakis ebben; mert regényeiben nem találunk világnézetet, nem az élet művészi felfogását és 80 regénykötetében nincs nagyobb eszme, mely nevéhez tapadna. Meglehet, hogy ez az oka, hogy annyira mulatságos, hisz' bizonyára kevésbé mu-

lattató volna olvasóira nézve, ha több gondolatot ébresztene. De minő különböző könyveken mulattak már az emberek a XVII. században? Corneille-t és Racine-t nem találták mulatságosnak, még Molière-t sem, hanem igenis Calprenédet, kinek hét kötetes *monstre-regényét* Báróczy fordította le nálunk, meg Gomberville-t és mindenek előtt Mlle de Scudé-rit. Népszerűsége száz évig tartott; a következő század Pré-vost-t és nem az *Emile* szerzőjét tartotta mulatságosnak. Dumas is csak azon napig mulattat minket, melyen Dumas nem fog többé bennünket mulattatni. Ki tudja, mikor virrad ez a nap, midőn egy más mulattatóbb lesz a nagy közönségre, a mulattató Dumas is lejárja magát és ép ellenkezője lesz annak, a mit mulattató regényírónak nevezünk. *rf.*

É R T E S I T Ő.

Az út a rérpart felé. Klinikai képek. Irta ifj. Apáthy István. Buda-Pest, Athenaeum. 1885.

E rajzgyűjtemény kizáróan a klinikai életből van merítve. A szerző, a ki végig tanulta az orvosi tanfolyamot, nem elégedett meg a kórház és bonczterem tudományos tanúlságaival, följegyezte azon benyomásokat is, a melyeket a klinikai élet kedélyére és képzeletére gyakorolt s ezt nyújtja olvasóinak rajzgyűjteményében.

Föltárja előttünk a régi és új klinikai épület titkait. Elvezet bennünket a betegek ágyaihoz, midőn este felé társalogni kezdenek: lefesti egy részeges tót halálát, megismerteti a járó betegek várótermét, a hol a kórházba magokat fölvetetni akarók jelentkeznek s lerajzol egy agglegényt s egy vénülő leányt, a kik egykor szerették egymást, de nem lehettek egymáséi s hosszú idő után most itt találkoznak először. Bemutatja a boncztermet, a hol egy tüdővészben elhunyt fiatal varrónőt bonczolnak, a kit egyik orvosnövendék szeretett; épen szívét adják kézről-kézre s vizsgálják kíváncsian; az orvosnövendék szóltan, mozdulatlan áll; társai kérdik, mi baja; ő, hogy leplezze titkát, éji tivornyával mentegelődzik.

Egy kórházi temetés rajzát is veszszük. Egy szegény anya a bonczteremből temetteti fiát, utolsó fillérét a temetésre költi, küzd a bonczterem szolgálai gorombaságával s elkésve a temetésről, alig éri utol a gyorsan robogó halottas kocsit. Ezt egy betegápoló apácza rajza követi, a ki csalódott az életben, de a helyett, hogy bosszúból meggyűlölte volna az embert, átkarolta az egész szenvedő emberiséget. Megelevenednek előttünk a beteglátogatások és klinikai leczkék jelei. Egy tanársegéd egyik ágytól a másikig vezeti a tanítványokat s fölmutat a többek közt egy vese-bajos, majd egy tüdővésztes beteget s

végül egy hysterikus nőt rohamai legérdekesebb pillanatában. A régi klinikán oltár is volt. Egy éjjel két beteg fölkel az ágyból, elébe térdel és imádkozik. Az egyik szegény napszámos, a ki mindig hű hívő volt, el akarja kergetni onnan a másikat, a ki elszegényedett úr és Istentagadó, de most az imádság enyhülete után eseng. Ez éji sötét képeket napsugáros reggel váltja fel. Az orvos megengedi, hogy a betegek, a kik képesek reá, a kertbe menjenek, friss levegő s meleg napsugár élvezése végett. Csak egy béna kis fiú s egy nehéz beteg férfiú maradnak a szobában. De a férfiú biztatja a kis fiút, hogy menjen ki ő is a szabadba. Ez eleinte vonakodik, de mire az ajtóhoz ér, örül ő is, hogy kinn lehet. A kertben szokatlan zaj, benn a szobában a szokottnál is nagyobb csend. A magára maradt beteget nem háborgatja semmi, élvezheti a napsugárt, álmodhatik a múlttól, jelenről és a jövőről, a melyből soha sem lesz jelen.

A klinikai leczkék három fölvonásra vannak osztva, mint valamely izgalmas melodráma. Az első fölvonásban kerekas ágyon egy kőnivist tolnak be a terembe, a kinek a lezuhanó fal eltörte szárcsontját, s az rosszul forrván össze, most operálásra szorúlt. Lassankint felgyűlnek a hallgatók, belép a tanár. Az észlelő előadja az esetet s hosszú előadást tart a csonttörésekről s már hozzá fognának a műtéthez. A kötések készen állanak, az ércsipők sorba rakva, a kések üle mind kipróbálva. De ma már nem lehet, a műtét egyszerű ugyan, de egy kissé hosszadalmas s az idő is előre haladt. A második fölvonásban új szereplők lépnek föl. A tanárnak másutt van dolga, szerepét az első tanársegéd vette át. Egy hasznavehetetlen lábat kell levágni. A beteget elaltatva, a műtétet végrehajtják, de a vért nem igen tudják megállítani. A beteg fölébred és szánalmat látva az orvosnővendékek arcán, fölkiált: «Mit sajnálnak engem? Meg tudok én halni bátran, sokszornéztem szembe a halállal... Szívesen megyek, a kardnál úgy is nehezebb volt nékem az író toll... Vén vagyok úgy is, de a magyar föld szabad föld. Lengyelország nem az, de lesz.» S midőn bekötik valahogy sebeit, megint megszólal: «Köszönöm jószágukat. Emlékezzenek reám, Kameriszky Gusztáv, honvédkapitány, irtok a postán. Köszönöm, éljen a haza!» Az ágyat kigördítik az ajtón s holnap majd jelenthetik az ismert formulával: az operálás sikerült, a beteg meghalt. S ezzel elértünk a harmadik fölvonáshoz, a mely változatosabb a két elsőnél. Először is egy sárba és vérbe kevert embert hoznak be. Kocsiról esett le, a lovak megtaposták, a kerék keresztül ment a fején. Gyors segélyre van szükség: megmosás, leborotválják fejét s a repedésnek mélységét kutatják. Csekély-

ség, mélyebbnek látszott: oda se nézzen senki. Szemhéját néhány ügyes öltés felvarrja. Mehet, meggyógyul. Ekkor egy nő lép be, de megijed a környezettől s elájul. Erre már csak holnap kerülhet a sor. Helyette egy öreg úr áll elő, a kinek nyelvéráka van. A tanár nézi, tapogatja, egy kis theát rendel orvosságú s azt mormogja magában: «Kár volna bántani. Hetven éves ember belenyugodhatik a sorába. Egy évig így is élélhet.» Ezután egy czifra nyakkendő s boltos segéd következik. Ez a darab komikus. Nagy sopánkodással beszél. Egy porczikája sincs, melyre ne jajgatna. «No mijét vágjuk le?» — kérdi a tanár. A komikus ijedten dadog s a hallgatók kötelességöknek tartják, hogy nagyot nevessenek. Megvizsgálják tetőtől-talpig s úgy találják, hogy semmi baja sincs. «Nos? itt csak olyanokkal foglalkozunk, a kiket vágni lehet. Milyen kést méltóztatik parancsolni e sok közül?» Erre a nagy beteg megijed, ferdén köti föl a czifra nyakkendőt, szalonkabátját ferdén gombolja és elszalad. Végre egy nagyon vén, sovány kis emberke lép föl, csipőjén és keresztcsontján kék foltokat mutogatva. Félig németül, félig olaszul beszél, nagyon gyorsan, nagyon furesán. Gipsz alakokat áruló olasz. Elbeszéli, hogy a korcsmában megverték a részeg vendégek, s hordozó tábláját a hátán törték össze. Szeretné magát fölvetetni a klinikára. A tanár végig hallgatja, de nem veszi föl — nincs mit rajta tanulni, menjen a kórházba.

A betegek karácsonyát is rajzolja a szerző, a gyermekkórházba is elvezet bennünket, egy magát strychninnel megmérgező tanársegéd halálküzdelmét is végig szemlélteti velünk. De mindez gyöngéd dolog ahhoz képest, a mit egy beteg vallomásaiban kell olvasnunk, a ki fiatal korában küzd, takarékoskodik, hogy később élvezhessen s mikor élvezni akar, egy pattanás támad ajkán. A pattanásból seb, a sebből fekély, rákfekély fejlődik ki. Hiába vágják ki, megint kiújul. De a beteg élvezni akarja az életet s örül, hogy minél aljasabb állapot lehet. Kétségbeesésében kétszer akar öngyilkos lenni, de nem öli meg magát. Ezalatt vagyona, a gyönyörök forrása elapad, nincs semmije, a kórházba kerül s bár reménytelenül, folyvást ragaszkodik az élethez. Egy drámai érdekű szigorlat rajzát is veszszük. Egy orvosnővendék elcsábít egy becsületes szegény leányt, gyalázatba és nyomorba taszítja, a leány később betegen a klinikára kerül s midőn az ifju szigorlatot tesz, éppen őt hozzák a tanterembe, hogy a szigorló betegségeről előadást tartson. Az ifju reá ismer, megzavarodik. A tanár urak türelmetlenül várják a külvizsgálat eredményeit, de az ifju csak hebeg, egy okos szót nem tud kiejteni és megbukik.

Ime a majdnem tíz ívre terjedő rajzgyűjtemény tartalma. E száraz kivonat is alkalmasint oly érzést kelt az olvasóban, mintha egy kórház termein haladna át; az emberi nyomor látásán nem maradhat érzéketlen, fölindúl, talán szenved is, de semmi esetre nem érezhet æsthetikai benyomást. Mi legalább ez élenken színezett rajzgyűjteményt ily hangulattal olvastuk végig. Legkevesbbé sem kívánjuk a szerző tehetségét kisebbiteni. Könnyedén és élenken tud elbeszélni, érzéke van a jellemzetes iránt, nem terjengő, áradozó s ha itt-ott némi modorosságba esik is, sehol sem léha s komolyan át van hatva tárgyától. De vajon tárgya a költészet tárgya-e s ha az, ily módon földolgozható-e? E kérdés dönti el e könyv æsthetikai becsét és sajnáljuk, hogy megoldása a legjobb esetben sem üthet ki kedvezően.

A költészet örök tárgya az emberi lélek küzdelme s az abból folyó viszonyok, a test, a betegség és halál csak annyiban, a mennyiben e küzdelmekkel kapcsolatosak. Othellóban a féltékenység szenvedélye az, a mi bennünket érdekel s halála csak annyiban, a mennyiben küzdelmeinek befejezése. Lady Macbeth örültsége csak annyiban hat reánk æsthetikailag, a mennyiben lelkiismerete furdalásait lepeli föl. Werther öngyilkossága lélekállapotának rajza miatt válik költőivé, de az közönyös előttünk, hogy pisztolylyal vagy méreggel vetett-e véget életének, valamint a megsebzett vagy mérgezett test symptomái is. Sőt többet mondunk, mihelyt az ember akár a lelki, akár a testi szenvedések legfőbb fokán megszűnt ember lenni és állattá válik, többé nem tárgya a költészetnek. Nem mondjuk, hogy a testi fájdalmakat nem rajzolhatja a költő, csak azt állítjuk, hogy a legfőbb ponton nem szabad rajzolnia s mindig a lelkiekkel összhangban tartozik rajzolni. Már Sophocles példát adott erre *Philoctetes*ében. Philoctetes testi kínokat szenved, de lelki ereje még megvan, sőt uralkodik a testi szenvedéseken. Az erkölcsi és anyagi természet ez összhangzatos vegyületében nyilatkozik e mű egyik főbája.

A szerző legtöbbször a testi szenvedéseket rajzolja előszere-ttel; a lélek küzdelmét vagy egészen mellőzi, vagy csak mellékesen érinti. Az öngyilkos tanársegéd s a rákfekélyes beteg rajzában éri tetőpontját e sajátsága. Az iránt meglehetősen homályban hagyja olvasóit, hogy tulajdonkép miért mérgezi meg magát a tanársegéd, de a mérég, a strychnin hatását részletesen leírja. Az orvos egészen erőt vett benne a költőn. A rákfekélyes betegben érinti ugyan a lélek szenvedélyét is, de ez állattá vált ember már csak az orvost érdekelheti. S ezt teszi nagy részt a többi beteg rajzában is. Nem annyira a betegek lelki állapotját festi, mint inkább azt a hatást, a melyet a bete-

gek környezetekre, vagy épen a költőre tesznek, mint az emberi nyomor sötét képei. S ehhez járul még, hogy a betegek életéről keveset tudunk, betegségek, haláluk lép előtérbe. Megengedjük, hogy az orvosra nézve ez a legfontosabb, de a költőnek az életet kell rajzolni még a halálban is.

Egy szóval e rajzgyűjtemény nemcsak a klinikai életnek tüköre, hanem egy észlelő orvos s egy érzelmes költő meghasonlásának is. Az orvos költő is akar lenni, a költő orvos is; küzdenek egymással hol egyik, hol másik válik győzelmessé. Igazságtalanok volnánk, ha be nem vallanók, hogy néhány helytt a költő egészen legyőzi az orvost. Például midőn levágják a klinikán a lengyel eredetű postatiszt lábát s az bátran szembe néz a halállal s hazájára gondol, vagy a midőn a csábító orvosnövendék a szigorlaton hajdani kedvesével találkozik. mind költői érdekű rajzok, mert vagy az erkölcsi mozzanatot lép előtérbe vagy az erkölcsi és anyagi természet összhangba olvad.

Minden esetre a szerző tehetséges író, de ha költő is akar lenni, szükséges, hogy oda hagyja a kórházat, vegyüljön az életbe s a testi betegségek helyett a lelkieket tanulmányozza. Igaz, hogy mindnyájan megbetegszünk, meghalunk, sőt kórházba kerülhetünk, de az is igaz, hogy a művészet határa ott csak végződik, nem pedig kezdődik.

—i.

E. Boutmy Études de droit constitutionnel. Paris 1885. (Plon, Nourrit et Cie). IV + 272 l.

Mindenütt, hol az államok alkotmányai felől olvasni és elmélkedni szokás, méltán föltűnést kelthet a föntírt kötetnek mélyen átgondolt tartalma és szép formája, annál inkább azon nemzet kebelében, melynek nyelvén íratott.

Franciaországban, a mint a szerző egy helyütt maga bevallja a (83. lapon) az alkotmány- vagyis közjog tanulmányozására a viszonyok különösen kedvezőtlenek voltak. Ennek legfőbb oka az egyes francia alkotmányok rövid életében rejlett. Az utolsó száz év alatt tizszer szerveztettek újra meg újra ez ország politikai intézményei. A forradalom vagy államcsíny által fölkerült hatalom nem támogatta a főiskolákon oly tanulmányt, mely e hatalom eredetének körülményeit megvilágította, törvényes voltának elveit szükségkép mérlegelte volna. Az új alkotmányoknak még jóakaró méltatása sem lett volna veszélytelen, mert fölkeltheti az ellenmondást és kihíhatja

a jogcímek vizsgálatát. A csend biztosabb. Csak egy ízben szerepelt a közjog a francia jogi főiskolák egyikének, a párisinak tanrendjén és ez is csak rövid ideig. 1835-ben az akkori közoktatásügyi miniszter, Guizot, a híres és szerencsétlen Rossi számára szervezett egy ily tanszéket. De innen is elnémult a szó III. Napoleon államesínyja után (1851 decz.) és a harmadik köztársaság csak 1879-ben töltötte be ismét a tanszéket Jalabert-rel. Természetes, hogy a jogtudósok elfordultak oly tanulmánytól, melynek titokban kellett lappangnia, és a jogtudománynak inkább azon ágait művelték (a magán-, a kereskedelmi, a nemzetközi stb. jogot), melyek a koronként váltakozó kormányok jóakaró támogatásával találkoztak. Innen van az, hogy a közjog és ennek legfontosabb része, az alkotmányról szóló tan nem bír a francia jogi irodalomban oly remekművekkel, mint a jogi tudományok egyéb szakai. Egyes fontosabb alkotmányos kérdések felől mindazonáltal jeles munkák jelentek meg, de ezeket az illető államférfiak vagy publicisták csak bizonyos alkalom szolgálatában irták, többnyire polemikus hangon, és kevésbé a pártokon felül álló tudomány érdekében. Innen van az, hogy ha Benjamin Constantnak a Laboulaye által újra sajtó alá rendezett alapvető, de még is csak töredékszerű művét nem tekintjük — a Pelegrino Ros-i könyve az egyetlen jeles közjogi munka, melynek megvan a tudományos szakmű jellege.

Természetes, hogy a külföldi államok közjogával még kevésbé foglalkozott azon nemzet, a mely saját alkotmányának tanulmányozását elhanyagolta. Különben is tény, hogy a francia nemzet geniusza a legújabb időkig nem igen tudta megérteni a más országok sajátosságos viszonyait. Azt mondja Boutmy — a feddő hangban rejleni szokott túlzással, mert hiszen honfitársainak szól — hogy a francziák nem tudják elfeledni, hogy eszméik már többször az egész világon uralkodtak és hogy ezért naivan, úgy mond azt várják, hogy az eszméikkel mindenütt találkozni fognak. Oly természetű azon elvont rationalismus, mely a francia szellem főjellemvonása, és valamennyi politikai alkotásainak lényege, hogy annak magáról azt kellett tartania, hogy mindenütt alkalmazható. A francia alkotásoknál a rendszer oly eleganciával szokott körvonalozva lenni, az osztályozások oly mesteri tisztaságuk, hogy a ki ezekben beleélté magát, mindig hajlandó lesz azt hinni, hogy e rendszer meghatározott kereteibe mindennek legpontosabban kell bele illenie. Hozzájárul, hogy a francia styl szereti a világosságot, a formulák tiszta szabatoságát, a mi arra vezet, hogy a francia írók könnyen hajlandók

elhanyagolni azt, a mi világosan le nem írható, meg erőszakosan is meghatározni azt, a mit csak jelezni meg körülírni lehet.

Ily döntő körülmények szövetkeztek arra, hogy Franciaországban egyáltalában keveset foglalkoztak az alkotmányokkal. De Boutny e könyvének, a tudományos eredményeket nem tekintve, nem az a főérdeme, hogy ez elhagyott irodalmi térre lép, hanem hogy midőn ezt teszi, mély tudatával van annak, hogy idegen alkotmányok tanulmányozásánál egész új világba hatol: hogy szabadulnia kell azon felfogástól, melyben a politikai intézményeket szemlélni, meg bírálni megtanulta; szóval hogy le kell mondania a nemzete geniusában rejlő előítéletről. E föladatot a három tanulmányban, melyek e kötetbe foglalvák, nem lehetett volna nagyobb sikerrel megoldani.

Az első tanulmány az angol, a második az éjszak-amerikai Egyesült-Államok alkotmányának forrásáról és szelleméről értekezik, a harmadik pedig, mely az előbb említett két alkotmánynak összehasonlítása a francziával és mely kimutatja, hogy mily különbségek, mondhatni mily ellentétek forognak fenn e három alkotmánynak úgy alakjában, szerkezetében mint lényegében is *La nature de l'acte constituant en France, en Angleterre et aux États-Unis* cím alatt a souverainitást tárgyalja, mely különböző e három országban.

Az angol alkotmánynak forrásairól és szelleméről írt essai (mindössze csak 81 lap) nem a törvényeknek korrendi fölsorolása, hanem bírálati ismertetése azon főbb politikai eseményeknek, melyekben a nép és a központi hatalom vagy az egyes politikai pártok érdeköszeütközései törvényhozási úton kiegyenlítettek és melyek ez által specialis jelleget nyomtak az angol alkotmányra. — Az e tanulmányban földolgozott adatok kivétel nélkül ismeretesek; a következtetések sem mindig újak, de a mi elmékedéseinek egészét illeti, tudunkra még senkinek sem sikerült ily világos képét adni az európai alkotmánytörténet e legvonzóbb szakaszának. Hiszen már tömérdek sok könyv íratott az angol alkotmányról, de De Lolmetól (1771) a legújabb időkig, teszem Büdingerig (1880) az angol alkotmány egyik részét sem dolgozták még föl e modorban, sem Hallam, Stubbs vagy Freeman Angliában, sem Philipps, Gneist vagy Fischel Németországon. — Boutny ez essai-je csak a Bagehotnak *On english Constitution* című méltán híres dolgozatához hasonlító fölfogás dolgában, míg előadása a legelegánsabb francia publicistákra emlékeztet és Prévost-Paradollal is vetekedhetik.

A gondolatok nagyobb eredetisége képezi a második tanul-

mánynak fölényét az első fölött. Ez sem meríti ki a tárgyat. Csak futó pillantásokat vet itt a szerző az Egyesült-Allamok alkotmányára, de olyanokat, melyek meg nem állanak annak törvényekbe foglalt szerkezetén, hanem melyek behatolnak odáig, hol a politikai élet azon erkölcsi, gazdasági és socialis tényezőit föltalálják, melyek e sokban hibás szerkezetet csak jó irányban engedték működni. Szellemes fölfogása e téren úttörő lesz, ámbár saját szavai szerint (IV. lap) csak a részletekben foglalt egyes informatiók újak. E dolgozatától a szerző mindössze csak azt kívánja, hogy báresak sikerülne néki bizonyos téves nézeteket, előítéleteket ősrégi alapjaikban némileg megingatni.

A két első tanulmány a *Revue politique et litteraire* 1878 és 1884. évfolyamaiban már önállóan jelent meg. A harmadik, mely az első kettőnek conclusióját képezi, e kötetben lát először napvilágot. De ez sem új azok előtt, kik esetleg párisi *Ecole libre des sciences politiques*ben, melynek Boutmy az igazgató-tanára, annak alkotmánytörténeti előadásait hallgatták. l.

Franz Grillparzer's Lebensgeschichte von Heinrich Laube. Mit dem Porträt des Dichters, in Stahlstich. Stuttgart, 1884, 177 l.

Néhány hónappal a szerző halála előtt, közvetlenül Fäulhammer Adalb. Grillparzer-biographiája*) után, jelent meg az öreg Laubének ez utolsó könyve. Sajátságos egy könyv. Laube legfeljebb a harmad részét írta, a többi Grillparzer műve : a költő vallomásai, melyeket a szerző jól-rosszul egymásba fűzni, kapcsolatba hozni törekedett. Könyvnek azért bajos nevezni, de kétségtelenül igen érdekes és tanulságos olvasmány. Laube fölhasználhatta Grillparzernek nagyszámú, nem a nyilvánosságnak szánt naplójegyzeteit és igen terjedelmes részleteket közöl ez intim följegyzésekből, — talán többet, mint szükséges lett volna. Bármint legyen. Laube könyvét senki sem nélkülözheti, a ki Grillparzerrel foglalkozni, e nagy költőt és boldogtalan embert igazán meg akarja érteni. E könyv a költő műveinek legfontosabb kiegészítése és mint ilyen sokkal értékesebb, mint a Fäulhammer műve, mely viszont jóval rendszeresebb és teljesebb életrajz. A két munka jól egészíti ki egymást.

*) Ennek ismertetését l. *Budapesti Szemle*, XXXVIII. köt. 305. l.

Nem valószínű, hogy Laubét egy bizonyos irány vezette volna e könyv kidolgozásában; a mi első pillanatra ily iránynak tetszhetik, az magokból a tényekből emelkedik ki meggyőző erővel: Ferencz császár és király kora előtt minden szellemi életet, megnyomorított minden igaz tehetséget, lehetetlenné tett minden igaz fejlődést. «A ki engem tehetségemnek elhanyagolásával vádol (írja Grillparzer a húszas évek végén), annak előbb meg kellene gondolnia, hogy a szellem végre mennyire eltompúl a butaság és gonoszság ellen vívott harcban. Az embernek végre is, hogy a végtelen sértéseket kikerülje, nem marad egyéb hátra, mint magát érzéketlenné tennie. Emelkedés nem képzelhető, ha a költő, szárnyainak minden mozgásánál, a censura plafondjába ütődik; így megszűnik a munka élvezet lenni és ezerféle kellemetlenségek forrásává leszen... A despotismus megsemmisítette életemet, legalább írói életemet.» Tehát nemcsak hazánk símlődött e buta és gonosz kormány alatt; Ferencz udvari politikája Ausztriában is gyilkos lidérc nyomás gyanánt súlyosodott az ország szellemi életére.

És Grillparzer nagyon, mondhatni szenvedélyesen szerette osztrák hazáját. E szeretete volt végzete, főleg az írónak végzete. Grillparzer kezdettől fogva ellentétben érezte magát éjszaki Németországgal és ez ellentét idővel ellenszenvbe, sőt gyűlöletbe ment át. Nem törődött semmit a német közvéleménnyel, nem gondoskodott színműveinek elterjesztéséről és színre hozatalával. Végre a német közvélemény is ellentétbe került vele és a kritika a leghóbortosabb dolgokat állította róla. «Grillparzer — így írt még a legújabb időben egy éjszakanémet bíráló — osztrák költő, ki véletlenül nem magyarul vagy csehül, hanem németül írt. Az ő művei nem tekinthetők a német szellem nyilatkozatainak...» És Grillparzer főleg azért szerette oly szenvedélyesen hazáját, mert boldogtalannak, megnyomorítottnak, földig alázottnak látta. E nyomorúság okait sokszor kereste és ismételve hangsúlyozta. «Mind ennek oka — írja egy alkalommal — a katholicismus. Ha Ausztriának, mint protestans államnak, kétszázados története volna, mi volnánk a leghatalmasabb és legtehetségesebb német néptörzs. Ma már csak a zenéhez és — a konkordátumhoz van tehetségünk.» Nincs talán egy második eset a világirodalom történetében, hogy egy a szó legnemesebb érzelmében hazafias és loyális költő, ki soha sem állott oppositíóban a hatalommal, annyit szenvedett volna a kormány lágyvelejűségétől és alávalóságától.

A napló-följegyzések sokat foglalkoznak a költő saját munkáival is. Bámulatos, hogy Grillparzer milyen tárgyilagosan tud szólni

saját elméjének szülöttjeiről. Drámáinak jó és gyöngye oldalait többnyire igen helyesen emeli ki, helyesebben, mint a korabeli kritika, melyet a költő alaposan, majdnem szenvedélyesen megvetett. De olvasóinkat kétségtelenül Grillparzer azon följegyzései érdeklik legjobban, melyekben hazánkról szól. Azért közlöm e részletnek jellemzőbb pontjait.

A költő 1843 augusztus 27-én Konstantinápolyba indult. Következő nap Pozsonyban van és megnézi az országgyűlést. «Ott voltam az ülésben, írja. A terem csak meszelve van; a draperiák, kivéve a nők karzatát, szegényesek. Az elnökség nem a terem végén ül, hanem annak bal oldalán, korláttal elzárva. A terem közepe egészen sík, telve padokkal, hol a követek két félre osztva, arcukkal egymás felé fordulva, ülnek. De a képviselők magok okos arcúak és előkelő külsejűek (distinguirt). Akadozás nélkül beszéltek, de a legtöbben beszédjöknek egy rövid kivonatát tartották kezökben. A hang emelkedettebb, de tisztességes volt. Hosszabb beszédek nem fordultak elő. A magyar nyelvnek egyedül üdvözítő erejéről volt szó. Később a büntető törvénykönyv következett volna. De én már tizenegykor elmentem, fáradtan, mert nem értvén a nyelvet, nem érttem a beszédeket sem. 1836-ban jelen voltam Stuttgartban egy württembergi tartománygyűlésen, mely a mi az alakot illeti, nagyon alatta állt ennek a magyar ülésnek. Itt minden ember jobban beszélt, mint ott méltán nagyra becsült költőnk, Uhland.

«Azután a városban kószáltam. Mégis csinosabb és városiabb, mint első perczre tetszik. A nők közt akadnak feltünően szépek. Délután fölmentem egy magaslatra, a várhegyre. A kilátás ennek romjáról bámulatosan szép. Innen a kecskék számára készített úton a hírhedt «Zuckermantel»-en keresztül a hajóhídhöz. Csábító alak és mosoly volt itt elég. A női faj, a vér talán Bécsben általában csinosabb, de feltünően szép vonások, úgy tetszik, itt nagyobb számmal vannak. A hajóhídon keresztül az úgynevezett ligetbe. Elragadtatóan szép séta. Nem emlékszem, hogy valaha egy város közelében ilyent láttam volna. Feltünő az általános elegancia is, — talán csak az országgyűlés tartamára... Pozsony nagyon tetszik nekem. Még Bécsben sem előzékenyebb a közönség idegenek irányában...

«Augusztus 29. Újra az országgyűlésen voltam, mely azonban még kevésbé érdekelt, mint első alkalommal. A mit a magyarok akarnak, azt alig lehetne gáncsolni, ha harmincz milliónyi nép volnának, a jelen viszonyok közt törekvéseik legnagyobb része nevetéses....

«Augusztus 30. Reggel 8 órakor elhagytam Pozsonyt... A partok Pozsonyon túl, a két Csallóköz közt, nagyon egyhangúak és unalmasak. Komárom vára alkalmasint erősebb, mint a milyennek tetszik. Itt végződik Csallóköz szigete. Neumühl falu már igen csinosan fekszik. Ezentúl mind szebb lesz a vidék. Következik Esztergom épülő félben levő óriási dómjával, melynek fekvését különben imponálóbbnak gondoltam. A halom, melyen fekszik, nem magas; az egész egy kerti teraszhoz fog hasonlítani. Hogy az eredeti tervet újabb toldásokkal. t. i. az oszlopokat illetőleg, elrontották, azt már a mintán láttam Pozsonyban. Nemsokára ezután úgy tetszett, mintha a Duna útjának célját elérte volna; de ime, erőszakos fordulattal balra keresztül tör a hegyeken. A vidék elbájoló.

«Az ember megérti a magyaroknak nagyratörő eszméit, ha országukat látja. Egy kissé kibékültem «felső fokaikkal». A nap lenyugszik, és tűzbe mártja a vizet és a levegőt. Az ifjú hold kezd hatni. Berliini útítársam költőinek találta e kép hatását, és igaza volt. Kimondhatatlan varázs feküdt az egész vidék fölött. Lassanként homályos, végre sötét lesz. A köpenyeket kellett elővennünk. Már éjjel van, midőn a folyó két partján feltűnő lámpasorok a testvérvárosokat, Pestet és Budát, előre jelentik. Éjjel, midőn minden tehén fekete, hasonlít e kép egy kissé a nápolyi kikötőhöz.

«Augusztus 31.... Megnéztem Pestet. «Lemezzel borított» (plattiert) város. — A Duna felé szembe ötlő házsorok a régi lim-lomot maszkirozzák. Budának képe azonban fenséges. De még közelebről kell megtekintennem mind a kettőt. Úgy látszik, hogy az egész gentry az országgyűlés tartamára Pozsonyban van, mert itt az utcákon csak jött-ment népség tódult. Uri fogat nincsen, bérkocsi kevés...» Grillparzer Pesten rosszul lett és ez bizonyosan befolyással volt hangulatára is. Hogy az «egységes Ausztria» eszméjéből nézi a magyar dolgokat, ez se magyarázatra, se mentegetésre nem szorúl. A további följegyzések nem tartalmaznak jellemző anyagot.

Laube elbeszélése nagyon szófukar; csak a legszükségesebb megjegyzésekre szorítkozik. Egy kissé bővebben szól a költő egyes színműveiről, melyeket ő elevenített fel halottaikból. De itt is rendszeren egy-két pontot emel ki; tájékozott és gondolkodó olvasókat tesz föl. Megjegyzései többnyire igen helyesek, még nem is tekintve azt, hogy a legtöbb kérdést magával a költővel megbeszélte volt. Laube nagy tisztelője Grillparzernek és meleg elismeréssel emeli ki műveinek kiváló szépségeit. De azért nem elfogult; a költő gyengéit éles szemmel ismeri föl. Ítélete biztos és sokszor igen találó.

E tekintetben nagyon fölülmulja Fäulhammert, kiben kevés a kritikai önállóság, sőt a helyes ítélet. Csak egy példát hozok fel. Fäulhammer szerint (188. l.) Grillparzernek *Ein Bruderzwist in Habsburg* cz. drámája «a költő leggyöngébb műve», mely telve van minden képzelhető hibával. Ellenben Laube (172. l.): «Ez Grillparzer legértékesebb műveinek egyike, nagy stílben írt történeti tragédia, fölszerelve a bölcsesség, jellemzés és helyzetek valóságos kincsével. Alig van irodalmunkban még egy második ily nagyszerű történeti színmű. *Wallenstein* népszerűbb Schillernek elragadó nyelve miatt, melylyel az öregedő Grillparzer nem rendelkezik, de a történeti anyag szigorúbban, hogy úgy mondjam tárgyyszerűbben van a *Bruderzwist*ben keresztülvive. Rudolf császár jellemzése felülmúlhatatlan remekmű.» Laubénak itt szóról-szóra igaza van. Egyéb megjegyzései is igen találók, legalább gondolkodásra ébresztők. Az egész munka sajátos tákolmány, de, ismétlem, vonzó és tanulságos olvasmány. *h.*

Nyílt levél a szerkesztőhöz.

Heltai Ferencztől a *Budapesti Szemle* június havi számában egy érdekes tanulmány jelent meg *Ujabb statisztikai irodalmunkról*, melyre Földes Béla, mint egyike azoknak, kiknek műveit e tanulmányban bírálja, még ugyanazon számban észrevételeket tőn. Az ügy további folyásáról én azután nem birtam tudomással, — mert szünidei útazásaim alatt Heltai válasza és egy másik érdekelt fél nyilatkozata a *Budapesti Szemle* július havi számában, elkerülték figyelmemet. Csak most jutott kezemhez a *Budapesti Szemle* júliusi száma, melyben a Heltai tanulmánya által érintett szerzők egy másodika, Szolcsányi Hugó is fölszóllt műve védelmére. Ez arra buzdít engem, hogy én is néhány sor fölvételéért esedezzem, melyekben a munkám védelmére szolgáló körülményeket a szíves olvasó közönség elé vigyem.

Nekem is van panaszom a fönnemlített tanulmány szerzője, Heltai ellen, bár tárgyilagosság hiányáról nem szándékozom őt vádolni. Tudom én azt nagyon jól, hogy egy oly statisztikai munkánál, mely e tudomány minden részét felöleli, a hiba vagy tévedés veszélye oly véghetetlen nagy, hogy az ellen a leglelkiismeretesebb munka és leggondosabb figyelem sem biztosíthatja az embert.

Különben Heltai úr elismerte, hogy művem bir «a statisztikai művek legfontosabb kellékeivel, hogy adataik hívek, megbízhatók és a jellemző viszonyokra nézve lehető teljesek legyenek». Ennél nagyobb elismerést egy statisztikai mű írója sohasem követelhet. Hiszen Heltai maga mondja, hogy még a legbuzgóbb és legtehetségesebb ember erejét is meghaladja a statisztika anyagának és összes irodalmának áttekintése. (*Budapesti Szemle* jún. havi füzet 463. l.)

De daczára Heltai ur e méltányos nyilatkozatának, még is kegyetlen bánásmód miatt kell ellene panasz emelnem. Még pedig főleg két okból:

Először, mert Heltai úr szerény, a jogtanulók igényeihez alkalmazott, statisztikai művet csak úgy röviden minden mentegelődzés nélkül odaállítja egy nagyszabású tudományos mű mellé, melynek szellemi vezére maga Keleti Károly, főmunkatársa Jekelfalussy József és szerkesztője Láng Lajos. Egy nagyszerű tudományos vállalat ez, mely legjobb meggyőződéseim szerint összes statisztikai irodalmunkban a legelső helyet van hivatva elfoglalni. Én legalább alig bírom várni e mű további két kötetének megjelenését, mert ennek bekövetkezte tudományos irodalmunknak egy nevezetes eseménye leendő. Bizonyára nagy megtiszteltetés szerény művemre, e tudományos vállalat mellé állítása, de csak természetes, ha e megtiszteltetésnél én húzom a rövidebbet.

Mi bizony sehogy sem illünk össze. A statisztika elméleténél is két egészen eltérő célunk volt. Láng Lajos tudta előre, hogy egy könyvet szerkeszt, mely az összes művelt körök kezébe kerül, melynek olvasói nem egyes tudományágak művelőinek szűk köréből fognak kikerülni. Láng tehát igen szerencsésen oldotta meg földadatát, midőn egy könnyen folyó, népszerű bevezetést írt a statisztikáról az egész nagy magyar művelt közönség számára. Nekem a magasabb tanfolyamokat látogató joghallgatókkal van dolgom, azok hadd szokjanak hozzá, hogy magának a szerzőnek műveiből vett idézetekkel főszerelt ismertetésből egy kis utángondolkozással «rögzítsék, mint Heltai mondja, a jellemző vonásokat». Ezt pedig, mint saját tapasztalásból mondhatom, könnyen megteszik, — «legnagyobb nehézséget» ez csak az államtudományokban teljesen járatlan laikusnak okozhat.

Második okom a panaszra, hogy Heltai úr nem reflektált azon körülményre, hogy művem, mint az előszó mutatja, 1883 szeptember havában már be volt fejezve, sőt a népesebb statisztikát tárgyzó első füzet már 1882. évi december hó végén kapható volt, s

így nekem egymagának kellett az adatfeldolgozás mindazon nehézségeivel megküzdenem, melyek legyőzésénél a Láng által szerkesztett műnek a statisztikai hivatal volt segítségére, Földes pedig, kinek könyve csaknem két évvel később jelent meg, e nagy műben már földolgozva találta az adatokat. Nem akarom fölpanaszolni, mily véghetetlen sok fárasztó számműveletet kellett végezniem, hogy azon eredmények megállapítására jussak, melyekre a Láng-Jekelfalussy-féle munkában közlött rendszeres nagy tabellák vezetnek. Ilyen tabellákkal, bár mily nagyra becsüljem is azok értékét, könyvemet se didaktikai, se technikai szempontból meg nem tölthettem. Én érzem azt legjobban, hogy mennyivel egyszerűbb és könnyebb lett volna művem megírása, ha az Láng könyve után következik. Nemcsak az elismerés adóját róhattam volna le ez esetben e becses munka iránt, hanem számos esetben e mű érdekes és könnyen áttekinthető tabelláihoz fűzhettem volna következtetéseimet és utalhattam volna a mű kész tabelláira. A mint csakugyan meg is teszem azt jelenleg élő szóval a tanszéken, a hová, mint hű társamat, rendszeren el szoktam magammal vinni a Láng-Jekelfalussy-féle művet, hogy annak tabelláihoz fűzzem fejtegetéseimet és hogy e tabellákkal, valamint az ezek alapján készült érdekes térképekkel (kartogramokkal) megismertessem hallgatóimat. Ilyen tabellákat azonban egy tankönyv keretébe fölvenni nem lehet, már azért sem, mert a hallgatónak nemcsak olvasni, hanem tanulni is kell a statisztikát, s e célra csak a kész eredmények szolgálhatnak, a többit, számok helyett szóval kell elsajátítania.

Ezzel nem csak panaszomat, hanem egyúttal védelmem lényegét is elmondottam volna, ha Heltai úrnak még három oly megjegyzése nem volna művemre, melyek csak is félreértésen alapúlhatnak vagy egyéb irodalmi dolgozataim nem ismerésében lelik magyarázatukat.

Heltai úr ugyan is azzal vádol, hogy 1. nehezen érthető kifejezéseket alkalmazok, 2. hogy nagyon bőbeszédű vagyok, 3. hogy e körülmény a gondolkozás szabatosságának hiányára vezetett.

Alig hiszem, hogy Heltai úr azon néhány általa úgynevezett «metaphysikai kifejezésen» kívül, melyet a statisztika két főrészeinek megjelölésére alkalmazok, oly kifejezéseket, vagy írmodort találna művemben, mely «a nehezen érthető kifejezések alkalmazásában a tudományosság színét látná», sőt ellenkezőleg éppen azért vagyok sok helyen «bőbeszédű», hogy minél könnyebben érthetők legyenek fejtegetéseim. Azt a pár kifejezést a nép physisikai állapota és életfejlődéséről, igaz, rendszeresen és következetesen alkalmazom, a nép

«állandó» viszonyai helyett, melyek nem állandók és a «népmozgalom» helyett, melyek nem mozgalmat jelentenek a statisztikában. E két nagyon elterjedt kifejezést, melyek nemcsak hazai irodalmunkban, hanem a német, olasz és francia irodalomban is általánosan elvannak terjedve, erős meggyőződéseim szerint teljesen ki kellene törölni a statisztika szótárából, a minthogy az angol statisztikus nem is használja azokat. Nincs tudomány, mely a népet, mint egy nagy organikus egészet, mint egy nagy physikai testet oly módon szemléltethetné tudná tenni, mint a statisztika.

Nem anomalia-e tehát, hogy éppen azon tudomány, mely mintegy kísérletileg és analitice bizonyítja az organikus állameszme helyességét, az állam és nép organismusát, — használ oly kifejezéseket, melyek e fölfogással ellenkeznek?! Én, mint azt 10 év előtt *Bevetés az államtudományokba* cím alatt megjelent kis művem bizonyítja, egy állam népet egy nagy organikus egésznek tekintem, melynek növése a születések által, fogyása a halálozás által nem nevezhető a nép mozgalmának, mert az ennek organikus élete. A társadalmi szerződés tanával szemben, rendíthetlen híve levén az organikus állameszmének, nem használhatok a statisztikában olyan kifejezéseket, melyek ennek meg nem felelnek. Különben örömmel látom, hogy az organikus fölfogás mindinkább átmegy tudományos gondolkozásunk rendszerébe és ennek megfelelőleg már Láng és Föld is nem «anyagi műveltség», «szellemi műveltség» s efféle címekkel látják el műveik egyes részeit, hanem «a gazdasági élet», a «kulturalis és politikai élet» statisztikájáról beszélnek, tehát ép úgy, mint én az organismus fogalmát fejezik ki az «élet» szó által. A statisztika III-ik részét, melyet meg nem írtam, művemben én is ép úgy, mint a másik két szerző «a politikai élet statisztikájának» nevezem, mert folyton szem előtt kell tartanunk, hogy a statisztika tárgyát ma nem az államnevezetességek képezik, mint Achenwall idejében, hanem az organikusan fejlődő nép és annak élete.

A bőbeszédűség könyvemben csak látszólagos. Én ugyan is, mint művem címe is mutatja, első sorban a jogtanulók igényeihez kívántam könyvemet alkalmazni, e célnak megfelelőleg pedig vagy sokkal terjedelmesebbre kellett volna szabni könyvemet, vagy mellőzni kellett abból a nagyobb rendszeres statisztikai táblázatokat és így azok hiányát szavakkal pótolni. A választás nem tőlem függött. Én így is túl mentem azon korláton, melynek megtartására magam szerződésileg köteleztem és szenvedem az e szerződésesség miatt engem terhelő anyagi hátrányt. Már fönnebb említettem, hogy a

statisztikai oktatást mindenkor rendszeres statisztikai tabellákra igyekszem alapítani és így könyvemben előforduló fejtegetéseket is mindehhez ilyen rendszeres adatokra alapítottam, de mert a hosszabb és bonyolultabb tabellák mellőzvék művemben, az azokra alapított fejtegetések néha túlságosan részleteseknek látszanak. De ha az olvasó van annyi bizalommal a szerző iránt, hogy fölteszi róla, miszerint elegendő számú észleletekre alapítá megjegyzéseit, akkor a szó pótolja a tabellát és így éppen nem szapora vagy fölösleges.

Van mindazonáltal művemnek egy része, mely talán kelletnél hosszabb, mely fejtegetéseinek részletessége tekintetében nem áll arányban a mű többi részeivel, de egész őszinteséggel bevallom, hogy ez szándékosan történt. Heltai úr bizonyára tudni fogja, hogy ez a halálzási statistikára vonatkozó fejezet. De be is vallottam művemben egész őszintén, hogy e fejezet írásával több lebegett szemeim előtt, mint a statisztika pusztá tanítása. Azon közöny legyőzésére akartam e művem által hatni, melylyel nálunk a nagy halálzást még mindig tekintik, ép azért nem hallgattam el semmit, nem szépíttem semmit és belevontam e fejezet keretébe mindazt, a mit a tárgy természete megengedett és a mi szerény ítéletem szerint halálzási viszonyaink javítására jó hatással lehet. Nem szégyenlem bevallani, hogy művem e része, bizonyos hideg objectivitás körét átlépve, célzatos, tendentiosus hangon van írva, és ép azért bőbeszédűbb is a mű többi részeinél; de ha töredelmesen bevallom, hogy azon cél lebegett előttem, hogy talán ezáltal én s hozzájárulhatok egy porzemnyivel közegészségi állapotaink javításához, akkor bizonyára meg fogja bocsátani úgy Heltai úr, mint a nagy közönség ezt a hibámat, mely bizony nem a régi iskolához való ragaszkodásban leli magyarázatát.

Heltai úr csakugyan művem e részéből idézte a példát annak igazolására, hogy bőbeszédűségem itt-ott még a gondolat szabatoságának hiányát is eredményezte. Csakhogy idézete, melylyel ez állítását megerősíteni véli, egy magas fokú félreértésből származik, melyet csak úgy magyarázhatok meg magamnak, hogy Heltai úr, ki különben igen alapos tanulmányozója és megfigyelője újabb statisztikai és közgazdasági irodalmunknak, — mint ezt más tanulmányaiból is tapasztaltam. — művem e részében kissé fölületesen lapozgatott. Hiszen művem e részén ép úgy, mint más ily irányú tanulmányaimon, melyek egyike e folyóirat 1877-dik évfolyamában látott napvilágot, végig vonul azon erős hit, hogy az embernek és a társa-

dalomnak van módjában az emberi élettartamot meghosszabbítani, miért képezne tehát ez alól a katonaság kivételt?

Abból, hogy bizonyos foglalkozás ártalmas az egészségre, nem az következik, hogy arról le kell mondanunk, hanem, hogy mind azt, a mi a foglalkozás veszélyességét növelheti, a leggondosabban el kell távolítani és ezáltal a legártalmasabb foglalkozás hatását is egy alig észrevehető minimumra lehet szállítani. A katonaság halálozásának megfigyelése által szerzett tapasztalatok ugyanezt bizonyítják, s így értelmezve azon sorokat, melyeket Heltai úr a *Budapesti Szemle* június havi számában a 461. lapon művemből idézett, azokból úgy hiszem nem fog senki a gondolkozás szabatoságának hiányára következtetni, mert azokban, még úgy összeállítva, sincs ellentmondás, a hogy azt Heltai idézetében összefoglalva találjuk. Ha pedig ezenfelül azon végső eredményekre reflektált volna Heltai úr, a melyeket a többi között e szavakkal találhatott művemben összefoglalva: «Ha mindazon tényezők hosszú során végig tekintünk, melyek az emberi élet megrövidítésére befolyást látszanak gyakorolni, — akkor arról kell meggyőződnünk, hogy végeredményben még is az anyagi jólét és az egészség iránti állami és társulati gondoskodás mérvétől függ leginkább a halál pusztításainak való ellentállási képesség az egyesnél ép úgy, mint egész népeknek és nemzeteknél»; — ha mondom, ezen és más hason értelmű mondatokra reflektált volna, akkor bizonyára meggyőződött volna róla, hogy az általa idézett helyek nagyon is szabatosan hozzá illenek e végső következményekhez.

E fölvilágosító sorok által épen nem volt szándékom Heltai úr érdekes tanulmányának értékét lejjebb szállítani, hiszen ily félreértés nagyobb számú művek együttes áttekintésénél a leggondosabb figyelem mellett is megeshetik. Nem a sértett hiúság érzete vezetett e sorok megírására, hiszen akkor rögtön válaszoltam volna, hanem inkább azon körülmény, hogy előttem már másik két szerző tett észrevételeket saját műve védelmére és így hallgatásom, különösen e legutóbb említett megjegyzésre nézve, beismerésnek vétethetett volna.

Én is hivatkozhatnám ugyan a közelismerésre, melyben művem részesült, hiszen még az osztrák statisztikai hivatalnak egész Németországban elterjedt folyóirata is, — pedig nem vagyok dolgozó-társa, a legnagyobb elismeréssel szólott művemről. — Mindennek daczára jól esett azon — ha nem is föltétlen elismerés, melyben Heltai úr művemet részesíteni szíves volt. Csak megtisztelő lehetett rám nézve, ha épen a *Budapesti Szemle*-ben egy oly érde-

kes tanulmányban az én művem is a statisztikai irodalom legjobb újabb termékei közé foglaltatik, én ezért a tanulmány szerzőjének csak köszönettel tartozhatom és meg is ragagdom erre az alkalmat különösen azért, hogy a Földes-féle «stb.» statisztikusok nevében, mint ezek egyike megköszönjem azon megrovást, melyben az illető szerzőt szűkkeblűsége miatt, melyet három betűje — «s t b.» — által elárult, Heltai részesíteni szíves volt. Különben oly jeles szakférfiak neveinek elhallgatására szolgált ez a három betű, hogy azokkal közös sorsban részesülni, reám nézve csak dicsőség.

PISZTÓRY MÓR.

Hibaigazítás. A *Budapesti Szemle* 105. száma 373-ik lapján Szaloniki földrajzi fekvéséről nyomdahibából az van mondva, hogy e város az északi szélesség 40 fok 58 láb 47 hüvelyk s a Ferrótól számított keleti hosszúság 40 fok 36 láb 58 hüvelyk alatt fekszik; holott helyesen így kellene állania: «Szaloniki az északi szélesség 40 fok 58 első és 47 másodpercz, s a Ferrótól számított keleti hosszúság 40 fok 36 első és 58 másodpercz (illetve a szokásos jelzéssel: az északi szélesség $40^{\circ} 58' 47''$ s a Ferrótól számított keleti hosszúság $40^{\circ} 36' 58''$) alatt fekszik.

BÁRTFAY LÁSZLÓ ÉS NEJE.

Irodalomtörténetünk lapjai ma még oly hiányosak, hogy azok kiegészítésére, minden — időközönként fölmerülő — hiteles adatot megőrizni és ismertetni hazafias kötelességünk.

E czél lebegvén előttem is, örömmel ragadom meg az alkalmat, hogy Bártfay Lászlóné eddig ismeretlen albumát — melyet néhány hó előtt megszereznem sikerült — nemzeti irodalmunk művelőinek és barátainak bemutassam.

Tizenkét emléklapból áll e gyűjtemény, mely nem csupán kézirati érdekességnek tekinthető, hanem irodalomtörténeti belbecsétel is bír; mert lapjai csalhatatlan világot vetnek ama bizalmas baráti viszonyra, melyben nagy nevű íróik Bártfay Mauks Jozefinnel, illetve Bártfay Lászlóval állottak.

Ki volt Bártfay László, azt, — kivéve még elő kortársait és azokat, kik nemzeti irodalmunkkal behatóbban foglalkoznak — ma már csak igen kevesen tudják; legfőlebb annyit talán, hogy magyar író volt és meghalt.

Pedig ha a 20—30-as évek irodalmi működését figyelemmel átlapozzuk, gyakran találkozunk nevével, s habár mint író vagy költő nem is szerzett hervadhatatlan babérokat, de mint ember s mint nemzeti irodalmunk buzgó és fáradhatatlan munkása, mint jó hazafi s a tudományos körök egyik éltető eleme, fontos és kiváló szerepet töltött be.

Úgy jogi képzettsége, mint történelmi — főleg heraldikai — alapos ismeretei következtében a szakkörökben tekintélyként szerepelt, míg — minden föltűnni vágyást kizáró — szerénysége, csorbátlan hazafiassága, önzetlen nemes szíve és mindenkit lekötelező előzékeny modora kortársainak és szá-

zadunk irodalmi kitünőségeinek őszinte barátságát és szeretetét biztosíták számára.

Bártfay László (írói nevén Vándorfy) Felső-Vadászon született Abaújmegyében, 1797 május 6-dikán.¹⁾ Iskoláit Kassán végezvén, 1815-ben Zemplénmegyébe ment patvariára, majd 1817-ben királyi táblai jegyzővé esküdött föl, vagy jurátussá lett.

Hivatalos teendői mellett az egyetemet is szorgalmasan látogatta, s pontos jegyzeteket állítván össze Schwartzner Márton heraldikai előadásai után, eltökélt szándéka volt azokat megbővítve, magyar nyelven kiadni.

1819-ben titoknoka lett a gróf Károlyi-családnak, jogi tanulmányait azonban elfoglaltsága daczára sem szakítá felbe, mi több — szenvedélylyel csüggyén nemzeti irodalmunkon — szabad óráiban Tacitust is fordítgatá.

Ez időben ismerkedett meg Helmecezyvel, Horvát István, Kisfaludy Károly, Szemere Pál és Virághgal, kiknek barátsága mintegy útmutatóul szolgált a fogékony lelkű ifjú egész életpályáján. Két évvel később már Kazinczy Ferenczcel is levelezni kezdett, s őt az 1822-dik év tavaszán Szephalmon föl is keresvén, hozzá írta a *Tavaszban* című meleg hangú sonettjét.²⁾

Költői hajlamai mellett is folytatá megkezdett jogi pályáját. 1823-ban már ügyvéddé is fölesküdt; daczára ennek, s több oldalról való elfoglaltságának, költői szenvedélye sem hagyta őt pihenni, szabad óráiban szorgalmasan dolgoztatott történelmi jegyzetein, színműveket fordítgatott és írt, úgyszintén költeményeket is, melyek közül még ugyanazon évben meg is jelentek *Barátomnak* és *Barátnémnek* című sonettjei.³⁾

Mind három sonettből lelkének igaz melege sugárzik

¹⁾ Lásd Kazinczy Ferencz jegyzeteit a magyar tudományos Akadémia levéltárában, s ez alapon a magyar tudományos akadémiai *Almanach* 1863-dik évi folyamának 290., 291. lapjait, valamint Moe-nich Károly *Magyar írók névtárát*.

Nem 1792-ben született tehát, mint azt Danielik és Ferenczy, *Magyar írók életrajz-gyűjteménye*, vagy 1795-ben, mint azt a *Közhasznú ismeretek tára* tévesen írja.

²⁾ Lásd Kisfaludy K. *Auróraja* 1822-diki folyamának 67. lapját.

³⁾ Lásd Kisfaludy K. *Auróraja* 1823-diki folyamának 94. és 152. lapjait.

vissza, s azon keresetlenség, melylyel — az időben szereplő költőink verseiben — oly ritkán találkozhatunk.

Az *Auróra* 1826-diki folyamában már saját neve alatt közlé *Királyi fény és kegyelmesség* című történeti rajzát. Ez időtájban ismerkedett meg Bajzával, Kölcseyvel, Toldy (Schedel), Vörösmarty és Zádorral, s ez időtől kezdve, háza valódi gyűlhelyévé vált szépirodalmunk akkori vezérei- és tekintélyeinek. Kölcseyvel szoros baráti viszonyban volt; ez többször szállott hozzá, ha Pestre jött. «Elbeszéltem otthon kevélykedő örömmel a köszönhetetlen jóságot, a melylyel szeretetre méltó Josephined és te velem bántatok» — írja Kölcsey Nagy-Károlyból 1831 márczius 11-én Bárfaynak, a kivel 1830—1838 levelezésben állott.*)

Kisebb dolgozatait az 1817-ben megindított *Tudományos Gyűjteményben* tette közzé; Bárfay előtt azonban már éveken át sokkal komolyabb, nagyobb és nemesebb cél lebegett, mint az, hogy irodalmunkat talán egy egész kötetnyi szellemes versfüzérrel gazdagítsa, terve a szépirodalom egy újabb csarnokának fölállítása és megalkotása volt.

S íme 1830-ban az eszme testet öltött, s ismert tíz társának támogatása mellett — saját kis otthonában, lakásán — alakult meg a ma is virágzó Kisfaludy-társaság.

Bárfaynak ezen — tisztán nemzeti irodalmunk emelését célzó — hazafias és sikeres munkássága méltánylásául őt a magyar tudományos akadémia történelmi osztálya 1831 február 17-dikén levelező taggá választotta meg, míg az ezt követő évben november 15-dikén az igazgatóság által pénztári ellenőrré neveztetett ki.

Ez évben írta meg Csongrád megye megbízásából az országos bizottság munkálatára vonatkozó terjedelmes és alapos véleményét *In re literaria et educationali* cím alatt, mely Csongrád megye által, követői számára, utasításul is használtatott.

Ily sokoldalú elfoglaltsága mellett sem szűnt meg azonban folytatni — szépirodalmunk fáradhatatlan előharczosa — előbb megkezdett műveit, s habár az akadémiához intézett és önéletírását tartalmazó levelében szokott szerénységgel úgy nyilatkozik is írói pályájáról, hogy arról nincs mit mondania, mégis beismeri, hogy szabad óráiban olykor

*) *Kölcsey Ferencz minden munkái.* Kiadja Toldy F. Pest, 1861. VIII. k. 185—288.

fordítgatott, hogy írt több apróságot, novellát, sőt néhány vígjátékot is, mindezt azonban nem a nyilvánosság számára, hanem csupán saját szórakoztatására. Mind e kéziratának nagy része az 1838-ki árvízkor elpusztult.

Fontosabbak voltak ezeknél úti rajzai, valamint jogi és történelmi dolgozatai, melyeket azonban becses heraldikai gyűjteményével együtt teljesen megsemmisített a fővárosunkat oly gyászosan sújtó 1838-diki árvíz.

Bártfay jellemzésére érdekesnek vélem fölemlíteni itt azon megbízható forrásból¹⁾ nyert adatot, hogy midőn az árvíz-veszély jeleztetett, ő saját-kezüleg csomagolta össze és sietett megmenteni a gróf Károlyi családnak reá bízott gazdag és a családra nézve fontos levéltárát, míg saját dolgozatait (ezek között Tacitus *Agricolájának* próbafordítását is), és nagybecsű heraldikai gyűjteményét, valamint éveken át annyi anyagi áldozattal összegyűjtött és oly szakértelemmel rendezett okirattárát, visszahagyta a megsemmisülésnek.

Mily szoros baráti viszonyban állott Bártfay Bajzával, Guzmics, Helmeczy, Kazinczy Ferencz, Kisfaludy Károly, Kiss János, Szemere, Toldy és Vörösmartyval, azt Kazinczy-nak ismert levelei eléggé bizonyítják;²⁾ legvilágosabban igazolják ezt azonban a közvetlenül hozzá és nejehez írt levelek, melyek a *Kazinczy Ferencz levelezése Kisfaludy Károlylyal és ennek körével* cím alatt Pesten 1860-ban megjelent gyűjteménynek V. szakaszát képezik. E levelek méltán képezhetik Bártfay László koszorúját, mert Kazinczy mindenik sora míg egyrészt Bártfay szerénységéről, előzékeny modoráról és áldozatkészségéről, valamint jellemzilárdságáról és önzetlen nemes szívéről tanúskodik, másrészt igazolják e levelek Bártfaynak sokoldalú és alapos képzettségét is, mert Kazinczy többféle ügyben és több ízben bizalmasan kéri véleményét és tanácsát.

Hogy pedig Bártfaynének mily igaz tisztelője volt Kazinczy, s mily baráti szeretettel, sőt mondhatni áhitattal viseltetett iránta, annak igazolásául szóljanak az eredeti levelek némely töredékei:

¹⁾ Tóth Lőrincz, hétszemélynök úr.

²⁾ Lásd *Kazinczy levelei Kiss Júnoshoz*, II. kötet 307., 308. és 362. lapjait; valamint *Kazinczy levelei Guzmicshoz*, 93., 204. és 214. lapjait; és *Kazinczy levelezése Kisfaludy Károlylyal és ennek körével*. Előszó XIV., szöveg 52., 265. 296. lapjait.

I. Széphalom, 1826 augusztus 26-dikán Bártfay Lászlónak Kazinczy Ferencz szíves idvezletét. Tisztelt kedves barátom!

. Engedd mondanom, hogy barátnétok és barátotok velem együtt minden órában emlegetnek, barátnénk bánattal, hogy Te ötet oly társától fosztád meg, kit tizenhat esztendő olta elhülés és vett vagy adott bántás nélkül szeretett; én pedig örvendve, hogy a Sors ismét együvé hoza két lelket, kik egymást megérdemlették.¹⁾

Majd ugyan e levél zársoraiban :²⁾

«Sophie³⁾ testvériesen csókolja csudált, szeretett barátnéját, én magadat és barátnéd kezét.

II. Széphalom, 1828 január 8-dikán. Tisztelt kedves barátom!

. Ajánlj tiszteletre méltó hölgyed megbecsülhetetlen kegyeibe.⁴⁾

III. Széphalom, 1828 november 3-dikán (Bártfay Lászlónéhoz.)

Meine gnädige Frau! Meine innigste Verehrung, meinen wärmsten Handkuss. Ich bin bald bei Ihnen, Sophie, Genie, Emil, Antonin⁵⁾ schliessen sich mir bei. Thalie ist in Berettó. Leiden Sie nicht zu viel um mich. Es wird besser, oder ich versinke. Ich bin auf dem Scheideweg. Gottes Rathschläge sind unergründlich; Pflicht ist es immer Sie zu verehren.⁶⁾

IV. Széphalom, 1829 november 5-dikén. Tisztelt kedves barátom!

. «Óhajtom, hogy ez éreztesse a maga jóltevő erejét a

¹⁾ Lásd Kazinczy levelezése Kisfaludy Károlylyal és ennek közevel, a 265. lapon.

²⁾ Lásd ugyanott, a 268. lapon.

³⁾ Kazinczy Fer. és neje, gróf Török Lajos leánya s unokája gróf Török József volt referendariusnak, majd utóbb a szepesi kamara elnökének.

⁴⁾ Lásd ugyanott, a 270. lapon.

⁵⁾ Neje és gyermekei.

⁶⁾ Lásd ugyanott, a 274. lapon.

tiszteletre legmértőbb asszony körül, kinek kezét a legszentebb hűséggel csókolom.¹⁾

Ha Kazinczy a fővárosba jött, hónapokon át is vendége volt Bártfaynak s levelében hálásan mond köszönetet a szíves fogadtatásért.²⁾

V. Széphalom, den 26-ten Juli 1831 (Bártfay László-néhoz).

Meine gnädige Frau!

.
.
.
Leben Sie wohl, meine gnädige Frau, Sie und ihr von mir heilig geliebter Gemahl. Ich hoffe dass wir im Leben bleiben,³⁾ doch sollte Gott uns auch Tod ausgesprochen haben, so bleibe ich bis zum letzten Lebenshauch ihr dankbarer Verehrer.⁴⁾

Érdekes végül, Kazinczynak Újhelyből 1826 márczius 7-dikén keltezett s Vékey Károlyhoz írt levele is, melyben ezeket írja :

«Édes barátom! Az, a kit az úr még inkább csudál mint én, mert gyakrabban látván, inkább csudálhatja,⁵⁾ az úrnak négy darab ifjú kerti fát fog adni, hogy nekem hozza el. Méltóztassék gonddal lenni rájuk, hogy gyökereit a tavaszi szél ki ne szárazszsa. A fák emlékeztetni fognak mindig, kitől vevém.»⁶⁾

És ime e fákat ülteté Kazinczy kertjének azon helyére, melyet sírjául tűzött ki.

Az itt elősoroltak legnagyobb része — miként hivatkozásaim is mutatják — nem új ugyan, midőn azonban elhatározám, hogy Bártfay Lászlónénak érdekes és még eddig teljesen ismeretlen emlék-albumát közölni fogom, szükségesnek véltem Bártfaynak és nejének jellemzésére fölfrissíteni és összefoglalni egy keretbe a már ismert adatokat is, s így

1) Lásd ugyanott, a 283. lapon.

2) Lásd levelét ugyanott, a 301. lapon.

3) E levelében részletesen írja le Kazinczy az akkor uralgó cholera-járványt, és azért német nyelven, mert e század elején legműveltebb asszonyaink sem bírtak kellő jártassággal a magyar helyesírásban s így inkább francziául és németül leveleztek.

4) Lásd ugyanott, a 308. lapon.

5) Értsd: Bártfay Lászlónét.

6) Lásd ugyanott a 321. lapon.

Bártfaynak az eddigieknél sokkal teljesebb életrajzát mutatni be nemzeti irodalmunk barátainak.

Most hadd közöljem *Bártfay Lászlóné emlék-albumát* :

1.

Wenn wir jeden Augenblick an die Vergänglichkeit alles dessen, was uns umgibt, erinnert werden; — wenn die Ideale unserer Jugend, «die einst das trunkne Herz geschwellt», nach und nach wie Traumbilder zerfliessen: so tröstet und stärket uns das Bewusstseyn, dass es doch in unserer Macht steht, auch etwas Unvergängliches fest zu halten, indem wir das heilige Feuer der Freundschaft in unseren Herzen nicht erkalten lassen, sondern es sorgsam pflegen und bewahren. Dass wir diess können, ist eine Bürgschaft mehr für die Unsterblichkeit des menschlichen Geistes. Pesth, am 5. Juni 1844.

Dies zur Erinnerung an Ihren aufrichtigen Verehrer

Samuel Fabriczy.

2.

Ha van erény földön s van díj számodra, szelidség!

S szivbeli jósnak van becse ember előtt,

Úgy te, nemes hölgy, boldog vagy, sőt emberi kéjen

Túl, boldogságod csak magad által erős:

Isteneid neked áldozatidra önérzetet adtak,

Drágábbat kincsnél, anyagi műveidét.

Pest, október 10-én 1836.

Vörösmarty Mihály.

3.

Az élet tett nélkül csak növényi lét. Napjaink minő érzések s indulatok közt telnek, az csak azt határozza el, hogy gyom vagy gabona, illatozó virág vagy émelygős szagú burjánként tenyészünk-e? de e tenyészést életté, csak munkásság s kötelesség-szülte tettek méltatják. Ki oly étellel szántsándékkal hágy fel, s munkátlanságban tesped, az öngyilkosa erkölcsi létének. Ki munkás élettől el van zárva, azt erőszak gyilkolta meg. Amaz halotti tisztességet s emléket sem érdemel, sem nyer; ez önmaga emléke egykori létének, s mint emlék jelen s jövő korra is hathat.

Pesten, július 9-dikén 1837.

Wesselényi Miklós.

4.

Ha fordítsz egyet előre és egyet hátra: nagy férfiakra találsz. És én közöttük úgy állok, mint két sziklaszál között egy kövecs. De nagy és kicsiny gyakorta összejönnek egy pontban; ime itt az irántadi tiszteletben.

Pest, január 4-dikén 1841.

Sárváry Ferencz.

5.

Tiszta öntudat, nyugtató önérzet, s a nemes lelkűek rokon érzelmei legszebb, legbiztosabb támaszok a sorsnak bármely csapásai ellen.

Pest, márczius 31-dikén 1839.

Deák Ferencz.

6.

Baráti gyermekhála emléke gyanánt:
Gyermek-hála, kicsiny hála,
De nincs forróbb, szentebb nála!
Pesten, szeptember 1-jén 1848.

Szemere Pál.

7.

Az egyénnek élete nem egyéb egy járuléknál az emberi nem életé nyilatkozatához.

Sokat nyújt az egyik, keveset a másik; — de valamint nagyobb mint emberi senkitől sem kerülhet, úgy viszont senki sem kisebb, mint egy ember, ha őt az asszony szülte.

A férfi kigondol és előállít, a nő táplál, nevel és megőriz, — e kettő végzésszabta vonzalmában rejlik az emberi nem élete.

Csupán azon korszak boldog, melynek férfiai olyakat gondolnak ki és állítanak elő, miket annak asszonyai szívesen és hő készséggel nevelhessenek, táplálhassanak és megőrizhessenek, — mert ha igaz, hogy nem tarthat soká, csak az, mi a férfiúi ész műhelyében kalapácsolatott aczéllá, úgy igaz az is, hogy boldogság eszköze nem lehet semmi, mit az asszony használni nem akar, s mit a női érzés eltaszít magától.

Pesten, april 26-dikán 1844.

Deseffy Marczel.

8.

Politikai harczok közepett meghasonlanak rokonok és barátok. Mi szomszédságban egymás mellett, folytonos gondolat- és érzeménycserében éltük le az 1848 és 49-ki éveket, s e rettentő időszak nem gyöngíté, sőt föloldhatatlanná fűzé azon tiszteletteljes barátságot, melyel mindenkor lekötelezve érzém magamat. És most, midőn hazánk fölött még mindig borús fellegek tornyosúlnak, mindketten az aggasztó sötétségből vallásos érzeménnyel pillantunk ég felé, azon rendületlen hittel, hogy a menny és föld mindenható ura e borít végre hazánk és az emberiség javára, derüre változtatja.

Pest, april 9-dikén 1850.

Szontagh Gusztáv.

.9.

Wie? keine Hoffnung? Oh sieh doch! Ueber der Lava des Aetna
 Bauet nach kurzem Schreck sich die Idylle ihr Haus! —
 So aus den brandenden Wogen der Zeit, dem erschütterndem Weltsturm'
 Findet zur rettenden Bucht sicher das menschliche Herz! —
 Pest, am 3-ten September 1848.

Eduard Steisch.

10.

Kecsegtető az utasnak kalandos élete, de fájdalmas a távozás
 percze, a megválás hazájától s azoktól, kikhez a barátság, tisztelet,
 hála és rokonérzés erős kötelékei csatolják.
 Pest, april 17-dikén 1852.

Lukács Mórícz.

11.

Kluge Selbstliebe ist der alleinige Urquell aller Tugend; was
 nicht aus diesem Borne quillt, ist Thorheit, ist Verblendung. — So
 muss es seyn, so lehrt es des Jahrhunderts grösster Weise: Jeremias
 Bentham lehrt's!

Auch dein Leben, Josephine, wäre denn ein gut ausgeführtes
 Rechnungs-Beispiel blos? — Nichts weiter!

Vollende duldend, vollende handelnd deine Bahn, bezeichnet
 von der heiligen Stimme, vereint mit deinem selbstverübten innigen
 Gefühle. In deiner Einfachheit, in deiner Reinheit strafst du jene
 Krämer-Weisheit faktisch Lügen!

Nächst Üllő, auf dem Reise-Wagen, den 15-ten April 1835.

Klauzál.

12.

Nehéz midőn parancsolják
 Nyomban elmével birni,
 S az embert bármint unszolják,
 Szépet avagy jót írni;
 De régi jó barátnéknak
 Kit szívünk eszünkbe tart,
 Egy kegyes olvasónéknak
 Tollam szolgálni akart;
 S bár valahogy csak szálldogál
 Az ősz galamb tolla még,
 De ma már az többé nem száll,
 Soha oly fent, miként rég.

Pesten, szeptember 18-dikán 1835.

Desewffy Pipsz (József).

Ez album is mutatja, hogy kik látogatták a Bártfay-házat. Valóban 1826—1846 a Bártfay-estélyeken nem egy irodalmi és politikai kitűnőség jelent meg. Mintegy társadalmi központjai voltak az Aurora- és Athenæum-kör íróinak. «Bártfay neje volt azon őrszellem, a ki e szép kör érzései és termékenysége fölött észrevétlenül s mindig nemesítőleg lebegett».*)

Bártfay László meghalt 1858 május 12-dikén, özvegye pedig 1860 július 17-dikén. Áldás emlékökre!

ÁGOSTON JÓZSEF.

*) Toldy F. *Irodalmi társasköreink emlékezete. Budapesti Szemle* VIII.

RANKE VILÁGTÖRTÉNELME.

Második és utolsó közlemény. *)

IV.

Ha az arabok támadása a frank birodalom ellen oly körülmények között következett volna be, mint Tarik és Muza betörése Spanyolországba, a frankok is valószínűleg ép úgy elbuktak volna, mint a nyugati góthok. A frank állapotok a spanyolországitól főképen abban különböztek, hogy a frankok egy szilárd központ köré kezdettek tömörülni, mi a góthoknál hiányzott. A hatalmasan elönyomuló ellenséggel szemben a meroving királyság sem lett volna képes tartós ellenállást fejteni ki, tekintve a viszályokat, melyekbe ez a birodalom megosztása miatt részint önmagával, részint a hatalmas főurakkal jutott. De e küzdelmekben egy hatalom emelkedett föl, mely minden erőt egyesített s képes volt az arabokkal megmérkőzni. Ez esemény főképen azon viszonynak volt következménye, mely a királyok és az udvarnagyk között kifejlődött.

Már a keleti góthoknál találkozunk udvarnagykokkal, de nagy jelentőségre e hivatal a frankoknál emelkedett. Az udvarnagyk volt főudvarmester és egyszersmind — ha szabad e kifejezéssel elni — kormányzó miniszter. Az idő folyamában bekövetkezett, hogy e méltóság nem annyira a királytól függött, kit pedig közvetlenül képviselt, hanem a főnemességtől. E viszony először Burgundban fejlődött ki, hol a főne-

*) Az első közleményt lásd a *Budapesti Szemle* 106-ik számában.

messég bizonyos jogot formált a méltóságra, leghatározottabban pedig Austrasiában, hol az arisztokratia a királyi hatalom részesévé emelkedett föl s hol az udvarnagyi méltóság egy családnál maradt. Ezek az Arnulfingok, kiktől a Karolingok eredtek.

De mielőtt a Karolingok mindenható udvarnagyokká emelkedtek föl a frank birodalomnak nehéz belküzdelmeket kellett kiállani. A VII. század első felében a Merovingok váltakozó küzdelmet vívtak az austrasiai és burgund arisztokrátiával. Végzeteljes fordulatot jelez e küzdelemben Childerich király bukása, ki miután a meroving királyságot az arisztokrátiával ellentétben még egyszer a hatalom központjává tette, ellenfelei által orozva meggyilkoltatott. Ez esemény a legsúlyosabb csapás volt, mi a Merovingeket és a királyságot sújthatta; mert e király az utolsó hatalmas és erőteljes meroving uralkodó volt s nem akadt utóda, ki őt pótolhatta volna. A tartományi ellentétek által előidézett zavaros küzdelemben a neustriai udvarnagyi Ebroin, emelkedett uralkodó állásra. Ebroin a frankok ösztörténelmére azzal vált nevezetessé, hogy kísérletet tett a legfőbb hatalmat Neustriában fölújítani és azt a birodalom más két tartományára, Austrasiára és Burgundra is kiterjeszteni. De ő az udvarnagyi méltóságot nem a királysággal ellentétben nyerte el, mint az Arnulfingok; föltétlenül ragaszkodott a királysághoz, a honnan hatalma eredt s mely nélkül mitsem tehetett.

Nem lehet tehát állítani, hogy a frank birodalom belviszályait a királyság és az udvarnagyi méltóság összeütközései idézték volna elő. Ellenkezőleg Ebroin miniszteri minőségében föltétlenül csatlakozott a királyhoz, mi őt oly erőssé tette, hogy ellenségein győzedelmeskedhetett. A főnforgó ellentét inkább a birodalmai részek függetlenségi törekvésén nyugodott, mi az udvarnagyi és a királyi egyesült hatalmával összeütközésbe jött. A burgundok ellentéte Leodegarius püspökben, az austrasiaiaké az arnulfing hercegekben Márton és Pippinben tűnik fel. Ebroin mindeniket legyőzte s hatalmas állásra emelkedett, de a pártok sokkal izgatottabbak voltak, hogysen őt megtűrhették volna. Mint előbb Childerich, úgy most Ebroin is a hatalom birtokában meggyilkoltatott. E tény a frank birodalom állapotára döntő hatású volt. Childerich után nem állott elő több tevékeny király és Ebroin volt az

utolsó mindenható majordomus Neustriában. A birodalom összes ereje az Arnulfingok utódai köré, Austrasiába csoportosult.

Az Ebroin halálával bekövetkezett zavarban Austrasia örökös hercege és udvarnagya Heristal, vagy mint Ranke nevezi a középső Pippin, nyújtotta ki kezét a legfőbb hatalom után, és Testry mellett 687-ben a neustriai király és udvarnagya fölött elhatározó győzelmet vívott ki. Az ütközet fontossága abban állott, hogy ez által a birodalomban a legfelső tekintélyt az austrasi herceg nyerte el, kinek hatalma nem a király adományán, hanem háza régi tekintélyén nyugodott. Pippin alatt Austrasia felsősége a birodalom más két része fölött kétségtelen ténynyé vált; de ez még nem volt közvetlen uralom s mivel az udvarnagyi hivatal Neustriában és Burgundban is fönmaradott, Pippin uralma a frank birodalom egységére a jövőben semmi kezességet nem nyújtott.

Halálával 714-ben újra fölgyúlt a küzdelem Austrasia és Neustria között s bár az akkori időben keveset törődtek vele, e belviszály nemcsak a frank birodalomra, de az egész világra végtelen fontosságú volt, mert épen akkor omlott össze a nyugati góth birodalom s az arabok már átlépték a Pyreneket. E válságos pillanatban jelent meg egy fiatal ember Austrasiában, ki a frank birodalmat s ezzel egész nyugatot a veszélytől megmentette.

E férfi Pippin fiatalabb fiainak egyike, Martell Károly volt. Nehéz küzdelmek után előbb Austrasiában, majd Neustriában is kezebe kerítette a hatalmat, de elismerte a neustriai árnyékkirályt Chilpericht, mert uralkodó állását csak a királyi tekintély fölhasználásával tarthatta fön. Austrasia felsősége a birodalom többi részei fölött újra ténynyé vált. Martell Károly atyjának állását nemcsak visszahódította, hanem annyiban ki is szélesítette, hogy Neustriában is közvetlenül parancsolt.

Mint atyja Pippin, úgy ő sem sokat törődött a Loire-on túl fekvő tartományokkal, hanem egész figyelmét Germania azon vidékei felé fordította, melyek az általános műveltség körén kívül estek. A német törzsek belső Germaniában még a múlt idők vallási hagyományaihoz ragaszkodtak. Összekötésök a frank birodalommal még sem idézte elő megtérésöket, bár az ir hittérítők minden ponton előrenyomultak.

Az austrasiai fejedelmek hatalma a hittérítéssel szövetségben állott. A térítés előhaladása azon eredményektől függött, melyeket e fejedelmek a pogány germán törzsekkel szemben fegyverrel kivívtak. Mindenik határtartományban Martell Károly uralma kétes maradott mindaddig, míg a kereszténység uralma bizonytalan volt. Ez utóbbinak megszilárdítására sokat tett az, hogy az ir szerzetesek mellett az angolszász hittérítők belső Germánia, Hessen és Thüringia megtérítésére vállalkoztak. E hittérítésnek kettős jelentősége a Rómával és az austrasiai hercegekkel való összeköttetésben rejlett. Ez utóbbi tekintetben hibaúl rótták föl Martell Károlynak, hogy Bonifácért nem tett többet; de e vád nem méltányos. Tényleg Martell Károly a föltétlenül szükségest megtette. A szászok és friesek fölött kivívt győzelmeinek tulajdonítható, hogy Bonifác Germánia belsejében egyházakat és kolostorokat alapíthatott. Az előkelő benszülöttek, kik a Karolingok pártjára léptek, melegen fölkarolták a hittérítés ügyét. A politikai és vallási érdekek közreműködtek Germánia bizonyos fokú egységének megteremtésére s minthogy az egység létrehozója a frank birodalom fölött is uralkodott, épen akkor, midőn minden szétbomlani látszott, megalakult a frank birodalom hatalma. És örökre emlékezetes marad, hogy ez épen azon pillanatban történt, midőn az arab világhuralom egész nyugatot fenyegette. Németország megtérítését nemcsak a vallás szempontjából kell méltányolni. Világtörténelmi szükségesség volt, hogy az izlammal szemben, mely még mindig előrenyomúlt, az európai continensen ellensúly alapítassék. Bonifác jól tudta, mi történt Spanyolországban s az általa vezetett hittérítés legtöbbet tett arra, hogy az Galliában és Germániában ne ismétlődjék. A fejedelem és udvarnagy, kihez csatlakozott, hivatva volt ez általános küzdelemben a legnehezebb próbát állani ki.

Martell Károly e próbát fényesen kiállotta; poitiersi döntő győzelme örökre véget vetett az arabok nyugati támadásainak. Vitéz fegyvertények mindig bámulatot keltenek föl, de világtörténelmi fontosságra csak akkor emelkednek, ha megfelelnek a népek és az emberi nem nagy érdekeinek. Ilyenről van itt szó. Az ellentállásra, melyet eddig Konstantinápoly és Dél-Gallia az arabokkal szemben kifejtettek, Martell Károly föltette a koronát, midőn az arabokat Galliából

kiüzte, mely ország általa egy új vallás-politikai alakulás központja lett.

Martell Károly nem alapított új birodalmat, de egy szétbomlással fenyegetőt összetartott, újra éltetett és megerősített. Nem maradt ránk jellemének ábrázolása, de növekvő érdekek kísérjük első föllépésétől kezdve azon pillanatig, midőn a frank birodalom elismert feje és Nyugat-Európa nagy embere lett. Életének minden évét hadi vállalatok jelzik, a győzhetetlen hadvezér egyik fenyegetett ponttól a másikhöz sietett. Csak elte utolsó évében nem viselt háborút. Ekkor a frankokat maga köré gyűjtötte s velök a birodalmat megosztotta két nagy fia között. Az idősebbnek a Karlmannnak Austrasiát, Alemanniát és Thüringiát, a másiknak, Pippinnek Neustriát, Burgundot és Provençeot adta. Az elsőt Németország, a másodikat Franciaország alapjának tekinthetjük.

V.

Ha meggondoljuk, hogy Isauriai Leó császár nagyban és egészben ugyanazon ügyért küzdött déli Európában és a Középtengeren, mint Martell Károly Galliában, továbbá, hogy a pápa előtt már egyházi állása miatt kívánatos volt az izlam távoltartása Itáliától, lehetetlen azon gondolatra nem jönni, hogy a három hatalom kölcsönös egyetértése a szaraczenok ellen folytatott küzdelemre végtelenül előnyös lett volna. De ez nem felelt volna meg sem a frank birodalom önálló fölemelkedésének, mely fölött a keletrómaiak még mindig bizonyos felsőségi jogot bírni véltek, sem talán a keletrómai birodalom helyzetének, mely helyi önvédelemre volt utalva. Legfőbb akadályát az egyesülésnek azonban a konstantinápolyi császárság és a római pápaság között kitört küzdelem képezte, melyben kibékülésre nem lehetett gondolni. Az ellentét a megelőző században lassankint fejlődött ki, de hiba volna ezt a pápák nagyravágásának tulajdonítani. A nagy tények az általános világesemények összeütközésében mennek vegbe, mindenkor az adott helyzet szerint. A görög-római birodalom belbékéje a római pápa és az imperatorok egyetértésén nyugodott, Damasus pápa és Theodosius császár egyet-

értése alapította meg a görög-római catholicismust. Még erősebbé és nélkülözhetlenebbé lett ez összeköttetés a longobárdok betörése után, kik egyformán ellenségei voltak a császárnak és a katolikus vallásnak. Egyházi természetű viszály a két hatalom között a Heraclius dynastiája alatt merült föl először. Okot erre a monotheleta kérdés adott, IV. János pápa kijelentette, hogy Pyrrhus konstantinápolyi patriarcha monotheleta iratai egész nyugatot nyugtalanítják. Lényegében itt két különböző egyházpolitikai elv ütközött össze.

A monotheleta tanok a mohamedánokkal való összeütközésekből eredtek, de Rómát és nyugatot az izlam kevéssé vagy epen nem érintette. Itt a két természet kétségbe nem vont tana képezte az általános hitvallást. II. Constans nem volt buzgó monotheleta s miután a kelet és nyugat között szoros összeköttetésre törekedett, megtiltott minden nyilvános vitatkozást e tan fölött. Különösen szívére kötötte ezt I. Márton pápának s midőn a pápa nem engedett, úgy bánt vele, mint a byzanci udvar az engedetlen püspökökkel banni szokott.

A kor nagy kérdése a hatalom egysége vagy megosztása fölött, melyet az izlam az egység javára döntött el, a pápaság és császárság viszonyában is előtérbe kezdett lépni.

A császár hatalma még korlátlan volt. Parancsára a pápa a taurusi Chersonesbe száműzetett. E körülmény figyelmeztette a pápai széket, hogy hasonló erőszakosságok ellen biztosságról gondoskodjék.

A vallási vitában végre is a szent szék aratott győzelmet; a későbbi császárok, az arabok által szorongatva, a jó viszonyt Rómával helyreállítani igyekeztek s többnyire lemondottak a monotheleta tanról. De azért a régi viszony Róma és Konstantinápoly között helyre nem állott; mindkét részről a kölcsönös függetlenség tendenciái nyilvánultak.

Kiváló képviselője e tendenciának Rómában II. Gergely, ki 715-ben emeltetett a pápai székre a nélkül, hogy az ingadozó római császárság beleegyezése megkerdeztetett volna. Jól ismerte a pápa a byzanci udvar gyöngeségét. Ehhez járult, hogy a szaraczén áramlattal ellentétben egész nyugat föltűnő vonzalmat mutatott a szent szék iránt. Angolszász királyok zarándokoltak Rómába. Megjelent itt Wynfreth — később Bonifác — hogy a római egyház szervezetét megis-

merje. II. Gergely egy pillanatig kelet és nyugat fölött uralkodó egyházi befolyás birtokában hihette magát.

Ekkor lepte meg Leo császár föllépése a képek tisztelete ellen. A képtisztelet eltörlése közeledés volt az istenség föltétlen egységének eszméjéhez, melyen az izlam nyugodott.

Hogy a képtisztelet a monotheismus eszméjével összeegyeztethető volna, azt már régen kétségbe vonták. Nem kellett-e Leónak azon gondolatra jönni, hogy a képtisztelet eltörlése által véget vethet a keresztyénség és az izlam elvi ellentétének? Azoknak is eleget remélt tenni, kik a zsidó fölfogás szerint az izlam felé hajoltak. Azt remélte, hogy még a konstantinápolyi patriarchát is közreműködésre bírhatja. De a patriarcha kezdetben határozottan ellenszegült; emlékeztette a császárt koronázási ígéretére, hogy egyházi ügyekben nem fog újítani.

Azonban a császár úgy vélekedett, hogy ez nem képez akadályt; sőt császári tekintélyének apostoli jelleménél fogva kötelessége a tévhitnek ellentállani. 726-ban egy rendelettel korlátozta a képtiszteletet s nemsokára egy másikkal egészen eltörölte.

A császárság úgy az istenfogalom egységében, mint a hatalom egységében az izlamhoz közeledett. Nem jogszerűen neveztek Leót az arab eszmék barátjának. Lehetetlen félreismerni a gondolatmenet nagyszerűségét; császári és philosophiai volt, egyformán számítva benn engedelmességre, kifelé ellentállásra, de hogy a keresztyén eszméknek megfelelő lett volna, a fölött már lehet vitatkozni.

Leo meg akarta czáfolni a keresztyénség ellen emelt vádakot, a sokistenségre és a bálványimádásra vonatkozólag és a lelki és világi hatalmat egy kézben akarta egyesíteni. Mindkettőt meg lehetett kísérteni keleten, nyugaton e törekvés még nagyobb ellenmondást keltett föl, mint egykor a monotheleta tan. II. Gergely pápa elvetette még azon eszmét is, hogy ez ügyben zsinat üljön össze.

Midőn e viszály közben II. Gergely elhalt, a római nép önhatalmúlag csaknem erőszakkal emelt utódot a pápai székre. III. Gergely volt, ki e szerint a lázadás egy nemében a császár ellen emelkedett a pápaságra.

III. Gergely első tényeinek egyike volt, hogy 731 végére zsinatot hívott Rómába, mely az egyház egységéből kitaszti-

totta mindazokat, kik az egyházi képek hagyományos tisztelete ellen istentkáromló módon lépnek föl. E végzésben hadizenet rejlett s így fogta föl azt Leo is. Hogy a lázadást csírájában elfojtsa, nagyszámú hajóhadat küldött Itália ellen.

Ha meggondoljuk, hogy éppen ez évben Abderrahman a Pyreneken át Galliába nyomult, lehetetlen e két esemény összetalálkozásában föl nem ismerni a világ nagy ügyeinek egyik válságos pillanatát. Mert midőn Gallia a bukás szélén állott, Itáliát is elnyomta volna a császár túlnyomó ereje, annyival inkább, mert itt csak a régi viszony helyreállítása forgott fön. A byzanci hajóhadat egy vihar összetörte ugyan, de az aggodalom fönmaradott, hogy e kísérletek más alkalommal sikerülhetnek.

Ez aggodalomból magyarázható ki a pápának azon lépése, melyet mindig a pápaság első közeledésének tekintetek a frank udvarnagyokhoz: tudniillik a segélykérő fölszólítás, melyet III. Gergely Martell Károlyhoz intézett. Általános fontosságú a fönmaradt tudósítás tartalma, mely szerint a pápa értesítette Károlyt a római nép és előkelők azon határozatáról, hogy elszakadnak a görög császár uralmától és a frank udvarnagy oltalma alá állanak. E szerint a római nép végzése lett volna kelettől elszakadni és nyugathoz csatlakozni. A pápa és a város ebben egyetértettek. Ha azt kérdezzük, hogyan jöttek erre a gondolatra, a feleletet megadja Martell Károly poitiers-i győzelme. A fő kérdést, mely a világot akkor foglalkoztatta, ő döntötte el. Mint Galliát az arabok ellen, úgy kellett volna most Itáliát a császárság ellen védelmeznie.

Itt fekszik csírájában a dolgok nagy combinatiója, mely később a világ fölött uralkodott. De hogy ezt megérthessük, elő kell adnunk a pápaság viszonyát a germán nemzetekhez, főképen pedig befolyását Németország megtérítésére.

A térítés kezdeményezése az ir-skót kolostorokból indult ki, de határozott jellemmel az angolszász Wynfret-Bonifác ruházta föl; ő vitte a római tendenciákat a germán hittérítésbe. Benne olvadt össze az ir szerzetesek hitterjesztő buzgalma az angolszász egyház tanaival. A római egyházzal való szoros összeköttetés eszméjében élt és működött. Midőn Rómában a hittérítésre megbizatást kért, a pápa fölhatalmazta, hogy az ó- és új szövetséget a tudatlanoknak hirdesse és meg-

intette, hogy a térítésnél tartsa meg a Rómában szokásos formulákat és ha kétségei lesznek, forduljon a római székhez. Az egyház fejének hatalmát és a hittérítő hódolatának kötelességét alig lehetne élesebben kifejezni. Bonifác másodszori római tartózkodása alatt a pápai politikának egy másik oldala is előtérbe lépett. A hittérítő letette a suburbicaris püspökök esküjét, de lényeges különbséggel. Amaz eskü azon föltételt tartalmazta, hogy az illető püspök hű marad a császárhoz. Bonifác esküjében a császár iránt tartozó hűség fölemlítése elhagyatott, ellenben a hittérítő kötelezte magát, hogy soha nem pártolja azon főpapokat, kik a régi statutumok, azaz szent Péter fősége ellen valamit kezdenek, sőt az ilyen törekvésekkel szembe száll.

Míg a suburbicaris püspök a császár alattvalójának és a pápa bizonyos tekintetben a császár organumának tekintetett, addig a hittérítőnek a hierarchiai rend és a pápa felsőségének föntartását kellett szemmel tartani. Így hozta a világ akkori rendje magával. Arra Rómában többé nem gondoltak, hogy az egyházat és imperiumot azonosoknak vagy elválaszthatatlanul egyesítetteknek tekintsek. Csak a szent szék hierarchiai felsőségét tartották szem előtt, Bonifác csak ennek föntartására és védelmére kötelezte magát. Azon tartományokban, hol ő működött, a császárról szó sem lehetett. Itt csak az austrasiai herczeg és udvarnagy jöhetett tekintetbe, ki a hittérítőt védelmébe fogadta. Azt lehetne hinni, hogy mindez máskepen is történhetett volna, hogy Németország a brit hittérítők által a szent szék beavatkozása nélkül is megtérítettetett volna a frank fejedelmek közvetlen fölhatalmazásával. De a dolgok nem úgy állottak, hogy ezt megkísérteni lehetett volna. A pápa, a hittérítő és a frank fejedelmek között létrejött viszony oly mozzanat, melyből a történelem új fejlődése eredett.

A hittérítés képezte a csomót, melyben a ket akkor fönnálló hatalom a Konstantinápolytól elszakadt pápaság és a Merovingekkel ellentétes udvarnagyk érdekei egyesültek. De ez összeköttetés nem tervszerűleg jött létre, hanem a németországi vallási mozgalmak idézték elő.

Az ir hittérítők ugyan megtérítették a német tartományokat, de mivel a Rómához csatlakozó hierarchiát elvetették, szilárd egyházi szervezetről az új keresztyén tartomá-

nyokban szó sem lehetett. Oly papokat lehetett látni, kik részt vettek a pogány áldozatokban s elvetették a papi nőtlenség eszméjét. Mások a szent atyák tekintélyéről nem akartak hallani, míg olyanok is akadtak, kik egyenesen az egyház őskorra akartak visszamenni. A vélemények e megoszlását vizsgálva, kitetszik, hogy ezen az úton a német nemzet soha nem egyesült volna egyházi szervezetben. Bonifác föllépeése fordulatot hozott be, az önkényeskedések helyébe a római egyház szigorú szabályai léptek. Mint egykor Britanniában, úgy Germániában is győzött azon okoskodás, hogy a vallási átalakulásnál csatlakozni kell a már szervezett keresztyén társadalomhoz. Hogyan lehetett volna különben az európai népek egyesülésére gondolni a szaraczen áramlattal szemben. El kellett szent Péter tekintélyét ismerni a római pápában. Bonifácot nem lehet oly értelemben a németek apostolának nevezni, hogy ő vitte volna először a keresztyén eszméket Németországba, de annyi áll, hogy a német egyházat ő alapította. Épen erre volt nélkülözhetetlen az egyházi és világi hatalmak összeköttetése.

VI.

Ha a frank birodalomban Pippin és Martell Károly alatt kifejlődött hatalmat szemügyre vesszük, látni fogjuk minő nehézségeket kellett előidézni Martell Károly halálának, ki mint udvarnagy a birodalom mindenik tartományát kormányozta. Mert a Merovingok még nem haltak volt ki és a törvényes örökösödés által épen ők képviselték a birodalom egységét. Ezek azonban annyira tehetetlenek voltak, hogy gondolni sem lehetett, hogy a királyi hatalmat ismét megragadják. Martell Károly a tényleges hatalmat teljesen kezébe vette. Halálával kitünt, hogy a hatalom megosztatlanul nem maradhat. A germán eszmék, melyek a magánjog fogalmát a legfőbb hatalomra is átvitték, mint a törvényesen uralkodó családnál, úgy azoknál is érvényesültek, kik csak az előd tényleges birtokát vehették igénybe. A fölemelkedő vitás kérdés kettős volt. A Merovingeknek még vissza nem utasított igénye mellett ugyanis előállott az ellentét Martell Károly fiai, a Karolingok között.

A frank birodalom egységének és jövő nagyságának szerencséjére a megoszlás nem sokáig tartott. Karlmann Martell

Károly idősebb fia pár évvel halála után zárdába vonúlt, a fiatalabb, Pippin, a frank birodalom egyedüli ura maradt. Pippin lelkében csakhamar megfogamzott azon gondolat, hogy a meroving árnyékkirályt örökre eltávolítsa s magát tegye az összes frank birodalom uralkodójává. Önhatalmúlag azonban nem járhatott el. Támaszt kellett keresnie, hogy a Merovingek praestigiumától szabadúlhasson s ilyen támaszt csak a szent szék apostoli tekintélyében talált, mely az isteni akarat közvetlen kifejezésének tekintetett s mely már ekkor oly magas fokra emelkedett, hogy ellentmondani neki senki sem merészelt.

Pippin a frank hierarchia két kiváló tagját küldötte Rómába, hogy doctrinalis formában, de határozott vonatkozással a frank birodalom állapotára, Zakariás pápa elé terjeszszék azon kérdést, hogy helyes-e, hogy a királyi hatalmat a király nem gyakorolja. A pápa felelete a kérdésnél tovább ment, mert positiv volt. Jobb -- így hangzott -- hogy az neveztessek királynak, ki a királyi hatalmat gyakorolja. A pápa apostoli tekintélyénél fogva egyenesen kimondotta, hogy Pippin legyen a frankok királya.

A Merovingek az örökösödési jog alapján léptek a trónra. E jogot mindaddig nem merték feszegetni, míg azon eszme uralkodott, hogy a legfőbb hatalom e családot illeti meg. Az örökösödésnél nem volt szükség egyházi szentesítésre. De most az eszmekör megváltozott. A keresztyénség mindenütt elősegítette a törzsszokások áttörését. Tényleg két különböző gondolatsor állott egymással szemben. A régi törzsszokások az örökös királyságot föltetelezték, az új hatalom az administratióon és a hadvezérleten nyugodott. A kettő között kellett dönten. Ha a törzskirályságot végre még az tartotta fönn, hogy a birodalom egységét képviselte, úgy most ez alap is elesett, mert más oldalon is egyetlen egy ember tartotta kezében az összes hatalmat. Így történt, hogy a nemzet vagy inkább a hadsereg elszakadt a törzskirályságtól. Választás és egyházi szentesítés közreműködtek. A választás azonban csak elismerés lehetett. Szent Péter beszélt és a frankok hatalmas főnöküket királynak ismerték el. A frank főpapság szentesítését a Bonifác által 751-ben Soissonsban végrehajtott fölkenés fejezte ki.

Zakariás pápa művét teljessé tette utóda István. Nem

szenvéd kétséget, hogy a pápát erre a longobardokkal feszültté vált viszonya bírta. A longobárdok segítették a pápákat a Konstantinápolylyal kitört viszály alkalmával, de az egyetértés köztök már III. Gergely alatt megszakadt és a longobárdok Rómát elfoglalással fenyegették. E viszály alatt lépett trónra Zakariás pápa, egyike a legóvatosabb és legbékésebb főpapoknak, kik valaha a tiarát viselték. Nem fogott fegyvert, hanem az ellenség táborába ment és mindig elérte a czélt, annyival könnyebben, mert a vele szemben álló longobárd királyok Liutprand és Rachis sem akarták a dolgot a végletekig vinni. E nyugodt megfontolás jellemzi a pápa viszonyát a görög császársághoz és a frank birodalomhoz is. Utóda, III. István, alatt azonban a pápaság helyzete gyökeresen megváltozott.

Aistulf longobárd király fölhasználta azon időpontot, midőn Constantinus Kopronymus császár keleten volt elfoglalva, hogy az Exarchatust birtokába vegye. E hódítás teljességgel nem lehetett a szent széknek kellemes, mert a különben is harczias szomszéd fejedelem hatalmát jelentékenyen növelte, de közvetlen veszélyeztette Rómát is, mert a császár felügyeleti jogát a város fölött Aistulf a maga számára követelte. A császár és a pápa még egyszer egyesültek, hogy a longobárd királyt föltartóztassák, de midőn keresők visszautasították, a császár vonakodott a pápa kívánsága szerint a longobárdok ellen fegyvert ragadni. E helyett a régi viszályok Róma és Konstantinápoly között a képtisztelet miatt újra előtérbe léptek. A helyzet nem volt épen olyan, mint egykor III. Gergely alatt; a pápát nem a görögök szorongatták, hanem a longobárdok, kik ellen a császár — jóllehet a longobárd király az ő jogait bitorolta — nem akart segítséget nyújtani. Ez okból III. Gergely eszméje a császárságtól végképen elszakadni és a frankoknál keresni védelmet, újra fölmerült. Miután a metzi püspök, mint a pápa kérésére a frank király által e czélból kiküldött követ az ügyet Rómában tisztázta, a pápa a római népet szent Péter oltalmába ajánlva, a frank királyhoz utazott. 754-ben találkoztak a római főpap és a frank király Villa Ponticóban. A pápa földre borúlva adta elő kérését, hogy a frank király védelmezze meg őt és a romai népet a longobárd király erőszakossága ellen. A király kezét nyújtotta neki beleegyezése és védelme jeléül. Ezután tör-

tént, hogy III. István Pippint és két fiát Saint-Denysben a frankok királyaivá kente föl és kiátkozás terhe alatt meghagyta a frankoknak, hogy királyaikat mindig Pippin utódai közül válaszzsák. A különbség a Bonifác mainzi érsek és a pápa által végrehajtott fölkenés között szembeötlő. Míg az első bármely más származású királynál ismételtető volt, addig a pápa fölkenése oda czélt, hogy az új koronát Pippin családjának biztosítsa. Az örökösödési jog összekapcsolása volt ez a legfőbb egyházi tekintélyvel; az örökösödési királyság most tűnik föl először határozott alakban. És ehhez egy más szentesítés is kapcsolódott; a pápa a királyt és fiait római patriciusokká nevezte ki.

Róma nem csak e pillanatra, de minden időre a frank király védelme alá állott. A pápa által kinevezett patricius a császárságtól független tekintélyt élvezett. A patriciusi méltóság a segélynyújtás kötelességével járt, mihelyt a város helyzete ezt kívánta. E határozatok hordereje az első tekintetre szembeötlő. A pápaságnak e korszak utolsó tizedében kifejlődött egyházi felsősége az uralkodó fejedelmekkel a kölcsönös viszonyába hozatott, mely viszony hosszú időn keresztül uralkodott a népek és fejedelmek nézetein. Míg Zakariás pápa a római szék tekintélyét kinn békés magatartása, benn pedig jól megfontolt kormányzása által megszilárdította, addig III. István szándéka oda irányult, hogy a politikai összeütközésekben tevékenyen lépjen föl, s használja föl ezeket tekintélyének általános kiszélesítésére. Ha Zakariás kiválóan Germánia egyházi szervezése által szerzett halhatatlan érdemet, úgy István egyházpolitikai tekintetben a legszorosabb összeköttetésbe lépett az azóta egységes hatalommá fejlődött frank birodalommal. Egyik szent Péter tekintélyének új egyházi alapot kölcsönzött, a másik annak kiszámíthatatlan belső hatalmú politikai életet adott. Ily értelemben István nyugat átalakulásának megalapítója lett.

Két közvetlen egymásra következő hadjáratban Pippin a longobárd király hatalmát megtörte s terjeszkedési vágyának örökre véget vetett.

Már az első hadjárat után Pippin Rómát a pápának adományozta; a második hadjárat alatt pedig határozottan visszautasította a görög császár követeinek azon kérését, hogy Ravennát és az Exarchatust a császárnak visszaadja. Nem

egy ember kedvéért tette ki magát a háború veszélyeinek — így felelt — hanem bűneinek bocsánataért. Az Exarchatust azonnal átadatta a pápának.

A császár birtoka ily formán a pápa tulajdonává vált. Így jött létre a szövetség a római pápaság és az új királyság között. Minden más igény mellőzése a frank trónra, a Merovingek végleges kizárása és a görög császárság eltávolítása Itáliából így egészítik ki egymást. Egy felől a pápa és a király, másfelől a császár között mély ellentét támadott, melynek a keleten eltörölt, nyugaton föntartott képtisztelet még mindig egyik motívumát képezte.

E viszony egyfelől a pápa között, ki a királyt fölkenete, másfelől a király között, ki Rómát ellenségei ellen védelmezi, uralkodik ezután az általános helyzeten. Vallási alapjában e viszony az emberiség legeszményibb vonatkozásain nyugodott az isteni dolgokhoz, de politikai következményeiben nagyon realis jelentőséget nyert.

Pippin azon uralkodó, ki a nyugatgalliai területeket a frank birodalommal egyesítette. Egy pillanatig sem késett a nyugatgalliai egyházakat is az általa pártolt klerikális igényeknek megfelelő szellemben rendezni be. Egyházi és világi hódítás karöltve jártak. 767-ben történt, hogy a görög egyháztól fölvetett nagy vitás kérdések a háromság latin formulájára és a képtiszteletre vonatkozólag a frank püspökök gyülekezete elé kerültek. A görög és a pápai követek vitakozása után a zsinat a vitás kérdéseket a latin egyház szellemében döntötte el, mint a melyhez a frank birodalom eddig tartozott s most újra egész területével csatlakozott. A pápa és a király újra egyesültek az ellenségeskedésben a görög császárság ellen. Az arabokkal szemben, mely kérdés a nagy világviszonyokat közelről érintette, Pippin atyjának, Martell Károlynak, nyomába lépett. Megnyerte a maga részére az aquitaniai keresztyén lakosság főnökeit s ezek segélyével elfoglalta Nîmest és Narbonne-t, az arab uralom támpontjait a Pyreneken innen. Hogyan történhetett, hogy a Spanyolországban uralkodó arabok Aquitaniát minden segítség nélkül Pippin hatalmába esni engedték? A feleletet megadja azon körülmény, hogy épen akkor, midőn az új frank királyság fölemelkedett, az arabok között viszály tört ki, mely fegyvereik előhaladását megbénította. Az arab világ e belküzdelme, mely-

ben az Omajjadák uralma elbukott, egyike e kor legfontosabb eseményeinek.

VII.

A nyugati világ még korántsem volt önmagában megszilárdulva, de az út a különböző nemzetiségek egyesítésére már ki volt jelölve. E kiválóan az arab világuralom Spanyolország felől fenyegető veszélyének benyomása alatt történt. Martell Károly és családja uralkodó állásukat a poitiersi győzelemnek köszönhették, melynek kivívásában az épen előbb megtérített germánok is résztvettek. Ilyformán Németország egyesülése Rómával megfelelt az általános világszükségletnek. Ez alakulás idején a VIII. század közepén történt, hogy az izlamvilág, mely kiterjedés és hatalomra a nyugati nemzetek fölött állott, önmagában meghasonlott. Az Omajjadákat, kik a Középtenger partvidékeinek legnagyobb részét meghódították, az Abbassidák megbuktatták és Spanyolország birtokára szorították. Említettük már minő viszály tört ki az izlam hívei között a legfőbb hatalom folytatása miatt. E viszály az izlam keletkezésével a legszorosabban áll kapcsolatban. Mohammed az által, hogy próféta volt, elnyerte a legfelső helyet az arab törzsek között, sőt ez által a legelőkelőbbnek közöttök, a koreisitáknak, főnöke lett. A fejedelemség és vallás összeköttetésében, mi nem tagadta meg a törzsrendszert, rejtett tekintélyének lenyege, mi átszállott utódaira is. A khalfaság eredeténél kitűnt, hogy a legfőbb hatalom tulajdonosánál egyéb követelmények mellett a törzsvizonyt is tekintetbe vették. Arra nézve azonban, hogy ez mennyire terjedjen, kezdettől fogva véleménykülönbség létezett. Az igények például, melyeket Ali, a próféta veje, e családi viszonyra alapított, nem találtak elismerésre, mert nem feleltek meg a törzsszokásnak. A khalfaság birtoka fölött kitört viszályokban végezetre is a hatalmi viszony lett mérvadó. Így történt, hogy a legfőbb hatalmat Mohammed régi ellenségei nyerték el a koreisita törzsből, kik pedig csak kényszerítve hajoltak meg a próféta tekintélye előtt. Ezek az Omajjadák voltak. A hasimiták a koreisitáknak azon ága, melyből Mohammed származott, hátterbe szorultak, elvesztették a fejedelemséget. Erre vezetett

az Omajjadáknak a hódítások közben megalapított hatalma, melylyel szembe a hasimiták nem voltak képesek hasonlót állítani. Ha a khalifaság csak fejedelemség lett volna, az ellentét nem fejlődött volna tovább. De ez egyszermind vallási intézmény volt és valamint Ali az által jutott hatalomra, hogy az izlammak vallási jellemét kiváló erővel képviselte, úgy a próféta nagybátyjának, Abul Abbasnak, utódait is, kik a törzsszókás szerint a főhatalomra egyedül jogosultaknak tartották magokat, e körülmény támogatta. Míg az Omajjadák a lelki és világi hatalmat kezökben tartották, egész csendben kifejlődött az imamság, mely elvetette az Omajjadák fejedelemségét és a khalifaságot a maga számára követelte.

Ez ellenzékkel ellentétben az Omajjadák fejedelemségöket világhatalommá fejlesztették ki. Természetes, hogy nem mint a szigorú izlam előharczosaik léptek föl, hanem a világi kormányzás föltételeinek is eleget tenni igyekeztek. Moawija, ki az arab birodalom túlnyomó hatalmát a görög császársággal szemben megalapította; a birodalom belkormányzásában is nagy uralkodói tehetséget fejtett ki. E mellett eleget tett főpapi kötelességének is. Mint az előbbi khalifák Medinában, úgy ő is Damaskusban megjelent az egyházi szószéken.

Utódai alatt a viszonyok megváltoztak. Hiányzott náluk a személyes méltóság, mi az engedelmességet megkönynyíti. Kitért az uralkodó család kebelében az egyenetlenség, melynek megszüntetésére I. Merván új örökösödési rendet állított föl olyformán, hogy eltiltotta fiatal, nem nagykorú emberek fölemelkedését a khalifaságra s az örökösödési jogot biztosította a fivéreknek és unokatestvéreknek.

A bajt azonban ez sem szüntette meg. A VIII. század közepén az örökösödés elve miatt újra kitért a küzdelem az Omajjadák között és ez alkalommal az ellenzék, mely az egész dynasztiát bitorlónak tekintette, nyíltan kitézte a fölkelés zászlóját.

Abdallah Ibn Abbas, Mohammed nagybátyjának, Abbasnak fia, azon hírnek örvendett, hogy Gábor angyal tanításai vezették őt a Korán igazi megértésére; a hívök őt, mint nagy rabbanit tisztelték. A vallásosság és a származás előnyét még növelte az, hogy Ali ivadékainak egyike családi jogait Abdallah unokájára, Mohammed Ibn Alira, ruházta. A szigorú mozlímek az Abbassidákat iman név alatt tisztelték s a hívök

vallási és politikai főnökeinek tekintettek őket. Leginkább kivált közülök Ibrahim, kinek neve a szigorú hívőket egy társulattá egyesítette, mely az Omajjadákat már akkor, midőn a khalifaság Suleimanról II. Omárra szállott át, aggodalommal töltötte el. Omár orthodoxiája épen arra czélt, hogy az Abbassidák igényeit elfojtsa, de az uralkodó család kebelében kitört egyenetlenségek ez igényeknek új tápot adtak. A görög-római eszmékhez közel álló Omajjadák hatalmas Elő-Ázsiában gyökerezett, ellenben a szigorú izlam a keleti tartományokban kiválóan a régi Perzsiában hódított tért.

A két párt között kitört küzdelmet a vallásos buzgalom az Abbassidák részére döntötte el. Az omajjada khalifa, II. Merván, elbukott, a trónt Abul Abbas foglalta el.

Az Omajjadák bukása azon időpontra esik, midőn a frank birodalomban Pippin királyi méltóságra emelkedett. Az egyházi hatalom mindkét eseménynél közreműködött. Az Omajjadákat nem mentette meg az, hogy ellentállást fejtettek ki, a vallási elv képviselői győzelmet vívtak ki. A frank birodalomban a papság csak annyiban avatkozott be, hogy a megtörtént változást szentesítette. A két esemény történelmi ellentéte kétségkívül abban rejlik, hogy nyugatot Pippin trónra lépése egyesítette, míg keletet az Abbassidák fölemelkedése megosztotta. Az Abbassidák leverték ugyan elleneiket s kezökbe vették a kettős hatalmat, de nem sikerült nekik az Omajjadákat teljesen kiirtani. E család egyik tagja, Abderahman, számos kaland és veszély között Cordovába menekült és Spanyolországban, hol eddig csak helytartók voltak, a khalifaság igényeivel lépett föl és azokat érvényesítette is.

Kétséget nem szenved, hogy az izlam hatalom e változásának mélyreható befolyást kellett gyakorolni a vele harczban álló keresztyén népek állására. A világtörténelem menete azon fordult meg, hogy képesek lesznek-e e népek az izlammal szemben ezután is tartós ellentállást fejteni ki.

A régi római császárság, daczára a keleten nyílt háború, nyugaton a lassú elszakadás által szenvedett veszteségeknek, általános tekintélyét még mindig föntartotta. A császárok sorrendjét az évkönyvek tovább vitték nemcsak a germánok, hanem az arabok által meghódított tartományokban is.

Első tekintetre föltűnik, hogy ez nem volt az a római császárság, mely Theodosius óta kifejlődött s Justinian alatt

kelet és nyugat felé uralkodó világállásra emelkedett. Föl lehetne vetni azon kérdést, hogy a régi császárság miként kezdett byzanczi császársággá alakulni. Bizonyos, hogy Mauricius után nem volt több császár a szó régi értelmében. A keleti tartományok, Afrika és Itália elvesztése után Konstantinápoly egy korlátolt birodalom központja lett, melyet a régivel nem lehet összehasonlítani. A római név enyészetnek indult, a görög emelkedett föl. Isauriai Leo e korlátolt birodalmat vitézül és szerencsésen védelmezte és a mozlim hatalmak belküzdeme mellett a byzanczi birodalom új lendületet lehetett volna várni. De Leo a képtisztelet elvetésével vizsályt idézett föl s ennek kimenetelétől függött a császárság hatalma minden oldal felé. Leo halálával eljöttnek látszott a pillanat arra, hogy a legfőbb hatalom más jellemet kapjon. Egyik hadvezére Artabasduş kinyújtotta kezét a korona után, a képtisztelet mellett nyilatkozott és a rokonérműiek hozzá csatlakoztak. Azonban Leo fia, Constantin a Kopronymus melléknévvel, nem engedte a koronát elragadtatni s föntartotta mind örökösödési jogát, mind atyja egyházi elveit. Artabasduş elbukott s Constantin, mihelyt vetelytársától megszabadult, 754-ben zsinatot hívott össze, hogy egyházi elveit teljesen érvényre emelje. E zsinaton a képromboló szellem uralkodott. Az öszszegyült püspökök a képtiszteletet bálványozásnak jelentették ki s magokévá tették Isauriai Leo azon eszméjét is, hogy mint régen az apostolok, úgy most a császárok vannak hivatva a bálványozás leküzdésére. Nagy nyomatékkal mondja a zsinat egyik végzése, hogy Jézus Krisztus, mint egykor tanítványait és apostolait, úgy most szolgáját, a császárt, a szent lélek erejével fölruházta, hogy a demonok sánczeit lerontsa. Ennyire ment egy zsinat, mely magát ökumenikusnak nevezte. Valóban nagyon közel járt a lelki és világi hatalom egységéhez, mi az izlamnak alapját képezte. Könnyű belátni, minő kilátás nyílt a legfelső hatalomra a zsinat által egyházi ügyekben ráruházott tekintéllyel fogva. És Constantin bizonyára azon császár volt, ki véleményét védelmezni tudta. Hadseregével, mely minden intésének engedelmességedt, benn a rendet, kiinn a birodalom tekintélyét föntartotta.

E császár ép oly kiváló alak Byzancz történelmében, mint atyja, Isauriai Leo. Az egyházi vizsályban győzelmet vívott ki, a képtisztelők állítása szerint e tekintetben még

atyjánál is tovább haladott. Az arabokkal szemben Arméniát, Kis-Ázsiát és Siciliát megtartotta s megfékezte éjszakon a bolgárokat. Ő egyik kiváló megalapítója a korlátolt byzanci birodalomnak. De állása mégsem volt szilárd és biztosított. Nyugattal ki nem egyenlíthető ellentétben állott s kétségtelen, hogy a birodalomban is hatalmas ellenzék létezett, mely a császár apostolságáról mit sem akart tudni. Állása katonai s egyszersmind dogmatikai volt, a hozzá csatlakozott egyházi párton és a fegyveres erőn nyugodott.

Halálával a viszonyokban teljes változás állott be. A hatalmat Irene császárné ragadta kezébe; a császárság, mely a világuralomra még mindig igényt tartott, különös helyzetbe jutott. Mi még sohasem történt, egy nő volt a császárság elismert birtokosa és e nő ismét két eunuch uralkodó befolyása alatt állott. Az imperium kifelé lehetetlenné vált, benn pedig új küzdelmeket lehetett várni. Hogy a császárság eszméje el ne vesszen, új képviselőt kellett neki adni. A keleti császársággal szemben az utolsó évtizedekben a frank birodalom emelkedett föl, benn erőteljesen, kifelé hatalmasan. A világ jövője e monarchia létélén és kifejlődésén nyugodott.

VIII.

A legrégebb emlékekben Károly frank király nevével összekötve találjuk e czímet Magnus Rex, mi inkább a hatalom terjedelmére, mint a személyes tulajdonságokra vonatkozott. Idővel azonban az erkölcsi és történelmi nagyság eszméje visszavonhatatlanul e névhez fűződött. Nagy emberek nem teremtik korukat, de ez sem teremti őket. Eredeti szellemek azok, kik az eszme és világerők küzdelmébe önállóan belenyúlnak, a leghatalmasabbakat, melyeken a jövő nyugszik, összefoglalják, elősegítik és viszont ezek által elősegítetnek. Az emberi élet aránylagos rövidsége mellett rendkívül fontos, hogy a magas állásokban hasonló intentióval és erővel fölruházott személyek kövessék egymást. Nem csak nagy emberekre, de kiváló tehetségekkel megáldott nemzedékekre van szükség új életerős politikai alkotásoknál. Ilyforma dynastiát alkottak a Pippinidák.

Az elemi erők egész nyugaton forrongásban voltak, midőn Pippin halála fölidézte a legnehezebb kérdést, melynek megoldásától függött minden egyéb. Pippinnek ket fia maradt, kik már a pápai fölkenés által utódainak ismertettek el. A természetes örökösödési jog ismét belevágott a nyilvános hatalomba.

A frank birodalom megoszlott Pippin fiai, Károly es Karlmann között. A történelmi kérdés most az volt, hogy a frank birodalom megfogja-e egységét tartani az osztás daczára, hogy megszilárdul-e vagy pedig alkotó elemeire fog széthullani. Ez eshetőség föltételezte a világállást, mert az egységes frank birodalom fönmaradásától függött a többi hatalmak helyzete.

Kezdetben úgy látszott, hogy a testvérek jó egyetértése képviselni fogja a birodalom egységét, de a meghasonlás jelei nagyon hamar föltűntek. Kimondhatjuk azon gyanítást, hogy a fivéreket nem egyes féltékenykedések és czivódások választották el, hanem az általános viszály veszélyei, mely különösen akkor kikerülhetetlen volt, ha Karlmann utódokat hagy hátra, kiknek a trónra jogos igényeik voltak. E mellett Dezső longobárd király újra fölvette elődei politikáját Róma ellen és a frank királyi családdal rokonságban, kiválóan Karlmannal szoros összeköttetésben oly állást foglalt el, mely egyaránt veszélyes volt Rómára és a frank monarchiára. Minden jel arra mutatott, hogy a két fiver között nyílt szakadás áll be, midőn Karlmann hirtelen elhalt (771 deczember). A frank nemzet föllelegzett e hír hallatára.

A hatalom az összes frank birodalom fölött Károlyra szállott, ki teljesen atyja politikájának nyomába lépett. 772 elején meghalt IV. István pápa. A longobárd párttal ellentétben I. Hadrián választatott meg, ki a megelőző pápák alatt alakult római-frank párt élén állott. Benne a pápai jogok is buzgó védelmezőre találtak. Épen ezek fölött nyílt viszályba keveredett a longobárd királylyal, mi maga után vont a longobárdok betörését az Exarchatusba. A király, ki szívesen kiegyezett volna, értekezletre hívta föl a pápát és hogy Hadrián ez ajánlatot visszautasította, arra egy nevezetes mozzanat működött közre. Karlmann özvegye gyermekeivel Paviában tartózkodott s Dezső törekvése oda irányult, hogy ezeknek a pápai szentesítés által az örökösödést biztosítsa. Ily törekvést

Hadrián elődei rendszerének föladása nélkül nem támogathattott. Lehetetlen volt, hogy azon fejedelem elleneivel lépjen összeköttetésbe, kinek védelmét nem nélkülözhetette. Ellenkezőleg a frank birodalomban egyedül uralkodó királyhoz kellett csatlakoznia, hogy ilyformán a szövetséget a pápaság és a frank királyság között megerősítse. Hadrián tehát segélyt kért a frank királytól a longobárdok ellen és Károly hogyan tagadhatta volna meg a segítséget a pápától, ki az által, hogy vonakodott Karlmann fiait fölkenni, megmentette a frank birodalom belbékéjét. A bekövetkezett hadjárat megdöntötte a longobárd királyság függetlenségét; Károly ellenfelének teljes legyőzése után a longobárd koronát a maga fejére tétette.

Nagy Károlyt hadjáratai a nyugati kereszttyénség általános érdekeinek előharczosául tüntetik föl. Mint nagyatyja, Martell Károly, a kereszttyénség és háza hatalma érdekében küzdött Germániában a szászok ellen, délen Spanyolországban az arabok ellen. Germániában arra törekedett, hogy a kereszttyénégyházi szervezetet véglegesen megalapítsa, vállalata a szászok ellen nem annyira hadjárat, mint inkább általa vezetett s fegyveres erővel támogatott hittérítés volt. Nem nehéz a különbséget föltalálni a törzsrokon népek pogány vallása ellen irányúlt szász háborúk és a spanyol hadjáratok között, melyekben a frank birodalom a viláгурalomra törekvő izlammal ütközött össze. Az egyik Germánia meghódítását, másik a viláгурalom elnyerését czélozta. Ez utóbbi a következő századok műve volt; egy csapással nem sikerülhetett. A frank király hamar észrevette, hogy alapjában ellenséges, eleterős elemmel bocsátkozott küzdelembé. Igazi barátságra nem léphetett az arab főnökökkel, kik a bagdadi khalifához ragaszkodtak s miután ily körülmények között hódításra alig gondolhattott, mihelyt lehetségessé vált, megkezdte a visszavonulást. A vereség, mely ez alkalommal utóhadát érte, nemcsak a mondában és költészetben játszik nagy szerepet, fontos mozzanatot képez a frank királyság helyzetében is. Bekövetkezett a visszahatás, kitünt, hogy a frank király állása még nem volt teljesen megszilárdúlva. A legyőzött, de meg nem tört szászok újra fölkeltek, a görögök pedig Itália partjain kezdeték meg az ellenségeskedést. A pápa közvetlenül fenyegetve ez ellenségeskedés által, élénkebben mint valaha, sürgette a segélyt s csakugyan Károly személyes megjelenésére volt

szükség, hogy a görögök és a delitáliai longobárd hercegek részéről fenyegető veszély elháríttassék.

Mióta Károly a longobárd koronát fejére tétette; és a longobárd királyok igényeit örökölte, a pápai és a frank király érdekei nem voltak egészen azonosak. Hadrián óvatos politikája mellett — mely nem egy pontban meghátrált Károly igényei előtt — az egyetertést fönn lehetett tartani nemcsak vallási tekintetben, melyben a frank birodalom a szent szék előtt meghajolt, hanem politikai tekintetben is, melyben a pápa és a király egymást kölcsönösen támogatták. A frank király itáliai állását a pápával való egyetertés tette tarthatóvá, viszont a pápa a maga igényeit Dél-Itáliában csak a frank király támogatásával vihette keresztül. A két hatalom egyesült tekintélye elégséges volt Itália nyugalmának biztosítására s kölcsönös támogatásuk Germániában is elősegítette a kitűzött cél elérését. Károlynak három győzelmét emelhetjük ki a százszok fölött: az első Brunisberg mellett megnyitotta a százsz földet a frank fegyvereknek, a második Bocholtnál leverte egy részleges fölkelést, a harmadik a Hase mellett eldöntötte a pogányság bukását Germániában. Fájdalommal látjuk — mondja Ranke — miként bukik el újra meg újra e törzs, mely függetlenségét és szabadságát védelmezte. De — így folytatja — a százszok oly hatalom előtt buktak el, mely a vallás és ezzel az általános műveltség ügyét védelmezte. Károly a világtörténelem végrehajtója volt. Emberáldozatok és babonás kegyetlenségek ellen küzdött s ép oly polgárosító hivatást teljesített, mint egykor a rómaiak. Útat tört az emberi nem eszméjének. Hosszú és véres küzdelmek után végre sikerült a frankokat és százszokat ez eszmében egyesíteni.

Mindkét irány felé, éjszakon és délen, a frank király ura volt a helyzetnek. De az Alpeselek mindkét oldalán voltak még eldöntetlen viszonyok, melyek a függés fokát a központi hatalomtól jelentékenyen módosították. Fontos államjogi probléma rejlett a közvetett hatalmak létezésében, melyek a megelőző századokból maradtak fönn. Még voltak hercegek, kik a nép-hercegség jellemének megfelelően bizonyos tartományi függetlenséget élveztek. A törzskülönbség és ennek igényei benők testesültek meg. Természetöknél fogva ellenkeztek a királyi hatalommal. Megállhattak-e e hatalmak azon király mellett, ki hatalmasabb volt, mint elődei közül bármelyik?

Fönmaradhatott-e egy bajor vagy egy beneventi herczeg, ki a királyi rendeletnek ellenszegülbetett és saját politikai szempontjait a királyéval ellentétben érvényesíteni merészelhette? A régi törzsviszonyok hagyományának ez megfelelt volna, de a frank királyság épen az ezekkel foytatott küzdelemben emelkedett föl. Károly nem volt hajlandó őket megtúrni és elhátározta ez ingadozó viszonyt a saját szempontja szerint dönteni el.

Mint itáliai és németországi helyzetének megszilárdításánál, úgy e viszony rendezésénél is hatalmasan elősegítette szövetsége Hadrián pápával. Először Arichis beneventi herczeg függetlenségét törte meg s kényszerítette őt alattvalói hódolatra, azután Tassilo bajor herczeget igyekezett a pápa közvetítésével békés úton hódolatra bírni s midőn ez nem sikerült, egy hadjárattal teljesen véget vetett a bajor herczegség tartományi függetlenségének.

Ily formán Károly a 772—800-ig terjedő időszak alatt a Pippin által alapított hatalmat föntartotta és új birodalomná szélesítette ki, melyet a kortársak nagy királyságnak neveztek. Az uralkodó eseményt Itália egyesítése képezte Galliával és Germániával; ugyanakkor Germánia egyesítését is befejezte a szászok végleges legyőzése és Bajorország bekebelezése.

Németország egységének öntudatáról azonban még ekkor szó nem lehet. Minden a hódolatra vonatkozott az általános egyház és a Pippin által újjáalakított királyság iránt. Ez utóbbi Nyugat-Galliában is megszilárdult s föntartatott a Károlyra átszállott longobárd korona tekintélye is. Az arabokkal szemben szenvedett vereség általában mitsem ártott. Meghíusult támadás volt s még szembeötlőbbé tette a védekezés szükségességét. Ennek sikerülésére egy nagy nyugati birodalom fönnállása lényeges föltétel volt.

Első tekintetre föltűnik a különbség a frank királyság és az izlam között. Az utóbbi csak egy lelki-világi tekintélyt ismert el, míg a frank birodalomban két tekintély uralkodott. A királyi hatalom mellett ott állott a belső függetlenséget élvező egyházi hatalom, és e kettőnek egyetértése Nagy Károly és Hadrián alatt adott létet a frank nagy királyságnak. Ily körülmények között következett be Hadrián pápa halála (795). Érezte Károly mit veszített e pápában, Eginhard sze-

rint megsiratta, mintha testvére vagy fia lett volna. Hadrián halála a legérzékenyebb veszteség volt a nagy frank királyságra és ennek következményeül tekinthető, hogy Károly egy lépéssel túlhaladt az eddigi határon.

IX.

A császárság, mely a világon a legfőbb hatalom birtokában hitte magát, képtelenebb volt, mint valaha ez igényét föntartani. Elveszítette nyugatot, honnan tulajdonképen eredett, elveszítette befolyását a római székre. Teljes ellentétet képezett a nyugati viszonyokhoz azon körülmény, hogy egy szenvedélyes nő ragadta kezébe a legfőbb tekintélyt. Az imperatori hatalom átmenetele a frank királyságra azonban nem egyenesen e körülménynek volt következménye, más indokok is működtek közre,

III. Leót, Hadrián pápa utódát, a római tudósítások szerint, a római nép és a római nagyok közös választása emelte föl; misem mutatja, hogy a konstantinápolyi császár véleménye megkérdéztetett volna. Az új pápa első ténye volt, hogy a frank királynak átküldötte szent Péter sírjának kulcsait és Róma városa zászlóját. Minden tehát a régínél látszott maradni, de tényleg a viszony a pápa és a frank király között csaknem ellentéte volt annak, mit várni lehetett volna. Nem a pápa a királyhoz, hanem a király intéz a pápához erkölcsi intéseket. Kiemelendő Károly eszméje a két hatalomról: «A mi kötelességünk» — így ír a pápához — «a katolikus egyházat fegyverrel védelmezni; a tied pedig szent atya égfelé emelt kezekkel minket támogatni.» A király tehát föntartja magának az uralmat a gyakorlati dolgokban, a pápát főpapnak tekinti, ki őt imáival vállalataiban támogatja. Azonban a viszonyok nem maradhattak ily általánosságban. Egyfelől Konstantinápolyban a törvényes császár, VI. Constantin, elbukott, a hatalom most már másodszer Irene császárné kezeibe ment át; másfelől Leo pápát is Rómában hasonló sors fenyegette.

799-ben kitűnt, hogy Leo hatalma Rómában nem nyugodott szilárd alapon. A régi szokás, a választás megerősítése a császár által, az egyház fejeinek mégis nemi támaszt nyúj-

tott. E nélkül a pápa nem volt biztos a rómaiak hűségéről. Hadrián rokonai nem felejtették el a hatalom elvesztését, vádakkal léptek föl Leo ellen, sőt lázadást szítottak, melynek következtében a pápa Rómából a frank birodalomba menekülni kényszerült.

A frank király és nagyjai a pápát a szokott tisztelettel fogadták. A tanácskozásokban, melyek tárgyát a pápa visszahelyezése képezte, azon vélemény emelkedett túlsúlyra, hogy az egyház a pápával áll és bukik. Alcuin, Károly meghitt embere, egy iratában, melyet ez ügyben a királyhoz intézett, nagyban és általánosságban összefoglalja az akkori politikai viszonyokat. Az izlamot nem tekintve, Alcuin szerint három hatalom van a földön: a császár, a pápa és a nagy király. A két elsőt erőszak követtetett el. Új Rómában a császárt letették, a régi Rómában a pápát bántalmazták. De mindkettőt pótolja a király, ki nemcsak jobban kormányoz, hanem személyes méltóságban is magasabban áll. Isten egyháza elbuknék, ha a pápa elbuknék. Hogy e veszély elhárítható, a nagy király vigye vissza a pápát Rómába.

A frank király tanácsában tehát határozatba ment Leo visszahelyezése. Azon körülmény, hogy a király megbizottai — kiket ő személyesen csak később követett — ezt a legkisebb ellentállás nélkül végrehajthatták, mutatja, hogy a legfőbb tekintély Rómában a király kezeiben volt, még mielőtt a császárság megszerzése komolyan szóba jött volna. De a pápa visszahelyeztetése és ellenfeleinek távozása a szent szék nyugalma a jövőre még nem biztosította. Rómában a pápa környezetében aggodalommal éreztek, hogy a rendetlenségek mindig megújulnak, ha magában Rómában nincs szilárd hatalom, mely képes legyen a rendet föntartani. Konstantinápolyból segítséget várni nem lehetett. Károly eljárására jogot csak hatalma adott; a nagy király általános engedelmességgel találkozott. A pápának, ki Károly eltávozása után új veszélyektől tarthatott, érdekében állott a közelmúltban történthez hasonló kitöréseket jövőre lehetetlenné tenni. Ilyen esetre Károlynak, mint patriciusnak, nem volt elégséges jogcíme, mit Rómában annál fájdalmasabban éreztek, mivel a pápa ellenfelei, kiket Károly megbizottai eltávolítottak volt, ismét visszatértek. A pártok meg mindig szemben állottak egymással.

A pápa és környezete tehát azon gondolatra jöttek, hogy magát a frank királyt kell császárrá emelni és ezáltal Róma fölött főbírói tekintéllyel fölruházni. Mennyire tudjuk, e terv Károly előtt nem volt egészen ismeretlen. Midőn a tervet azzal indokolták, hogy Károly mindazon városokban uralkodik, melyek egykor a birodalom központjai voltak Itáliában, Galliában, sőt Germániában is, ugyanazon érvre tértek vissza, melylyel Zakariás pápa a királyi korona átruházását Pippinre indokolta volt. Magára Károlyra sem maradhatott ez hatás nélkül; a tekintélyhez, melyet már élvezett, csak a nevet kellett csatolni. Leszámítva a király pozitív beleegyezését, minden elő volt készítve a császári koronázáshoz, mi 800-ban karácsony ünnepén szent Péter bazilikájában ment végbe.

A legfőbb lelki tekintély mellett most nyugaton újra föltünik a legfőbb világi tekintély, a pápaság mellett a császárság. E két kölcsönös függetlenségre igényt tartó hatalom föllépése nagy politikai esemény s nyugat történelmének általában egyik fő mozzanatát képezi. Későbbi időben a világhatalmi állásra emelkedett pápák igényeit azzal indokolták, hogy a szent szék ruházta a legfőbb hatalmat, a császárságot Károlyra. Tényleg azonban a királyság már, mint első tekintély szerepelt nyugaton, védelmébe vette a pápaságot, a császárság csak egy annexióval jelentett többet, bár elméletileg határtalan terjedelmű tekintélyt juttatott a királyságnak. Nem tekintve az esetleges körülményeket, melyek mások is lehettek volna, az eldöntés belső következetességgel az Alcuin által megjelölt három hatalom *conflictus*ából eredett. Azon pillanatban, midőn a császárság semmis volt, a pápaság és királyság egyesültek, hogy kölcsönös függetlenségüket biztosítsák. Gyakran volt már szó egy nyugati császárságról a keleti mellett. Theodosius családjának uralkodása alatt megtették a kísérletet; a konstantinápolyi udvar mellett előállott a ravennai udvar. Az indokot erre föltaláljuk azon körülményben, hogy a birodalom föntartására két irányban, keleten és nyugaton, kellett erőt kifejteni. De épen e szükségesség akadályozta meg a gondolat keresztülvitelét. A római birodalom keleten nem nélkülözhetette nyugat erejét, nyugaton pedig a konstantinápolyi udvar beható tekintélyét. De most e világvizony alapján megváltozott. A konstantinápolyi udvar a fölvett kizárólagos görög alakban az úgynevezett byzantinis-

musban képtelenné vált nyugatra befolyást gyakorolni. A latin és görög világ elváltak egymástól. Bekövetkezett, hogy a pápaság elszakadva Konstantinápolytól, összeköttetésbe lépett a nyugaton fölemelkedett frank királysággal a nélkül, hogy a byzanci viszonyokról csak említés is tetetett volna. E szövetség minden idegen befolyást kizáró egyházi-világi hatalommá nőtte ki magát, úgy hogy a nyugati császárság eszméje megvalósíthatóvá vált. Nem lehetne állítani, hogy a pápaságnak magában véve joga lett volna a császárságot a frank királyra ruházni át. Nem az önkény, hanem a szükségességnek a nagy ügyek combinatióján alapult műve volt ez: mert nyugat egységes alakulása a pápával és császárral megfelelt az általános szükségletnek. Nyugat önmagában külön társadalmat képezett, melynek szüksége volt egyházi és világi függetlenségre. A császári koronázás a nyugaton fölemelkedett hatalom bevégezése volt. Leo pápa nem alapította a nyugati császárságot csak elismerte, midőn védelmébe vette és nevet adott neki.

Azt lehetett volna hinni, hogy az újonnan fölemelkedett nagy egyházi-világi hatalom be fog avatkozni a másfél század óta folyó küzdelembe, azaz megkezdi az ellenségeskedést a bagdadi khalifaság ellen, mely uralkodott Ázsia és Afrika fölött s szárazon és vízen Európa ellen előrenyomúlt. Ez azonban a kor látkörén egészen kívül esett; a császárság hadjáratai a szlávok, avarok és a spanyolországi arabok ellen ép oly védelmi jelleműek voltak, mint előbb a nagy királyság vállalatai.

A jelzett hadi vállalatok után, melyek a császárság határait minden oldalról biztosították, Nagy Károly nyugodt büszkeséggel tekinthette át birodalma területét. Egységes jellemű birodalom volt ez és egyszersmind népszövetkezet, mely részben önkényt csatlakozott a legfőbb hatalom magvához. Még fölismerhetők voltak az alkatrészeit képező elemek. A nyugati góth birodalom nem bukott el teljesen, a longobárd még fönnállott egész kiterjedésében, de még itt is fölismerhetők voltak a keleti góth alapok. A római világuralom korszaka szintén mély nyomokat hagyott hátra. Mindkettő fölött győzedelmeskedett a longobárd befolyás, mely ha a nagyobb hatalom előtt meg is hajolt, még mindig életerős volt. Az önálló fejlődési tehetség kitünő példája a két császárság között fölemelkedő Velence. Hasonló irányú mozgalmakkal találkozunk

találkozunk az alsó-itáliai kerületekben. Az ellentét a román és germán nemzetiségek között lassankint háttérbe szorult, de a római műveltség elemeit Justinian törvénykönyve és az egyház, melynek nyelve a latin volt, mindig megújuló erővel képviselték. Ebben feküdt az ó-kor műveltségének folytatása. Az egyházi intézmények épen arra szolgáltak, hogy a vonatkozásokat az emberi történelem kezdeteihez föntartsák törvényes következetességgel, mi az izlamban elveszett. A pápaság és a császárság összeköttetésében rejlett a világtörténelem folytonossága. Hogy a kedélyeket ez eszme odaadással töltsse el, szilárd meggyőződésre volt szükség a szentírás isteni eredete iránt. A korszak uralkodó eseményeit a román és germán nemzetek összeköttetése és a germán nemzetek egyesülése képezik az új frank királysággal. A meroving királyság, bár germán hagyományokon nyugodott, nem lett volna képes az egyesítés vegrehajtására. A királyságnak ki kellett bontakozni a törzsvizonyokból, a honnan eredett; ekkor a törzsérzet tovább élhetett az alsó körökben még a birodalmi intézményekben is. A germán gau-k és a gall civitas-ok fönmaradtak, de a legfőbb hatalmat az egész birodalmat összetartó intézmények képviselték. A különböző nemzetek részt vettek a birodalmi gyűlésekben. Az akarat egysége uralkodott fölöttök, az egyház eszméje egyesítette őket.

Nem lehetne állítani, hogy a viszonyok Nagy Károly alatt örökre megszilárdulva néztek a jövő világeseményekkel szembe. Inkább az ellenkező áll. Gondolni sem lehetett, hogy az előbb uralkodó, most elnyomott törzsi eszmék föl ne emelkedjenek, mihelyt időt és tért találnak.

A későbbi Európa tulajdonképen a törzsek és főnökeik ellenzékének fölemelkedéséből fejlődött ki. Azt sem lehetett gondolni, hogy az egyházi és világi hatalmak egyesülése, a mint az Károly alatt létrejött, zavartalanul fön fog maradni. Nem ülhetek mindig oly pápák a szent széken, mint I. Hadrián és III. Leo. De előreláthatólag a fejedelemség egységét sem lehetett föntartani. A legközelebbi nemzedéknél újra föl kellett merülni az örökösödési igényeknek, melyek Martell Károly alatt uralomra jutva, először Pippin alatt jöttek ellentétbe a keletkező egységgel s még Nagy Károly alatt is érvényesültek, midön először a birodalmat fiai között fölosztotta. Hogyan lehetett volna ily esetben az alárendelt hatalmaktól

engedelmességet várni. Mindezek közreműködésében: a legfőbb hatalom birtokosai között kitört viszályban, az állam és egyház között bekövetkezett szakadásban, a törzs- és nemzetiségi eszmék fölemelkedésében találjuk föl a következő századokban előtérbe lépő mozgalmak mozzanatait. Nem szabad ezt egyoldalúlag az elkövethetett és elkövetett hibákból vezetni le. A dolgok természete hozta így magával s ha szabad e kifejezéssel élni, ez volt egyik föltétele a világtörténelem továbbfejlődésének.

Ez elmékedések távol attól, hogy kisebbitenék, még tisztább világításba helyezik a nagy uralkodó érdemét, mert végre is ő volt az, ki a különböző elemeket egyesítette s kitörölhetetlenül rájuk nyomta az egyházzal szövetkezett legfőbb világi hatalom bélyegét. A Karoling birodalom képezi alapját Nyugat-Európa államainak. A Nagy Károly által alapított központi hatalom eltűnhetett, de a népek, melyeket egyesített, az élő erők ez átalakulásban túléltek őt. Nagy Károly nemcsak előde az egyes birodalmak királyainak, hanem patriarchája a continensnek, melynek belső fejlődései az általa létesített talajban gyökereznek.

MIRA SÁNDOR.

A RÉGI ES AZ ÚJ REGÉNYRŐL.

E dolgozatnak eleintén ezt a czímet kellett volna viselnie: «Miért oly mulattatók a régi regények s miért oly unalmasak az újak?» De az író még elég jókor találkozott egy nagy műveltségű és előítélettől ment angol hölgygyel, ki megvallá neki, hogy *Tom Jonest* soha sem volt képes végig olvasni, valamint egy ifjú, irodalmi prætensiókkal bíró diplomatával, ki viszont arról biztosítá, hogy a *Nabob* sokkal mulattatóbb, mint *Don Quichote*. Az író csak most kezdte belátni, mily relativ fogalom e szó: *mulattató* és hogy talán épen annyira a modern olvasó, mint a modern regényíró rovására írandó, ha a mai regény oly — hát oly különböző a régitől. Hadd legyen tehát csupán erről a különbségről szó. Mire való ezenfölül rangfokozatot megállapítani, dícséretet és megrovást osztogatni, a miből senki sem okul, holott sokkal tanulságosabb bizonyos tünemények mibenlétét és okát kutatni, a tetszést és nem tetszést pedig kinek-kinek kényére bízni?

Mint hogy azonban mulattató olvasmányról volt szó, jegyezzük meg jó előre, hogy a tulajdonképeni mulattató regény, tudniillik az, melynek czélja csupán a mulattatás s melyet századunkban a francziák tökélyre vittek, bár gyakran több tehetséget és művészi ösztönt árul el, mint nagyobb igényű e nembeli művek, ezúttal ki van zárva vizsgálódásunk köréből, miután ennek az irodalom ama termékeire kell szorítkoznia, melyek művészeti igényekkel lépnek föl és a kor fölfogása módját tüntetik föl és magyarázzák. Ne feledjük azt sem, hogy minden ilyen történeti egybevetésnél a dátumokat nem kell nagyon betű szerint venni, sem kivételekre tekintettel lenni. Hogy Manzoni a húszas, Gotthelf Jeremiás a negy-

venes, Keller Gottfried az ötvenes években írt, s századunk bizonyos szellemi áramlatát is tolmácsolta, nem akadály abban, hogy ez írók mint művészek, vagyis azon sajátos módnál fogva, a mint a tárgyakat fölfogják és földolgozzák, ama korhoz számíttassanak, mely Sand, Dickens és Gutzkow virágkora, vagy épen ahhoz, mely Freytag Gusztávot, Eliot Györgyöt, Feuillet Octávot szülte. Mert bármiképen vélekedjünk is a tényről, tagadni senki sem fogja: nyugat összes szépirodalmát Homértól Goetheig mély űr választja el az újabb szépirodalomtól, melynek termékei minden különféleségek daczára homlokukon viselik a családi hasonlóság felöltő bélyegét; más szóval, az emberek, írók és olvasók háromezer esztendőn át másképen fogták föl a szépirodalom föladatát, mint mi száz év óta.

Csodálatosképen úgy látszik, hogy az újabb nemzedékhez tartozó regényírók, a kik, mint Spiellhagen, Zola, Henry James és Howells saját művészetöket unos-untalan elméletileg, kritikailag tárgyalgatják (a mi bizony Dickensnek soha sem jutott volna eszébe), teljességgel nincsenek tisztában a korok ama különbségevel, bár e gyakorlati emberek minden elmélete azon hallgatag, néha be is vallott föltevésen alapul, hogy a mai regény különb a réginél, vagy legalább e műfaj fejlődésében haladás mutatkozik. Ez ellen nem sok kifogásunk lehetne, ha amaz urak tisztában volnának azzal, hogy a haladás csupán a technikára vonatkozhatik s így igen csekély művészeti értékű. A technika haladása Benozzo Gozzolótól Caracciig tetemes, azért senki sem fogja ráhagyni, hogy a Farnese-képtárpalota művészi becse a legügyesebb kurtítások daczára nagyobb, mint a campo santo egy freskójáé rajzolási és távlati fogatkozásai mellett is. Már pedig a szakemberek ama fejtegetéseiben félreismerhetetlen az az öntudat, hogy a dolog lényegében is haladást mutathatnak föl. Az új regény *finer*, mint a régi, mondja Howells nagy őszintén s hirdetik világosan a többiek valamennyien, és ez alatt nemesak a *compositio*, párbeszéd stb. derekabb voltát, hanem az érzelmek és szenvedélyek gondosabb tanulmányát, a jellemek finomabb árnyalását, a társadalomnak s az egyénre gyakorolt befolyásának mélyebb ismeretét is értik; mert hogy a régiek mind ehhez nem tudtak, vagy nem tudhattak, új íróink előtt, kik a «bölcshallgatás»-t soha sem tanúlták, nyilvánvaló.

Jellemző, hogy a múltnak emez ignorálása, minden arány megvetése az éjszakamerikaiaknál nyilatkozik legerősebben, kikre nézve Dickens és Thackeray már a régiekhez tartoznak. Hiszen ott még európai műveltségűek is, mint James Henrik, Daudet Alphonsról oly határtalan csodálattal beszélnek, hogy az ember azt hihetné, az óceánon túl mit sem tudnak egy Fielding létezéséről, ha ugyan Lowel szép emlékbeszéde a *Tom Jones* írója fölött be nem bizonyítaná, hogy vannak még amerikaiak, a kik tudják, hol kell keresni az elbeszélés művészetének igazi példányait. Aztán földrészünkön is vannak elegen, kik mint John Bright, nem áthatják korunk akármelyik regény- vagy történetíróját Homér vagy Thukydides fölé emelni, kiknek olvasására több alkalmuk lett volna, mint az éjszakamerikai egy nézetű társaiknak.

Gyakran halljuk ugyan, hogy az ily elfogulatlanságot a benyomás és ítélet irigylésre méltó frissesége gyanánt magasztalják; de ez a fogalmak teljes összetévesztésén alapul. Az ily benyomásokat nem oly emberek érzik, az ily ítéleteket nem olyanok mondják, a kik a természethez közelebb állanak, mint mi többiek, hanem ellenkezőleg olyanok, kik mögött nincsen híd, mely a természettől civilizációnkig vezetne. Oly fiúnak, ki falun nevelkedett, újságot soha sem látott, bizvást kezébe adhatom a *Vicar of Wakefieldet* és *Numa Roumestant*; egy pillanatig sem fog a kettő közt ingadozni. Kétesebb volna a próba classikai műveltségű ifjunál; oly fiatal emberről pedig, ki vezérczikkeken tanult olvasni és a reál-iskolát csak azért hagyta el, hogy társadalmunk mesterkelt viszonyai és fogalmai közé lépjen, alig tehetnők fel, hogy Goldsmith színborát többre becsülné Daudet mámorító italánál. Az ifjabb nemzedék nagy többsége ily módon, hogy úgy mondjam felnötten jött a világra, egyenesen beleszületett a modern civilizációba, míg mi idősebbek még lassanként nőtünk belé, s így megőriztük sejtelmét annak, hogy a ruha alatt test is van. Századunknak, vagyis civilizációnknak ruhája pedig mesterkétebb és bonyolultabb, mint bármelyiké azelőtt, és a kik benne élnek, szívesen áztatják magokat azzal, hogy a bonyolultabb az értékesebb. Innét van a részletek halmozása, mely irodalmunkat jellemzi s mely egyszersmind megfelel tudományos szokásainknak. Az emberi természet mikroszkopikus bonczolását majd durvább nyilatkozataiban, mint Zolánál

vagy Maupassantnál, majd nemesebb szerveiben, mint Eliot és Turgenjewnél, hiában keressük a régibb írónál. Az irány is bonyolultabbá lett: minden tudományt, mindenféle technikát szolgálatukra kényszerítenek, a szótárakban minden ódon és újdonság új szót összekeresgélnek, szokatlan, meglepő szó-ellentéteket használnak, hogy a leírásokat hatásosabbakká tegyék, a nélkül mégis, hogy az óhajtott célt elérnék. Név szerint a jó ízlés hazája, a mértéktartás és józanság hona az, melynek ily gyakorlatokban telik kedve és a hol majd tehetésgtelen nyelv-, ízlés- és erkölcsrontók erőlködnek (invita Minerva) úgy nevezett rajzokat gyártani, majd gazdagon megáldott tehetségek élnek vissza könnyűségökkel, hogy összes fölöslegüket a piacra vigyék és az olvasót adjectivumaik özönével agyonnyomják. «Ha pedig az egyszerűség iránti érzék veszendőbe megy», mondja Walter Scott, «hosszú idő kell rá, míg a nemzet újra megtalálja.»

Megérdemli a fáradságot, hogy a szellem és ízlés emez egész új irányát közelebről kutassuk.

I.

Századunknak és főképen második felének összes szellemi élete át van hatva azon tudományos szokásoktól és új erkölctől, melyek kevéssel a francia forradalom előtt kaptak lábra, s a romantikának századunk közepe táján szenvedett végleges veresége óta majdnem kizáró uralomra jutottak. Pedig mind a kettő, a tudományos és erkölcsi fölfogásmód nemcsak fogékonytalan a művészet iránt, hanem vele összeférhetetlen, egyenes tagadása. A regény, a mennyiben a művészet egyik faja, a modern elvek uralma alatt épen annyit és többet szenvedett, mint valamennyi többi faja a művészetnek, épen mivel formájánál fogva kényelmesebben lehetett tudományos tárgyalásra és erkölcsi bíráskodásra fölhasználni, mint a többit. Voltak ugyan jóval a forradalom előtt egyesek, kik a tudományos és erkölcsi mértéket oly térre vitték át, melyen érvénye nincs; de csak is egyesek. Ma ez a kettő álláspont uralkodik az egész irodalmon, s minthogy műveltségünk teljesen könyvműveltség lett, műveltségünkön is. Az emberiség ugyan ma is úgy él, mintha amaz elvek nem létez-

nének (lehetetlen is volna másképen élni), de mihelyt az életet megítélni, megismerni vagy reprodukálni akarja, csupán ezt a két mértéket használja.

Már pedig a tudomány a világnak és okbéli kapcsolatának megismerésére törekszik; szétrombolja az egyéni életet, hogy törvényeit vagyis az egyéni tüneményekben a közöst kitalálja. A művészet ellenkezőleg az által iparkodik a világot megismerni és magyarázni, hogy az egyéni élet egységét ragadja meg és reprodukálja; kiküszöböli az általánost, hogy a különöst jobban fölfogja, és a különösből ismét az esetlegest, hogy a lényegest annál tisztábban lássa. Minthogy pedig az általános csupán értelmünk abstractiója, a valóságos élet csak a különösben nyilatkozik, az következik belőle, hogy a művészet bizonyos értelemben igazabb, mint a tudomány. De ez a pont nem áll kapcsolatban fejtegetésünkkel; a mi föladatunk kimutatni, hogy a tárgynak úgynevezett tudományos kezelése csak ártalmára lehet a művészetnek, a minthogy a tudomány is igen épületes dolgokat tud mesélni azon szörnyűségekről, melyeket a tudománynak művészeti földolgozásmódja követett el. De ha például Zola lemond arról a dicsőségről, hogy egyáltalában műdarabokat teremtsen, azért a tudomány emberei még nem lesznek hajlandók, hogy neki a tudomány körül érdemeket tulajdonítsanak. Művei mégis csak a képzelet szüleményei s így teljesen értéktelenek a tudományra, mely csak realitásokkal számol s ilyféle phantasmákra törvényeket nem alapíthat. Azon fölül minden tudományos munka együttes és haladó, míg a művészeti egyéni és magában befejezett. Mindenik új tudományos mű maga mögött hagyja legalább részben az előbbent, míg ez végre egészen elavúl. A tudományos tett halhatatlan marad, de a tudományos műnek el kell vesznie. Belenyugodnék ebbe Zola és egész komolyan azt képzeli-e, hogy *Nana* és *Potbouille* tudományos tettek, vagyis szemek a tudomány végtelen láncolatában? Bizonyára nem; voltaképen ez urak nem is veszik oly igen komolyan a tudományt. Céljok csak az, hogy a tudomány eszközeivel és oly anyagokból, melyek a tudomány eredményei, művészi alkotásokat létesítsenek, miután a művészet eszközeivel nem rendelkeznek, s az anyag megítélésére a mértéket elveszítették. Itt azonban fölmerül a kérdés, vajon az ily vállalatnak előre is nem bizonyos-e kudarca?

A tudomány szerszáma, ha szabad így neveznem, melyet czélja elérésére használ, az értelem, a művészeté a szemlélet. A tudomány csak a dolgok tudatos ismeretéről tud, a művészet csak nem tudatosról; és valamint a művész csak a szemlélet által egyenesen és nem tudatosan közvetítettet adja vissza, épen úgy a művészi néző vagy olvasó az adottat csak szemlélet útján, nem tudatosan teszi magáévá: mindketten úgy járnak el, mint a hogy a közönséges életben és gyakorlati czelből eljárunk, miért is aztán a művészet az élethez sokkal közelebb áll, mint a tudomány. Valamely embert összképében ismerünk meg, gyakran nem tudjuk, kék vagy barna szemei vannak-e, s ezen mi nem tudatos ismeretünkben bizonyosabbak vagyunk, mint a legpontosabb személy-leírás után lehetnénk. A nyelv is nem tudatosan képződött, nem tudatosan tanuljuk és többnyire nem tudatosan is használjuk, főképen fölindulásunk közben s akkor érzésünket hivebben föltünteti, mint a kifejezések hosszas válogatása tehetne. A tudományra nézve a nyelv az, a mi a számjegyek a matematikusra nézve: a dolgoknak nem képét, hanem abstract kifejezését nyújtja. Az orvos eleintén a betegnek összbnyomását szerzi meg a nélkül, hogy számot adna róla magának, többnyire a nélkül, hogy számot tudna adni róla magának; csak a tehetetlen orvos bízik meg kizáróan a hőmérőben és határozott körjelekben, épen azért, mert nincs gyakorlott szeme. Már pedig egész művelt világunknak, olvasó és írónak nincs többé gyakorlott szeme. Emez csak azt látja, a mit tudatosan megismert, s így csak is ezt nyújtja; amaz hozzá szokott beérni vele, sőt büszkélkedni vele, mivel így mindenről számot tud adni magának, mi nagy elégtétel az értelem hiúságára. Micsoda már most ez egész eljárás következménye?

Fölteszszük magunkban, hogy a belső embert és a külső világot rajzoljuk: pontos lélektani analysisnek kellene az előbbi czélt elérnie, gondos leírásnak az utóbbit. Már most ama pszichologiai tulajdonságok valósággal nem léteznek; csupán értelmünk abstractiói s így bár milyen teljes fölsorolásuk sem idézhet elő életteljes képet, még akkor sem, ha képzeletünk ama sokaságból egységet bírna létre hozni, míg egyetlen jellemző vonás elegendő volna, hogy az egyéniség összbnyomását előidézzé. Hiszen nem a részek teszik az em-

bert, hanem a kapcsolat; mihelyt ez megszűnik, megszűnik az élet. A kapcsolat pedig soha sem a tudatos ertelem műve, hanem csak a nem tudatos szemléleté, melynek meggyőző visszaadása művészet, azaz az élet reproductiója. Ugyanaz áll a külvilág leírásáról, a mi az emberről: Daudetnek egy egész lapja, melyen a délvidéki kolbászárús összes czikkeit illataikkal együtt, az egész bútorzatot a ráeső fénysugarakkal együtt leírja, nem ér föl azon két sorral, melyben Heine Urakának barlangját élénk varázsolja, mintha tulajdon szemeinkkel látnók. Ama leírás csupán hű leltár, melyet az életben soba sem készítünk, mely tehát képzeletünket oly kevésé érinti, mint bármely bútorjegyzék; ez a két sor hangulatba ejt bennünket, érzést ébreszt bennünk, melyek képzeletünket azonnal mozgásba hozzák, mivel cselekvény van abban a két versben, s a benne jelzett hatás viszont hat az olvasóra.

A művészet takarékosabb, mint a tudomány és mint az írók, kik tudományos eljárást vélnek abban, ha semmit sem hallgatnak el abból, a mit a tárgynak vagy cselekvénynek és motívumainak pontosabb fürkészése tárt föl előttök; rossz gazdák, kik pénzöket nem tudják elhelyezni. A művészet úgy tünteti föl előttünk Philinét, a mint az általános zürzavar és kétségbeesés közepett nyugodtan kulcsait csörgetve ül a megmentett ládán és az ellenállhatatlan nő elevebben áll szemünk előtt, mint kecséinek hosszas fősorolása vagy épen elfogulatlan magaviseletét biztosító apró fogásainak rajzolása föltüntetni képes lett volna. Valamely új iskolabeli író mindkettőre üstökön ragadta volna az alkalmat; mert a leírás mellett a magyarázgatás a fő gyönyörűségök. Nem is lehet tagadni, hogy a modern regényekben a pszichologiai és társadalmi tényeknek apróságokig menőbb megfigyelese, az érzésnek és gondolatnak minden árnyalataiba való pontosabb belebocsátkozás, növekedésének lelkiismeretesebb szemmeltartása és a szenvedélyeknek és motívumaiknak szorgalmasabb bonczolása van meg, mint korunk régebbi regényeiben és látszólag a múlt századéiban is található. Mai napság az ember fejlődésének egész menetét élénk találják, ha lehet, szülőiét és nagyszülőiét is (ez is a tudományos eredmények költői értékesítésének számba megy), míg végre magát az embert igazi mivoltában egészen elfeledjük. Az igazi művészet oly keveset törődik a jellem keletkezésével, mint maga az élet;

mint meglevőt tünteti föl, hadd magyarázza maga magát tet-
teí és szavai által. Shakespeare a nemet tudósokra bizza
annak magyarázatát, miképen lett Hamlet azzá, a mi: beéri
azzal, hogy olyannak tünteti föl, a milyen. És nem csupán a
dráma mutatja az embert annak, a mi, nem törődven vele,
miképen lett azzá; a regény is, míg művészi termék marad,
beéri annyival:

Pourquoi Manon, dès la première scène,
Est-elle si vivante et si vraiment humaine
Qu'il semble qu'on l'a vue et que c'est un portrait.

Mi az oka, hogy Manon első megjelenésétől kezdve oly
elethű és oly igazán emberi, hogy szemmel látottnak és arc-
képnek tűnik föl? — kérdi Musset. Vajon nem épen az-e az
oka, mivel nem írják le, nem analysálják, nem magyarázzák,
hanem egyszerűen megjelenik és hat? Mivel a költő csak pár
szóval adja vissza a benyomást, melyet ő maga érzett, és
saját érzésének visszaadása által a mi érzésünket ébreszti föl?
Hiszen mi a költött alakokat és cselekvényeket soha sem lát-
juk: a benyomást érezzük, melyet gyakorolnak; ez a benyo-
más a meggyőző, a tulajdonságok és körülmények felsorolása,
még ha lehetséges volna is teljessé tenni, nem hangulatot
hoz létre, hanem ismeretet.

Ne is mondja senki, hogy a régibb írók beérték vázlatos
rajzzal, a körvonalokkal. Épen nem így áll a dolog. Az, a mit
az elbeszélő nyújt, a cselekvény drámai mozzanatai, a sze-
mély jellemző vonásai; a hűség és elevenség, melylyel az
egyest, mely in nuce az egészet magában foglalja, előtünteti,
az egésznek a képét idézi föl előzményeivel, következményei-
vel, azaz a kapcsolatot. Eljárása hasonlít a szobrászéhoz, ki
tárgyának csupán plastikai elemeit, a festőéhez, ki csupán a
festőieket adja vissza: az író csupán azon vonásokat választja
ki, melyek irodalmilag hatásosan értékesíthetők. De, mint
már mondva volt, a cselekvénynyel úgy áll a dolog, mint az
emberekkel. Valamely csatában részt vett különböző, ponton-
san meghatározott ezredek minden mozdulatainak hajszálig
részletes, methodicus felsorolása, mint a nagy tábornok had-
történeti művében, bírhat tudományos értékkel; művészetileg
teljesen hatástalan, mert az összeselekvés szemléletes képét
nem nyújtja, míg a leutheni csata leírása a tockenburgi sze-

gény ember tollából, vagy a waterlooi csatáé Stendhal *Chartreuse de Parme* című munkájában művészi termék, mivel a tömegek cselekvényének az egyes emberre gyakorlott hatását híven tükrözteti vissza. De ha a regényíró ama tudományos történelmi lelkiismeretességgel jár el, olyasmi jön létre, mint a két mosóné küzdése az *Assommoir*ban, mely nem tudom hány lapot tölt meg s még sincs szemünk előtt, míg Seagrim Molly homéri csatáját soha sem felejtí el, ki egyszer elolvasta. Itt az összbenyomás uralkodik a részleten, míg amott a sok részlet elfojtja az összbenyomást. Zola a tudomány emberének módjára ragadja meg tárgyát, szétrombolja, hogy aztán ismét összeállítsa; Fielding művészképen ragadja meg, a ki az egységet keresi és reprodukálja, nem is szólva azon művészetéről, melylyel az alacsony tárgyat a hétköznapi valóságból kiemeli az ironia segítségével, mely az ilyen tárgyaknak útát nyit az irodalomba.*) De ez a megjegyzés vitába keverne a veristákkal, realistákkal, naturalistákkal és a hányféle nevű még van, s ezt a fejtegetést máskorra szeretném halasztani.

II.

A tudományos világfölfogással párhuzamosan lábra kapott az erkölcsi világfölfogás, és a művészetre még veszedelmesebbé vált, mint amaz. Az egész modern erkölcestan célja, hogy az embert jobbá, azaz mássá tegye, mint a milyen; a művészet úgy veszi az embert, a mint van, beéri azzal, hogy megérti és megérteti. És mentül jobban eltért az emberiség a keresztyénség alapeszméitől, a charitás, hivatás és prædestinatio eszméjétől, melyek oly igen ellenkeznek a rationalismussal, annál határozottabban lépett előtérbe az irodalomban amaz erkölcsi irány, mely az embert meg akarja változtatni. Úgy vagyunk ezzel is, mint a társadalommal: minden embernek egyformának kellene lenni erény tekintetében, a mint valamennyinek egyenlőnek kellene lenni vagyon dolgában. Ezek természetesen utópiák, befolyásuk az élet folyására kevés vagy

*) Még Halévy és Guy de Maupassant némely apró trágár idylljei is olvashatókká lesznek, mivel könnyeden, vidoran vannak elbeszélve, epizódkül használva, művészileg is hatnának.

épen semmi: erkölcstani rendszer nem változtatja meg az ember természetét, valamint a socialismus sem képes lényegesen megváltoztatni a vagyoni viszonyokat; de igen is van befolyásuk az ítéletre, s miután az ítélet nagy szerepet játszik a modern írónál, az irodalomra is.

A múlt század közepe tájáig minden rend, minden egyes ember úgy tekintette a világot és természetet, mint adottat, melyen kevés a változtatni való. Az ember naivúl, reflexió nélkül élt és cselekedett, költött és élvezett, vagy legalább a nélkül, hogy a meglevő világot és törvényeit az okoskodással és szabályaival vetette volna össze. A nép fiának oly kevéssé jutott eszébe, hogy polgárrá legyen, mint nekünk az a kívánság, hogy hercegek legyünk. Ha mégis akadt merész ember, ki magasbra tört és tudott czélt érni, ez azért volt, mert bízott magában, szellemi és akarati erejében, azaz egyéniségében, nem pedig azért, mert mint «ember» följosítottnak hitte magát reá. A mivé lett,

Et par droit de conquête et par droit de naissance,

(épen úgy a hódítás, mint a születés jogánál fogva) lett azzá. Személyes tulajdonai képezték jogigényének alapját, nem pedig az úgy nevezett igazság, melyre mai nap minden közép-szerű hivatkozhatni vél és a melyet beszédeink és intézményeink szinte rákényszerítenek az által, hogy egyenesen rácsábitják, hogy állásáról mondjon le, azaz, hogy egy felsőbb állásban, melybe nem illik belé, szerencsétlennek érezze magát. Az a nyavalya, hogy a tényleges világot örökösen az értelem postulatumaival hasonlítgatjuk össze, életünket több tekintetben megtámadta. Hiszen ez az egész úgynevezett humanus erkölcs abban áll, hogy kötelességünk magunkat, nem ám direct intuitio által, hanem valamennyi embert egyenlősítő (nivelláló) abstractio szerint, a mások helyzetébe helyoznunk, azaz másokat meg a magunk helyzetébe helyoznunk. Mind a kettő fictio, mely csak fejünkben megy végbe, igazság egy csöpp sincs benne. Mindenik ember másképen érez és nagyjából azt is mondhatjuk, minden nemzet, minden osztály másképen érez. A természetes korlátoknak e félreismerése juttatott bennünket az állami életben oda, hogy oly jogokat igénylünk és osztogatunk, melyekkel nem tudjuk, mitévők legyünk; a társadalomban oda, hogy a tényleges viszonyokat

fölforgatjuk, a természetes légkörből távozunk, mi csak fájdalmas érzést kelthet; az irodalomban oda, hogy az embereknek oly gondolatokat és érzéseket tulajdonítunk, melyekkel éppen nem bírnak, főképen pedig, hogy a személyektől azt kívánjuk, mások legyenek, mint a mi valósággal, a mennyiben meg kell felelniök azon abstract erkölcsi típusnak, melyet magunknak alkottunk. Elvértve találkozik oly író, ki az alacsony származásnak érzését eltalálni és visszatükröztetni képes, mint Gotthelf J. Hisz az olvasók nagy többsége jobban szereti az úgy nevezett eszményies alakokat George Sand stíljében, kiken a parasztból a ruhán kívül nincsen egyéb.

Az állami és társadalmi életben ama törekvések elég bajt okoznak, a nélkül mégis, hogy e kettőnek, az államnak és társadalomnak, lényegét megváltoztatnák; az irodalomban, hol nem élő, a kemény földet taposó emberekkel, hanem a képzelet engedékeny alakjaival a türelmes papiroson van dolgunk, az új világfölfogás sokkal mélyebbre ható változást vont maga után. Igaz ugyan, hogy a rationalismus igényei, melyek a törvényhozást az egyenlőség és igazság előre kész fogalmai szerint akarják szabályozni, nem maradtak befolyás nélkül; mindazáltal nagyjából az államok századunkban, valamint az előtt is, folyvást a fönnálló szokásokat registrálták és codificálták, nem különben az újonnan keletkezett érdekeket és viszonyokat szabályozták. Igaz ugyan, hogy a legtöbb országban mindenik állampolgár egyenlő jogúnak és egyenlő értékűnek van elismerve, de valósággal a hatalom mégis a műveltek és vagyonosok kezében maradt. Egyiptomot és Törökországot is akarták ugyan nyugateurópai alkotmánynyal boldogítani, de egy év sem kellett rá, hogy kivilágosodjék: nem való minden mindenkinek. — A társadalommal sincs különben. Gyermeknek soha sem jut eszökbé a társadalmi rendet, a mennyiben megismerik, igazságtalannak, vagy éppen természetellenesnek találni. Láttuk, hogy a kőműves épít, a kaszás kaszál, a favágó fát vág, a nélkül, hogy valaha kérdeztük volna magunktól, miért nem kellett a mi apánknak mind ebből semmit sem végeznie. Ebben az értelemben majd minden ember gyermek maradt a forradalom előtt, az marad még ma is kilencz tizedrészők; és jó, hogy így van a dolog. Mert az emberiség egész nagy gépezete megállna, ha folyvást a mások helyére telepedni s az abstract egyenlőség követelményeinek

megfelelve, erőnek erejével mindenkinek ugyanazon életviszonyokat akarnók biztosítani. Így aztán meg is marad jámbor óhajtnak; arra elegendő, hogy az emberek, kik azelőtt sok okoskodás nélkül is teljesen boldogok voltak szűk létkörükben, sorsukkal elégedetlenek legyenek, de nem elegendő arra, hogy ezt a sorsot megváltoztassa. «Magában véve semmi sem jó vagy rossz», mondja Hamlet; «csak okoskodásunk teszi azzá». Ha az ember megszűnik arról gondolkodni, a mit meg kell tennie, hogy azon okoskodjék, hogy meg kell-e tennie, vége a megalégedésnek. Pedig ez a modern philantropiának, ellentétben a keresztyén jótékonysággal, alapját képező világfölgógnak legvilágosabb eredménye, bár több olyasmit is hozott létre, a mi a munkás osztályok létezését saját állásukon belül megkönnyíti, megjavítja, őket betegségben, vénségben, munkahiányban támogatja a nélkül, hogy normális létezésüket jobb állapotok csalekony képei által megrontaná. Mindazáltal a positiv baj, mint mondtuk, sokkal csekélyebb, mint a mekkorának tarthatnók, mivel hogy épen az emberiség tömege még folyvást olybá veszi a világot, a milyen, és nem követeli, hogy ezentúl a nap nyugaton keljen föl.

Voltaképen csak az irodalom emberei, kik a valósággal szemben más állást foglalnak el, mint egyéb emberek, azok, kikbe az új világfölgógnak beléjük gyökerezett; számuk azonban száz év óta tetemesen megszorodott. Miután egész műveltségünk irodalmi, könyvműveltséggé lett, voltaképen mindnyájan, kik magunkat művelteknek tartjuk, irodalmi emberek vagyunk. A régibb idők művelt embere, a ki az emberek között forogtában művelte magát, a kire a könyv csak mint az élet reflexe, nem mint könyv, azaz mint ítélet tárgya, bírt érdekekkel, mind inkább-inkább eltűnik. Egész culturánk az irodalom befolyása alatt áll: olvasók és írók a valótlanúság ugyanazon légkörében élnek; vagy határozottabban szólva, az életet két félre osztják, a gyakorlati tevékenységre (az író könyvgyártása is gyakorlati tevékenység) és a szellemire, oly két munkakör, mely sehol sem érinti egymást, még ott sem, a hol a szellemi a gyakorlatiból szedi tárgyait; mert azonnal kivetkőzteti őket valódiságukból s csak azután dolgozza föl, ha már meghamisította. Van Tocquevillenek egy fejezete: *Miképen lettek Franciaországban az írók a XVIII. század közepe táján fölpolitikusokká*. Bizonyos értelemben ez most min-

denütt így van; még Angolországban is a radicalisok előtérbe nyomulása s a torysmusnak Disraeli által eszközölt reformja következtében a politikai életre elragadt az írhatnomság nyavalyája; különösen áll ez Franciaországról, hol az egész államélet benne sinlődik. Azonban mégis a művészet és irodalom az a két tevékenység, mely befolyását legjobban sinli és ezekkel van itten most dolgunk.

III.

Korunk azon regényeit és novelláit, melyekben az erkölcsi álláspont nem kizárólag uralkodik, újjainkon számlálhatjuk meg. Még ott is, a hol a meztelen erkölcstelenség vagy legalább illedelmetlenség terpeszkedik, rendesen az író tudtával vagy tudtán kívül bizonyos tanító irány van. Sőt valamennyi újabb költői mű látszólag legtárgyilagosabbjában, a *Madame Bovary*ban, is érezzük, hogy az írot oly szándék vezérli, mely nem egészen művészi: az a szándék, hogy bizonyos fajta neveléstől és olvasmánytól óvjon. Zolánál meg egészen világos, hogy a pizsokban elvesző munkásainak és munkásnőinek elrettentő példáiul kell szolgálniok. Német regényírók sem csinálnak belőle titkot, hogy alkotásaikban az erkölcsi mértéket alkalmazzák, az angolok és amerikaiak még kevélykednek is vele. Nem is arról van szó, mintha az erkölcsnek, mint minden más emberi érdeknek, nem volna polgárjoga a művészetben. Csak azon fordul meg a dolog, mit értünk erkölcs alatt: a természetest, egészségest, mely az igazság cultusában tetőzik, vagy pedig a csináltat, betegest, melyet az emberi hiúság szült s a hazugság tartott keresztvizre? Egészséges erkölcs az, ha Henrik herczeg az elhizott kéjencz czimboráit a faképnél hagyja, mihelyt a korona felelősségével megkezdődik rá nézve az élet komolysága; egészségtelen erkölcs az, ha Hugo Viktor megzavarja a nép jogfogalmait azzal, hogy a gálya-figyenczet dicsőíti, ki a törvényszék tévedésének áldozata lett. Nem itt van helyén hosszabban tárgyalni, mi volt ösztönszerűleg az emberiség erkölce a rationalismus győzelme előtt, sem pedig arra figyelmeztetni, hogy e nem tudatos etikának miként vetett tudományos alapot Kant az intelligibilis jellemről szóló tanal, Schopenhauer a könyörületről szóló elmélettel; czélunkra

elegendő annak kimutatása, hogy íróink erkölcsének más kiinduló és célpontja van, és hogy ez annyira összeférhetetlen a művészettel, a mennyire készségesen alkalmazkodik hozzá amaz. A modern erkölcs látszólag nagyon különbözhetik egymástól, mint a Zoláié Howellsétől; megvan ugyanazon családi vonása: az elégedetlenség e világgal, úgy a mint van; s ennek legközelebbi következménye ez egész irodalom.

«Komoly az élet, derült a művészet», vallá Schiller; ma a művésztől várják meg, hogy komoly legyen; Wagner Richárd szerint az isteni tisztelet egy neme, Freytag Gusztáv szerint erkölcsi vagy politikai leczke. Hogy is lehetne más-képen. Ha ezt a világot és az emberi természetet minduntalan egy magas, önkényes, magok alkotta, minden valóságot nélkülöző eszménnyel vetik egybe, akkor bizony mind a kettő nagyon elégtelennek kell hogy látszassék és keserű ítéletekre is vezethet. Valóban mily mogorva Eliot György valamennyi regénye alaphangját tekintve, mily keserű a Bronté Saroltáié, mily végtelenül szomorú a Poynter kisasszonyé, az *Among the Hills*, hogy e borús lélektani, erkölcsi művészetnek egyik kevésbé ismert remekét említsem. A régi idők valamennyi nagy elbeszélője, Homéرتól Cervantesig, Lesagetól Smolletig, Grimmelshausentól Scott Walterig, jó kedvével megenyhíti lelkünket és még a tragikai múzsa is mindig tudta «az igazság komor játékát a művészet derült országába» általjátszani. Itt azonban folyvást szorongó, nyomasztó érzés fog el bennünket, oly komoly redőkbe szedik arcukat íróink, oly siket hangot hallatnak, ha ilyféle dolgokról beszélnek, melyeken őseink mosolyogni szerettek. Még az érzékiség is, mely azelőtt naivúl, egészségesen és meztelenül lépett föl, vagy pedig egy mosoly által nyerte ki bebocsáttatását az irodalomba, ma komoly, megfontolt, inkább romlott ész, mintsem túláradó erőtelj szüleménye. De az igazság érdekében meg kell mondanunk, hogy a modern regény egészben véve mentebb maradt e kitanúlt, egészségtelen érzékiségtől, mint a költészet. A helyett érzélgősen könyörületes lett mindazon jelenségek és típusok iránt, melyek különben gúny tárgya valának. Ki mérészelné ma Bridoisont, a dadogót, komikailag tárgyalni; a részvét fogyatkozása iránt fölülkerekednék. Gyöngéd érzésűek levén «az ő helyébe helyezkednénk», s tragikai alakot csinálnánk belőle. A lelketlen tudós, kit a világ évezredekén át

kinevetett, mint ügyetlen vagy hiú könyvmolyt, Eliot György kezei alatt oly szerencsétlen emberré lesz, ki hamis eszmény után törekszik, de a kiben az asszonyok legdicsebbike maga is eszményt lát. Dandin Györgyből, a ki a nemes kisasszonyt elveszi, s a kit az igazságos büntetés ugyancsak utolér — öseink élczének állandó czéltáblájából — a nemes vértanú egy neme vált, mióta szegénynek helyébe képzeljük magunkat. Hiszen a mai tárgyilagos komikai, ha fölületesen vesszük, tragikaivá lesz: gyöngéd kis énünk szenved, s csak természetes, hogy részvéttel van önmaga iránt. A XIX. századig az egész emberiség kivétel nélkül nevetett a vén emberen, ki a fiatal leányt elveszi; tapsolt, ha a hegyke katona szarvakat rakott a gyöngé, édeskés szerelmesnek; kicsúfolta az élhetetlen pedánst, kinek asszonykáját a ravasz világfi elcsábítja — mi az erkölcsi sentimentalis mértéket alkalmazzuk, s lángolunk az erkölcsi megbotránkozástól a csábító ellen s a nemes részvétől áldozata iránt, a mi mind nagyon jó és szép lehet, de lehetlenné teszi a művészetet, mely a dolgokat látja, nem megítéli, és azt adja vissza, a mit lát, nem pedig azt, a mit az erkölcsbírák látni szeretnének, vagy az érzelmösek látni vélnek.

Mily esztelen romok válnának mindazon derült alakokból, melyek képzeletünkben élnek, ha a mi lelkiismeretes íróinkhoz adnók őket nevelőbe. Képzeljük a szegény Manont Jane Eyre, a tanítónő, vesszeje alatt. Képzeljük squire Westernt Zola klinikájában. «Ha ön ezentúl is berúg minden este, míg leánya hárfázik, akkor rettenetes vége lesz önnek, squire úr. Leírjam, milyen? Apróra tanulmányoztam a kórházban a delirium tremens potatorumot, azt a büntetést, mely az alkohol által mérgezettekre, a milyen ön is, várakozik.» S vén czimboránkat, Falstaffot, kivel a leder Shakespeare oly kíméletesen bánik, mennyire megleczkértette volna Eliot; «mert valóban Sir John, számodra nincs mentség. Ha még holmi szegény ördög volnál a nép közül, ki folyvást csak rossz példát látott; de neked megvoltak mind azon előnyeid, melyeket a sors az embernek útravalóul adhat. Jó családbeli vagy, Oxfordban a legjobb nevelésben részesültél, melyet Anglia nyújtani képes, a legelőkelőbb összeköttetéseid voltak — és mégis ennyire süllyedtél! Tudod, miért? Titómat gyakran óvtam tőle: azért, mert mindig csak azt tetted, mi rád

nézve kellemes volt és minden kellemetlen elől kitértél». «És ön, Philine kisasszony», mondaná Howells, «ha még ezután is így viseli magát s papucsait ifjú urak szobáiban hagyogatja, akkor megszerkesztem ön ellen a vádiratot, mint hősöm Bartley ellen, ki szintén megnyert minden szívet, de voltaképen nagyon frivol ficzkó volt — vagy pedig átengedem önt James barátomnak, az majd meganalysálja önt, hogy tulajdon édes szülője sem ismer önre. Ebből megtanúlja, hogyan kell magába ternie és mássá lennie.» Mássá lenni, ez éppen napjaink regényhősének első kelléke: Fielding előbb remélte volna, hogy a vipera elvesziti mérgét, semhogy Blisik megszünik gazember lenni.

Említök, hogy Howells legtökéletesebb művében saját hőse ellen fog pártot. Hasonlót találunk korunk majd minden regényében: mintha az írók bizonyos személyeket, kiket az életben megismertek és meggyűlöltek, még valamely gyűlöletes typusban is üldözni akarnának — oly hangulat, mely homlokegyenest ellenkezik a művész hangulatával, ki tárgyait se nem gyűlöli, se nem szereti, és a kire nézve III. Richárd oly érdekes, mint akár Antonio. Gondoljunk Eliot György legsikerültebb jellemére, Rosamundra, mily igazi asszonyi álnoksággal iparkodik az író ezt a személyt discreditálni. Mennyire másképen bánik Prévót abbé Manonjával! Meg Richardson is, és korunkban Gotthelf J. ha még olyan moralizáló hangon szólal is meg, ha még annyi prédicációval és oktatással kezdi is, azért a művész mégis győztes marad bennök, elfelejtik, hogy oktatni akartak és tárgyaikat művészi közönnyel rajzolják, nem is szólván a földolgról, hogy erkölcsükben semmi sincs, mi a művészettel ellenkeznék. Eliotnál és Howellsnél az ellenkezőt találjuk: tárgyilagosaak és művészek akarnak lenni, de a moralista csakhamar fölülkerekedik.

Talán nem került el a figyelmet, hogy csak első rangú regényeket és regényírókat válogatok ki, hogy korábbi idők hasonló műveivel és művészeivel hasonlítsam össze, olyankat, kik ily összehasonlítást győzelmesen állának ki, ha nem volnának megmételvezve korunk erkölcsi járványától. Mennyire benne sínlódik e nyavalyában egész nemzedékünk, leginkább azért nem vesszük észre, mert a megszokás természetes állapotnak láttatja velünk ezt az erkölcsi conventiót.

Más idők szigorúbb conventiókat is elviseltek, hanem ez utóbbiak megmaradtak a fölszínen; a mieink könnyebbeknek, kényelmesebbeknek látszanak, hanem aztán velönkig hatolnak be. Hihetetlen dolog, hogy a mesterséges érzelmek, érdekek, kötelességek mily tömegét czipeljük magunkkal, mennyire uralmok alatt áll nyelvünk és cselekvésünk. A természet, a művészet élvezete, a philantropia minden belső szükség nélkül tölti be életünket; hiszünk oly érzelmek valódiságában, melyeket ember soha sem érzett, vagy pedig kiszorítjuk a természetet a cultura által. Shakespeare mai nap nem volna képes Othellót megalkotni, ki Jago árulkodásaira hallgat, mivel ma egy gentleman sem engedne meg ilyesmit; a gentleman pedig elnyelte az embert. Még Antonio és Tasso czivódását, mint ily gentlemanekhez méltatlant, sem túrnók ma a szinpadon, ha a cselekvény korunkba volna áttéve. A convenientia ez uralma annyira megrontotta a nyelvet, hogy a műveltek szájában nem elegendő többé az érzelmek közvetlen tolmácsolására; beszéltesük csak ma az előkelő hölgyet úgy, mint Constantia királyné vagy Anjou Margit beszél: mekkora lármát csapnának e durvasáért! Mellékesen mondva, ez a valódi oka annak is, hogy az új drámák mind oly élettelenek s nem is lehetnek másformák, valamint azon felöltő jelenségnek, hogy korunk jelentékeny költői művei majdnem kivétel nélkül a nép alsó osztálya körében mozognak, mivel egyedül itten él még a nyelv közvetlen viszonya az érzéshez. Még Amerikában is, melyet pedig hibásan az elöítélet nélküli társadalom szűzies földe gyanánt szokás magasztalni, föltétlenül uralkodik a conventio, főképen az erkölcsi fölfogásban; hisz ez a társadalom maig sem bírt szabadúlni a legabszurdabb és zsarnokibb vallástól, a puritanismustól, melynek alapján kifejlődött. Csak a puritanismus maradványa fejt meg Hawthorne falábon járó regényeinek hangját és azt, hogy oly jó ízlésű és tehetséges író, mint Howells, kinek van érzéke a humor iránt is, miképen alkothatott oly komikai alakot, mint Ben Halleck, a nélkül, hogy sejtené, mily nevetséges az egyszersmind.

Untalan fölpanaszolják korunk prózáját, a mozdonyok éles füttyét, mely kiszorítja a kedélyes postásipot, nem is szólva a többi ilyféle érzelgős panaszokról; és érzéseink természet-ellenes voltára sem gondolnak. Pedig hol rejlik minden költészetnek forrása, érzelmeink igazságában vagy életünk

színpadának díszletében? Ruhánk szabásában vagy a szívben, mely alatta dobog? Tanuljunk meg csak ismét természetesen érezni, természetesen gondolkodni, mindenek előtt természetesen szemlélni, és a művészet nem fog elmaradni. Hogy azonban mi ezt többé meg ne tanuljuk, arról gondoskodik «a történelem szelleme», mely ellenállhatatlanul tova ragad s fog még sokáig ragadni bennünket más ösvényeken. S ki zúgolódnék ellene? Csak aztán ne ámítsuk magunkat azzal, hogy a művészet is követhet bennünket ily ösvényeken. Az uralkodó szellemi iránynál fogva, mutasson bár a látszat ellenkezőt, minden igazi művészi tevékenység azaz olyan, mely művészi fölfogáson alapúl, csupán szórványosan merülhet föl és kaphat lábra.

HILLEBRAND KÁROLY *után, németből*

GÓBI IMRE.

BIRTOKJOG ÉS BIRTOKVISZONYOK NAGY-BRITANNIÁBAN ÉS IRORSZÁGBAN.

Második és utolsó közlemény.*)

II.

I R O R S Z Á G.**)

Két év előtt Corkban a zöld Erin egyik legfontosabb kikötő városában gazdasági tárlatot tartottak az ir hazafiak. Az épület bőven fel volt lobogózva különböző színekkel s a mi leginkább meglepte a szemtanút, ki e rövid epizódot e sorok írójának elbeszélte, az volt, hogy az ir lobogót testvériesen ölelte körül egy tricolor, melyben ő saját színeinket ismerte föl. Külföldi kóborlásaimban magam is mindenütt azt találtam, hogy emelkedésünkről, vívmányainkról kevesen voltak értesülve, de a nagy nemzeti szerencsétlenség, mely 35 év előtt ránk nehezült, sokaknál él s a szolgaság emléke emelte lobogónkat Corkban is az irlandi mellé, ha mi nem viseljük is többé a súlyos igát, mint viselik ők.

Talán már ez egyetlen tény is elég lenne, hogy «sine ira et studio» de mind e mellett rokonszenvvvel tárgyaljuk e kérdést, melyhez hasonló tragédiát a világ alig látott. «A fájó seb», a mint Macaulay mondotta, «ott közel Anglia szívéhez»

*) Az első közleményt lásd a *Budapesti Szemle* 106-ik számában.

***) R. Barry O'Brien: *History of the Irish Land Question from 1829—69 and the Origin and the Results of the Ulster Custom*. London, 1880. Sampson, Low & Co. — Ugyanaz: *The Irish Land Question and the English Public Opinion*. 1881. Justin Mac Carthy: *An Outline of Irish History*. London, Chatto et Windus. 1883.

még folyton vérzik, talán erősebben, mint valaha. E kérdés — mindig a földbirtok kérdése — itt megszűnik csupán gazdasági lenni. Összevegyítve vallási és politikai motivumokkal, átöleli a nemzet egész életét, irányt ad történetének, s azon hétszáz éves küzdelmeknek, melyeknek sora lezárva maig sincsen. Ép úgy, mint Lord Palmerston elmondotta, hogy Írland bajai ott kezdődnek, hol története, igaz lesz az is, hogy a földbirtok bajai Írországbán egyidősek a birtokrenddel magával, a földbirtok története pedig Írország története.

Az angol landsystemnek Írországra erőszakolása egyike volt a legvégzetesebb lépéseknek. Régi időkben a föld törzsek tulajdona volt. A győzelmes angolok megkísérlék bevinni a feudális eszméket Írországba. Nem siker nélkül, csakhogy midőn a földesúr többé nem védte honát fegyverrel kezében, midőn megszűnt a kötelesség, mely a földbirtok bére volt, a népben fölbredtek a régi hagyományok, sajátjának hitte a földet, melyet művelt s mely apái öröke volt. A nép részén a nemzeti jogfejlés és öntudat állott, a földesúr pedig adománylevelekre hivatkozhatott, hogy a föld övé. Ez ellentét között morzsolódott szét Írország jövője, boldogsága. Az idegen földesúr nem tudta, sőt nem akarta megérteni jobbágysai panaszát, kiket lenézett s kik jellem, vallás és nemzetiség tekintetében tőle annyira különböztek. Írland ereje, emelkedése Anglia ellenségének emelkedését jelentette volna s könnyörtelennek lenni az ír helota iránt nem csak egyéni haszon, hanem honfíú kötelességgé is lett. Ki csodálhatná, ha e hétszáz éves küzdelem alatt a «szegény története Írország történetévé vált». E hosszú korszak forrongásai csodás conservativismust mutatnak. A bérletek bizonytalansága volt a baj Erzsébet korában, Victoria idejében ugyan ez okból lázong az ír bérlő; a földesúr ép úgy nem lakott akkori birtokán, mint nem lakik ma. A földesúr fiára hagyta gögjét s a megvetést, melyvel viseltetett jobbágysai iránt, a nyomorúlt ír paraszt mire taníthatta volna fiát egyébre, mint gyűlöletre azok iránt, kik előtte minden baj s boldogtalanság okozói voltak.

Az angol uralomnak s vele a földesúri jogoknak alapja Írországbán «titulus iuris armorum» volt. Nem lehet itt czélunk vizsgálni azon sokszor nagyon homályos okokat, melyek a két sziget népe közt a harczot évszázadok előtt fölidézték. Legyen elég tudnunk annyit, hogy az angolok minden győzelmét, egy

csomó írlandi fölkelő birtokának elkobzása követte. Így I. Jakab Ulsterben nem kevesebb, mint 2.836,837 acre földet vett el a katolikus irektől s adta át protestans scotok és angoloknak. A min egyébiránt alig lehet csodálkozni. Ez eljárás az akkori idők szelleméből folyt s ha az angolok uralmukat Írországban meg akarták szilárdítani egyéb módjok alig is maradt. Cromwell, Munster és Leicesterben confiscál 7.800,000 acre földet s adományoz saját híveinek. Ezt követi még egy confiscatio a Williamite betörés után, mely 1.060,792 aceret vesz ki az irek kezéből. Így jut aztán az ország oda, hogy a földből csak 7°/_o saját fiaié.

Ki kell emelni azonban, hogy nem egy jövevény utódai váltak tüzes hazafiakká s maga O'Brien elismeri, hogy a legtöbb forradalmi mozgalmat Ulsterben a Jakab által betelepített idegenek ivadécai idézik elő.

A földesúr és bérlő közt a jogi szabályozása lényegében ugyanaz, mint Angliában, de nagyon különbözik annak kezelése. Angliában a maradó beruházást a földesúr teszi rendszerint, Írországban e teher a bérlőre hárul, kit még e mellett a földesúr ki is dobathat, ha tetszik a bérlőből. E mellett a bér sokkal terhesebb Írországban, más kereseti források nem lévén, a nép tömege földművelésre adja magát, mi egészségtelen versenyt támaszt, fölveri a bérlőket s növeli a nép nyomorát, mely valóban a lehető legnagyobb. Lakásuk a lehető legnyomorultabb, eledelök sótalan burgonya és víz. *)

A bérlő, ki földeit javítá, 1870-ig még kárpótlást sem követelhetett ezekért, ha a földesúr elüzte a bérlőből. A fiatalok házasságra nem léphetnek a földesúr, illetőleg agensének beleegyezése nélkül. Nem ritka eset, hogy a földesúr egész kerületet kitisztíttat — to clear out — a bérlőktől, azaz fölmond nekik minden okadás nélkül s legelővé vagy vadászterületté fordítja át az egykori farmokat. Ki csodálhatná, ha ily állapotok, ily rendszer mellett az ír paraszt oly távol áll az eszménytől. «Anglia» — mondja az elkeseredés hangján O'Brien — «kitette magát annak a vádnak, hogy annyi év alatt nem igyekezett mással javítani az ír népet, mint börtönnel és akasztófával!»

Az Unio 1800-ban jö létre, a nélkül, hogy áldást hozna

*) Az 1825-iki Select Committee jegyzőkönyvei, p. 39.

az országra s a folyton megújuló forradalmak újabb és újabb megtorló rendszabályokat vonnak magok után s csak alig valami tényleges javulást.

Nem szándékunk a kiküldött bizottságoknak, a sikertelen kísérleteknek hosszú sorát fölszámítani. Legyen elég kiemelni csupán az 1842-ik évi alagszövezési törvényt, melynek alapján az állam kezdeményezte előlegek által e «nagy nemzeti művet»; a költségek a javított földekre rovattak. Földesúr és bérlő egyesült erővel siettek a törvényt kihasználni; 452 kerületet mértek föl s 122 kerületben 270,000 acret hódítottak vissza a culturának.

Az egésznek befejezését tíz évre számították. A sors azonban nem akarta, hogy Írország e mű áldásait élvezhesse. Közbe jött az éhség, mely a megkezdett munkát felbeszakítá s azóta ez irányban nevezetesebb kezdeményezés nem történt.

A másik nevezetes lépés az 1860-iki törvény volt. Nem ért el pozitív eredményeket ez sem, de alapelvénél s azon okoknál fogva, melyek eredménytelenné tették, mindenesetre kiérdemli figyelmünket. A bengal földbirtok kérdésének rendezése is ez időre esik. A javítás őszinte vágya, a régi ind jog elveinek tiszteletben tartása meghozta a sikert Indiában. Írorszáiban más elvet követtek.

Törvénynyé (23 & 24. Vic. c. 153) emelték azon nagy elvet, mit a szárazföldi nemzetek annyi lelkesedéssel tettek magokévé, a szerződések teljes szabadságát a földesúr és bérlő között. A «common law» szabályai s a szokás helyébe mely eddig legalább sok esetben irányadó volt, a szerződések rideg kereskedői elve lépett s a bérlő nem követelhetett kárpótlást, nem hivatkozhatott a béretek szokásos tartamára, ha ez igényeit a szerződésbe igtatni elmulasztotta.

A szabadságnak ekként kimondott elve csodálatos eredményeket idézett elő, melyek bámulatba ejthették még legbuzgóbb tisztelőit is. A nép ezrenként hagyta el az országot, menekülve Amerika felé; ha ez így fog tartani — kiált föl a *Times* — akkor Írország nagyon angol, az Egyesült-Államok pedig nagyon ír lesznek. Ez évek látták legerősebben kifejlenni a féniek vagy fenianok erőit*) s ez eredmények lényegökben az 1860. évi törvényre vihetők vissza.

*) E sokat emlegetett politikai társaság, melynek célja Ir-

Szükséges lesz tehát ez okokat némileg figyelmesebben vizsgálunk már azért is, mert e sikertelen kísérlet adott irányt az évtizedek múlva alkotott törvényeknek.

E mellett tán lesznek nálunk is olyanok, kik ez esetből levonják azon tanúságot, hogy a «szabadság» nem mindig és nem mindenben a haladásnak eszköze s korlátozása épen a gazdasági téren nagyon is indokolt sokszor.

Az elméletileg kimondott szabadság mellett az ír paraszt és bérlő a legszomorúbb szükségben van. Ha szabadon hagyjuk uralkodni a kívánat és kínálat rideg törvényét, elpusztul az egész osztály. Hogy ne bérelné ki a földet bármi bérért, mikor nincsen más menekvése. Magas bérek, könyörtelen szerződés mellett valószínű, hogy veszít, de reménye van még is; ha földre szert tenni nem tud, az az éhhalált vagy koldusbotot jelenti. Ilyen volt a szabadság, mit a törvény nyújtott nekik. Ha a földbirtok sorsát szabad szerződésre akarjátok hagyni, kérdik az ír hazafiak, miért szabályozzátok törvénynyel a vasúti viteldíjakat, hiszen a szabad szerződés útja ott is nyitva van, a két eset majdnem ugyanaz, azzal a különbséggel, hogy a földbirtoké fontosabb sokszor. E kérdésre csak egy válasz van, az t. i., hogy a vasúti társaság bizonyos monopoliumot élvez s az egyenlőség nincs meg a szerződő felek közt. Ez azonban megvan a földbirtoknál is. — Így bukott meg az egész törvény.

Mielőtt áttérnénk az 1870. és 1881. évek törvényhozására, az ír birtokjog egyik nevezetes intézvényét az Ulster Customot kell röviden ismertetnünk.

Mintegy háromszáz év előtt csaknem ugyanazon kérdések zaklatták Írország éjszaki részében a föld népét, mint a melyek háborgatják ma a déli rész lakóit. — A berletek bizonytalansága s a kártérítés kérdése. A földesúr nem tett javításokat s mennyit lehetett várni a bérlőtől, midőn a bérlet tartama megállapítva nem volt s javításainak jó eredménye biztosan maga után vonta vagy a bér emelését vagy az «evictiot». A sziget éjszaki részén azonban a vallási és politikai ellenté-

ország függetlenségének visszavívása, 1857-ben New-Yorkban alakult, nevét *Fionna* vagy *Fianna* nevű írországi honvédségtől vette, mely a harmadik században *Fiun* vagy *Fiorn* vezérlete alatt harczolt, ki a mint állítják, azonos személy Ossian Fingaljával.

tek nem voltak oly erősek. A protestans földesúrral legtöbb esetben nem katholikus bérlő állott szemben s nem volt nagy ok reá, hogy a skót vagy angol bérlő jogait a földesurak javára a korona folyton elnyomja.

Ily körülmények között lehetséges volt, hogy e nem kevésbé bonyolult kérdésekben méltányos elvek váljanak szabálylá s fejlődjenek lassanként azon jogi intézménynyé, melyet ma az Ulster szokásjog neve alatt ismer a világ. Ulster bérlőinek meg volt engedve az is, hogy fegyvereket hordjanak s e fegyverek védtek meg ez osztály létének alapját, a fönti institutiót.

Az Ulster Custom jelen alakjában két főelvet foglal magában :

1. a bérlettartam szabályzását (fixity of tenure) ;
2. a bérlő jogát a bérlet elidegenítésére.

Mindaddig, míg a bérlő fizeti a bért, a földesúr nem tilthatja ki a bérletből. Ha pedig a bérlő előnyösnek találja, maga helyett alkalmas utódot állíthat a bérletbe. Ehhez ugyan a földesúr beleegyezése kell, de ez alapos ok nélkül meg nem tagadható. Kölcsönös jóakarattal mellett e szabályok szemmel tartása aránylagos nyugalmat biztosított Írland éjszaki megyéinek.

Ezek után nekünk is alig lesz nehéz fölfogni, hogy az éjszak lakói miért békésebbek, szorgalmasabbak és jobb móduak a délieknél. Miért van ott kevesebb bűn és több erkölcsiség. Az Ulster szokás nem csupán a bérlőknek biztosít emberiebb helyzetet, hanem a földesúr helyzetét is megkönnyíti nagyon. A bér könnyebben foly be, az agrar vétkek majdnem ismeretlenek.

És most hátra van még, hogy a két utolsó nagyobb szabású törvény keletkezését, intézkedéseit és hatását ismertessük.

Ezek elseje az 1870. évi «*Landlord and Tenant Act*», azonban már ezt megelőzőleg is nevezetes lépések történtek a birtokjogi kérdések rendezésére. Az újabb törvényeknek két főcélja van. Egyik a földesúr és bérlő közti ellentétek kiegyenlítése, a másik egy önálló kisbirtokos vagy parasztsztyály teremtése.

Nagy lépés volt ez irányban a holt kézben levő, az ir egyház tulajdonát képező tetemes ingatlanok eladása. Sürgetve részben gazdasági, részben pedig politikai okok által, egy

1869-ben hozott törvényben a törvényhozás az ir egyház javainak eladását mondja ki, első sorban a bérlőknek teremtvén előnyös helyzetet az alkotandó kisebb birtokok megszerzésére. A vételár egy negyedét lefizetve a bérlő, a birtok tulajdonosa lesz, $\frac{3}{4}$ -e maradhat a birtokon jelzálogként. A kérdéses földek mintegy 108 ezer arcere rúgtak, a fizetett bér 95 ezer fontra. A rendszabály igen sikeresnek bizonyult az életben, mert a birtokok nagy részét, 8.432-ből 5.243-at, a bérlők vásárolták meg. Érdekes vonás azonban, hogy eleinte a legtöbb alig bírt a tulajdon tiszta fogalmával s azt hitte, hogy a lefizetett pénzért csupán örök bérletet biztosít magának és utódainak. Ez volt az első kísérlet Írországban a bérleteknek tulajdonná változtatására, a paraszt osztály megteremtésére s e kísérlet, mint láttuk, eléggé sikerült. Ezt követte az 1870. *Land Act*, mely szoros kapcsolatban áll az 1881. törvényvel.*)

E 16 év előtt alkotott törvény a kisbirtokosok alakulását két irányban igyekszik előmozdítani. Egyrészt ugyanis ösztönzi a földesurakat egyes birtokrészek eladására, másrészt utasításokat tartalmaz a törvényszék — *Landed Estates Court* — részére, melynek közvetítésével ez eladásoknak történni kell.

Az egészenek súlypontja tulajdonkép ez utasításokban fekszik, mert ezek kötelességévé teszik a törvényszéknek, hogy parcellák kihasítása által vagy bármi más módon a vásárt kötni óhajtó bérlőt mindazon kedvezményekben részesítsék, a melyek a tulajdonos érdekeivel ellentétben nem állanak. E mellett az országos közmunkák hivatala — *Board of Works of Ireland* — előleget ad a bérlőnek a megvásárolt birtok értékének $\frac{2}{3}$ -áig. Ez összeg a birtokot terheli, 35 év alatt évi 5⁰/₀ fizetése mellett törlesztendő, úgy hogy a kamat csak 3¹/₂⁰/₀-ra rug. A fönti hivatal beleegyezése kérendő ki a birtok terhelése, eladása vagy fölosztására nézve mindaddig, míg az előleg törlesztve nincsen. Másrészt a törvény elismeri a bérlő jogát kártérítésre a tett javításokért, előleget biztosít a földesúrnak e kárpótlás fizetésére. Törvényesíti az Ulster szokásjogot, főnnállása óta először.

Mint látjuk a törvényhozás az 1860-ban tett tapasztala-

*) Shaw-Lefewre. *The Irish Land Act 1870*. Collect. Essays.

tok után teljesen elhagyta a *laissez faire* ösvényét s a részletekig menő állami beavatkozással igyekezett helyrehozni azt, mit a letűnt századok oly kínos örökségként hagytak a jelenre.

Távolról tekintve, úgy látszik, hogy Gladstone e törvénye kikerekített egész, telve a legjobb elvek és gyakorlati szabályokkal — s így czélját el sem tévesztheti.

A tapasztalatok azonban nem igazolták egészen e fölfogást. A nagy gonddal szerkesztett s különböző *compromissumok* után létrejött törvény összes intézkedései meghiusultak egyetlen hiánya miatt. Minden vételnek a törvényszék közbejöttével kelle ugyanis történni, a mi költséges, időrabló vizsgálatokat, a jogczimek megállapítását vonta maga után. Ez határozta el az egész törvény sorsát és pedig kedvezőtlen irányban, mert oly kevés hatása volt, hogy fönnállása első hat évében ez úton csak 35 eladás létesült.

Az 1881-iki törvényt megelőző események még mindnyájunk élénk emlékében vannak. Ez évek látják a *Home Rule* párt megalakulását, az ir képviselők hazájok jogainak hathatós védelmére a parlamentben külön szervezkednek s Parnellt emelik vezérökké. Dublinban megalakul a *Land Liga*. Következnek az agrarius gyilkosságok, a «*boy-cotting*»*) s «*Moonlight*» kapitány borzalmai, Lord Cavendish és Mr. Burke meggyilkolása a dublini Phönix-parkban, mely után az izgatottság az egész országban a legvégső fokra látszik emelkedni.

Mindezen surlódások, véres és borzalmas összeütközések a régi forrásra vezethetők újra vissza. A bérlő helyzete Írországbán, daczára azon nagy vagyoni, társadalmi és politikai emelkedésnek, melyen ez idő alatt az Egyesült-Királyság keresztül ment, csak is a jó évek alatt volt tűrhető. 1876-tól pedig 1879-ig egyik termés rosszabb a másiknál. A burgonya hiánya a nép nagy tömegét éhenhalással fenyegette. Úgy látszott, hogy az 1847. év borzalmai fognak visszatérni Irlandra újra. Parnell Amerikába siet segélyert, s több mint félmillió frttal ter meg. A rossz években a bérlő nem képes fizetni a fölszigázott bérösszeget s innen van, hogy negy év alatt, 1876-tól 1879-ig több mint 10,000 bérlőt dobnak ki bérletéből.

*) A zsaroló földesurak, ügynökeik vagy a nemzeti üggyől elszakadt bérlők társadalmi *excommunicatiója*.

A gyakori lázongások, főleg Lord Cavendish és Burke megölése Írland ellen zúdítták az angol közvéleménynek azon részét is, mely előbb épen nem volt hajlandó a földesurak ügyét magáévá tenni. Gladstone szabadelvű miniszteriuma mindenek előtt megtorló rendszabályokhoz fordult s csak azután született meg az 1881. évi *Land Act*, hosszú vajadások után.)*

Intézkedései meglehetősen bonyolultak, kapcsolatban állván az előző törvényekkel, ezek ismerete nélkül nem is érthetők. Nem inaugurál új elveket, hanem tovább fejti azokat, melyek az előbbi törvények, főleg az 1870-iki *Land Act* lényegét alkotják. Ismerve legalább fővonásaiban e törvényt, könnyű lesz legyőznünk a mutatkozó nehézségeket.

A törvény három követelménynek igyekszik eleget tenni:

1. szabályozni és javítani a bérlő helyzetét a földesúrral szemben;

2. kedvezményekben részesíteni a munkás-osztályt, és végül

3. további lépéseket tesz a kisbirtokos-osztály fejlesztése és megszilárdítása körül.

E cikk kezdetén érintettük, hogy a végzetes tévedés, melyből a következők idők minden zavara és vérontása eredt, az angolok azon makacs törekvéseben rejlett, hogy a földesúr és bérlő közti viszonyt saját angol szempontjuk szerint kívánták szabályozni Írországban is. Pedig ez eszme ép oly idegen az ír bérlő előtt, mint a mily idegen volna az angol jogban a földbirtok-tulajdon *continentalis* fogalma. Bármilyen legyen is az angol jog és angol törvény, az ír bérlő eszméi, szokása és hagyományjaiban a földesúrnak egészen más szerepe van, mint Angliában. Az ír bérlők követelnek bizonyos jogokat, melyeket a nemzet jelleméből folyó szokás számukra biztosított. Nem ismerték el soha, hogy a földesúrnak joga lenne őket alapos ok nélkül kidobni a bérletből, hogy emelhetné a bért önkényesen, vagy pedig azért, hogy a javítások gyümölcsétől megfoszssa a bérlőt. E mellett megérthető az is, ha a

*) T. M. Healy. M. P. *The Land Law (Ireland) Act, 1881. with the Statutes incorporated therewith.* Dublin, M. H. Gill et Son. 1882.

földesúr az anglo-saxon faj szívós makacsságával ragaszkodott azon elvekhez, melyeket jogosaknak hitt, a melyekről lemondani Írországbán annál kevésbé akart, mert azok otthon hatalma és gazdagságának forrását képezték.

Az utolsó törvény mindamellett Írországnak ad igazat s követelményeinek jókora részét törvénynyé emeli.

A bérlők kívánatai röviden a három *f.*-ben foglalhatók össze. Ezek: *fixity of tenure*, a bértartam biztonsága, *fair rent* méltányos bérösszeg s *free sale*, a bérletek eladása. Mielőtt a törvény intézkedéseit tárgyalni kezdenők, szükséges megjegyezni, hogy az általa nyújtott kedvezmények jó része csakis az alkotáskor fönnállott bérletekre szól, a jövőben alakulóakra nem vonatkozik.

A törvény első átható intézkedése a bérösszegek szabályozása.

Azon éves bérlő, ki terhelve érzi magát a bérösszeg által, fordulhat méltányosabb bér megállapítása végett az e célra kijelölt bíróhoz vagy a törvény által szervezett «Land Commission»-hoz. E hatóságok «a felek meghallgatása s a befolyó körülmények méltánylása után» megállapítják a méltányos bért. A fönti utasításnál egyebet a törvény alig tartalmaz a további eljárásra nézve, úgy hogy a hatóságok rendelkezhetnek csak nem teljesen saját belátásuk szerint. A törvény azonban nem zárja ki azt sem, hogy ha talán alacsonynak találja a bért, a földesúr forduljon a törvényszékhez, vagy pedig fordulhat mindkét fél is, együttesen.

A szabad szerződés elméletét, mint olyat, mely egyedül lehet irányadó a bérleti viszonyoknál, a gyakorlati élet nyomása alatt a törvény teljesen mellőzi.

Ha a bért a törvényszék állapítja meg, e tény nevezetes következményeket von maga után. Ez időtől fogva ugyan is a bérlet bizonyos, a törvényben kiemelt, szabályzásoknak lesz alá vetve — *statutory conditions* — és ily helyzetben marad 15 éven át. Ez idő alatt a bért emelni nem lehet, s ha a bérlő a kiszabott föltételeknek eleget tesz, a bérletből ki nem mozdítható. Ha a 15 év letelt, a bíróság a hozzá intézett fölkérésre újból meghatározza a bért s ez érvényes 15 évre újra. Ha azonban a bérlő ezt tenni elmulasztja, a bérlet újra évi bérletté lesz. Ily módon a törvény nem csupán a földesúr túlhajtott követelései ellen oltalmazza a bérlőt, hanem bizto-

sítja a bérletben is mindig, míg ezt saját maga előnyösnek találja. A bér nem emelhető azon javítások miatt, melyeket a bérlő eszközölt, s egyszer megállapítatván, 15 éven belül meg nem változtatható; a bérlőnek azonban jogában áll a bérletet odahagyni.

A főntebb érintett föltételek, melyeknek a bérlet alá van vetve, a bérfizetése, albérletek kötése és hasonló tárgyakra szóló szabályozásokat tartalmaznak.

A bérletek eladására vonatkozó intézkedések szintén bőven kiérdemlik figyelmünket, már csak azért is, mert az irek véleménye szerint az új privilegiumok, melyeket ez irányban a törvény nyújt, a régi praxisban gyakorolt jogoknak némi megszorítását jelentik. A törvény szerint a bérlő eladhatja a bérletet a legjobb árért, mit érte kap, a következő föltételek mellett:

1. az eladás csak egy személynek történhetik;
2. a bérlő tartozik számot adni elhatározása okáról;
3. az eladási árból első sorban a bérhátralékok fedezendőik.

A földesúrnak elővételi és veto-joga van. Vitás esetekben a törvényszék határoz.

Nevezetes intézkedése a törvénynek, hogy a bérlő sem az eladás jogáról, sem egyéb részére a törvényben megállapított kedvezményekről előzetes szerződéssel le nem mondhat, kivéve, ha bérlete legalább 150 fontot ér. A mi körülbelül annyit jelent, hogy a törvény nem engedi meg a bérbeadónak, hogy a másik szerződőnek gyakran szorúlt helyzetét kizsákmányolja, arról azonban, ki már 1800 frt bért képes fizetni, nem tartja szükségesnek ily módon gondoskodni.

A törvénynek a mezei munkásokra vonatkozó intézkedései ezeket a rendes bérlők részére megállapított bérletekből a legtöbb esetben kizárják. E tény a munkások szempontjából alig fog feltűnni igazságosnak, a bérlőket azonban a reájok nézve épen nem kellemes versenytől menti meg. Más oldalról azonban a hatóság kötelezheti úgy a földes urat, mint bérlőt, hogy a munkások házait javítsák, vagy újakat emeljenek részökre, vagy pedig elrendelheti, hogy a munkások részére egy fél acret meg nem haladó darab földet jelöljenek ki. Az épületek javítására, vagy újak emelésére kellő költségeket a közmunkák hivatala előlegezi, 5%-os törlesztés mellett.

A paraszt birtokosság teremtését a törvény a Land Commission útján mozdítja elő. E hatóság a birtokok eladását, illetőleg vásárlását az érdekelt felek bármelyikének kívánatára közvetíti; megfelelő esetekben magához váltja és bérlőknek újra eladja a piacra kerülő birtokokat; pénzt előlegez a birtokvásárló bérlőknek. A korlátolt tulajdonosnak (a hitbizományi birtokos) bizonyos esetekben megengedi a jószág eladását.

E intézkedések keretén kívül még tisztán gazdasági rendszabályokat is foglal magában. Főhatalmazza ugyanis az országos közmunkák hivatalát, hogy a bérlők által kizsákmányolt vagy nem művelt földek javítására, reclamálására, alagesővezésre, munkások házainak építésére, vagy bármely más mezőgazdasági javításra pénzt előlegezzen társulatoknak, megfelelő biztosíték mellett.

Az intézkedések, melyeket a törvény a kivándorlás előmozdítására tartalmaz, nem tartoznak e kísérlet keretébe, de a mennyiben a folyton szaporodó népesség fölöslegének elhelyezésére s így a mutatkozó túlnagy verseny gyöngítésére irányulnak, fontosságukat kicsinyelni alig lehet.

A törvény, bár alig pár éve van érvényben, nagy változást idézett elő. A bérlők tömegesen vették igénybe a törvénysek segélyét, úgy hogy a bérösszegek $\frac{1}{3}$ -del, a birtokok piaczi értéke 1879/80 óta több mint egyharmaddal szállott le. *)

Nagy új elveket a törvény nem tartalmaz, csak elkerülni igyekszik azon hiányokat, melyeken az előbbi törvények meghiusultak. Nem is megy annyira, hogy teljesítené az irek kívánatait, kik a földbirtoknak a bérlők részére való kisajátítását követelik, oly módon, hogy ezeknek az állam előlegezze az egész vételárt.

Említettük, hogy a törvény sok tekintetben igen tágas hatáskört, sőt szabad kezét enged az eljáró hatóságoknak, úgy hogy a siker sok részben attól függ, mennyiben lesznek képesek ezek annyi vitás kérdést, annyi ellentétes érdeket kiegyenlíteni. Ha igazat lehet adni a jelentéseknek, eddigelé működésük sikeres volt. A nyugalom az ország nagy részében helyreállt, az agrarius bűnök apadtak s kezdenek mindenféle a javulás oly jelei nyilvánulni, melyek a végső kiegyenlítés lehetőségét mutatják.

*) O'Connor Morris. *Irish Land Act. Contemp. Review* 1884.

Az engedmények, melyeket az angol közvélemény az ir fölfogásnak a földbirtok kérdésében tett, kétségkívül meghozták jó eredményöket. Nem szabad azonban felednünk, hogy a földbirtok kérdése bár minden esetre a legégetőbb köztök, nem öleli föl még sem Írország összes sérelmeit.

Mellette és kivüle politikai és faji kérdések sorakoznak, Írország önállóságának a *Home Rulena*k nagy követelménye, mely sokáig fogja mozgatni az irek szívét akkor is, ha a régi törzsek ivadékai foglalják el az angol «bitorló» kastélyát. Nagy akkor talán még inkább. — Az utóbbi törvények teljesen szakítottak az 1860-diki Land Act elvével. A laissez faire és szabad szerződés helyébe, mint láttuk, az állami beavatkozás teljes rendszerét léptettek. Természetesen nem nehézségek nélkül. A vitába belevonták a nagy skótnak — Smith Ádámnak — nevét is, kinek hamvai oly nyugodtan pihennek az emlékborította Carlton hill aljában s kinek sírján még virágot sem mozgat a tengerről befutó szellő. Sikerült azonban a jelen nemzedéket megmenteni attól, hogy Smith Ádám meg nem czáfolt eszméivel ellenkezésbe jöjjön. A *Nemzetek gazdagságának* írója csakis a javak előállításának kérdéseivel foglalkozott, azon törvényeket fejtette ki, melyek szerint ez legeredményesebben eszközölhető. A javak megosztása s mindazon politikai kérdések, melyek az egyenlőtlen megosztás eredményei s melyek oly erősen foglalkoztatják a jelen államférfiain, kutatásai keretébe nem voltak fölvéve. A kívánat és kínálat, a teljes gazdasági szabadság lehet indokolt, lehet kívánatos ott, hol csupán a javak szaporításáról van szó. A vagyon azonban az államok fönnállásának nem egyetlen alapja, fölötte magasabb eszmék, a morál és politika eszméi lebegnek. Az államférfiaknak s a mögöttük álló souverain közvéleménynek mindezekkel számolni kell. És ha számolt, ha figyelembe vette mindazt, mit ily kérdéseknél figyelembe kell venni, bizonyos, hogy a megalkotott mű nem fog beleilleni azok formáiba, nem fog megfelelni azok eszméinek, kik előtt csak a vagyon szaporításának kérdései irányt adók. Ezt mutatja az ir kérdés megoldása is.

Nem lesz érdektelen ezek után pár vonással rajzolni az ország gazdasági és némileg társadalmi helyzetét.*) Írország a

*) Az adatokat részben a *Statesmen's Yearbook* 1883 évi folya-

kis farmok hazája, az 1878. évi adatok szerint 463,818 farm közül 165,000 kisebb 15 acerenél s csak 1518 nagyobb 500-nál. Ez állapot főleg az *Encumbered Estates Law*nak köszönhető, melynek intézkedései szerint a nagy, de eladósúlt földbirtokosok jószágait kicsi birtokokra osztva eladták, 1850—60-ban mintegy huszonöt millió font értékben. Bár az ország gazdaságilag kétségkívül igen rossz helyzetben van, az adatok ügyes csoportosítása és némi optimismus mellett nem volna lehetetlen reá fogni Írországra, hogy a legprosperalóbb országok egyike. A művelt terület 1841 óta 1.900 ezer acrerel nőtt, a termés értéke 23 millióról 36 millió fontra emelkedett. «A farmok nagysága megfelelő, a munka productivebb s a fölszerelés értéke tíz font sterling fejenkint, kétszer annyi, mint az európai átlag» mondja Mulhall. A bankok betétei páratlan gyarapodást mutatnak. 1860-ban még csak 15 millió; 1878-ban már 35 millió fontra rúgtak. Mind a mellett ne engedjük magunkat e számok által félrevezettetni. A vagyon növekvése nem az egész nemzet jólétének, hanem legfőlebb csak egyes osztályok hatalmának növekvését jelenti.*)

Írország lakossága volt :

1801-ben	1841-ben	1881-ben
5.395,456	8.175,000	5.174,836

ha a vagyon egyenletesen nőne, akkor nem keresnének ezrenkint új hazát túl az oceánon. Még kevésbbé vígasztaló a következő kimutatás. A lakott házak száma volt

1861-ben	1871-ben	1881-ben
995,156	961,000	914,108

határozott és igen erős apadás. A szegények és bűnösök száma nő. Legelő foglalja el sok helyt a mezőt, hol előbb búza termett, a juhok száma emelkedik, de népességé apad.

Kétségtelen, hogy Írország más sorsra volna hivatva. A nép nagy tömegének restségét nem a velök született rossz

mából, részben pedig Mulhall *M. G. Progress of the World* című művéből vettem. (London, E. Stanford, 1880.)

*) Érdekes, hogy az Amerikába vándoroltak által haza küldött összeg csaknem annyi, mint a bankok betéteinek növekvése, 1848-tól 1868-ig volt közel 15 millió font, 180 millió forint.

tulajdonságok, hanem a kétségbe ejtő helyzet szüli, hogy uraik kényére vannak bízva s egyáltalán nem számíthatnak arra, hogy munkájok gyümölcsét nyugodtan élvezhessék. Azon nagy és mély vonzalom mellett, melylyel az ír nép a föld iránt viseltetik, Írország kétség kívül egyike lenne mezőgazdaság tekintetében a legvirulóbb államoknak, ha a szerenesetlen politikai viszonyok a fejlődésnek útját nem zárnák el. És épen azért általános emberi szempontokból is csak kívánni kell e nagy ellentétek kiegyenlítését.

III.

SKÓTORSZÁG.*)

Skótország múltja, a skót nép jelleme, daczára a jelen közösségnek, sokban különbözik az angol népétől és épen ezért külön fejezet alá kell vonnunk a skót birtokviszonyokat is, a mennyiben sok tekintetben önálló eredményeket s az angoloktól elütő fejlődést mutatnak. Az a kicsi határfolyó, a Tweed, mely a két országrészt elválasztja, a jogi intézvények tekintetében nagyobb választófal, mint az atlanti oceán, mely Anglia és a «nagy köztársaság» között elterül.

A sziklakkal borított Skótország, mely dicsekszik azzal, hogy a legjobban gazdálkodó népet táplálja, a nagy birtokok országa par excellence. Birtokviszonyai oly egészségtelen fejlődést mutatnak, mi bámulatba ejti a szemlélőt.

Az ország területe, a tavakat nem számítva, mintegy 18·94 millió acre, ebből (1878-ban) 66 személy bírt közel nyolcz millió acret; 580 személy 14·9 millió acret, az összes birtokosok száma csupán 132,131-re rúg, úgy hogy a lakosság túlnyomóan nagy része, több mint három millió egyén, nem bír egy talpalatot sem. A föld 58 százaléka olyanok kezében van, kik közül mindegyik többet bír húszezer acrenél.

*) *Encyklopaedia Britannica*. Highland Agricultural Society. — *Report on the Present State of Agriculture of Scotland*. Edinburgh. 1878. — A. Whamond: *History of Scotland*. London 1880. — Al. Mackenzie: *History of the Highland Clearances*. Inverness. 1883, Szenvedélyes hangú pártirat.

Ehhez kell vennünk azt is, hogy az ország nagy része terméketlen, művelésre éppen nem alkalmas, mellékkereseti források sok helyt éppen nem találhatók.

Valóban csodálkoznunk kell, hogy egy oly rendszer, mely végső eredményében ilyen eredményeket tudott létrehozni, hogyan fejlődhetett ki, hogyan tarthatta fenn magát oly nép közt, mely szenvedélyes kedvelője a hazai földnek, a mezőgazdaságnak s a mely mindenre született inkább, mint szolgaságra. E mellett azon, csaknem képtelennek látszó tényt sem szabad szem elől téveszteni, hogy ez egészségtelen birtokfejlődéssel parallel, a mezőgazdaság csaknem páratlan lendületet vett. Ez idő alatt teremnek meg a mezőgazdasági gépek eszméi, ez évek látják az előbb mocsáros és úttalan ország egyes részeit a világ legjobban művelt földéivé javúlni. Azt, mit a jogi rend elrontott, jóvá tette a sokat emlegetett skót hidegvér, pontosság, józanság és számító szellem. Semmi esetre sem érdektelen azonban látni, hogy Nagy-Britannia emelkedése sem történt akadályok nélkül, csak hogy a szívós kitartás győzedelmeskedett mindenben. Igaz, hogy az emelkedés nem volt egyoldalú. A gazda termékeiért képesek voltak folyton emelkedő árakat fizetni a rohamosan növekvő gyárvarosok, a folyton nagyobb arányokban halmozódó tőkék könnyebbé tették a beruházásokat s az emelkedő értelmiség sikeresebbé a munkát.

Daczára, hogy a mint fentebb említettük, a kicsi Tweed sok tekintetben a Lajta szerepét viszi a két ország között, a birtokjog sok irányban azonos. Különbség van mégis, és pedig nem lényegtelen. A feudális birtokjog Skótországbán sokkal tisztábban tartá fenn magát egészen a legújabb időkig, mint a Tweeden innen s a hitbizományok rendszere még szigorúbban van keresztülvive, mint Angliában. Nem hiányoznak ezen kívül a különbségek a bérlő- és munkás-osztály helyzetében sem. Szükséges lesz azonban bővebben vizsgálni azon okokat, melyek a skót földbirtok jelen megoszlását létre hozták.

Az elsőszülöttségi elv uralkodik úgy Anglia, mint Skótországban, ez tehát magában nem fejt meg a különbségeket, melyeket a földbirtok megoszlásánál észlelhetünk. Ez egészségtelen állapot a hitbizományok egy különös nemének az úgynevezett strict entail-eknek róható föl, melyek Skótországbán 200 év óta bírnak törvényes erővel s a melyek a földbirtoknak még

az angolnál is szigorúbb megkötését jelentik. E jogi intézvény eredetére nézve szolgáljanak a következők fölvilágosításul.

A VII. Jakab uralma alatt, a «Commonwealth»-t követő s a nagy forradalmat megelőző reactionarius időben (1685) hozott statutum, fölhatalmazott minden magán egyent hitbizományok állítására. Ezek a föld birtokát a család részére örök időkre biztosíták. A rendelkező kiköthette, hogy örököseinek nem szabad a birtokot vagy annak részeit eladni, terhelni s az időnkinti birtokosok tényleg csak a haszon élvezőivé süllyedtek le. A törvény oka ugyanaz volt, mint Angliában; a föld urai igyekeztek annak birtokát családjaik részére biztosítani minden eshetőség ellen s fölhasználták az akkori idők zavarait, a korona gyöngeségét és sikerült törvénynyé emelni e régi vágyukat. A hatás az volt itt is, mint Angliában: a földbirtok fölhalmozódása, csakhogy fokozott mértékben. A nagyobb birtokosok siettek fekvősegeiket ily módon biztosítani s minden új parcella, mely az ősi birtokhoz járult, követte elődei sorsát. A dolog azonban ma oda fejlett, a hátrányok oly sűrűn mutatkoznak, hogy ez állapot sok esetben már magoknak az örökösöknek sem tetszik s a törvényhozás segélyét hívják föl. Az 1770-ik évi törvényhozás azonban, bár ismerte a hátrányokat, még sem volt hajlandó az entailek alapelvén változtatni, mint tette Angliában, hanem a helyett, hogy az elidegenítést megengedve, a nagy tettek földarabolását s apró birtokok fejlődését lehetővé tette, csak is annyiban vitt keresztül változást, hogy fölhatalmazta a birtokost, hogy bizonyos javítások létesítése végett a birtokot terhelhesse. Az 1825-ik évi törvényhozás megengedte azt is, hogy a birtokos kötelezhesse utódait bizonyos járadék fizetésére neje javára.

Ez intézkedések nem kevés jónak forrásává lettek, sok javítás kivitelét tették lehetővé, sok jogos igény teljesülését jelentették, de nagyon megterhelték az örökösöket s eladósdásukat vonták magok után. Állásuk nagyon «nyomorulttá» lett, a birtok sem javult nagyobb mértékben, a bérlő vagy zsellér sem tudott jó módra szert tenni. 1848-ban a parlament, belátva az uralkodó rendszer hátrányait, kimondotta, hogy jövőre azon örökös, ki teljes kort ért el, a hitbizományt föloldhatja.

Mindezen törvényes határozatok nagyon kevésé érinték a baj gyökerét. Egyáltalán nem látjuk bennök nyilvánulni azon elhatározást, hogy a főnnálló jogi rend alapjaiban reformáltassék. Ha némileg több jogosítványt nyert is a birtokos az entailek csak ritka esetben voltak fölbonthatók s a részletek elidegenítése nem engedtetett meg. A reformjavaslatok pedig ebben culmináltak, mert az által, hogy a birtokos köteles lett az előd özvegyének tartásdíjat fizetni, az által, hogy a talán sokszor nem productiv beruházások terhei a birtokra rovattak, egy új bajnak, az eladósodásnak, nyitottak útát. Az 1848-diki törvény után pár hitbizomány megszűnt s némi ingatlan forgalomba került ugyan, de mind ez édes kevés volt. A fölszabadúlt részleteket mohón szívták föl a többi nagy entailek, s a fejlődés szerencsetlen iránya egészben véve nem változott meg. Az 1685-dik évi törvény annyi század viszontagsága után lényeges intézkedéseiben máig is főnnáll s hátrányait annyival inkább lehet érezni, mert a nagy hitbizományok uraival szemben a kisbirtokos helyzete mind nehezebbé válik s a szaporodás következtében a népnek mind nagyobb tömege marad kizárva a földbirtokból.

Míg a birtokjog ily hátrányos fejlődést mutat, azalatt a bérleti rend sokkal észszerűbb, mint Angliában s ennek köszönheti az ország, hogy mezőgazdasága sok tekintetben fölötte áll az angolnak.

Bár mennyi megszorításnak volt is a bizományi hitbirtokos alávetve, azt a jogát, hogy bérleteket nyithasson, nem vonták kétségbe. Míg Angliában, mint láttuk, a rövid bérletek képezik a szabályt, a skótok gyakorlati érzeke csakhamar fölfedezte, mennyivel előnyösebb a hosszú bérlet a rövidnél bérlő és földesúrra egyaránt, s úgy váltak a 21 és még inkább a 19 éves bérletek általánossá. Ezek jobb bért nyújtanak a földesúr és munkásnak s több biztonságot a bérlőnek, hogy javításainak gyümölcseit élvezheti. Az évi bérletek csak is apró birtokoknál szokásosak és korántsem oly kiterjedt mérvben, mint Angliában.

A nagyobb javítások költségeit rendszeren a bérbeadó viseli, a kisebbekét a bérlő, ki egyszersmind köteles az épületeket, alagsöveket is jó karban tartani.

Érdekes dolog, hogy a mezőgazdaság fejlődése mily különös jogi viszonyokat teremt. A mesterséges trágyázás, melyet

Skótország haladottabb vidékein mind kiterjedtebb mérvben üznek, nagyon megváltoztatta a gazdálkodás rendjét. Egy acre 100—120 forint ára trágyát is elnyel évenként, de nagyban emeli a föld termékenységét 4—5 éven át s eredményei kihatnak tetemesebb időre is. Néhány éven át folytatott trágyázással a szorgalmas bérlő utóda helyzetét javította, a nélkül, hogy ezért törvény szerint kárpótlást kívánhatott volna. Ezen a sérelemen csak is az 1883-ik évi törvény (*Agric. Holdings Act, Scotland*) segített. Ez szabályozza a viszonyt a földesúr és bérlő közt és megengedi, hogy a bérlő bizonyos javításokért kárpótlást követelhessen.

A régi sérelem azonban a bérletek elidegeníthetlensége miatt fönnáll ma is, bár némileg szelidebb alakban, mert a törvény fölhatalmazta a bérlőt, hogy halála esetén a bérletet örökül hagyhatja.

Igen kiterjedt és nagyon sérelmes volt a földesúr zálogjoga a bérlő ellen. A törvény ugyanis megengedte a bérlő termésének, marháinak lefoglalását, nem csupán lejárt követelések biztosítására, mint Angliában, hanem a még esedékessé nem vált összegek tekintetében is. E gyakorlatot az 1883-ik évi törvény szűkebb határok közé szorítá, lefoglalásnak ma már csupán egyeni bér erejéig lehet helye.

Mielőtt átmenénk azon mozgalmak ismertetésére, melyek e viszonyok javítása végett folyamatban vannak, pár szóval ki kell térnünk a munkás-osztály viszonyainak vázolására is.

Ez osztály legérdekesebb egyénei a crofterek, kis gazdák, kik magok művelik az ősi birtokot, támogatva e terhes munkában saját családjuk tagjai által. Ez osztály nagyon fogyóban van. A nyugati hegységek — Highlands — a Skótországot övező szigetek képezik végső menedéköket, pedig hajdan ez volt az uralkodó formája a gazdálkodásnak. A törvények és gazdasági viszonyok nagyon is sikeresen hatottak közre ez osztály kiirtására. Egyes szigeteken, főleg hol a halászat nem utolsó mellékkeresetet nyújt, egy részök tűrhető viszonyok közt él ma is, a többség helyzete azonban sajnálatos és épen nem lehet csodálni, ha a reformmozgalom egyik legerősebb érvét ezek helyzete képezi.

Mackenzie művében érdekesen írja le a politikát, melyet e croftereknek nevezett kis birtokosok ellen a földesúr és

maga az állam is folytatott, melynek végcélja az volt, hogy a hatalmas clanok egykori alattvalói kiüzetvén az ősi talajról, helyet engedjenek a juhoknak és szarvasmarháknak, melyek több hasznot ígértek a földesúrnak a nyakas és harcziás croftereknél. E politika az ország nagy részében már régebben keresztülvitetett, de az elszort szigeteken, melyek távol fekszenek a nagy forgalomtól és sokkal inkább el vannak zárva a modern eszméktől, még küzd a régi jogérzet a földesurak önző theoriaival. Épen Angliában létemkor Skye sziget crofterei nyílt lázadásban törtek ki uruk ellen. Az új földesúr ugyanis korlátozta az általok használt legelőket, sok helyt teljesen betiltá a legeltetést; nem adta ki nekik az általok emberöltők óta használt földeket; ez elég ok volt a villongásra. A földesúr kétség kívül hivatkozhatott jogára, de tulajdonjog Skótországbán oly értelemben, mint nálunk, soha nem létezett, sőt valószínű az is, hogy a crofterek jogát még a continens jogászai is elismerték volna. És mily emberekkel szemben igyekeznek a földesurak ez igényeiket érvényesíteni.

Skye sziget szerencsétlen crofterei a legnagyobb szegénységben élnek. Lakásaik egyszobás, ablaktalan kunyhók, melyek falai alig emelkednek négy lábnyira, a fedelet nád, vagy dudva képezi, s kövekkel vannak védve a szelek ellen. Egyik végében a lakásnak a tehén, borjú és tinó van elhelyezve, másikon pedig a rendesen nem kis család él. A szoba közepén ég a tűz, a melynek füstje a félig nyitott ajtón s a fedel résein menekül a szabadba. És még ezt az életet, ezt a tengődést is soknak tekinti a földesúr önzése. Valóban e kép alig illik be a humanismus századába.

Skótországbán, mint láttuk, a jogi rend lényegében meg egyez az angollal s ép úgy hasonlók a rendszer eredményei is. Megvan a földesúr, ki nagy terjedelmű földeit csak kis részben műveli maga, a többit pedig apróbb bérletekben adja ki. E bérleteknek azonban veszélyes versenyzői támadtak a halászat és vadászat képeben. Az ország nagy része sok fáradság és költség nélkül nem művelhető. Ellenben az alacsony cserjék, bozótokkal borított hegyek, a zúgó tiszta vizű patakok által átfutott völgyek kitűnőek a vadászatra s a legjobb halászfertőterek a világon. A nagy városok sportkedvelő kröesuai nagyobb bért hajlandók fizetni e regényes, de kevésbé termékeny határokért, mint a minőt képes a kis bérlő legmeg-

feszítettebb munkája belőlük kihozni, az eredmény egyszerű s az annyira átkozott clearance-ok folytatásában áll.

Perthtől Inverness felé haladva, a vasút a Highlands-t, a régi skót clánok s crofterek classicus honát, hasítja át. A természet barátját meglepik a vidék komoly szépségei, a történelem kedvelőjét a sok emlék, mi a múlt annyi küzdelmét hívja emlékünke. Dunkeld, Athole herczeg gyönyörű parkjával s a *Macbeth*ből ismert Birnam Hillel, köti le figyelmünket. Aztán következik Killiecrankie, hol III. Vilmos csapatai verték le a Stuartok híveit. Ott fekszik Balmoral, Victoria királynő kedvelt nyaralója és annyi más vonzó és sokat emlegetett pont. A világos zöld pázsittal fedett hegyek oldalán nyugodtan legel néhány fekete képű birka, utána ballag a komoly skót koczka plaidje, kötött sipkájával, csupasz térdeit nem fűdi a hegyi szél ellen semmi. Jobbról és balról zuhogó hegyi patakok hullanak a völgybe, kristály vizökkel pár percze kísérve a siető vonatot. A parton nyugalmasan üldögél a horgász, számítva a nap munkájának eredményét. Walter Scott elbeszéléseinek tiszta, nemzeties költészetét érezzük felénk szólni minden felől.

De a fény nincsen árnyék nélkül. Az, ki nem csak történelmi emlékek nyomait, nem csupán a természeti szépségek költészetét keresi, hanem a gazdasági emelkedés jeleit kutatja, más és kevésbbé buzdító tapasztalatokat fog jegyezni naplójába.

A havasi folyók és mohos sziklák között, a melyek csak szépség és történelmi emlékekben gazdagok, itt-ott nyomorúlt, kőből összerakott viskók tűnnek föl. A tetőn nyugalmas ott-hont találtak a kórók különböző nemei, a kövel kerített kertek és udvart fölveri a bozót, a kicsi termőföld nem mutatja többé a gazda munkáját, a büszke chieftainek ivadéka kiüzve örökéből, túl az oceánon segít nevelni az új világ óriás exportját. Lehet, hogy érzélgösség csak, de nekem egy ilyen elhagyott kunyhó látása egy-egy tragédia utolsó fejezeteként tűnt föl mindig. És ezek nem egyes esetek csupán. «A vidéket elsötétíté a kiüzött crofterek gyűjtött kunyhóinak füstje, azok utódai, kik Bannockburn, Sheriffmuir, és Killiecrankienál harcztak, azok gyermekei és rokonai, kik annyi véres csatában tartották fön a britt név dicsőséget, Egyiptom, Corunna, Toulouse, Salamanca es Waterloo hősei, elüzve a földesurak

által tönkre téve, letiporva, szétszórva futottak menedeket keresni túl az atlanti oceánon.»*)

Azok, kik honmaradtak, ették a szegénység sótlan kenyerét, szegényére a nemzetnek, melynek szabadságát és becsületét annyian védték izmos karjaik s pecsételték meg vérrel.

A kis bérlő és crofter helyébe a fekete képű — black-faced — juhok utódai léptek, a viskók helyett shootingboxok, vadászlakok díszítik a vidéket s a földesúr növekvő jövedelmei mellett feledi a múltat és jövőt.

Részben e túlkapások, részben pedig az írországi mozgalmak által szítva, a birtokreform terén egy folyton erősülő mozgalom indult meg Skótországbán is. Láttuk, hogy a föld fölosztása sokkal szerencsétlenebb itt, mint Anglia vagy Írországbán, e mellett az ország egy igen nagy része művelésre nem való, a nép forróan ragaszkodik földjéhez mégis s a mezőgazdasághoz általában. Mindez okok közre hatottak ahhoz, hogy növeljék e mozgalom intenzitását.

1881 után, midőn az *Irland Act*ot megalkották, mind erősebb lett a kiáltás, hogy Anglia adjon legalább annyi jogot hű szövetségének, mint adott a lázongó Írországnak.

Nagy-Britanniában mindig akadnak ügybuzgó és tevékeny emberek, kik az ily nagy nemzeti ügyet magokévé teszik, kik önérdek és haszon nélkül működve, fölládozzák nyugalukat, szabad óráikat, sőt ennél igen sok esetben jóval többet, csak azért, hogy diadalra segítsenek egy eszmét, a mely szerintők még hiányzott azon gazdag koszorúból, mely Britannia legszebb dicsőségét képezi. A földbirtok reformja Skótországbán már régibb és igen erős izgatás tárgyát képezi s a folyton erősülő phalanxban azokon kívül, kik a gyakorlati téren működnek, találunk oly férfiakat is, mint Blackie, ki az edinburghi egyetemen a hellen nyelv tanára volt egykor, s hosszú pályája végén a legtevékenyebb részt vesz a mozgalomban, s haladó évei és ősz hajszálai mellett is ifjú buzgalommal működik a kibontott lobogó alatt. Mennyit köszönhet ily egyéneknek Britannia, csak az képes fölfogni, kinek alkalma volt azon rúgók működését közvetlen szemlélni, melyek az angol-szász fajt maig oly magasra emelték.

*) Mackenzie.

A mozgalom szálai a *Land Restoration League* kezében futnak össze. E liga főhelyei Inverness, a Highlands fővárosa, Edinburg és London. Nem kevésbé érdekes eljárásuk. A ligának fiókjai vannak az egész országban, melyek röpiratokat, lapokat adnak ki, meetingeket tartanak, ügyöknek megnyerni igyekeznek a választókat s összegyűjtik a legkisebb adatot is, mi terveiket elősegítheti.

Ily kitartó és czéltudatos munkának eredményei természetesen nem maradhatnak el. A közvélemény mind inkább az új eszmék pártjára áll s az ebből eredő nyomásnak köszönhető, hogy már 1883-ban egy parlamenti bizottság küldetett ki a panaszok megvizsgálása és javaslatok tétele végett. Jelentése — nem kevesebb, mint öt vastag kötet — múlt évben került a parlament elé s szóló tanúja a lelkiismeretes buzgóságnak, melylyel Britanniában minden közügyet tárgyalnak. A bizottság nyolcz megyét útazott be, 71 meetinget tartott s nem kevesebb, mint 775 személyt hallgatott ki. Javaslatára szükségesnek mondja az állam beavatkozását az apró birtokok megszállására és kiterjesztésére. A további fejlődés alapját a township képezné.

A township egyike a skót jogi élet specialis fejleményeinek. Legközelebb áll ugyan a mi kezdetleges falusi községeinkhez, de nem az még sem, a mennyiben oly kiterjedt politikai functiói nincsenek. Egyszerűen egy farm, vagy annak csupán egy része, melyet néhány bérlő közös gazdálkodásra vagy pedig esetleg megosztva bír. Hajdan volt benne úgy szántó föld, valamint közös legelő is. Amazt évenként újra kiosztották a tagok között. A township élén egy tisztviselő áll, kit vagy a crofterek választanak, vagy a tulajdonos nevez ki.

E szervezet mellett a kis bérlők jobban voltak védve a földesurak ellen, mint egyenkint s ép ezért javasolja a bizottság e szervezetnek fölélesztését és fejlesztését, úgy gazdasági, mint politikai tekintetéből. E mellett kívánatosnak tartja, hogy azon bérletek, melyek után 20 fontnál kevesebb bér jár, megoszthatók ne legyenek. Kártérítés a tett javításokért, valamint a bérletek megvásárlásának megkönnyítése, véleménye szerint, nem kis mértékben mozdítná elő, mit a közvélemény annyira sürget, a kis bérlők helyzetének javítását. A vadászterületek szaporítása törvénnyel lenne eltiltandó. A többi

javaslatok fölvetett tárgyunkra nézve kevesebb érdekekkel bírnak.

Az izgatás különhen e pontok körül nem mindig folyt a szokott hidegvérrel. A lét és nem lét kérdése forrásba hozta még a mogorva skótok véréit is. Skye sziget nyomorúlt crofterei, mint érintettük, nyílt zendülésben törtek ki, nem akarva távozni a sovány szirtektől, a ború és köddel fedett mezőktől, hol bölcsőjök ringott.

A legközelebbi idők azonban már — Gladstone ígéretéhez képest — látni fogják e kérdés megoldását is. Valóban Gladstone liberalismusa ezzel tartozik a nemzetnek.

E kis bérlők nem csupán saját földeik művelésével vannak elfoglalva, hanem sokszor mások részére is dolgoznak napszámban. Mellettök azonban nem hiányzik azon osztály sem, mely kizáróan kézi munkájára van utalva. Némely vidékeken e munkások állandó bérré — 24—30 font évenként — vannak szerződve; e mellett kapnak lakást és ételmet is egyszersmind. A gyárak és nagy városok élénk kívánságot támasztanak a munkás kezek tekintetében, épen ezért a gazdák is kénytelenek emelni a béreket. Az ellátás azonban még mindig a régi, a fő eledelt a nemzeti étel: a zabliszt és tej képezi.

Van azon kívül a gazdasági munkásoknak egy másik osztálya is. Ezek rendszeren kapnak lakást a birtokostól, e mellett bért is, melyet régebben «in natura» vettek ki, ma azonban már leginkább készpénzben. Néha egy-egy tehén és kicsi, a cottagehoz csatolt kert egészíti ki a háztartást. A bérek egyes kerületek kivételével ez osztálynál is emelkedőben vannak. A munkások gazdasági értékére nézve ki kell emelni, hogy többnyire erőteljes és munkára termett egyének, kiknek a skót gazda intelligenciája és kitartása mellett nem utolsó érdeme van azon diadalokban, melyeket az ország kedvezőtlen talajviszonyai mellett a mezőgazdaság terén elérni sikerült. Mert az biztos, hogy a skót gazdák munkájának eredménye egyike a legszebb példának, melyet a kitartó munkásság a természet fölött kivivott. És mind ez eredmények nem egy távol múltból származnak, hanem aránylag újabb keletűek. «Egy évszázad előtt e szirtes félsziget egyike volt Európa legszegényebb és barbárabb országainak s bár a régi szegénység nyomai maig sem tűntek el, nincs az ég alatt jobb karban tartott

földdarab» — mondja Lavergne — s állítását mi is csak megerősíthetjük.*)

Azon idő alatt azonban, mely műve első megjelenése és a jelen között lefolyt, a birtokviszonyok fejlődése nem volt előnyös a gazda-osztály tevékenységének fokozására. Mint láttuk, a birtokok összehalmozódása mind nagyobb mérveket öltött s Amerika versenye mellett a szemtermelés itt is mind inkább hanyatlott s bármily véleménynyel legyünk is rólok egyébként, bizonyos, hogy az ily változások nagyon fájdalmasak azokra nézve, kik alájok esnek. E mellett habár teljesen hiányoznak azon vallási és nemzetiségi ellentétek, melyek az ir bérlőt az angol földesúrtól elválasztják, Skótország urait nem menthetjük föl azon vád alól, hogy nagyon is szigorúan érvényesíték jogaikat. Sok esetben nem a politikai eszély vagy az emberiség, hanem csupán a könyörtelen önzés vezette tetteiket.

Nem hagyhatjuk végül említés nélkül azon jellemző ténytet, hogy daczára azon kétség kívül bámulatos haladásnak, melyet a skót mezőgazdaság az utóbbi időben tett, nem bír versenyezni a gyáripar és kereskedés emlőin nagyra nőtt városokkal. A földmívelő nép végzetes következetességgel tódul a nagy városok felé. Daczára annak, hogy az ország népessége általán véve csodásan emelkedett, 1801-től kezdve a kizáróan mezőgazdasággal foglalkozó vidékek népessége következetesen apad és pedig csupán azért, mert a városok fölszívják a fölöslegesen kívül a falusi lakosságnak még egy tetemes százalékát is. A mezőgazdaság relative rossz helyzete, a városok előnye, mert ellátja őket olcsó és megfelelő munkásokkal. E jelenség azonban természetesen nem szorítkozik csupán Skótországra.

B E F E J E Z É S.

Ezekben körülbelől vázoltuk, mint fejlett ki a földbirtok mai rendszere az Egyesült királyság minden részében. Érintettük a küzdelmeket, melyek a reformért folynak s azon kö-

*) Léonce de Lavergne: *Essai sur l'Économie Rurale de l'Angleterre, de l'Écosse & de l'Irlande*. 5-e Édition par H. J. Lesage. 1882. Guillaumin et Cie Paris. 306 l. — Azóta nyelvünkön is megjelent az akadémia kiadásában.

vetelményeket, melyeket a reformálók zászlóikra írtak. Tanulmányunk vége felé közelg. Nem azért, mintha ki volna a tárgy merítve. Hiszen vázlatos rajznál alig adtunk többet. Nem is azért, mintha nem volna többé élvezet foglalkozni e kérdésekkel, melyek bizonyára nem utolsók Britannia nagyságának tényezői között. Nem akarunk visszaélni az olvasó türelmével. Pár szóval azonban ki kell mégis térnünk a földbirtok várható jövőjére.

Az iparos társadalom emelkedése döntötte össze a földbirtok feudális szervezetét a continensen. Az addigi merev szabályozás, állami örködés helyébe a földbirtok teljes szabadsága lépett. Nem lehet eltagadni, hogy azóta gazdaságilag igen sokat haladtunk. A dolgok súlypontja teljesen a «harmadik rend» kezébe ment át. Az iparos és kereskedelmi tevékenység előbb soha nem hallott magasságra emelkedett, de nagyban szaporodott a földbirtok hozadéka is.

Mind abban, mi a gazdasági haladást jelenti, Nagy-Britannia jár legelől. És a mi legjobban meglepi a szemlélőt, az az eszméknek és törekvéseknek sokoldalúsága, melyek figyelmet kérnek mind s összevéve fölkarolják nem csupán — a mint más nemzeteknél szokott lenni — a dolgok egyes oldalát, hanem a nép egész gazdasági életét. A nemzet jellemének mily mélységét, mily erélyét tünteti föl az, hogy egyrészt képes megteremteni a leggazdagabb és legszámosabb gyáros és kereskedő osztályt, másrészt óvatosan distinguálva, nem ragdatja el magát az itt elért sikerek által és nem tolja azon eszméket a földbirtokra, mi amaz osztály emelkedésének forrása volt, de a mi a földbirtokosok bukását vonhatná maga után. Az angol fölfogást híven fejezi Cairnesnek a dolgozat élén idézett mondása, míg az orosz herczeg, ha talán elfogultságában túlmegy is a kellő határon, érdekesen jellemzi azon eszméket, melyek a nagy birodalomban a jobbágyok emancipációja után alig pár évtizeddel oly éles ellentétet képeznek az orthodox szabadelvűség eszméivel szemben.

Volt idő, midőn hitték azon a földön is, hol születtek, hogy a szabad verseny és laissez faire elvei egyedül jogos szabályozói a gazdasági életnek. Ma már e hit fogyóban van a britt szigeteken is. Azt ma sem tagadják, hogy a kívánat és kínálat törvényei leghatékonyabban működnek közre a javak szaporításánál. Más részről azonban kevesen vannak, kik azt

állítanak, hogy a vagyonszaporítás lehetne a czélok czélja csupán. Az angolok hamar kiéreztek, hogy nagy gazdasági előnyeik mellett mennyi politikai és erkölcsi hátrányokozói ez annyiszor dícsért elvek. A mai törvényhozás ép úgy belenyúl az egyéni szabadságba, mint a múlt századoké, de az indokok különbözök. A nagy «Elizabethan Age» törvényei gazdasági tekinteteből szabályozzák az iparosok viszonyait, állapítják meg a kenyér árát; Victoria királyné «Factory Act»-ja az erkölcs és humanismus szempontjából korlátozza a munkaidőt, állapítja meg a munkások életkorát s teszi kötelezővé a legszigorúbb egészségi intézkedéseket.

Az eredmény mindkét esetben ellenkezik a laissez faire-rel. És ez irányzat folyton terjeszkedőben van. Az angol tapasztalatok szerint, daczára az elméleti egyenlőségnek, a szerződésnél a felek egyike mindig hátrányosabb helyzetben van, mint a másik. A gyáros lemond inkább a pillanatnyi haszonnól, de nem emeli a munkás bérét, mi állandó megterhelés lenne. Nála mind ez csakis számítás dolga, a munkásnál pedig lét és nem leté.*)

Bizonyos, hogy e hátrány megvan talán még inkább a földesúr, bérlő és munkás között, épen azért ne higyük, hogy a kérdéseket a radicalesok elvei szerint fogják szabályozni. A reform egészben véve nem fog szakítani a nemzet conservativ múltjával.

Nálunk még nagyon kevéssé tört út az azon eszme, hogy a földbirtok nem csupán a vagyonszerzés eszköze, hanem irányt ad a politikának és társadalmi fejlődésnek is. Az Egyesült királyság népe nagyon jól tudja ezt s ha igaza van Washington Irvingnek, hogy az angol falusi élet a rendnek, a nyugodt, józan, megállapodott elveknek, a bemohosult szokásoknak eszméit költi fel bennünk, igaz lesz az is, hogy a nép, mely Glasgowban hajót épít, Manchesterben fonja az Indiák gyapotját s kábitó zajjal tölti meg a City bankjait es szűk utcáit, nem keveset köszönhet erélye, kitartása és szorgalmáért a föld népének, mely annyi türelem és értelemmel emelte az ország sovány talaját a legbővebben termő földekké. Daczára a nagy városok fénye s gazdagságának, az angol falusi életben több szépség, több költészet van s a paraszt szűk bére

*) Cunningham: *Growth of English Industry*. 392.

mellett sincs kizárva azon örömekből, mit az élénk zöld pázsit, a kunyhóját övező virágos kert s a családi élet nyújtanak. Daczára hiányainak, az angol birtokrend az önző, de tette vágyó és tenni képes aristokrátiában, a férfiasság eszményeként ismert country gentlemanben, a szorgalmas és találékony bérlőben s a kötelességérző munkásban oly alakokat teremtett, melyeket egy tollvonással elpusztítani nem lehet és nem szabad.

London, márczius hó.

BERNÁT ISTVÁN.

NE HALLJA HIRÉT AZ ANYJÁNAK.

Regény.

Hetedik és utolsó közlemény.*)

XVIII.

Piros pünkösd éjjelén és reggelén.

Este kilenczet ütött az óra, a midőn Taszilo gróf tavaszi felöltőben, de alól teljes gyász-öltözékben lejött a lépcsőkön s a vendéglő előcsarnokába lépett.

Itt a főpinczérrel találkozott, a ki rendesen itt leste a vasútról és gőzhajóról érkező vendégeket s megpillantván a grófot, hamis lelkű alázattal szólott hozzá :

— Gróf úr, ezer bocsánat. Tekintve a szomorú gyászt, mely a fényes úri családot érte, bátor vagyok méltóságodat kérdeni: méltóztatik-e tovább is szerencsétetni szegény házunkat azon kegyével, hogy eddig elfoglalt garçon-lakásával ezutánra is meg lesz elégedve ?

Taszilo gróf érezte e kigyó-csípés fulánkját ; tudta, mit jelent az : hogy a kinek bedugult minden jövedelmi forrása, az itt többé hitelt nem találhat s mentül előbb költözik ki, annál okosabban teszi. De mégis úri büszkeséggel felelé :

— Mihelyt bekövetkezett a fölmondási idő határnapja, tudtúl adom elhatározásomat.

Ezzel tovább ment, sőt a szen vedett insultatio még gögösbé tette. Másként gyalog sétál a Zrínyi-útczába, most

*) Az előbbi közleményeke lásd a *Budapesti Szemle* 101., 102., 103., 104., 105. és 106. füzeteiben.

hangos szóval parancsolja a kapusnak, hogy a legközelebbi állomásról kétlovas bérkocsit füttyentsen elé.

És ha eddig netán habozott volna, megkezdje-e a válságot előidéző kísérletét? e közbejött néhány szó csak sarkantyúzá szenvedélyét s megérkezvén céljához, háromszoros bért dobott oda a bérkocsisnak.

Így jött ide a nélkül, hogy legtávolabb sejtelmet is érezne, mi van számára a sors könyvében írva, s miként fog innen visszatérni?

Borzasztó erőszakkal dúlt bensejében azon öntudat, hogy tárczájában az utolsó öt forintos jegy bujdoslik. És ez legutolsó pénze, melyen túl semmi kilátása újabb szerzemenyre. A kinél véletlenül egy sorsjegy maradt, az még remélhet; nála még a lehetőség sem létezett.

Bement a kapun. Természetesen csak mesebeszéd volt, hogy a ki köznapokon jön ide látogatóba, annak a nagybárdú Botond irodájának ellenőrségén kell áthatolnia. Ez csak Juno ő nagysága kellemes játéka volt az erénnyel, oly tejes szájú legényke irányában, mint Adorján báró volt.

Taszilo gróf teljes otthonossággal ment föl a lépcsőkön. Útközben megtapogatta mellénye zsebét, melyben egy kettébe hajtott kapukulcsot hordott, hogy észrevétlenül elmehessen, mihelyt engedélyt kap. Nagyon fényes és csiszolt volt a kulcs; talán nem is a gróf volt az első s nem is ő lesz az utolsó kegyelt, a ki e jelvény ereje által a kamarási méltóságot viseli.

Máskülönben kifogástalanul díszes rendszer uralkodott ő nagysága háztartásában. Kérlelhetetlen szigorral meg kellett itt tartani az illem és tisztesség szabályait. A kulcsos vitéz tehát, ha bizonyos ideig kifejezte hódolatát a ház aszszonya előtt, szokott szertartással távozott; szépen kiment az előszobába, urias közönnyel fogadta a cselédség közköteles szolgálatát. Azután távozott, mint más látogató, de egy sötét folyosó védelme alatt, rövid kerülés és egy kis időzés után megint ott volt a legbensőbb szentélyben. A határtalan hatalmú úrnőtől függött, vajon ez idő alatt nyugalomra bocsássa cselédeit vagy még igénybe vegye szolgálatukat.

— Ah, gróf! — kezdé a hölgy szemrehányó hangon — mily vigyázatlanság, mily kíméletlenség. Oh, ha komornám véletlenül épen most bontja föl hajékemet!

Ezt mondta s a gróf színlett ijedtséggel rohant az

oldalajtó felé s az ott belőlről álló kulcsot a zárra fordította.

— Gróf úr! — szólt büszke Junó — ön talán azt hiszi, otthon van?

— Nem, asszonyom. Jól tudom, hogy mennyországom-ban vagyok, ha meghallgatja esdeklésemet.

— Ha nem sokáig tart.

— Rövid leszek. Bátyám meghalt s ha mást nem is, de egy titkot öröklöttem tőle, mely első sorban is az én imádot-tomat érdekelheti.

— Mi lehet ez? Ön tudja, hogy gyűlölöm és megvetem a titkokat.

— Ellenkezőleg, ez önnek angyali jó szívét örvendezteti meg. Hallja és lelkesedjék föl. Önnek holtnak vélt leánya él s ott tartják, elrejtve a világ elől a Verner-palotában.

— Az én leányom?

— Az ön leánya első férjétől, Verner Henriktől. Azt nem tudom, minő bánásmódban részesül ott, csak az bizonyos, hogy egy virágzó hajadonnak helye egyedül csak szerető édes anyjának örökös szeme előtt lehet.

— Taszilo, én rettegek! Bátyja halála, a temetés izgalma, a papok éneke, a fáklyák füstje és az az utálatos sok fekete szín megháborította elméjét. Micsoda rém-regényt olvasott ön, hogy holtnak vélt leányokról álmodozik?

— A legszebb asszony kedves kis lánykájáról beszélek. Kolozsvárott született, Aranka nevet visel és épen azon bájos korbá lépett, melyben édes anyjának védelmét és szeretetét nem nélkülözheti.

— Az ég irgalmazzon, az én grófom örjög! Nekem ily nagy, sőt talán épen férjhez adható leányom! Szerencsétlen ember, ön nem csak megtébolyodott, hanem még szemeinek épségét is elvesztette. Az én koromban eladó lány mellett, a kit fölpipereznek és estélyekre s tánczvigalmakra czepeljek! Istenem, te hallod a magasból e sértést és rágalmat!

— Asszonyom . . .

— Elég. Távozzék azon úton, melyen jött, vagy a merre tetszik. Én felek öntől e magánosságban. Cselédeim aludni mentek, de addig csöngetek, míg az egész ház rémülve siet segítségemre.

Épen ott a pamlag mögött zöld márvány-keretben csil-

logott ki az aranyozott gomb, mely a villanyos vezeték ruganyos lenyomóját képezte. Ő nagysága gyorsan nyújtá ki kezét; karjainak fehér hullámai is lemeztelenedének, de mégis elég időt engedett, hogy a nagy rémulést mutató gróf térdre essék előtte s a jeladást megakadályozza.

Ekkor hosszan tartó szünet következék; a gróf térden maradt; a hölgy, mint korlátlan hatalmú királyné, ítéletmondásra készült.

— Monsieur le comte! Mi czélből jött ide? hogy kísértetes mesékkal üldözzön? Oh, ha csak szakítani akar velem, ezt rövidebb úton is végezheti. Mondjon jó estét és adja be a kulcsot. Ha tetszik, e szólásformát betű értelmében is veheti. Vagy talán messzebb czélezott? Esetleg kellene itt önnek egy szép és gazdag lyány, a ki az én rendelkezésem alatt áll, a ki tőlem és Verneréktől is örökölhet, egyelőre pedig kettős hozományyal léphet az új háztartásba? Nagyon hízelgő föltevés rám nézve. Csakugyan megerdemlené az én grófocskám, hogy kedves föllépéseért illendő kárpótlással szolgáljak.

— Asszonyom, esküszöm . . .

— Hallgasson, e szó undorító az ön szájában. A ki elhihette, a ki csak föltehetette, hogy nekem ily nagy leányom lehet, az engem soha még meg sem nézett, annál kevésbbé szerethetett.

Ezt mondva, egy tükör elé állott, kaczeron saját kép-mása elé mosolygott, s mint látszott, kémleletével teljesen megelégedett. De mivel haragudott, arcán bizonyos áruló vörös folt rajzolódék ki, mely össze nem folyva és egybe nem olvadva a bőr fehérségével, kivetköztette őt a túlhaladott első fiatalság himporából.

Ezalatt mindketten elhallgattak. A közelből nesz hal-latszék. Valaki a külső szobának ajtaját megnyitá, halk lépésekkel közeledék s végre e legbensőbb otthonnak is ajtaját megkopogtatá.

— Ki az? — kiáltott a ház asszonya, a ki legelőször is azon képtelen gyanura fakadt, hogy merénylet készül ellene s a gróf büntársa segítségre érkezik.

Azonban egy ismert tenor-hang csakhamar elosztatott minden kételyt.

— Én vagyok; kérem nyissa ki.

Ez már nem lehetett más, mint a kinek a halandók közül legtöbb volt megengedve: a férj.

Semmi baj; kárba ment a nagy ijedtség. De mivel a jó ízlés tiltja, hogy a nő ily órában egy férfi társaságában meglepetni engedje magát, intett a grófnak, hogy rejtőzzék a szomszéd szobába, mely a szentély legvégsőbb helyiségét képezé.

Taszilo gróf engedelmeskedett. Lábújjhegyen osont tovább; az ajtót csendesesen bevonta, de úgy, hogy mindent hallhasson s valamit még láthasson is.

Megnyilván az ajtó, Hegyszeghy úr tartozó alázatossággal lépett be és Spitz Mór korából veleszületett galanteriával kezét csókolt nejének.

De minő változás, minő gyökeres átalakulás egész külsején! Az úrias, divatos, választékos öltözék helyett fekete gyapjuból szőtt s bokáig erő talárt viselt; fején bársony házi sipka, melynek alsó karimája alól mindkét felől göndörített hajfürt lógott le halantékaira. Szóval: a galicziai zsidó teljes jelmeze. Az utánzás annál hívebb lehetett, mert a hozzá való arcz már régebben rendelkezése alatt állott.

Leültek, szemközt egymással.

— Madame, a pillanat megérkezett.

— Régóta várom.

— Az idő kedvez. Két ünnep következik egymásután s ha szombaton este elutazom, kedden reggel kilencz óráig senki sem tapogathatja hült helyemet. Mondhatom, nem tekozlottam el időmet. Minden követeléseimet behajtottam; ha másként nem lehetett, veszett fejszének a nyelét. A bankoknál, takarékpénztáraknál hitelem teljes erejéig váltó-adóságokat szedtem föl; a rám bizott letéteket elzálogosítottam. Mit kívánhat a világ többet az üzlet emberétől? Megyek, szököm s ha kedden reggel irodám előtt jajgatnak, óbégatnak és átkozódnak, én már hegyen-völgyön túl vagyok.

— Megengedi, uram, hogy szerencsés utazást kívánjak?

— Hálás köszönettel fogadom. Értem ezt az elútazásra, de nem esetleg visszafelé is.

— Föltétlenül bízom ügyességében.

— Előre megállapított terv szerint, tartok közben eső állomásokat is. Nem vagyok defraudáns pénztárnok, a ki, ha kétszer huszonnégy órát ült vasuton, azt hiszi, a távirda sem

sem éri utol. Engem kilenczvenkilencz helyen keresnek és épen a századiknál leszek.

— Mi történik velem?

— Önt illetőleg mindent rendben hagyok. Nem lehetek halátlan jótevőm iránt, a ki engem a végromlás örvényéből kiragadott és magához emelt. E jól jövedelmező ház öné, saját nevére van írva. Pénzszekrényében elég vaskos csomag értékpapír gyűlhetett egybe. A mi pedig üzletembe fektetett tőkéit illeti, íme híven átadom a felét. Száz darab ezer forintos jegy; mind olyan szép kék, mint az ég boltozata!

— Köszönöm.

— Zárja el rögtön, míg össze nem veszünk s meg nem bánom igazságszeretetemet.

Juno ő nagysága fölvette az asztalon előtte heverő bankjegy-csomagot és oly közönnyel, mintha a *Pester Lloyd* tegnapi összegyűrt számát akarná papírkosárba dobni, bevitte a másik szobába, a hol Taszilo gróf terpeszkedett szét egy karszéken. Oda lökte vasszekrényébe a többi pénz közé s aztán visszament férjéhez a nélkül, hogy szükségesnek tartotta volna a közben eső ajtót gondosabban becsapni.

— Hallom további parancsait.

— Körülbelül készen vagyok. Nem lehetek oly szerénytelen, hogy dicső nőmnek kéretlenül még tanácsot is adjak.

— De ha én kérem?

— Az már más. Először is fölteszem, hogy távozásom után, hűtlen elhagyás czímén, ön válópört kezd ellenem.

— Nem lehetetlen, de azért még sem valószínű.

— Aztán férjhez megy harmadszor is.

— Nincs szándékomban, de ki tudja, az ördög nem alszik!

— Természetesen. A legbölcsebb asszony is hallgat a bolond szóra, ha férfi ajkáról származik. Bocsánat, ez csak henye megjegyzés volt; de valóban a természetes és a józan emberi okosság elleni vétek volna, ha ön, például legyen említve, kedvet kapna, Perghő grófné lenni.

— Miért ne? Egyik férfi nem rosszabb, mint a másik.

— Igaz; saját magamról tapasztalom. De Taszilo gróf tönkre jutottabb a koldusnál. Ez még megél, ha kéregetni jár az ajtók elé: a gróf erre sem képes. A mi pedig szívét, szerelmét illeti . . .

— Oh jól tudom, ez vásárról vásárra jár.

— Épen ezt akartam mondani. A házasság a patriar-chák kora óta mindig tisztességes üzlet volt. De Taszilo gróf akkor kérte meg Róza kisasszony kezét, a midőn megtudta, hogy csak rohamos tudóvészben sínylődő menyasszonyt kap-hat. Ez a combinatio hivatalosan még el sem aludt s grófoc-skám már egy más Verner-féle örökösnot forgat elmejében. Azt hiszi, hogy e drága portékát az öreg lovag házában rejte-getik s nagyon csodálkoznám, ha e merész vállalkozó nem igyekezett volna még az én forrón szeretett nőm szíves segít-ségét is igénybe venni.

— Úgy példakép emlegette.

— És mit felelt neki? Értésítette, hogy a madár kiszállt kalitkájából, hogy végkép elkésett speculatiójával? Mert az én bájos mostoha leányom, Müller Luiza neven élt, holnap reggel pedig igazi nevéen örök hűséget fog esküdni bizonyos Bodrogh Adorján nevű muzsikusnak, a ki történetesen báró.

— Miután e titkot a Verner-családon kívül csak mi ket-ten s legfőlebb az épen legalkalmasabb pillanatban más világra költözött Tibor gróf ismerhette, legjobb lesz, ha e tár-gyat egyszer mindenkorra a napirendről letöröljük.

— És Taszilo gróf? Bátyja bizonyosan mindent fölfede-zett előtte.

— Taszilo gróf többé nem számít. Legkésőbb holnap estig él, akkor agyolövi magát. Bekerül neve a lapokba, de huszonnégy óra múlva senki e világon nem törődik: eltek-e valaha Perghő grófok e hazában vagy sem.

Jó hangosan beszélt, hogy meghallják szavát a szom-szédban is.

— Pardon! Hány óra? Tíz elmúlt s a vonat tizenegykor indul. Néhány perczig még édeleghetünk, mint egymást gyöngéden szerető házas társak. Sajnáljon engem, mert átko-zott rossz éj vár rám. Hogy kikerüljek holmi véletlen találko-zást, a harmadik osztályú kocszi deszkapadján töröm össze csontjaimat. Csak azt sajnálom, hogy a Verner-házon kedvem szerinti boszút nem állhattam.

— Kár lett volna. Ha az öreg megsértett is engem, én nem haragudtam. Erről senki sem beszél.

— Önben megsértették az anyát, bennem a hajdani fináncz-lángészt, Spitz Mórt s a mai törzsökös nemest, Hegy-

szeghy Botondot. Jövendőbeli nevem nem tartozik ide; elég, ha útlevelembé világosan be van írva. Átkozottan viszketett a tenyerem. Nem az öreg véréről, életéről van szó, hanem amolyan pénzügyi boszúról. Ha csak húsz, harmincz ezer forintját elvihetném tárczámban, becsvágyam ki volna elégitve.

— Én meg örvendek, hogy egy leánytól, a kit nem ismertem, a kit rég elfeledtem, a kire semmi szükségem sincs, végre megszabadulhattam.

— Ha az a tömérdek imádság, melyet a kis Aranka holtak vélt anyja üdvösségeért az ég felé expediált, szent Péter liquidaturájában mind az én feleségem activái közé lesz számítva, akkor a zrinyiútczai Juno a «tizenegy ezer szüz» chorusában az első sopranót fogja énekelni!

E szennyes elcz után fölkelt helyéről s meghajtá fejét.

— Adieu, madame!

Így mondott végbucsút, de a midőn a szobát elhagyni akarná, egyszerre mindenfelől rohanó léptek hallatszának, mint mikor éjjel rablók törnek be a házba s minden fegyverfogható ember siet segítségre.

A ház ura visszahökken, becsapta a félig már megnyitott ajtó szárnyát s kulcsot a zárba fordította. Még csak az kellene, hogy a ház lakói a nagy Hegyszeghy Botondot ebben a galicziai dominóban pillantsák meg!

A nő még inkább megzavarodva levén, egyelőre nem érthette e kiáltások czélját. A szobalyányok éktelenül sívítottak, az inasok káromkodtak, fenyegetöztek. Midőn mindnyájan a küszöb elé érkeztek, kezdtek kívülről az ajtót zörgetni, fessegetni, mintha erőszakosan be akarnának törni.

A férj és nő is különböző értelemben bűnösöknek érzésvén magokat, mindketten saját veszedelmökre gondoltak. Vegre a ház asszonya bátorodék föl és kikiáltott:

— Mi baj? Mi történt?

A sok különböző kiáltások közül csak egyes, szaggatott szót lehetett megérteni:

— A nagyságos asszony vészjelt adott; minden csöngetyű szólott a házban . . . Bátorság, úrnőnk! Itt vagyunk mindnyájan. Innen senki sem menekszik meg!

Tehát semmi baj. A szökevény bankár újra lélegzett; a nő most már eltalálta, honnan eredhetett e forradalom s megnyugtató háza népét.

— Nincs semmi veszedelem, jó emberek. Bizonyosan tévedés ez s csak véletlenből nyomhattam le a vészjel gombját. Köszönöm hűségteket s menjeteK vissza nyugalomra.

Egy inas, a ki azelőtt a katonaságnál mint a század szabója, fegyverrel szolgálta a hazát, nem elégedett meg e válaszzsal:

— Egyedül van nagyságod? Nem kényszeríti valaki törrel, pisztolyal, hogy így beszéljen?

Most már Hegyszeghy úrnak is közbe kellett szólni, ha véget akar vetni az alkalmatlan lármának.

— Emberek! Ne bolondozzatok tovább. Én vagyok itt magam és a nagyságos asszony. Már hallottátok, hogy tévedésből csendült meg a vészjel. Ne riaszszátok föl még jobban a házat. Térjen mindenki a nyugalomra.

— Ez már más! — hangzék kívülről. — Bocsánatot kérünk; csak kötelességünket teljesítettük.

Így aztán lassanként, egymásután elszéledtek s midőn újra éji csend uralkodott a házban, Hegyszeghy úr lábújjhegyen hagyta el neje szobáját. Nagy óvatosan lement a lépcsőn s miután irodájában egy meglehetősen nagy és nehéz bőröndöt kezébe vett, megnyitá az útczára vezető ajtót, figyelt, nem jár-e ott valaki, s aztán végkép eltávozott.

Juno ő nagysága az ablakból nézte az érdekes jelenetet s azután nagy nevetésre fakadva, egész kényelemmel veté magát a pamlag párnái közé.

— Grófom, tiszta a levegő!

Taszilo gróf, mint férfiúhoz illett, a ki mindent látott, mindent hallott, komoly képpel, sőt redőzött homlokkal lépett elé; megállott a ház úrnője előtt s karját egy karszék támlájára bocsátá.

— Asszonyom, engedje meg, hogy félbeszakított beszédünket folytassam.

— Tessék, egész bátorsággal.

— Örömmel hallottam nemes szívéből eredő vallomását. Az anya nem tagadhatja meg gyermekét. Kérem, tüntessen ki engem azon kegygyel, hogy ennyi szenvedett sérelmiért elégtételt követeljek Verner lovagtól.

— Ez nem fiatal emberhez, nem grófhhoz illő beszéd. Párbajra akarja hívni a nyolczvan éves öreget?

— Az elégtétel nemének megválasztását bizza rám.

— Fölmentem önt e lovagias kötelesség alól. Soha sem éreztem magamat megsértve.

— Soha? Ez lehetetlen! A Verner-család egyedül azon oktalan felelemből rejtette el a világ elől e lánykát, nehogy e gyermek anyja miatt piruljon és mint nő is örökre boldogtalan legyen! Nem sérelem ez? Nem arczulsapás rám nézve, a kinek első kötelessége, imádottjának jó hírét megoltalmazni? Ezer és ezer lány szerencséjének tarthatná, ha ily édes anyával dicsekedhetnék, mint ön! Hallotta, hogy e gyermekét holnap férjhez adják, úgy szólván titokban, mert a lapok Bodrogh báró menyasszonyát Müller Luiza neven említették? Lehet ezt türni egy anyának?

— Drága grófom! Tehetek ellene?

— Egy szavába kerül s a holnapra kitüzött esküvből semmi sem lesz.

— Most éjjel akadályozzam meg?

— Éjjel vagy nappal, az mindegy. Parancsolja kocsisának, hogy fogjon. Megyünk egyenesen a rendőrséghez. Mondjuk el, hogy egyetlen leányát a távol rokonok az anya tudta, híre és beleegyezése nélkül férjhez akarják adni. Ha van még igazság e földön s e hazában törvény uralkodik, mielőtt virradna, itt lesz leánya, a hol egyedüli helye van, édes anyjának oltalma alatt!

— Taszilo! — felelt a legindokolatlanabb jó kedvvel a sarokba szorított mamácska — ön képtelenségeket hadar össze-vissza. Ellenkezőleg, én boldog vagyok, ha ezt a nem ismert s rám nézve csak alkalmatlan terhet örökre lerázhatom nyakamról. Vigye, a kinek tetszik, csak nekem hagyjanak békét. Hogy nézhetnék ezután őszinte arczezal és kigyuladt szerelemmel egy férfi szemébe, ha mindenki tudja, mily nagy leányom van már?

— Asszonyom . . .

— Hallgasson. Ön nem érti az asszonyok természetét. Mi nem elhetünk hiúság és önámítás nélkül. A szerelemben csak az ad élvét, ha imádónk annak tart, a minek látszunk, s nem a mi valóban vagyunk. Olyan szerelem, a minőt a fiatal urak a harmincz évet meghaladott hölgyek iránt éreznek, az nekem nem kell. Mihelyt tudva lesz a világ előtt, hány éves vagyok, rögtön mérget veszek!

— Így beszél előttem, a ki önt lelkének egész hevével

imádja? Mi gondja rá, mit hisznek, mit tudnak önről mások, ha én vagyok itt, a ki egész életemet följánlom?

— Ön, grófom? Ön beszél egész életéről, a ki csak úgy élhet, ha gazdag házasságot köthet? S miután e reménye füstbe ment, mint férjem előtt mondtam, legkésőbb holnap estig agyonlövi magát.

— Ah! Agyonlövöm magamat? És oly bizonyos az, hogy még az órát is meghatározni méltóztatik?

Juno ő nagysága ismét hangosan nevetett. Ezalatt pedig oly visszataszítólag gyűlöletes arcot mutatott, mint csak a bizonyos kort elért nő teheti, a ki betanúlt művészetel az első ifjuság báját, a szemérmert és ártatlanságot hazudni és utánozni erőlködék. Aztán pamlaga párnái közt temetkezve, lederen játszott éji öltönyének csipkéivel.

— Ön tagadja? Ön nem lövi magát föbe? Ön, a ki minden megélhetési forrástól megfosztva, annyira tönkre jutott, hogy holnap már ebédjét sem fizetheti ki?

Ennyire ment köztük a dolog. Már ily szemrehányást is kelle hallania Taszilo grófnak a nőtől, a kinek udvarolt s a kinek legbensőbb szobájában, éjnek idején, mint elfogadott látogató jelen lehetett!

Ez iszonyatosabb megszegényítés volt az arczucsapásnál, tehát mindenről megfelelkezve, viszonzá:

— Csalódik, asszonyom. Még van annyi tehetségem, hogy valamely szerény hivatalra igényt tarthatok. Addig pedig, tudja meg, hogy bátyám halála órája előtt átadta nekem, mint örökösének, azon összeget, melyet évek hosszú során mégis megtakaríthatott.

A ház úrnője folyvást igen dísztelenül nevetett. Más közönyös tanú már régebben észrevehette volna, hogy Hegyszeghyne ő nagysága itt valami előre kiszámított komédiát játszik. Mert ha e nő az elvetemültek fajához is tartozott, azért bizonyos határokon belől az udvarias hangról és a művelt társaság megszokott jó ízléséről nem szokott megfelelkezni.

A gróf azonban halálosan megsértve, nem tudta többé, mit cselekszik dühösségében.

— Ön nem hisz nekem? Ön azt gondolja, végleg koldúsbotra jutottam? Akkor lássa, mit kaptam bátyámtól!

Ezzel az asztalra vetette tárczáját; megnyitá és szí-

varjai alól kidobott néhány darab ezer forintos bankjegyet.

— Tessék utánam számítani! Egy, kettő, három, négy, öt, hat, hét! Mit gondol, asszonyom, kapok hét ezer forintért holnap ebédet az *Angol királynő* vendéglőben vagy legalább a *Makk heteshez* címzett korcsmában?

Most már Juno ő nagyság nem csak nevetett, hanem valóssággal hahotázott.

— Önnek hét ezer forintja van? Ah, e tenger sok pénz egészen megvesztegette szememet! Egyszerre kedvet kaptam, hogy e szép banjegyeket öntől elnyerjem . . .

— Hogyan? Elnyerje?

— Igen; szándékom elnyerni, még pedig egyszerűen fogadás útján. Merne velem, gróf úr, részemről kettős összegben, fogadni, hogy abból a százezer forintból, a mit az imént férjem nekem átadott, épen hét darab ezer forintos hiányzik?

A gróf fölugrott, mintha tigris módjára szét akarná e nőt szagatni.

— Asszonyom! Ön engem tolvajnak tart?

— Azt nem mondtam — felelt a hölgy, folyvást megvetést és gyűlöletet kifejező gúnyolódással. — Fogadjunk tehát csak oly értelemben, hogy férjem engem épen hét, és sem több, sem kevesebb, ezer forintossal megcsalt.

Ez valamivel szelídebben hangzott, de ily körben és ily helyzetben még is egyértelmű maradt a világos tolvajlási váddal.

— Uram! — szólt végre türelmet veszve a ház úrnője — Tagadni merné, hogy míg én férjemmel házi ügyeimet végeztem, ön fölhasználta az alkalmat, s Wertheim-pénztáram ajtaját fölnyitotta?

— Ezt mondja szemembe? Asszonyom, ön kényszerít megfeledkezniem, hogy nővel állok szemközt!

— Lassabban beszéljünk, uram, mert én kézzel foghatólag bebizonyítom állításomat. Ha nem mondtam igazat, önön lesz a sor, s mondjon fölöttem tetszés szerinti ítéletet.

Ezzel fölkelte helyéből, karon ragadta a grófot, bevezette a szomszéd szobába s ott a pénzszekrény elé állította.

— Figyeljen rám és nézze, mit csinálok. Ha e vasszekrény ajtaját idegen vagy legalább olyan ember nyitja ki, a ki e remekmű titkát nem ismeri, rögtön minden cselédszobá-

ban, még a házmester lakásán is megszólal a vészjel s mindaddig hangzik, míg az ajtó nyitva marad. Ezt cselekedte ön s azért lett lárma és kiabálás a házban és összes cseledeim rohantak segítségemre.

— Asszonyom! Még egyszer kérdem: tolvajlással akar engem vádolni?

— Hallgasson végig. Ha pedig én akarom e szekrény ajtaját megnyitni: íme itt egy rejtett rugó szöge. Ezt mindig le kell nyomnom, s akkor minden csendben marad.

Ekkor a megmutatott óvatossággal megnyitá a szekrény ajtaját, elővette a korábban oda bevetett bankjegy-csomót s gyorsan, műértőleg, mint akár melyik penztárnok, megolvasta a csomagot.

Épen kilenczvenhárom darabot talált benne: a hiányzó hét jegy már ezelőtt a gróf tárczájába vándorolt.

Taszilo gróf meg volt verve, földig lealázva, a szégyen érzete vöröslött arcán. De a ki egyszer a véték és gyalázat útjára tántorodott, nem adja meg magát, míg maga előtt nyílt ösvényt lát még a bűn legiszonyatosabb fokozata felé is.

Rettenetes gondolatok rohanták meg agyvelejét; érezte, hogy anyagilag ő az erősebb fél s ezen előnyére támaszkodva, szabadulást találhat.

Ámde ellenfele a legkedvezőbb stratégiai állást tartá elfoglalva. Jobbjával parancsolólag hátrálást intett, baljával belekapaszkodott a szekrény ajtajának kulcsába s csak egy mozdulására volt szükség, hogy a nehéz, de azért igen könnyen járó ajtót megnyissa s a vészjellel az összes cselédséget föllármázza.

Taszilo gróf ezalatt menthetetlenül a kísértő sátán körmei közé került. Ott állott és a kétségbeesésnek elfojtott tüze világlott ki szeméből. Hallgatott; a kísértő szellem biztatta s rettenetes tanácsokat sugott fülébe.

Mitől kellene félnie? A férj szökik, már vasúton ül. Kire lehet gyanú, ha nem épen a bankárra, a ki idegen pénzeket kívül neje vagyonát is megrablotta? Be lesz bizonyítva, hogy Hegyszeghy úr volt az éjjelen legutoljára a hölgy szobájában, s rögtön azután eltűnt a házból. A cselédek egyszer már hallották a vészjelt; hinniök kellett úrnőjük szavára, hogy ez veletlenből történt; de ki tudhatja, mi történhetett köztök azután?

Az egész világ az összelopott, összerabolt kincsesel megszökött úzert fogja gyanúba venni. Visszajöhet valaha, hogy igazolja magát? De ha idegen pénzzel megrakodva rejtekben kell maradnia, még inkább a föld alá búvik, ha olvassa a lapokban, hogy vér folyt házában.

A nő most újra szólt:

— Perghő gróf, ön azt mondta egykor: szeret engem. Ön aztán nem sokára pénzérdekből megkérte Róza kisasszony kezét, bár tudta, hogy a lányt gyógyíthatatlan tüdővész roncsolja. Önnek igaza volt; a szegény gróf nem tehetett mást és én önnek megbocsátottam. Most azonban elbizakodva jó szívemben, mint követelő lép föl, azt várja tőlem, hogy lemondjak egyedüli kincsemről, a miért a világon még érdemes élni, a fiatalságról, vagy legalább azon látszatról, hogy legfőlebb huszonhárom éves lehetek. Ön férjhez adható lányt akar házamhoz hozni, azon czélból, hogy a gyöngé és esztelen anya e gyermekeket a hűtlen kedves karjaiba dobja! Ön engem mint nyomorúlt eszközt akart fölhasználni s végre a midőn minden aljasságainak fonala ketté szakadt, mint tolvaj furakodik be házamba s meglopja pénztáramat! Gróf úr! rosszul számított. Parancsolom, rögtön adja vissza pénzemet; távozzék; többé küszöbömet át ne lépje s ha tetszik, ne várja meg a holnap estét, hanem löje magát föbe, ha van fegyvere, mindjárt itt az útczán, kapum előtt!

E szónoklat, tekintve a benső tartalmat, telve volt igazsággal. Csak egy hibája volt, hogy igen hosszúvá terjedt. Hiába! Asszonyi javíthatatlan szokás, hogy ha szemrehányásokat tesznek, még a mellékes részleteket sem engedik el.

Ezalatt a gróf épen nem hallgatott arra, mit mondanak szemébe? Lelke a pokol sugalmaival eltelt, s az első elkövetett vétek eddig nem ismert utakra terelte szenvedélyét. Bezárva előtte a kapu, elégetve háta mögött a híd a visszavonulásra! Elhagyni a házat, ily helyzetben annyi volt, mint elvállalni a társaság színe előtt a tolvaj nevet. Ettől csak úgy szabadulhat meg, ha tovább lép, mindent mer, mindent koczkára vet.

Csak így maradhat titok a világ előtt első gyalázata, ha a folytatásban a legvégsőbb eszköztől sem retten vissza. Ha pedig a tolvajság napfényre jő, legbölcsebb politika egyúttal, mint gyilkos is a törvényszék ele állni. Az előbbiért csak be-

zárják, az utóbbiért fölakasztják az embert s akkor mindkét dolognak egy füsttel vége van vetve.

Érezte, hogy feneketlen örvénybe sodortatott. Jól tudta, hogy feje kábúl: csak két dolgra nézve volt még elméje tisztában. Hogy a mit tesz, azt ügyesen cselekedje s hogy saját biztonságáról meg ne feledkezzék.

Tehát hamis bánatot színelve földre nézett; szó nélkül kivette kabátja zsebéből a pénzt s úgy mutatta, mint ha le akarná tenni a legközelebb álló asztalkára.

De mikor a nő, régi kedvesének e megaláztatását kéjérettel szemlélné, a gróf csak a legkedvezőbb pillanatot leste.

Egyszerre, mint dühös vadállat szökött előre és oly erővel ütött a hölgy karjára, hogy e szép fehér kéz elzsibbadva csapodék földre s ezzel az előny, melylyel a ház úrnője a helyzetet uralkodott, megsemmisült.

Még talán e perczen is szerencsésebb fordulat következhetik be, ha a nő nem folyamodik utolsó védezközéhez, a kétségbeesett sikoltáshoz. Taszilo gróf tehát csak önfentartási ösztönéhez folyamodott, a midőn a segélyért kiáltó hangot elfojtani akarván, a nő száját bal kezének tenyerével befogta.

Ebből undorító dulakodás keletkezett az erős és a gyöngé között. Az egyik életéért küzdött, a másik a zajt akarta elfojtani, mely a ház lakóit fölriaszthatná.

A grófnak fegyvere nem lévén, meg akarta fojtani a nőt. Nem ment ez könnyen s ketten küzdve, meghurczolák egymást az egész szobában.

E szörnyű viaskodás és éktelen kergetőzés közben egy pamlagszék közelébe jutottak, melyen Juno ő nagysága heverészeve a legújabb regényeket szokta olvasni. Itt egy asztalkán elefántcsont nyelű széles kés feküdt, minővel a könyvek lapjait metszik föl. Ártatlan czelra gyártott jószág, de borzasztó fegyver a gyilkos kezében. A kés megfénylett a gróf szemében; látta, hogy mindkét éle finoman ki van fenne, mint a borotva.

A következő perczen a kés már kezébe került. Nem is tudta, hogy utána nyúlt; talán csak a sötétből egy árny játszotta kezébe.

Ekkor a kétségbeesett fiatal ember, bal tenyerét folyvást a kiáltozó nő száján tartva, a kést a nő nyakára illeszté. Egy elhatározó perc kellett még s akkor a pillanat kényszerűségét

tekintve, fogait összeszorítá, félrenézett s a kést a nyakon végig vonta. Oly könnyen és gyöngéden, mintha csak ijeszteni, vagy csak megcsiklandozni akarná a sivalkodót. De az éles kés, akár ha vaját vágnál vele, végig szelé a bőrt, bemerült a húsba, sőt a torok csövét is ketté metszé.

Iszonyatos látvány, a midőn egy emberi alak, mely néhány másodperc előtt még élt és egészséges volt, egyszerre érzéketlen vegytani lomha tömeggé változik, mely innentől egyedül csak a nehézség törvényeinek képes engedelmessékedni.

Lerogyott s tátongó sebéből a vér patak módjára bugyogott a földre.

Azt mondják a bírák, államügyészek és a büntető jog philosophusai, hogy még a gyakorlott gyilkos is, ha a tény elkövetéseig, mindent előre a legkisebb részletig pontosan kiszámított, azután az egyik vastag hibát a másik után követi el, mindig a túlságos óvatosság rovására. Minden áron igyekeznek magokról a gyanút elhárítani és épen ez által nyitnak utat a bűnyomok fölfedezésére.

A ház úrnője, mint vérben fürdő test feküdt a padlózatot borító szőnyegen. A gyilkos önmagától elrémülve és kimerülve hanyatlott egy karszékbe es gondolkodott, mi tevő legyen? Most még ideje volt; most még tetszése szerint rendelkezhetett a szobában.

A vér az egészséges, fiatal és kitünően táplált testből, mint kiapadhatatlan forrás ömlött a puha szőnyegre. E természetes tünemény a gyilkost nem érdekelhette, s mégis saját zsebkendőjét rántotta elé, hogy a nyílt sebet betömje. Azon elhatározással, hogy távozásakor e darab fehér gyolcsot, melynek egyik szelébe nevének kezdőbetűi behímezve valának, visszaveszi.

A második kérdés volt, menjen és meneküljön gyorsan és elégedjék meg a korábban elcsent hét ezer forinttal? Vagy ha már ennyire sülyedt, egyúttal a rémtettnek megfelelő martalekkel illanjon tovább?

Világosan látta, hogy a rendőrség holnap, ha a megszőkött férj ellen bizonyítékokat keres, csak a fejét fogja csóválni, ha ez ember meggyilkolta nejét és a sok elrablott pénz mellett, épen az itt keze ügyében fekvő kilenczvenhárom darab ezer forintos bankjegyet illetetlenül itt hagyta! Hogy történ-

hetett ez, a pénzszekrény közvetlen közelében, a hol a holttestet megtalálták!

Tehát elhatározta, hogy tettének bérét teljes mértékben igénybe veszi. Hiszen a gondatlan asszony csak azért, hogy kedvesére a tolvajság gyalázatát rábizonyíthassa, épen most tanítá meg őt a szekrény titkára. Tudta mit kelljen tennie, ha a szekrény megnyitásakor, a cselédséget fölriasztó vész jeladását ki akarja kerülni.

Szétnézett és hallgatózott s miután meggyőződött, hogy a házban teljes éji csend uralkodik, a szekrény elé lépett, lenyomá a titkos rúgót, kinyitá az ajót, kivette az ott fekvő bankjegycsomót és kabátja zsebébe rejté.

Itt volt az idő a menekvésre s az út előtte szabadon állott. A szobából a harmadik ajtón túl a sötét folyosóra érhetett, onnan a cselédség számára rendelt mellék lépcsőre. Azt már tudjuk, hogy a ház kapujához, külön kulcsal bírt s azt, ha ide jött, rendszeren el is hozta.

Nem feledkezett meg zsebkendőjéről, mely árulója lett volna. Kirántotta a vérző sebből s ezt is kabátja zsebébe rejtette, oly szándékkal, hogy otthon papirdarabokból tüzet éleszt kemenczéjébe s hamuvá égeti.

Az utolsó perczben a tükör elé állott. Látott ott az üveg visszaverő fényében egy falfehér kísértetet, de vérnyomot csak inge elején s mellénye egyik oldalán vett észre. Ha otthon lesz, ezt is elégetheti, addig elég oltalom lesz tavaszi felöltője, melyet nyakig begombolt.

Most csendesen, lábújjhegyen megindult s minden ajtót nyitva hagyott maga után. A mellék lépcső ily késő éjjel csak gyéren volt világítva; lejutott az udvarra, a hol egy lelket sem talált s minden ablak sötéten meredezett feléje. Végre megnyithatá, zöreij nélkül, a kaput s kilépett az utczára, a hol egy pár elkésett korhely még csavargott, de ezekkel épen nem törődött.

Gyors léptekben haladva elért lakásáig, a hol csengetett s a kaput megnyitották előtte. Itt ugyan nem gondoltak arra, hogy valamelyik hazatérő vendégnek ruháján vérnyomokat keresgéljenek.

Így jutott szerencsésen szobájába, teljes biztonságot ígérő otthonába. Minő veszedelem fenyegethetné többé? Senki sem tudta, hogy ő az éj első felét a Zrínyi-utczában

fekvő egyik nagy házban tölté. A még be nem zárt kapun ment be, titkos úton jött az úrnő benső szentélyébe és észrevétlenül jött ki ismét . . .

— Bátorság — mondá és legelőször is készülleteket tett, hogy vérrel bemocskolt ruhadarbjait elégesse.

Semmi baj, semmi veszedelem. Áruló jelt nem hagyott hátra; a mit oda vitt, mind visszahozta; az egyedüli tanú, ketté metszett torokkal örökre néma.

Összeszedett egy rakás levelet és régi hírlapot, melylyel tüzet élesztett. A kemence kéménye nem volt bedugulva; hatalmas léghuzam sodorta fölfelé a füstöt; nem félhetett, hogy az égő ruhadarabok bűze szétterjedhet a szobában és a folyosókon. Semmi baj, semmi veszedelem.

Az ing és mellény már hamuvá vált, következett a vértől egészen vörösre festett zsebkendő.

Kivette zsebéből, de e pillanában látja, hogy többé soha jóvá nem tehető hibát követett el.

Végzetes gondatlanságból esett meg rajta, hogy a bankjegycsomót, valamint a már elébb kezébe került hét darab ezer forintos jegyet, két rébbe hajtva ugyanazon zsebébe dugta, melybe a végpillanatban a véres kendőt is rejtette. A pénz megvolt, de az egész csomónak minden levele, a szélétől kezdve, majdnem negyed részéig úgy át volt ázva a vértől, mintha bele mártották volna!

Ezzel a rablott vagyon tökéletesen értéktelen makulatúrává vált. Már tudniillik az ő kezében.

Mert képtelenség volt gondolni is, hogy ő e pénznek ily állapotban hasznát veheti. Egyenkint sem válthatta föl, a nélkül, hogy gyanúba ne keverje magát. Annál kevesebbé nyújthatta be egyszerre a banknak, kicserélés vegett, ő, a kiről tudva volt, hogy vagyontalan, sőt bátyja halála után utolsó segédforrását is elveszté. A rablás és gyilkosság ténye a rendőrség kezébe, a hírlapok lármája alá kerül és ő vérbe mártott bankjeggyel fizesse szállásbérét a vendéglőben, vagy ily jeggyel jelenjék meg a váltóüzletekben! Ő, a ki a Hegyszeghy házhoz bejáratos volt és egyéb ottani titkai sem maradhattak észrevétlenül!

Vége van, nincs többé menekvése.

Lehanyatlott pamlagára, kezével eltakará szemét, elméje

elkábúlt s egy pillanatig minden, mint képtelenség, mint lázas álom háborgott agyvelejében.

Aztán fölugrott, újra öltözködni kezdett. Mennie kellett valahová, mert itt nem maradhatott. Hová? ha nem egyenesen az öngyilkosság menedéke felé?

Oh bár tegnap tette volna! Akkor halálában lesz valami tragikum is, ma csak a hóhér kezétől futamlik meg!

Legelső gondolata volt a véres pénzt tűzbe dobni. De miért tegye? Ha már százezer forintját nem használhatja, egyszerűen oda ajándékozza a banknak, mely e jegyek árával adós, vagy a különben is dúsgazdag osztrák részvényeseknek? Miért semmisüljön meg ily vagyon tisztán Ausztria javára? E pénznek minden egyes darabja az ország terményeinek árán szivárgott hozzánk: ha elégeti, még Magyarországot is meglopja.

Ezen egy gondolata álljon itt följegyezve, hogy az olvasó, legalább egy rövid percze, még megszánhassa ezt az embert. Ilyen hazafiság nálunk még a leghírhedt gonosztevőknél is előtűnik. Nem világít ugyan, mint fényes csillag, de legalább fölpislog, mint a kimerült mécs haldokló lángja.

Tehát oda vetette a pénzt az asztal tetejére, hogy többé ide visszatérnie lehetetlenséggé váljék. Kezdé már háta mögött elégetni a hidat, hogy megerősítse lelkét s lemondjon minden hiábavaló reményről.

Úgy látszott félt önmagától. Hát ha az elhatározó pillanatban gyáva lesz? Tehát kigondolt egy tervet, melyet ha megkezd, folytatni kell és bevégeznie, mert az első lépés után nincs út a visszatérésre.

Volt birtokában egy adag méreg, de ennek csak legotrombább és legalávalóbb faja, az arzenikum. Vízbe keverte a fehérlő port s aztán egy hajtásra kiitta.

Most már ha halogatná is, a tisztességesebb halál perczét, majd rákényszeríti az elviselhetetlen fájdalom.

Így hagyta el a házat, begombolkozva tavaszi felöltőjébe és semmit el nem vitt, mint a bátyja holmija közül szerzett forgó pisztolyt, mely jól és szabályszerűleg volt megtöltve.

A Duna közel volt, de nem egyenesen arra tartott. Elebb bebarangolta a belvárost s a Váczi-útczán gépileg olvasgatá a boltzégek föliratait, melyek a gázlámpák fényében szeme elé csillámlottak.

Folytatta e sivár időöltést még a Dorottya-útczán is, a midőn bensejében a méreg első rohamait érezni kezdé. Innen túl gyorsan haladott a lánczíd felé s kábultságában a *Traviata* valamelyik cavatináját dűnnyögé a foga között.

Mikor a híd közepére ért, szétnézett és hallgatózott. Oda át, a túlsó parton épen éjfélt után a két órát verte a toronyokban.

Itt is késlekedett, míg csak fájdalmait elviselhette: azután hallotta, hogy Pest felől valaki gyorsan kopog a híd padlózatán, s e zajra a végső elhatározás percze megérkezett.

Fölugrott a karfára, háttal a mélység felé; vigyázott, hogy testének súlya kifelé nehezedjek. Egy újabb égető kín sem késett a gyomorban s fölvont pisztolyát melle közepére irányzá.

Valami kétes és elfojtott durranás rezgeté meg a levegőt; a golyó átfurta az öngyilkos mellét s a test, mint lomha tömeg, kétszer megfordúlva a levegőben, alá hullott a tavaszi olvadások által földuzzadt folyó habjai közé.

Senki sem tudja meghatározni, hogy a háromszoros öngyilkossági kísérlet közül tulajdonkép melyik fosztotta meg a főrendek házát a legutolsó Perghő gróftól.

— — — —

Változik a diszitmény; térjünk derültebb égalj alá.

E nap reggelen édes álmadozásokba merülve feküdt ágyában Aranka kisasszony, a midőn a néni hozzá lépett, szelíden gyönyörködött az alvó lány nyugalmában; ezer könnyet hullatott arczára, tízezer csókot ajkára és homlokára, míg fölebresztheté.

-- Leányom! Kelj föl, piros pűnkösd ünnepének reggele megérkezett, a nap fényesen ragyog az égen; itt az idő, öltözzél fel, megyünk mindjárt a templomba s légy Isten és ember előtt azé, a ki téged szeret és a kit te szeretsz.

A kis lány fölkelt, most is úgy, mint máskor, mintha egyszerűen csak a vett parancsnak engedelmeskednék. Szenvedőlegesen állott ott, míg a néni és a szobalyány ráadták a szép halványszűrke koczkás ruhát s csak egyszer rettent föl, a midőn az útczán egy bérkocsi s utána a másik is, nagy zörjével megérkezett és a kapu előtt megállott.

A két tanú jött meg. Az egyik már a kapu alatt szórta az ilyen alkalmakra régen készletben álló élceket; a másik

boszús képet mutatott, hogy ilyen jókor kellett fölkelnie. Mindketten később megjavíták erkölcsüket.

A következő perczben Adorján báró és a két tanú a menyasszonyi lakás küszöbén állottak és kérdezősködtek. Ott benn már minden rendben volt, de az asszonyok ősi és elidegeníthetetlen jogánál fogva megvárakoztatták őket egy kicsit.

A ház lakói, a kik korán szoktak fölkelni, rettenetesen megbotránkoztak e készülteken. Egymástól kérdék: talán csak nem most reggel hat órákor indulnak esküvőre?

Ez hihetetlennek látszott, de kételyök mégis eloszlott, a midőn Müllerné asszony és Luiza kisasszony az egyik, a három férfi a másik kocsiba ült s mindnyájan elhajtottak a Kecskeméti-útcza felé s onnan az egyetemi templomba, mely, máskor, ily korán reggel soha sem szokott nyitva lenni.

A mi ezután történt, arról Aranka soha életében számot nem adhat. Mikor a kocsi megállott s a neni figyelmeztette, hogy ki kell szállni, engedelmeskedett és három férfi sietett segítségére.

Bementek a templomba s látta, hogy az oltáron hat gyertya ég; pap és sekrestyés várakozik rájuk. A pap egy darabig latin nyelven mormogott, míg végre magyarrá fordította beszédét. A lányka oda állott, a hol helyet mutattak neki, majd letérdeltették, majd fölkeltették s mindent utána mondott, a mit kívántak tőle: hogy ő ezt a fiatal embert szereti, szeretvén, hozzá megy házastársul és őt soha el nem hagyja «holtomiglan holtáiglan».

Mikor kijöttek a templomból, először is Arankát ültették a kocsiba. A néni sirt és csókolgatta gyámleányát, de azért mégis hűtlenül elhagyta s megengedte, hogy helyét egy idegen ember, Adorján báró, foglalja el, a ki udvariasan elbucszván az uraktól, kezét csókolta a néinek és hősies modorban pödörgetvén serkedő bajuszát, oly biztonsággal ült Aranka melle, mintha ez másként nem is történhetnék.

A kocsi megindult, az útcza sarkán balra fordult; a kocsis oda se nézett a múzeummal szemközti háznak, hanem gyorsan ügetve megkerülte a nemzeti színház bérházát, bekanyarodott a kerepesi útra s csak a magyar államvasút pályaháza előtt állott meg.

Aranka kisasszony (még mindig ily czím alatt képzelte magát) karon fogva ment be a báróval a csarnokba. Ott

jegyet váltottak Új-Verbászra, mely Bodroghtelkéhez legközelebbi állomás a gyorsvonaton. Miután pedig az indulásig még húsz perc volt hátra, betévedtek a vendéglőbe s ott kettesként elköltötték a reggeli kávé. Aranka azalatt rettegett, hogy a járó-kelő útasok majd mit mondanak róla, ha így együtt látják őt ülni nyilvános helyen egy idegen úrral!

Az első osztályú vagonban mindössze öten ültek. Egy ezredes, a ki Péterváradra, egy kanonok, a ki Kalocsára utazott. A harmadik valami angol turista lehetett, a ki Belgrád «fő és székvárosának» monumentalis architektúráját szándékozott tüzetesen áttanulmányozni. Nem nagyon vaskos kötetet irhat majd felőle.

Útközben Adorján báró mutogatta a vidék nevezetességeit. Ott volt mindjárt a sok fehérlő szikes föld, melyről az angol turista bizvást hihette, hogy innen söprik össze a híres magyar lánglisztet. Laczházán látták a széles pocsolyát, melyhez a lago di Garda nagyon hasonlíthatott. Kis-Körösön a kanonok átszállt a kalocsai szárnyvonalra. Szabadkán föltűnt a város végén a frissiben épült három emeletes ház, mely sejteti, hogy a főtéren annál pompásabb paloták kevélykedhetnek. Tizenegy óra után túl voltak Topolyán, mely valaha Theopolis görög város lehetett s innen túl már az utolsó állomás következett.

Épen Bodroghtelke alatt rohantak s a báró, a mennyire még emlekezett, megmutatta a terepély fák lombjai közé rejtett kastélyt s onnan távol éjszakra az ő kis házacskájának födelét, mely alatt Kovács Gábor ispán vezette a gazdaságot.

Kissé rosszúl esett, hogy innen még két mérfölddel tovább kellett menni s aztán kocsival újra visszatérni, a midőn nagy meglepetésökre hallják, hogy a mozdony nagyot füttyent, a vonat gyorsasága mérséklődik s végre a legközelebbi őrház előtt megállapodik.

— Talán csak nincs veszély?

Rögtön erre a konduktor a vagonba lépett s hivatalos alázattal mondja:

— Itt vagyunk Bodroghtelke alatt, ha a méltóságos báró úrnak tetszenék kiszállni, egy perczig várakozhatunk.

— Hogyan? Megáll itt gyorsvonat?

— Soha, még a személyvonat sem; de rendeletet kapunk, hogy ma kivételesen a vonatot megállítsuk.

Ez igen pompás gondolat volt s Adorján báró könnyen eltalálhatta, hogy e ritka kedvezményt egyedül csak az öreg Verner lovag eszközözhette ki, távozó szeretteinek kényelmére.

Leszállottak s az őrház háta mögött már ott állott Gázsó Pál tisztartó, az ő csinos, de pogányúl zörgős és rázós bricskájával.

Pál bácsi, mint gyámapa, előbb megölelte rég nem látott Arankáját, de azután mindjárt hivatalos pozitúrába csapta magát és illő tisztelettel üdvözlé a bárót és a bárónét.

Aranka egészen megzavarodva nézett szét, mintha keresné, hol van az a nő, a kit itt egész megszokottan bárónénak címeztek? Valóban most hallotta először s eddig e rangbeli változás soha eszébe sem jutott.

Így érkezett az új házaspár Bodroghtelkére, az uraság tisztartójának elég tágas épületébe, a hol azonban csak addig szándékoztak maradni, míg Adorján báró hatszáz holdas kis pusztájának közepére a nyár folytán házat épít. Nem na- gyot, csakogy épen ketten megférhessenek benne.

XIX.

Otthon.

Egy vagy talán két hét is eltelt bele (mert a napokat nem igen olvasgatták), míg Aranka valahogy megszokta a báróné címet és Adorján urat sem tekinté többé idegen fiatal embernek.

A tisztartónak szép nagy kertje volt, melyben a gyümölcsfák elvirágozván, most már hús árnyat is adhattak a sétálgatóknak. Itt töltötték ketten a nap legnagyobb részét, szokás szerint arról vitatkozván: ki szerette meg előbb a másikat. Mindketten magoknak tulajdonították a kezdeményezés dicsőségét s csak nehezen egyeztek abba, hogy alkalmasint mindketten egyszerre, azon pillanatban, midőn először látták egymást.

Sok időbe telt, míg végre eszökbe jutott, hogy talán a halmazba gyűlt hírlapokba is be kellene tekinteni. Kíváncsiak voltak hallani: élnek-e még az emberek? Van-e még kívülök másutt is világ valahol?

Adorján báró a vezércikkék tömkelegébe mélyedett; a báróné a napi hírek tarkaságait vette sorba. A férj a negyedik lap elolvasása után meggyőződött, hogy az európai politika egy lépéssel sem haladott előre, a nő borzadva olvasá azon véres dráma részleteit, melyek a főváros közönségét pünkösdi napjai után leírhatatlan izgatottságba hozták. A dúsgazdag Hegyszeghy Botond megbukott, tömérdek idegen pénzzel megszökött; ártatlan nejét kirabolta és iszonyatos kegyetlenséggel meggyilkolta. Ugyanezen éjen a Perghő grófok utolsó ivadéka a lánczíd karfáján mellbe lőtte magát s testét a megáradt Duna hullámai ismeretlen helyekre ragadták.

Aranka soha hírét sem hallotta e rémdráma szereplőinek, s kérdéseket tett. Adorján nagyon meg volt lepelve, de csak azt felelé: Taszilo gróf roncsolt pénzügyi viszonyokkal küzdött; a zrínyiútczai bankárnöt pedig hízelgői igen szép asszonynak tarták, de ő (a férj) semmi különöst nem talált rajta.

A következő napról kelt lap már tudta, hogy a fiatal Perghő gróf szobájában roppant mennyiségű pénzt találtak, még pedig egészen vérbe áztatva! Honnan eredhetett e vérpatak? A gróf vagy egy ismeretlen ember szívéből? Úgy látszik, ez a tönkre jutott fiatal uracs keresztül szúrt valakit, a kinek zsebe tele tömve volt bankjegyekkel, de aztán a véres pénzt nem merészkedvén használni, megölte magát.

Az egész rendőrség mozgósítva van e rejtély megfejtése végett: nagy örömeikre a zsebtolvajoknak és a boltokat feltörő rablóknak, kik most ellenőrség nélkül üzhetik mester-ségöket.

A következő lap hirdeté, hogy Adony táján a halászok kifogták a gróf holttestét. Pénzt vagy írást nem találtak zsebében, de igen is egy kettőbe hajtható nagy kulcsot. A gyanakodó rendőrség még azon éjjel kísérleteket tett s mint tényt állapítá meg, hogy e rendkívüli szerkezetű kulcs a Hegyszeghy-palota kapujának zárját a legnagyobb könnyűséggel megnyitja. Tehát a két bűntény között kapcsolat van.

Aranka látta, hogy e borzalmas történetek férjét mód fölött meghatják, de miután ő maga sem tudott hova lenni az összehalmozott szörnyűségek olvasása alatt, minden izgatottságot a legtermeszetesebben magyarázható lelki állapotnak tulajdonított.

Teltek a napok.

Egy reggel Gázsó Pál, tisztartó, azon gondolatra jött, hogy szeretett vendégei megtekinthetnék egyszer már a bodroghtelki kastélyt is, mely egészen újra átalakítva és pazar fényvel bútorozva, üresen állott.

Adorján báró erősen szabadkozott és semmi kedvet sem mutatott mások szentélyébe kíváncsi tekintetet vetni. Csak arra vállalkozott, hogy nejével végig sétál a kerten s megnézi a kápolnát, melynek sírboltjában atyjának hamvai nyugsznak.

Ebéd előtt tehát hárman elindultak a fasoroktól kísért hűvös út irányában s félórai séta után egy oldal ajtón át a kertbe érkeztek. Sokáig gyönyörködve nézdelék az itt uralgó rendet, tisztaságot és dúsgazdag tenyészetet.

Mikor körüljárták a kápolnát, a férj elbeszélé, mint ismerkedett meg e kastély urával, mily barátságos fogadtatásban részesült s mily előzékenységgel teljesült kérélmé.

— Várj csak, édesem — szölt a kis menyecske s valamire visszaemlékezni látszott — azt hiszem, én is hallottam már valamit e dolgról, csak hogy nem tudtam, az országnak melyik vidékén fekszik e sírbolt.

— Hogyan? Hallottál valamit?

— Egyszer a néni elvitt engem valami nagy házba, melyet gyámszülőim meg akartak számomra venni. Semmi sem lett belőle; bizonyosan nagyon drága lehetett az én kevés pénzemhez. Gyönyörűen világított pompás teremben ültünk épen a zongora mellett. Egyszerre csak a néni egy kápolnáról és sírboltról kezdett beszélni, melyet az új földesúr szét akar hányatni, pedig ott a sírboltban a birtok előbbi tulajdonosának hamvai nyugsznak. Még azt megkérdezte tőlem: mit tennék az új földesúr helyében?

— És mit feleltél?

— Hogy jobb volna kijavítani a dűledező kápolnát s mellé virágot ültetni.

Adorján karjai közé akarta ragadni nejét, hogy ezer csókkal köszönje meg részvétét egy ismeretlen iránt. De épen midőn legtöbb oka lett volna lábaihoz omlani, megemlékezett a néninek tett ígéréteré, helyzete veszélyeire, hogy minden meggondolatlan szava neje nyugalmaiba s mindkettőjük boldogságába kerülhet, megelégedett azzal, hogy hálája fejében a karján tartott szép kezét erősebben szorítá szívéhez.

Épen most a kert sűrűiből kihatólva, árnyéktalan térre jutottak, a hol a vidító zöld pázsit terült el előttök s a honnan szabad tájkép nyílt meg egészen a kastély belső homlokzatáig.

A fehér fal, megtörve a közepén egy oszlopzatos veranda és széles lépcsőzet tetszetős architektúrája által, festői tájképet tüntetett elé a terepély fák földig hajló lombozatának keretében.

Aranka sokáig nézte, nagyot lélegzett s talán most életében először érzett magában oly bátorságot, hogy saját óhaját élő szóval is kifejezze.

— Adorján — szólt felénken és oly hangon, hogy a tagadó választ is engedelmes kis feleség módjára, megnyugodva fogadja — én még soha sem láttam úri kastélyt; ha akarod, Gazsó bácsi vezet minket s megnézhetjük e szép épületet belülről is.

E gyermekes ártatlansággal ejtett szavak egyszerre lefegyverezék a férjnek különben is indokolatlan ellenkezését és felelet helyett egyenesen a kastély felé vezeté nejét.

A tisztartó nagyon földerülni látszott e váratlanul érkezett kedvezőbb fordulaton és szemének egy intésével köszöné meg gyámleányának közbenjárását.

Bementek s minden ajtót nyitva találtak, mint ha csak várták volna őket ide.

Fölmentek a tágas lépcsőn az emeletbe s legelső észrevételök is az volt, hogy e házban semmi sincs, a mi túlzásra, pazar fényre vagy épen a tulajdonos gazdagságának fitogtatására volna számítva. De a szép és választékos ízlés minden legcsekélyebb részletből világosan kitűnt. A belső elrendezés is főleg csak a kényelem, megelégedés és kellemes otthoniaság föltételeinek megszerzésére szorítkozott.

Az ebédlőben a Bodrogh urak és hölgyek arczképei sötétlének a halvány szürke falakról. Ott találták Bodrogh Dániel urat, az első bárót, de az utolsó földesurat Bodrogh-telkén!

• A fényes rang első impetratora olyan édes megelégedést mutató arczczal nézett le, mint ha még most is ura volna a tizenhatezer holdas pusztának. E helyett karját büszkén támasztá egy márvány asztalkára, mely csak a festész képzelmében létezett, és újjai közt tartá a nagy pecsétű levelet, mely a bárói diplomát hozá emlékezetbe.

Adorján nem emlékezett e képre. Nagyon éretlen kis fiú volt, a mikor a régi udvarház, s minden, a mi benne és körülte volt, idegen kézre került.

Egyszerre hallja, hogy Aranka örömkialtásra fakad:

— Oh Istenem . . . hiszen ez az én Margit néném!

Mindketten édes visszaemlékezések között nézték a szép női arcképet és keresték a vonásokban a hasonlatot, mely e kép s a még friss emlékezetben maradt édes anyja és kedves jó néni között föltalálható volt.

Végül egy szögletben egy sokkal kisebb festmény Adorjánt mutatá be öt vagy hat éves korában. Meg kell vallani, hogy a sok tökéletlen csinálmány között ez volt a leggaládabb pictura. A kis fiú egyik kezében könyvet, a másikban abroncsot tartott. Lábánál tarka vizsla feküdt és csodálkozni látszott, hogy ez az emberi faj képes lehet egy időben tanulni is, játszani is. Valóban az úrficska úgy nézett le a vászouról, mintha tanítója kérdegetné s nem tudna felelni. Mindamellett Aranka a képet igen szépnek nevezte, s azt mondta, még most is hasonlít egy kicsit az ő kedves férjéhez.

Tovább mentek.

Egy szobában, mely a kastély jobb szárnyának szögletét képezé, egészen más modorban készült bútorzatot láttak.

Aranka ide is gyermekes kíváncsisággal lépett, de miután szétnézett, úgy megijedt, mintha kísértetet látna. Hangosan fölsikoltott s mint legbiztosabb oltalom alá, férje mellére borúlt.

— Adorján! Látod e szörnyű csodát?

A férj még jobban mereszte szemét, kereste a sötétebb zugokban a rendkívüli tárgyat, mely kedves kis feleségét így elnémíthette.

— Adorján! Még sem látod? Ez itt az én szobám Buda-Pesten. Minden bútor az enyém és úgy áll egymás mellett, mint otthon.

A férj nem járt oly gyakran menyasszonya szobájába, s ha bement is néha oda: vagy zongorázott, vagy érdekesebb beszélgetést folytatott, mintsem ráért volna a bútorok alakját, a kelmék színét bővebben tanulmányozni.

De a zongorát még is megismerte. Még inkább a mellé helyezett állványt, melyen Aranka zeneművei, a műfajok szerint rendezve, rakáson heverték.

Kérdést akartak tenni; de Gázsó Pál bácsi, vagy be sem lépett e szobába, vagy rögtön megiramodott, mihelyt megérezte a peccenyeszagot.

Adorján báró jól tudta ugyan, minő közel rokonságban van neje a Verner-házzal; azt is sejtette, hogy Arankája legalább is annyira örököse az öreg lovagnak, mint Róza kisasszony lehetett, de a mit látott, még is szerfölött megzavará.

Azonban így ketten, karöltve és egymást szeretve, nem vesztheték el bátorságukat. Rendre minden bútordarabot szemle alá vettek. Minden ott volt, a mi Buda-Pesten Aranka szobájában allott, és semmi idegen jószág nem járult hozzá.

Legtávolabbról sem adhatván számot érzelmeikről, visszatértek azon ajtón, melyen ide jöttek s mindjárt megtalálták Gázsó Pál bácsit egy ablak bemélyedése előtt, a mint lenézett a kertbe és úgy bámult, mint ha most látná e kies ültetvényeket életében először.

Aranka rögtön feleletre vonta, s a midőn az öreg úr tétovázott, keményen sarokba szorította . . .

— Jaj, leányom — felelt végre a tisztartó — a kastély nem az én gazdaságom alá tartozik. Ha földesuramnak tetszik egyik szobáját így vagy amúgy bútoroztatni, bizonyosan nem tőlem kér előbb tanácsot.

A nő és férj egymásra tekintett. Miután pedig bizonyos idő óta rendesen mindenben egyet értettek, most is az volt közös gondolatuk, hogy legjobb lenne mindjárt haza menni, oda, a hol oly boldogak voltak és semmi újságra, változásra vagy érthetetlen meglepetésekre szükségök nem lehetett.

Gázsó Pál uram tehát úgy is mint tisztartó, valamint szives gyámatya előre ment és sorba nyitogató vendégei előtt az ajtókat, míg végre ismét az ebédlőbe jutottak.

Itt terített asztal várta őket s a tisztartó nagy sziveséggel kérte szeretteit, maradnának ebédre.

Adorján újra szabadkozott, nagy szerénytelenségnek állítván, lakomára ülni oly házban, a hol az úr nincs jelen.

— Báró úr — felelt a tisztartó — itt Bodroghetlén két nagy elv uralkodik: szigorú pontosság a gazdaságban és korlátlan vendégszeretet a kastélyban.

— Legkevésbé sem kétkedem, ha Verner lovag itt-hon van.

— Oh kérem alássan, épen nem panaszkodhatunk,

mintha a vidék kerülné e házat. A szolgabíró, a járásbíró minden lépten, az alispán gyakran, a főispán legalább hébe-hóba csak el-ellátogat ide, ha dolga erre vezérli.

Arankának más dolog tűnt eszébe.

— Pál bácsi, miért van itt négyre terítve? Ki lesz a negyedik?

— Leányom, kérd inkább, ki lesz a harmadik és negyedik is? Mert a mi engem illet, állásomnál fogva nem lehet helyem uram asztalánál.

Ezt mondva, hátra lépett s megnyitotta a szomszéd szoba ajtaját, s legott két úri nő alakja tűnik föl a küszöbön.

Az egyik a néni, özvegy Müllerné asszonyom, a ki karjait kitarva várta, hogy kis lánykája keblére borúljon. A másik egészen idegen.

Azaz: Adorján báró jól ismerte e nőt; sokszor látta Verner lovag estélyein, a hol a házi asszony szerepét viselte.

Mikor a néni és Aranka között a viszontlátás forró csókjai végre kiapadtak, az idegen hölgy lépett elé s nem tekintve se a gyámányát, se a férjet, minden kétkedés nélkül birtokába vette a fiatal menyecskét.

— Arankám nézz jól szemembe. Ebédig félórai szabad időnk van. Viszlek szobámba és annyi csókot kapsz tőlem, a mennyit tíz évre kellett volna szétosztanom. Ne félj tőlem, én atyád, Verner Henrik anyja, neked pedig édes-kedves nagymamád vagyok.

Ily hatalom, ily döntő jogezím ellenében mindenkinek vissza kellett húzódní. De mielőtt a nagymama és kis lyánya elhagynák a szobát, özvegy Vernerne egy iratesomót vett ki zsebkendője alól.

— Lyányom ez téged illetve: de miután csupa hivatalos firka, talán meg sem érthetnéd. Inkább átadom férjednek, mulassa magát veled, míg föltálalják a levest.

Adorján a távozók után nézett, s miután becsapódott utánok az ajtó, hiába kereste Gázsó Pál urat és nővérét Müllerné asszonyt. Eltűntek, mintha a föld nyelte volna el őket.

A kezében tartott iratesomó papírba volt göngyölve, de nem lepecsételve. Most tehát inkább csak azért, hogy hamarabb teljenek a perczek, bepillantott a bélyeggel össze-vissza tarkított oklevelek közé.

Mindjárt legfelöl Verner lovag adománylevelét találta,

melynek erejével a bodroghtelki urodalmat szeretett kis lányának, Arankának, férjezett Bodrogh Adorján bárónének ajándékozta. Utána következett a telekkönyvi kivonat, mely hitelesen bizonyítja, hogy a kastély és a tizenhatezer holdnyi birtok az új tulajdonosnő nevére át van írva. A többi írás a szokott mellékleteket képezte.

— Csodálatos világ! — gondolá a férj, mialatt a papírcsomó tartalmát újra rendbe rakta — egy eskü az oltárnál, kedves kis feleség a keblen, egy iratcsomó s az ember erre, ha szétnéz a kastélyban, kilát a kertre, onnan a széles mezőkre, egyszerűre csak azt mondhatja: itthon vagyok!

Az öreg Bodrogh bárót nem hiába keresztelték Dánielnek. Mert csakugyan oly jól prófétált, mint híres druszája Izrael őskorszakában. Emlékezzünk vissza, miként vigasztalá egykor a beteg elszomorodott nejét: «meglásd, valaha még Adorján menyasszonyának hozományából visszaszerezhetjük a Bodrogh urak ősi örökségét!»

Midőn a kastély csengetyűje háromszoros megszakítással jelt adott az ebédre, mindkét oldalról megnyíltak az ajtók. Balról a néni, jobbról a nagymama és kis lánya léptek elé; ezek is ketten örömkönnyepektől kisírt szemekkel.

Aranka egyenesen a néni karjaiba futott s azután majdnem követelő hangon szólott:

— Nénikém tudod, mit ígértél? Ha nagykorú leszek, vagy férjhez mentem, számot fogsz nekem adni, miért kellett engem folyvást elrejtve tartani s miért nem neveltek engem is épen úgy, mint a többi lányt?

A néni készen volt a felelettel. Érezte, hogy ez lesz a legutolsó kegyeletes hazugság, mely ajkairól leszállhat.

— Gyermekem, mindent elmondok, csak attól félek, nagyon magasra csigáztad képzelő tehetségedet, mert a rejtélynek megoldása igen egyszerű és természetes lesz. Az egész titok ennyi. Szépapád, Verner lovag, keserű csalódásokon átmenve, egy napon így beszélt: szomorú volt életem, de mindent elkövetek, hogy kis lánykám boldog legyen. Lásd gyermekem, ha szépapád, Verner lovag, téged otthon neveltet, a csinos és dús gazdag lány seregestől húzza a házhoz a kéroket. Ezek közül, egyhez, úgy gondolomra, jó remény fejében, mégis férjhez mégysz. Tehát elhatározta, hogy elkülönítve a nagy világ zajától, szerény viszonyok között élj s ha

mégis megszeret valaki, az egyedül teged, nem pedig hozományodat fogja nőül venni!

Aranka valami más és sokkal regényesebb magyarázatot várt, de mint őszintén hívó lelek e hiányos fölvilágosítást is megnyugvással fogadta.

A zrinyiútczai Juno, a Perghő grófok immár sírba szálltak. Hegyszeghy Botond álnév alatt, rablott kincseivel ki tudja hol bujdoklik? Nincs már senki idegen, a ki Aranka édes anyjának rettenetes titkát ismerné! Valóban remélhettek, hogy senki többé nem feszegeti a kérdést, miért őrizték a lányt saját anyjától?

Az ebéd vidáman folyt le.

Az első kellemes újság, hogy Róza kisasszony, mintha javulóban volna. Az ugyan a mi volt, nem lesz többé, de legalább még élhet és örömét találja azoknak boldogságában, kiket szeretett.

— És Verner lovag?

— Nincs itthon — felelé a nagymama. — Elutazott messze földre, Norvégia havasai közé, a hol még nyáron is hideggel gyógyíthatja magát. De ha úgy, december felé, meghűsül a haza levegője, majd köztünk terem. Esetleg, még Brodrghtelkére is ellátogathat.

PÁLFFY ALBERT.

MÚLT ÉS JÖVŐ.*)

Drámai allegoria.

Személyek: A magyar nyelv geniusa. — Költő. — Színésznő. — Sebesült honvéd. — Aradi agg polgár. — Unokája. — Vőlegény. — Menyasszony. — Armány. — Színigazgató.

(Sík mező. Hátrább öt halom. A fenékszíni függöny hegyes tájat ábrázol. A sebesült honvéd a szin közepén térdel, egyik kezével a földre támaszkodva, a másikban tört kardot emelve.)

Honvéd. Bocsáss, bocsáss, ne hívj öledbe föld,
Sok munka vár még, nem pihenhetek;
A harczi kürt hiv, szólít a vezér,
Kiált: «Előre!» . . . s én nem mozdulok.
(Föl akar emelkedni és visszaroskad.)
Hálátlan föld! véremmel öntözélek,
S most ellenségeimmel kötsz frigyet:
Magadhoz lánczolsz, csalfán visszatartasz,
Mig társaim nagy munkát végzenek . . .
Hitvány aczél! hány véres harc tűzében
Edzettelek, s most gyáván széttörél . . .

(Eldobja kardját.)

El! sebzett kézbe tört kard sem való,
A béna honvéd már csak halni jó.

(A távolból ágyúdörgés hallatszik, összeveggyülve a félrevert harangok kongásával.)

*) Prologül adatott az aradi színház megnyitásán, 1885. október 1-jén.

Meghalni most! . . . s az ágyú hangja zúg,
 A szent zászló hívólag lengedez,
 Magasra villan a vezéri kard,
 S a kapitány kiált: «Szuronyt szegezze!» . . .
 Nem, nem tudok meghalni, hisz' e hang
 A súlyos hant alól is felriaszt.

(Míg egyik kezével újra megragadja eldobott kardját, másik karjára támaszkodva, lassan fölemelkedik. Ezalatt újabb ágyúdörgés és vészharang. Jobbról menekülő alakok futnak a színpadra: asszonyok csecsemővel, mások összekötött batyúval, aggastyánok, gyermekek. Riadtan, vissza-visszanézve futnak; látszik, hogy szörnyű rettegés üzi őket. Köztük van az agg polgár, egész fehér hajjal és szakállal, kezén vezetve unokáját, egy tízéves gyermeket.)

Unoka. Tovább, tovább még!

Agg polgár. Összeroskadok . . .
 Nem bírom . . . jöjjenek a gyilkosok . . .

(Térdre esik. A többi menekülő is megállapodnak elül, vagy a dobok tövében.)

Unoka. Kelj fel, siessünk innen nagyapám!
 Én félek . . . mindenütt vért lát szemem . . .
 Még most is látom kis testvéremet,
 Midőn a handzsár átdöfé szívét
 Megölt anyám megdermedt kebelén . . .
 Nem hallod a távolból, mily vadul
 Üvöltenek? Megölnek engem is . . .
 Jer, meneküljünk innen nagyapám!

Agg polgár (fölemelkedik). Jól mondd, gyermekem, önző valék:
 Halált akartam, s meg nem gondolám,
 Hogy gyermekvér is kell e gyilkosoknak.
 Nyujtsd kezedet s el innen!

Menekülők. Meneküljünk!

(A honvéd kinyújtja karjait s föltartóztatja a távozni készülöket.)

Honvéd. Megálljatok!

Agg polgár. Bocsáss vitéz! Halál
 Leselkedik mögöttünk; gyermekek,
 Aggok halála, nők gyalázata.

Honvéd. Ki az, ki ily nagy rémületbe ejt?

Agg polgár. Nem lovagi ellenség, a kinek
 Hasonlók ellen harczol fegyvere,
 Ki az erővel bátran szembe száll

És visszalép a gyöngeség elől.
 Tenger gyanánt tört ránk a szerezsán had,
 S miként a tenger mindent összetör
 És elsöpör szilaj hullámival,
 Nem nézve, ellenáll-e vagy hajol :
 Vad ellenségünk úgy tiporja szét,
 Mit útjában lel, böszülten, vakon.
 Nézd, látod ott az izzó foltokat ?
 Felgyujtott házaink festék az égre,
 S míg ez tűztől piroslik, lenn a föld
 Vérszínben sугározza vissza fényet.
 Az utczákon, hol végig kergetének,
 Felkonczolt nők, legyilkolt gyermekek
 Testében botlottak meg lábaink,
 És a falakra véres újjnyomok
 Irták föl ellenségeink nevét.

Honvéd. S én itt feküdtem benán a fővényen,
 S kezemben nem mozdult meg a törött kard !

(A menyasszony tépett ruhában jó rohanva jobbról.)

Menyasszony. Segítség ! Bosszú ! Ég hallgass szavamra !

Önts irtó tüzesöt a gyilkosokra !
 Hol van, ki megszán s hallja átkomat ?
 Hol van, ki megsegít, ki bosszút áll ?

Agg polgár. Segítséget nem adhatunk, leányom,
 Nincs fegyverünk, törődött a karunk ;
 De bánatod' megértjük és megosztjuk,
 Hiszen nekünk is van, kit siratunk.

Honvéd (közelebb lép a leányhoz).

Valóban ő az, nem csalt meg szemem,
 Megismerém könyfátyolán keresztül
 E bájos arcot, e szelid szemet . . .
 Igen, jó hadnagyom arája vagy.

Menyasszony. Arája ? Ki beszél itt vőlegényről ?

A ki enyém volt, régen elhagyott . . .
 Csatába ment . . . azt mondá, a haza
 Szólitja harezra minden hű fiát.
 Elment . . . én mosolyogtam s enmagam
 Tűztem keblére háromszínü csokrát . . .
 És csak titokban sirtam . . . szégyelém
 A könyeket . . . Most bátran sirhatok,

Hisz' úgy sem hallja ő meg ; messze földön
 Küzd egy eszméért, harczol másokért,
 Mig itt kiirtja a vad szerezsán
 Menyasszonya családját s az övét,
 S karóra tüzi anyja ősz fejét . . .
 Hol van hát, mért nem hallja átkomat ?
 Kiért harczol, ha minket elhagyott ?
 Isten nem hallja káromló szavad'
 És megbocsátja nagy fájdalmadért.
 A vőlegény, kit vádolál, amott küzd
 Az első sorban, hős honvédek élén,
 S mig a hazáért harczol fegyvere,
 Bosszút áll értted és övéiért . . .
 Halljátok ? Elnémult a vészharang,
 Elcsöndesült a haldoklók jaja,
 S az ellenség üvöltésén keresztül
 A diadalmi induló zenéje
 A honvéd új győzelmét hirdeti.

(A távolból halkán fölhangzik a Rákóczy-induló eleje.)

Menyasszony. Isten, bocsásd meg káromlásomat!
 Nagy vagy, dicső vagy és én áldalak.

(Az induló egyre erősebben hangzik s végre teljes erővel fölhangszik. A fenékszíni függöny megvilágosodik s mögötte e néma kép látszik: Balról egy csapat honvéd, szuronyt szegezve, rohamlépésre készülő tartással. A csapat élén Asztalos Sándor ezredes, jobbában fölemelt karddal, baljában a magasra tartott nemzeti lobogóval. Asztalos jobbán Boczkó Dániel, a kormánybiztos, fekete magyar ruhában, kőkardas kalappal, jobbában botot tartva, melylyel előre mutat. Jobb felé a menekülő szerezsánok látszanak, fejükön kék bojtos vörös fezzel, vörös ingben, késekkel és pisztolyokkal megrakott széles túsövel, a mint vagy fegyvereiket eldobva, riadtan menekülnek vagy könyörögve térdelnek a honvédek előtt. A földön több szerezsán holtteste hever. A diszlet a régi úri útcza Aradon. Néhány ház le van égve, kormos falakkal, mások még égnek. Egyik égő ház előtt, leghátul, egy menekülő asszonyt gyermekével megragad két szerezsán, míg egy honvéd szuronyival a szerezsánok ellen rohan. Az ép házak ablakaiból nők kendőkkel integetnek, lányok virágot hintenek a honvédek elé.)

Honvéd. Im a magyar még bírja fegyverét,
 Vad ellenségét így tiporja szét.
 Az óriást, kit Éjszak küldé rá,
 S a férget, mely orozva megmará,

Egykép lesujtja szentelt fegyvere . . .

Él még a magyaroknak Istene !

Ármány (a baloldali legszélső hulmon hirtelen fölemelkedik. Mellette sötét alakok).

És mégis el fog veszni ez a nép,

A fegyver meg nem menti életét!

(Mennydörgés. A háttéri kép hirtelen eltűnik, a függöny elhomályosodik, az induló egyyszerre elhallgat, a szín elsötétül.)

Agg polgár. Nagy Isten, nem hallgattad meg imánkat,

Rövid napfényre hosszú éjt adál.

Hiába volt hát annyi hős erény,

Hiában annyi önfeláldozás,

Csodája voltunk az egész világnak —

Mind, mind hiába . . . itt a pusztulás.

(Vihar. A szél sivitásával távoli halk gyászinduló zenéje vegyül egybe. Majd tompa dobpergés.)

Völegény (honvédtiszti egyenruhában, kard és csákó nélkül, lassan, komoran, lecsüggesztett fővel jő).

Megjött a vég, az örök éjszaka,

Csillagtalán, nem lesz több hajnala . . .

Nem nyílik több virág, tar a mező,

Kopár, rideg föld, órjás temető . . .

Fagyos, dermesztő éj ölel körül,

Szememre a halál ónálma ül . . .

Oh e czudar szem, mért hogy látni birt,

S lelkemnek meghozá a szörnyü hirt,

Fülem hazugnak mért nem mondhatom,

Hogy e dobpergést kelle hallanom ?

(Újra tompa gyors dobszó.)

Ismét e hangok . . . Ne üldözzetek!

Betelt a mérték . . . elvégeztetett.

(Kezébe temeti arczát.)

Menyasszony. Ez hát a viszontlátás öröme,

Melynek reménye eddig életet

S erőt adott szívemnek ? Mért e gyász,

Midőn egymásnak megtartott az ég ?

Bélám, tekints fel, én vagyok, arád.

Völegény. Ne szólj menyegzőről, szegény leány,

Ma temetés van, szörnyü temetés.

Agg polgár. Kinek halálát siratod fiam ?

Honvéd. Az ismeretlen vész a legnagyobb,
A sejtett bánat legjobban gyötör.
Ne hagyj e gyász homályban hadnagyom,
Hol minden rémnek órjas alakot
Ad a megrémült lázas képzelem.

Völegény. Bármily ijesztő képet fest eléd
Az őrzöngő, a kóros képzelem,
Csak enyhe játék ahhoz mérve, mit
Szememmel láttam, mit ember művelt.
S most azt kívánjátok, hogy elbeszéljem,
Hogy szemeim átkában nyelvem is
Részes legyen? Jó, halljátok tehát,
S mondjátok aztán, hogy örült vagyok,
Hogy lázálmam hazug játékait
Beszélem el történt dolgok gyanánt —
Mondjátok ezt s én hálával fogom
Csókolni lábatok nyomát . . .

(Kivülről újra fölhangzik a tompa dobpergés.)

Ah! nem, nem álom, nem hazug mese!
Halljátok ezt a dobszót, az utolsót?
Int a bakó . . . mindennek vége van.

(Eltakarja arcát. Szünet után, tompa, szaggatott hangon.)

Mit mondjam el? Hát mégsem értitek?
Nagy harczaink titán alakjai,
Vezéreink, a hősök hősei,
Meggaltak a bitófán . . .

(Mennydörgés. A gyászinduló erősebben hangzik, a villám egy pillanatra megvilágítja a színt, mely aztán egészen elsötétül. Mindnyíjan térdre borúlnak. A gyászinduló lassankint elcsöndesül s ismét halkán a távolból hallatszik.)

Honvéd (elhaló hangon). S tábornokom . . . közöttük volt-e ő?

Völegény. Mind a tizenhárom kiszenvedett . . .

Honvéd. Mit éljek hát tovább? Hü katona
Vagyok, követnem kell vezéremet.

(Letépi sebkötéseit.)

El tőlem hitvány rongyok! nincs miért
Takargassátok e nyitott sebet.
Folyj vérem, hullj a földre, drága cseppek
Áztatták ezt ma . . . áldd a végzetet,
Hogy egyesülnöd engedé velök.

(Karjára támaszkodik.)

Meghalt hazámnak élő fiai,
Hallgassátok meg végső óhaját
A haldokló honvédnek . . . A bitó
Tövében, hol tábornokom pihen,
Maradt még hely . . . temesetek oda,
Vezérem lábához . . . ha meghalok.

(*Visszaroskad, meghal.*)

Völegény (fölemelkedik). Vigyétek el, s ha majd az éj leszállt

S áldozatára nem les a bakó,
Temessétek a vérszentelte földbe,
Vezére lábához, miként kívánta . . .
Megérdemlé e szent, dicső helyet.

(*Négy polgár kiviszi a honvéd holttestét.*)

Utat mutattál, hí bajtárs, nekünk,
Nem vársz sokáig, mi is követünk.

Menyasszony. S arádról, rólam, megfeledkezel?

Völegény. A meghalt nemzet siri hantja mellett

Gúny és szidalmazás a nászi dal.
Dobjátok el, leányok, fejetekről
Az arafüzért, hogy ne szüljeteK
E rab hazának szolgafiakat.
Hagyj el te is, nem vagy menyasszonyom,
Vagy hitedet ha meg nem tagadod,
S követni kívánsz, a mint esküvél,
Van még egy hely, hol egyesülhetünk:
Követsz-e a halálba?

Menyasszony (keblére borul). Bárhová!

Agg polgár (megfogva unokája kezét). Beteljesült a költő jóslata,

Megjött, ime, a nagyszerű halál,
Az óriás sír nyitva áll előttünk,
Hajtsuk meg hát fejünket, gyermekem,
S szálljunk alá a nyugalom honába.
Tedd össze kezedet s imádkozzál fiam:
Nagy isten, küldd reánk a megváltó halált!

Mind. Nagy isten, küldd reánk a megváltó halált!

(*A vihar lecsillapul. A jobboldali legmagasabb halom lassankint megvilágosodik s ormán fölemelkedik a magyar nyelv Geniusa. Kivül halk, szelíd zene, a himnus e két sorával: «Megbűnhötte már e nép — A múltat s jövőndöt.»*)

Genius. Megálljatok! Miért e csüggedés,
 A kislelkűek s gyávák fegyvere?
 Nem ez való hozzád, oh nemzetem,
 Hozzád, kinek kardjától egykoron
 Világhódító népek reszketének.
 A kard ma összetört, darabjait
 Lábbal tiporja győztes ellened,
 S te gyáván porba hajtanád fejed',
 Sírban keresnéd menedékedet?
 Nem úgy! Emeld fel hozzám arczodat,
 Tekints a fényre, mely körülövez,
 S ismerd meg benne első sugarát
 Kelő napodnak, mely ez éj öléből
 Szebben virad reád, mint valaha.
 Megváltozott már az idők színe,
 Nem fegyver tart fenn többé nemzetet,
 Nem nyers erő ad diszt és súlyt nevének:
 A szellem az, mi éltet s fölemel,
 S a nemzet melynek kardja összetört,
 Nyelveben él tovább s nyer új erőt.
 Ápold, őrizd, műveld ezt csüggedetlen,
 S virulni, élni fogsz, nemzet maradsz,
 És széttört kardod újra összeforr.

Agg polgár. Örökre áldva légy jó szellemünk,
 Híven követjük szent parancsodat.
 De hajh! gyöngék, járatlanok vagyunk,
 Hibától, tévedéstől rettegünk.
 Kit adsz vezérül, a ki megmutatja
 A legjobb utat, mely hozzád vezet,
 Ki e nagy munkában segíteni fog?

(A *Genius* kinyújtja karjait, s két oldalán megjelen a *Költő* és a *Színésznő*.)

Költő. A költő lantján megzendül a dal
 És szertefoszlik a jelen homálya,
 Elődbe hozza fenyves multadat
 És megmutatja a derült jövőt.
 Kihívja a sötét föld mélyiből
 Történeted dicső alakjait,
 Kik érted küzdtek és nagyok valának,
 S példái lettek a jövő fiának.

A költő lantján megzendül a dal,
 S égnek törő hangjának szálain
 Leszáll közétek a nagy égi eszmény,
 Hirdetve azt, mi szent, dicső, nemes,
 Mért élni méltó, halni érdemes.

A költő lantján megzendül a dal,
 És bűvös hangja mesze űzi tőled
 A csüggedés kísértő remeit,
 Remélni, türni, bizni megtanit,
 A hosszú harcra bátorságot ad
 És megjósolja diadalmadat.

Színésznő.

Az ihlett költőnek jósálmait
 Megtestesítve állítom eléd,
 S az eszményt, melyet megpillanta lelke,
 Élő alakban mutatom szemednek.

Dicső példákból megtanitalak
 Erényre, hősiségre, becsületre,
 Mindarra, a mi éltet nemzetet
 És életére méltóvá teszi.

Elődbe állítom hibáidat,
 Tanítva, hogy pirulj s ne vess fölöttük,
 S pirulva és nevetve megjavulj.

Felépítem nyelved szent templomát
 S oltárodon papnökként áldozok,
 Megóva épen és sertetlenül

A drága kincset, léted zálogát:
 Nem veszhetsz el, míg nyelved megmarad,
 S eléred bizton diadalmadat.

Genius.

Im ez a kettő lesz kalauzod,
 E hajdan megvetett két lény, kinek
 Csak irgalomból tűrted életét,
 S jóléted rongyait dobád neki.
 Ez gyűjtja most meg a szövétneket,
 Hogy áthatolj e rémes éjjelen,
 Míg újra látod üdvöd hajnalát.

De majd ha egykor felvirad napod,
 S te ismét büszke, boldog és szabad léssz:
 Ne légy hálátlan, ne feledd soha,
 Ki volt az elnyomottnak gyámola,

S hazádban, melyet ő tart meg neked,
A művészetnek adj nyugvó helyet.

Agg polgár. Nézz a jövőbe, lássa ott szemed,

Hogy a magyar hálátlan nem leszen.

(A fenékszíni függöny fölemelkedik és e kép tűnik elő: Fenyves palota csarnoka, homlokán e fölirattal: «Arad a művészetnek». A lépcső legfelső fokán áll a Nemzetiség, lábával tiporva a földön fekvő Ármány nyakára, baljával a palota nyitott kapujára mutatva, jobb kezében meztelen karddal, melylyel messze üzi a Rágalom, Résztétlenség, Ledérség rémeit. A lépcső alján áll a Színigazgató, körülötte személyzete, különféle jelmezekben.)

Színigazgató. Beteljesült az ihlett lelkek álma,
Jelenné lett a sejtett szép jövő;
Eltűnt a múlt idők homályos árnya,
A nemzet újra boldog, nagy, dicső.
S te városom, mely legtöbbet szenvedtél,
Háládat is legjobban mutatod:
Legyőzve a tűz pusztító hatalmát,
Emelsz a művészetnek csarnokot.
Köszöntjük hát örökszép arczodat,
Oh vértanúk szent városa, Arad!

CSIKY GERGELY.

VÖRÖSMARTY HÁTRAHAGYOTT IRATAIBÓL.*)

ÖRÖM ES BÚ.

(1830.)

Az öröm édes bor, keserű a fájdalom és bú,
Annak az ég, ennek barna hazája pokol.
Kettő közt a ki él, a bolygó földön az ember,
A sorsnak keziből iszsza keverve borát.

PÁLYALOMBOK.

(1833.)

I. *Salamon.*

1.

Egy Salamont írtál s kettő lett végre belőle,
Első a békekötő, második a szaladó.

*) E költemények közül az *Öröm és bú* nem rég találtatott meg Vörösmarty iratai között, egy darabka hányt-vetett papírra írva, s ezért nem jelenhetett meg 1864-ben kiadott összes művei között. A *Pályalombok* 1833-ban írtak a *Kritikai lapok* idejében, midőn Kisfaludy Károly és Vörösmarty számos gunyos epigrammát írtak az akkori írókra, sőt magokra is. Különösen Vörösmarty nagy számú ily epigrammát írt, de csak egy néhányat adott ki a *Kritikai lapokban*, V betű alatt. Mindez kézírataiból összegyűjtve, összes művei 1864-dik kiadása pótkötetében volt megjelenendő néhány töredékkel és három még soha meg

2.

Mint a jó öregek játszíni személyeid ollyak :
Tenni nem ernek rá a szavak árja miatt.

II. *Zalán futása.*

1.

Már csak futna Zalán, de magad mázlója mikor futsz ?
Vaczkorral hajjigál s kerget a Múzsasereg.

2.

Asszonyaid léhák, daliáid párduczok és juh :
Hát te ugyan mondd meg, szörnyek írója, mi vagy ?

III. *Tündérvölgy.*

Illyen verseket a nem igen bölc s kántor is írhat :
Nem mindig jobb a régi, ha zrinyies is.

nem jelent ifjúkori drámái kísérlettel együtt; de ez elmaradván, most a Mehner-féle kiadás VIII. kötetében fognak megjelenni. Itt ez epigrammák közül csak azokat veszi az olvasó, melyeket Vörösmarty saját műveire írt.

Szerk.

A GAZDASÁGI CONGRESSUS ÉS AZ AGRÁR MOZGALOM.

A sok érdekes mozgalom közt, a melyek az országos tárlat alkalmával a közönség kíváncsiságának fölingerlésére fölmerültek, alig találkozott ügyesebben kiszámított és általában nagyobb várakozást keltő, mint a gazdasági congressus. A nemzetközieknek híresztelt összejövetel s tanácskozmányok, kivált oly közönségre, a mely előtt újságot képeznek, mindig bizonyos tekintély varázsával bírnak; a tömegek még mindig, főleg oly országban, a melyben általában keveset olvasnak, sokat várnak az élő szótól; és az, a mi tudós színezetű könyvben vagy cikkben előadva, ha idegen keletű, mint doctrinair elmélkedés ellenszenvvel vagy legfőlebb közönnyel találkozik, akkor, midőn azok ajkairól folyik, a kiket még személyesen is megbámulhatunk és a kik iránt lekötelező udvariasságot gyakorolhatunk, valaminthogy tőlök várjuk, hogy hasonlóval fizetnek, mint szíves tanács vagy rokonszenves érdeklődés jele méltatásban részesül.

Londonban és Párisban már oly gyakoriak, annyira megszokottak a mindenféle tárgyra vonatkozó nemzetközi összejövetel, annyira bebizonyított már gyakorlati eredményök csekélysege, elméleti jelentéktelenségök, hogy nem annyira a vallott czél kedvéért, mint inkább társas érintkezések alkalmán gyanánt jönnek tekintetbe, kivéven, a hol valamely párt vagy propaganda előre kitűzött, határozott szándékai megvalósítására állapítják meg az eszközöket, s ekként mint agitacionális alkalmak használtatnak föl, mint a hogy például az internacionale gyűléseivel szándékoltatott. Nálunk ellenben a közönség még mindig hajlandó tényleges gyümölcsöket várni

a személyes eszmecserétől, még tudományos kérdésekben, még ott is, a hol a közvetlen politikai izgatás látszólag teljesen ki van zárva. Fönmaradt még részben azon szellem, a mely a középkorban és a reformatio idejében oly rendkívüli érdeklődést juttatott a scholastikus tudorok vagy a katolikus és protestans lelkészek nyilvános vitatkozásainak, a melyeken való győzelem úgy tekintetett, mint a vitakérdés valóban végleges eldőlése, mint az igazság kiderítésének helyes eszköze.

A kérdések, a melyeket a gazdasági congressus fölvetett, valóban az országban többé-kevésbé mindenkit érdekeltek. A gabona-árak alacsony volta, a gazdasági élet teljesen újaknak s váratlan rendellenességeknek kikiáltott jelenségei, és e mellett az általánosságban s ép ezért homályosan tartott, de sokat ígérő biztatások a hasznos megoldás lehetősége iránt széles körökben reményt élesztettek egy könnyen elérhető szebb jövőre nézve, kételyt azon tanokkal és irányokkal szemben, a melyeket a tudományban és az életben megszoktunk, de a melyekben való kelletlen megnyugvás már hosszú uralmuknál, sok évek folytán kétségtelenül való elfogadásuk következtében könnyen és az érdekeltek készséges hozzájárulása mellett látszott megingathatónak. És minél kevésbé nyert fölvilágosítást a kíváncsiság a statisztikai kimutatásokból, a külföldi és belföldi folyóiratok és lapok czikkeiből, annál inkább hatott titokzatos arcanum bűvös vonzerejével a kilátás, hogy a gazda-congressus alkalmával az addig olvasottak- és hallottaktól egészen eltérők fognak napfényre derülni; új irányok, új segélyforrások fognak megnyílni. Még a gazdacongressus megnyitásának napján is kijelentés történt a kormány részéről, a melyben azon remény nyert kifejezést, hogy «tanácskozásai nemcsak a kormányra, hanem a gazdákra nézve is irányadók lesznek, és hogy minden esetre üdvös eszmékkal fogják gazdagon megajándékozni».

A congressus elmúlt, a vita érdekes volt, noha nemcsak a szakemberekre, hanem a nagy közönségre nézve is az eszmék bő forrása tanácskozmányaiban aligha nyílt meg. Ismeretes volt minden, csaknem kivétel nélkül, a mi ott elmondott, mindazonáltal elég érdekes alakban előadva, hogy érdemes legyen előzményeivel és valószínű hatásaival tüzetesen foglalkozni, annál inkább, minthogy még határozatokba is foglaltattak össze az eredmények, és ennél fogva valószínű, hogy a

mint szerzőik bevallották, politikai törekvések célja gyanánt fognak szerepelni, mire bizonyíték, hogy idegenek hozzájárulásával is állandó bizottság alakult az eszmék terjesztésére, az előadott tervek megvalósítási módjainak előkészítésére; első eset arra hazánkban, hogy egyedül törvényhozásilag és a kormány vezetése mellett megvalósítható célokra hazánkfiái külföldi polgárokkal lépjenek állandó szövetségbe és érintkezésbe; kétségen kívül ügyes alkalmazása azon példának, a melyre mintaképül az ultramontanok és az internationale szervezetei szolgáltak.

I.

Az agrár mozgalom nem magyarországi eredetű, német behozatali czikk. És egész jellegére, fejlődésének egész menetére nézre döntő e minősége. Kivételes természete a közgazdasági irányok közt abban is mutatkozik, hogy nem azon országokban és nem azon társadalmi rétegekben keletkezett, a melyeket a földművelés bajai legkorábban és legmelyebben érintettek; és hogy másrészt a tartalmát képező javaslatok folytonosan változnak. A gabona-árak hanyatlásának eredményeit legrégebben és legkirívóbban Angol- és Franciaország gazdasági körei érezték meg, de azon eszmék, a melyek agrár törekvések neve alatt nálunk ma ismeretesek, nem ott érlelődtek. Angliában a hetvenes évek elejével kezdődő nagy depressio csak oly irányban hatott, hogy tetemes erőt nyert az igyekezet, a földbirtok megkötésére szánt minden intézményt megváltoztatni, es mindinkább hatalmasabban terjed a nézet, hogy a földbirtok tulajdonképen annak kezére juttatandó, a ki azt valóban maga műveli. Sőt ott, a hol már hosszú idővel ezelőtt az agrár krízis valóban a nép nagy tömegei megélhetésének akadályává vált, Irországbán, arra kényszerítette a már ott félszázad óta dúló válság az angol törvényhozást, hogy a tulajdon történetében a szerzett jogoknak valóban példa nélküli átruházását kezdeményezze, szentesítse: a földesurakról a bérlőkre, részben még a bérlőkről a munkásokra is; pedig az ottani körülmények közt valóban joggal lehetett volna mondani, hogy az államföntartó elem minden kötelességét az angol földbirtokosok teljesítették. Angolországban sokkal mé-

lyebbre hatott már a meggyőződés, hogy minden vám és mesterséges törvényhozási védelmi eszköz, a mely nem az érdekeltek személyes igyekezete és szervezkedése, hanem mások vagyoni terheltetése árán czélozza valamely gazdasági tényező jövedelmének növelését, nemcsak az egész közönségre általában, hanem magára az illető termelési ágra is káros; Angolországban sokkal mélyebb gyökeret vert a törvény előtti egyenlőségnek szüksége az állam jótéteményeinek kiosztása tekintetében is, és sokkal túlnyomóbb a nagy tömegek, a nemzet zömének politikai hatalma, semhogy bármely osztály új, hagyomány által nem szentesített és hosszú történeti múlt folytán tűrhetőve nem vált kiváltságban részesülhessen, vagy az iránt még csak óhaját is főhangon nyilváníthassa.

Franciaországban szintén a nagy forradalom azon eredménye, a mely a földbirtokot fölaprózva, túlnyomólag a nagy tömegek kezére juttatta, sokkal mélyebb nyomokat hagyott a nemzet köztudatában és sokkal szorosabban nőtt szívéhez, semhogy egyoldalú foglalkozási vagy osztály-előny hozszasz ideig kiváltságosan érvényesülhetne. Ha mégis azt látjuk, hogy újabban ott gazdasági vámok is meghonosultak, ez csak annak tulajdonítható, hogy éveken át az ipar magas védelmet eszközölt volt ki magának azon kormányok alatt, a melyek túlnyomólag a nagy tőkére támaszkodtak, és hogy az iparosok magok is inkább a gazdasági vámokra terelték a közfigyelmet a végett, hogy a nekik nyújtott kedvezmények megszüntetését meggátolják, példa arra, hogy a még igazolható védvám hogyan szüli a teljesen igazolhatatlant. Részben egyébiránt az új francia agrárvámok kétségen kívül az újkori demokratikus államalkatok azon elvitathatatlan bajának tulajdoníthatók, hogy a kormányok bizonyos rendszabályokat, a melyek a nép nagy rétegeit érdekelni látszanak, még akkor is elfogadnak és életbe léptetnek, ha azok hiúságáról, csekély hasznáról meg is vannak győződve, s pedig azon látszat kikerülésének kedvéért, mintha az érdekekkel és az illetők arra vonatkozó fölfogásával egyáltalán nem törődnének.

Németországban ellenben az elméleti fejtegetések a gazdasági kérdésekben is megelőzték a gyakorlati tapasztalatokat. List Frigyes védvámokat sürgetett, még mielőtt a nemzeti ipar nagy lendülete kezdődött; Rodbertus irataiban már lefektetve látjuk a modern mozgalmak csiráit, sokkal előbb,

mintsem a földművelés nemzetközi versenye megindúlhatott. Hozzájárúl, hogy míg Németországon az elvont gondolkodás mindig a legmagasabb színvonalra törekedett, és kis számú művelt körök értelmisége a világ szellemi mozgalmainak szinte élén állott, addig az állami és társadalmi intézmények és alakulatok sokkal lassabban fejlődtek, mint a két nagy nyugati államban; a rendi szervezet még sok részben ma is fennáll, hagyományai pedig nem törvék meg; sőt különösen Éjszak-Németországban a már nemzedékeken át tartó szigorú katonai szervezet és fegyelem szinte ösztönné fejlesztették a várakozást, hogy a kötelességek és jogok, a terhek és jótétemények csakis közvetlenül az állam útján állapíthatók meg helyesen, hogy a hatóság föladata minden pályának, minden osztálytörekvésnek, a nemzeti élet minden lüktetésének terét és körét megállapítani. Innen azon igyekezet minden osztály, de kivált az erősebbek, az állami hatalomban nagyobb mérvben osztozók részéről bebizonyítani, hogy ők képezik az állam legbecsesebb alkatrészét, a mely ennél fogva a jogok, de az anyagi haszon élvezetében is nagyobb figyelemre méltó. Innen azon csodálatos jelenség, mely a német socialismus keletkezését kíséri, és kivált Rodbertusnál nyilvánúl, hogy a földet személyesen nem művelő földbirtokos-osztály szerepét is, mint nélkülözhetetlent tünteti föl az állami tevékenységre vonatkozólag, a miből azután azon valóban bámulatos és a maga nemében páratlan socialistikus terv alakult, hogy a magántökén és szabad versenyen alapuló társadalomnak socialistikus-sal való helyettesítése alkalmával egyszersmind a földbirtokosoknak eddigi jövedelmök, tulajdonképeni földbirtokosi állás és teendők nélkül is, szintén továbbra föntartassék. Mindazonáltal gyakorlati egyoldalú gazdasági törekvésekre e tényezők nem vezettek mindaddig, míg Lassalle a munkás-osztályok állami segély által való függetlenítésének tervével azon nagyhatású izgatást el nem kezdte, a mely a német gyakorlati socialismusnak szülője volt, és a mely alkalommal a földtulajdonosok és a tőkebirtokosok érdekellentétét, ha nem is először fejtegette, de először aknázte ki a kivált ez utóbbiak ellen irányzott támadásoknál. E ponton kezdődött a porosz nagybirtokosok, vagyis inkább irodalmi szószólóik részéről annak bizonyítgatása, hogy a nagy földbirtok a nép nagy tömegének természetes szövetségese a mozgó tőke ellenében, és kezdő-

dött egyszersmind azon vezérszereppel kapcsolatosan, a melyet a porosz nemesség a német nemzeti törekvések megvalósításában magának igényel, azon követelések sora, a melyeket szemben a hetvenes évek elején érvényesült egyenlősítő és fölszabadító intézményekkel ez osztályok az iránt támasztottak, hogy külön figyelembe vétessenek, és külön oltalmat nyerjenek az állam iránti érdemeik arányában, és a melyek lényegileg a fönnálló állapot és előjogok következtében élvezett vagyoni kedvezmények és társadalmi állás biztosítására, a jövőben is föntartására vonatkoztak. E követeléseket Engels, Marx *Kapitalja* II. kötetének előszavában ekként jellemzi: «Die einzige praktische Frage, um die es sich dabei handelt (ist): Wie kann der altpreussische Landjunker jahraus jahrein sage 20,000 Mark einnehmen und sage 30,000 Mark ausgeben, und doch keine Schulden machen?»

Kapcsolatban állanak ezzel nemcsak azon tervek, a melyek az állami hitel nyújtása, és államilag kezdeményezendő és intézendő szervezetek iránt Schäffle részéről kidolgoztattak, hanem a paraszt hitbizományok, a minimum, sőt az állandóan megkötött közép-birtoktagolatok tekintetében számos író, de kivált Meyer Rudolf által előterjesztettek, azonban mindig összekötetésben az iparról s kivált a kézi iparról való hasonló hatósági gondoskodással. Midőn azután a birodalmi pénzügy szükségletei és az azzal közvetlen és közvetett kapcsolatban álló áramlatok a pénzügyi vámok rendszerét fölszigázva megteremtettek, és ennek nyomában azután a védvámok szintén gyakorlati elismerést nyertek, a nyerstermelők érdekei is, mint ugyanily mesterséges védelmet igénylők léptek föl, és vezettek a többi közt a mezőgazdasági czikkek vámtételeinek megállapítására, azon világosan kinyilatkoztatott szándék mellett, hogy midőn a gazdáknak kell azon iparvédelem terhét viselni, a melynek szüksége egyszersmind az elsass-lotharingiai iparnak is a német ipar körébe való fölvétele által mutatkozott sürgősnek, a gazdák viszont kárpótlást nyerjenek azon teherben, a melyet az ő kedvökért esetleg az iparosoknak kell magokra venniök, míg mind a két esetben a vámjövedelem nagy része a birodalmi pénztár javára esik.

E német fejlődéssel párhuzamosan haladt az osztrák, és ezt kísérte a magyarországi. Az elméletek ott is, itt is a válság előhírnökei gyanánt mutatkoztak. A német tanok behatása

alatt néhány osztrák és magyar lapban fejtegetések jelentek meg a mozgó tőke veszélyessége, és először a kisipar, később egyszersmind a földbirtok jövedelmének csökkenése felől. A segílyt először a nagy államterhek apasztásában keresték; mikor kitűnt, hogy erre kilátás a közel jövőben nem lehet, föl kezdtek tünedezni a tervek, a melyek rég elavúltaknak hitt intézmények fölelevenítésére vonatkoztak, és többnyire az érintett német minták szerint készültek: a czéhek visszaállítása, a kontárok kizárása az iparból képezték az első követelményt, a melynek megvalósítására irányzott agitatio visszhangra talált, és a melyet a magyar kormány legczélszerűbbnek vélt az által elfojtani, hogy az ipartörvényben látszólag kielégítette, bár valósággal színleges engedményekkel nagyrészt csak ártalmatlanná tette. Ugyanezen időben a pénzügyi vámok rendkívül emelkedtek, a minek kíséretében itt is az osztrák ipar védvámái magasabb tételekre szöktek, a mi annál könnyebben fogadtatott el, minthogy a külföldi magasabb vámtételek ez emeléseknek igazolására idéztettek. Innen széles rétegekben a hajlam, a mezőgazdaságnak hasonló kedvezményeket biztosítani. Egyidejűleg azon körök részéről, a melyek az ipartörvény létesítése által diadalt véltek fölmutathatni, izgatás folyt a birtok megkötése, a minimum, továbbá a szabad forgalom elvein alapuló személyes hitel megszorítása iránt, egy szóval oly állapotok létesítése iránt, a melyek nem ugyan a személyes szabadság, de a birtokviszonyok tekintetében az 1848 előtti kor intézményeit kikerülhetetlen módosításokkal újra föléleszszék. E törekvések azonban csakhamar bárminő politikai programra alkalmatlanoknak mutatkoztak, időről időre ugyan még mindig a fölszínre jutnak, de eddigelé legalább a közvélemény túlnyomó része által is természetszerűleg visszautasítottak, kivéven azon egy esetben, a mely részben tagadhatatlanul az antisemitismus befolyása alatt az utolsó költségvetési vita folyamában fölmerült, midőn ugyanis a hitbizományok intézményének terjeszkedése az igazságügyminiszter fölszólalásában védelemre talált, a minek a képviselőház több oldaláról fölhangzó helyeslés kölcsönzött nyomatékot. Az aristokratia ezzel már tagadhatatlanul bizonyos mértékben kivette a maga részét az osztályvédelemből, a melyet az agrár mozgalom intézői a többi köröknek csak kilátásba helyeznek, és pedig oly alakban, a

melynek eredménye az e tekintetben való statisztikai kimutatók és közlemények hiánya mellett nehezen állapítható meg, és a mely hatását a társadalomra és közéletre csak később fogja éreztetni.

Annál tüzetesebben irányult azonban ettől fogva a mozgalom a vámvédelemre és az azzal kapcsolatos vagy hasonló intézkedésekre. Csakhogy vajmi gyorsan kitűnt, hogy oly országban, a melynek gazdasági jövedelme nagyrészt kivitelétől függ, a behozatali vámok magokban kevés eredményt ígérnek, sőt a hol, mint nálunk, az ipar is kezdetleges, tulajdonkép csak azon gazdákat terhelik más alakban, a kiknek egy módon kedvezményt nyújtanának. Más jelszóról kellett tehát gondoskodni; ez pedig félévvel a gazdasági congressus előtt föltűnt a középeurópai vámuniónak szintén német tanár agyából származó tervében. Hogy azonban ez eszme ne maradjon elszigetelve, sőt egész rendszer következményekép tünjek föl, szükséges volt az intézményeknek egész sorozatát azzal kapcsolatba hozni. És csakugyan az előadói munkálatban és a gazdasági congressus tanácskozásain ilyeneket találunk nagy számmal azzal külsőleg összekötve. Első sorban áll ezek közt a régi, magángazdaságokra nézve egészen helyes jelszó, hogy a gazdaságba helyes arányokat kell behozni, a mely egyszersmind a nemzeti ipar meghonosítása követelményét magába foglaló gyanánt is föltűnt. Összeköttetésben adatik továbbá elő e tervekkel a regale megváltásának egészen különmemű és eddig önállólag tárgyalt kérdése is, a mely semmi esetre sem vitetett egyébiránt megoldásához közelebb, és nem nyer kedvezőbb szint, ha egy a régi időkből fönmaradt felfeudalis jellegű kiváltság megváltása helyett úgy tüntettetik föl, mint a birtokos-osztály számára biztosítandó kedvezmény, még pedig oly rendszer keretében, a mely állítólag a veszélyeztetett kisbirtokos osztály javát van hivatva előmozdítani. Ismét bizonyosság arra nézve, hogy az osztály-érdekek különfoglalása és szembeállítás az eddig egyszerűeknek vélt kérdéseket is complicálja, és gyakran gyűlöletes alakot kölcsönöz annak, a mit lényegében mindenki ellenmondás nélkül igazságosnak tekintett. Végre még a hitelszervezet kérdése is összeköttetésbe hozatott a mezőgazdasági válság kérdésével, a melytől függetlenül s a melyet hosszú idővel megelőzve merült föl, és a

mely megoldását minden higgadt gondolkodó szemében csak megnehezítette.

II.

Az agrár irányzat, sőt a főbb tervek, a melyek annak alapján keletkeztek, e szerint a gabonaárak süllyedésétől egész függetlenül indultak meg; e körülmény pedig csak annyiban hatott közre érlelésökre, hogy annak következtében új alakba foglaltattak, és a mi előbb, mint egyes kiváltságot óhajtók általános fölfogásából kiinduló nézet mutatkozott, immár az actualitás érdekével bírónak és széles köröket érintőnek ismertett el. Az első kérdés tehát, a mely a további tárgyalások alapját képezte, természetesen arra irányúl, hogy nemcsak a mezőgazdasági jövedelem csökkenésének ténye, hanem okai is kétségen felül megállapíttassanak, állandó volta kimutattassék, így a javasolt eszközöknek csakugyan e helyzettel való kapcsolata és czélszerűsége bebizonyíttassék.

Tagadhatatlan, hogy Gaal Jenő előadói munkálata e tekintetben igen becses és különben csak szétszórta található és fáradsággal egybegyűjthető anyagot tartalmaz. Maga a gabona árának fokozatos süllyedése az utolsó évtizedek alatt még fő átlagokban is kétségbe vonhatatlan tény; az sem kérdéses, hogy nagyrészt a forgalmi eszközök tökéletesedésének következménye, a mellett hogy folyton új földterületek nyílnak meg a földművelés előtt. Bizonyosnak tekinthető azon további állítás igazsága is, hogy a jövőben minden valószínűség szerint a letelepedés új vidékeken, azok gazdasági kiaknázása, és így az ez okok szülte verseny legalább is az eddigi mérvekben fog fönmaradni, valamint hogy meg több tér és alkalom nyílik a forgalmi eszközök szaporítására és tökéletesítésére, s hogy ezért a rendkívüli verseny föltételei és eddigi, sőt talán nagyobb mérvű hatásai egyhamar megszűnni nem fognak. Másrésztől ugyan méltán vitás lehet, vajon a fejlődő kulturát a világ újonnan megnyílt területein nem fogják-e nyomban kísérni ott sokkal gyorsabban növekvő szükségletek, mint a minők a lassan fejlődött gazdasággal arányban sokkal lassabban keletkeztek Európa országaiban. Kétségtelennek látszik továbbá, hogy legalább az újonnan művelés alá vett és vehető

területek egy részén a termelési költségek lejjebb nem fognak szállhatni azon mérvben, mint a minőben az eddigi verseny növelésére az szükséges volna. De ha mélyebb vizsgálatába bocsátkozunk az okoknak, a melyek a verseny növelésére és a gabonaárak sülyedésére közre hatottak, és általában az európai földművelés mai állapotát régibb állapotával összehasonlítjuk, akkor minden elfogulatlan szemlélő előtt rögtön föltűnik, hogy úgy az előadói munkálat, mint az agráriusok részéről a congressuson fölhozott pótlólagos érvek elégtelenek, magokban gyöngék, sőt, a mint Kautz Gyula fölszólalásában helyesen megjegyezte, részben egymásnak ellenmondók, és egy feje tetejére állított nemzetgazdasági álmódoszás szüleményei.

Mindenekelőtt ugyanis tekintet nélkül maradt az árak hanyatlásának számba vételénél azon világszerte kétségtelenné vált körülmény, hogy az aranynak, a nemzetközi csereeszköznek értéke úgy több országban egyedüli fizetési eszköz gyanánt elfogadása, mint az aranytermelés csökkenése és az ügyletek nagyobb tömege és bonyolultsága következtében emelkedett, és hogy minden egyéb terménynek értéke az aranyéhoz mérve nagy, számos esetben hasonló sülyedést mutat, mint a minő a gabonaárakban beállott, és a mely e mérvben ennél fogva névleges, kivevén azon esetekre vonatkozólag, a melyekben aranyban teljesítendő fizetések eszközlendők e termények árából. Hozzájárúl e tekintethez azon másik körülmény, hogy általában a tőke olcsóvá vált, illetőleg járadéka csökkent, azért, mivel a minden termelési ágban való ugráskénti haladás és így a gyors és nagy kamatot hajtó befektetések korszaka most már lejárt, minthogy a technika haladása ma nem oly rohamos, mint a minő a mechanikai és gyárüzemi nagy átalakulások idejében lehetett, és ezenfelül a nagy tömegekben világszerte fölszaporodott tőke kénytelen nehezebb körülmények közt és kisebb haszonnal is alkalmazást keresni. Természetes, hogy a gazdaságban fekvő tőke járadékának csökkenése az árak megfelelő csökkenését is lehetővé teszi a nélkül, hogy ebből a gazdára valódi veszteség származnak, és ennek kapcsában az is világos, hogy azon mértékben, a melyben a gazdaság intenzívebb, vagyis nagyobb a tőke szerepe terményei előállításánál, hasznára válik egyszersmind az extenzívebb gazdasággal szemközt a tőkejáradék ez alábbszállása, a mi kétségtelenül az intenzívebb művelésű Európának javára szol-

gáló körülmény a többi világrészek versenye ellenében. De épen e tekintetet teljesen elmellőzték az agrárius tervek szószólói, sőt valóban csodálatos módon épen a tőkejaradék sülyedésének tulajdonították a verseny veszélyes voltát. Úgy gróf Károlyi Sándor, mint Brentano tanár, mint legelősebben gróf Apponyi a bajokat nagyrészt annak tulajdonítják, hogy «dolgunk van a pénztőke valóban kétségbe esett intézkedéseivel, melyek a tőkejaradékban beállott hanyatlásnak akarják elejét venni. A pénztőke, mely jövedelmező elhelyezést nem talál, nagy közlekedési vállalatokat létesít tengeren túli államokban és e vállalatokhoz általok vezetett termelési vállalatok csatlakoznak. Ez nem természetes fejlődés.(!)» Pedig hozzáteszi még gróf Apponyi, hogy «bár ama pénztőke iránt, a mely törvényes formákban rabol, nem viseltetik rokonszenvvel, de ama pénztőke iránt, mely a termelés növekedésének nélkülözhetetlen emeltyűje, ép oly melegen érdeklődik (!) mint az emberi társadalom bármely hasznos része iránt.» *Difficile est satiram non scribere.* Csakugyan úgy látszik, új nemzetgazdasági tudományt akarnak kezdeményezni az agrárius urak, azonfelül hogy az államot a földbirtokosok szempontjából reconstruálják, és a társadalmat Brentano szerint tételesen szervezik az eddigi negatív szabadság helyett. Az tehát a kívánság, hogy a tőke ne oda gravitáljon és folyjon, a hol legnagyobb nyereséget talál, — ez nem természetes, — hanem természetesnek találják azt, hogy özönlése odairányuljon, a hol először vámokat kellene fizetnie azon reményben, hogy a földbirtokban alkalmazva, kamatban visszakapja egy részét annak, a mit a vámra önmaga előlegezett. És legkülönösebb, hogy törvényes formákban való rablással vádoltatik a tőke, midőn külföldön alkalmazást keres, ez a vád pedig oly országból hangzik föl, a mely maga minden beruházására idegen tőkéhez szokott fordulni. Az urak, kik a fönnebbi tételeket formulázták és helyeselték, nyilván elfeledték, hogy Magyarország és Németország polgárainak csak hasznára lehetne, ha tőkéiket külföldön még jobban értékesíthetnék, mint belföldön, és hogy még egy ország sem ment a miatt tönkre, sőt meg sem gyöngült, hogy más országoknak kölcsönöket szolgáltatott. Csakhogy fájdalom, nálunk nem ez a veszély; sőt még a külföldtől nyerhető kölcsönök bajaitól sem szoktunk visszajedni, csak talál-

junk tőkét, a mely nálunk alkalmazást keres. De mindezt nem tekintve, minő komolyságot lehet az oly érvelésnek tulajdonítani, a mely azon merész állításra van alapítva, hogy az amerikai és indiai forgalmi eszközök az európai szárazföldi államok polgárainak tőkéje segélyével épülnek? Vajon ezt igazolják-e a statisztikai adatok, vagy a józan ész első pillanatra nem ismeri-e föl, hogy azon államra nézve, mely saját óriási államadósságát oly rövid idő alatt volt képes visszafizetni, mint az Egyesült-Államok, azon kijelentés, hogy nem saját tőkeiből eszközli befektetéseit, a nevetségesnél egyéb elzövel nem illethető? Pedig a ki a gazdasági tudomány elemeivel is foglalkozott, ezen kívül még azt is tudja, hogy a készletben való vagy az előlegezett és befektetett tőkék, oly gazdasági körülmények közt, mint a minők Angliában vagy Amerikában fönnállnak, milyen elenyészőleg csekély szerepet játszanak a versenyképesség létrehozatalában a munkaképességhez, erélyhez, az intelligentia és a szorgalom folyton élő és reproductiv hatalmaihoz képest.

Rendkívül tanulságos egyébiránt a helyzet ferde fölfogására nézve az említett urak okoskodásaiban, hogy azon jelenléteket, mely szerint a süllyedő tőke és földjáraadék egy szakába léptünk, oly páratlan eseménynek tekintik. Hiszen az a föltevés, hogy a földjáraadéknak is, a tőkejövedelemnek is folyton a szükségképeni emelkedés a törvénye, az a hit, hogy az újabb befektetéshez és munkához folytonos vagy növekvő arányban szaporodik a termelés eredménye, csak a socialistikus iskolának volt különleges, a nemzetgazdasági tudomány által gyakran és világosan megczáfolt tana. És ha bizonyos is az, hogy a verseny és különösen a forgalmi eszközök olcsósága lehetetlenné teszi azon előnyök szaporodását, a melyek különben a népesség növekedésével, az iparos központoknak közelfekvésével kapcsolatban beállanak, úgy e meg nem érdemelt gyarapodásnak, (unearned increment, a mint az angolok nevezik), a mely a termelők munkája és közrehatása nélkül, pusztán helyzetökből keletkezett volna, elmaradása ugyan kellemetlen lehet, de jogosult panaszra alapot ép oly kevéssé szolgáltathat, mint a hogy nem képezheti sajnálat okát az, ha a tőkekamat, a mint a világtörténetben máris számtalanszor bekövetkezett, tetemesen csökken. Különben ezt belátta Gaal Jenő munkálatában, és belátja gróf Apponyi is. Tudják azt is, hogy végleg föltartoz-

tatni az eredményeket nem lehet, csupán a válság közvetlen hatásait kívánják tehát csökkenteni, a földbirtokosoknak időt adni, hogy ahhoz alkalmazkodjanak. Csakhogy egyről megfeleltek, a mi a jövőre nézve époló illusiókat kelthet, mint a minőket keltett a múltban; egy szóval sem érintettek azt a körülményt, hogy azon évek sora volt a valóban rendkívüli, a melyek folyamán, 1854-től a hetvenes évek elejéig, a földjáradék oly nagy mértékben emelkedett. Tulajdonképen ez emelkedés csak épen oly anticipatiója volt a földművelési gépek alkalmazásából és a nagy üzemből fejlődő haszonnak, mint a minő az ipar ágaiban előbb bekövetkezett, és a jelenlegi súlyedés a gabonárakban teljesen párja annak, a mely az ipartermékekre nézve beállt, mikor a tőkének az iparba való özönlése által a verseny ott nagygyá nőtt, vagy a minő a forgalmi eszközök jövedelme tekintetében is részben már beállt, részben még kétségkívül be fog következni. Ha tehát a földbirtokosokat érintő válság egész jellegében hasonló azokhoz, a melyek az ipart és a kereskedelmet már számtalanszor érintették, szükségképen az annak orvoslására vonatkozó javaslatok is teljesen párhuzamos megítélésben részesítendőek azokkal, a melyek eme többi válságok alkalmával fölmerültek. És e tekintetben nem bír súlylyal amaz ellenvetés, hogy a földbirtokos osztály a tulajdonképeni államföntartó, hacsak azt nem jelenti, hogy vagy a többiek rovására előnyben részesítendő, vagy hogy a történeti fejlődés örökre a jelenlegi intézmények keretébe, az osztályok közt jelenleg fönnálló viszonyok körére szorítandó vissza. Nem kételkedünk abban, hogy még itteni agrariusaink is visszautasítják azon reactionarius kifejezéseket, a melyeket Brentano tanár használt, és a melyeket ha elfogadnának, egyenesen kitünnék, hogy a többi osztályokat és a nép nagy tömegét nem tekintik magokkal egyenjogú állampolgároknak, hogy a törvény előtti egyenlőség elveről lemondani készek. De nem tulajdonítható nyomaték amaz okoskodásnak sem, a mely a munkások és az ipar sorsát a földbirtokosok magas jövedelmének föntartásához köti, mert ez vagy egyszerűen azon közhelylyel azonos, hogy a gazdasági organismus minden részének fejlődése minden máséval kapcsolatban áll, vagy pedig azon képtelen föltevésre vezet, hogy az ipar és a munkások jóléte oly áldozatoktól függ, a melyeket mások javára kell meghozniok, és hogy jövedelmeik mások céljára szolgáló

részei számokra dúsabban kamatoznak, mint az a rész, a mely közvetlenül önmagoknak jut.

III.

Két javaslat hirdettetett gyakorlati fontosságúnak és üdvhozónak, és fogadtatott el ilyenül a congressuson: az egyik általános elvi tanács alakjába foglalva, hogy hozzunk gazdaságunkba helyes arányokat, a másik mint életbe léptetendő rendszabály sürgetve, hogy létesítsük a középeurópai vámuniót. Mert mind az, a mi a congressus határozataiban ezenkívül foglaltatik, oly közhely, a mely ismeretes is volt, el is fogadható bátran, hiszen mindenütt, mindenkor és mindenki által tényleg helyesnek ismertetett el. Sőt ilyen jellegűek azon eszmék is, melyek a kisbirtokos-hitelügyre vonatkozólag visszhangra találtak a tanácskozásokban, bár a határozatok a tárgyalástól eltértek. Elismertetett ugyanis általában, hogy a kisbirtokos hiteligényein csakis helyi szövetkezetek által segíthetni, nem túlságos mérvű és fölmondhatatlan, lassú törlesztésű kölcsönök által, hogy itt a közvetlen állami beavatkozás és bárminő bürokratikus szervezet, a mely az illetők gazdasági belátásával és szervezkedési képességével szoros arányban nem áll, szükségképen eredménytelen marad, vagy még káros hatással is lehet. De a fönnebb kiemelt két javaslatnak egészen másnemű jelentőség tulajdonított. Lássuk, mily alapossággal.

Hogy az ország gazdaságába helyes arányok hozassanak be, az, ha egyáltalán jelent valamit, csak azt teszi, hogy gazdasági önállósága lehetőleg biztosíttassék, és gondoskodva legyen arról, hogy termelvényei piacukat lehetőleg határai közt leljék meg az által, hogy a mezőgazdaság mellett az ipar és a kereskedelem is kellőleg kifejlődjenek, valamint hogy a mezőgazdaság különböző ágai tekintettel nem ideiglenes, hanem állandó haszonra, szükséges mérvben képeztesse ki, a mi egyébiránt egy a magángazdaságban helyes elvnek, az ország mezőgazdaságára vonatkozólag, problematikus megállapíthatóságú kiterjesztése. De ha így fogjuk föl, e követelésben világos belső ellenmondás rejlik, azon további, hallgatag mindig föntartott föltevés mellett, hogy gazda-

sági terményeink versenyképességét a külföldön is fõnn kell tartanunk. Mert vagy az ipar hathatós fejlesztése képezi a jövõ hivatását, és akkor mezõgazdasági termelésünk magától is részben visszaszorúl, sõt a földmívelõ osztály személyes ereje egy részének munkásságával múlhatatlanul más térre kell fordúlnia, vagy túlnyomó elõnnyel járónak mutatkozik ezentúl is a mezõgazdasági termelés és a kivitel, a mely esetben az ipar haladása természetesen csak lassan következhetik be.

Egyébiránt a helyes arányokat mindig egyedül csak a termelés szabadsága eredményezheti, a mely a haszon természetes mértékéhez viszonyítja a foglalkozási ágak mindenkori jelentőségét és terjedelmét. A védvám-rendszerek részérõl eddig ez igazság ellen csak azon körülmény hozatott föl, hogy szükséges néha módot és alkalmat nyújtani az új foglalkozási nemre való átmenetelre, a szokások átalakulására. Ha ez tehát némileg elfogadható ott, a hol új termelési irányok meghonosítása forog kérdésben, világos ellentétben áll azon követeléssel, hogy épen ez átmenet megakadályozására és az elõzõ állapotok föntartására hozassanak be mesterséges intézkedések. Ha nem helyesek gazdaságunk eddigi arányai, engedjünk tért a folyamatnak, a mely azokat megváltoztatja; ha helyesek, nincs szükség intézkedésekre, hiszen ezek eredményei azokat meghamisítanák.

De midõn ez kétségtelen oly országra, a mely gazdaságilag teljesen önálló, és oly rendszabályokra nézve, a melyek független gazdasági területre vonatkoznak, még sokkal kirívóbban kitunik e tétel helyessége, hogy ha egy oly szövetség körére alkalmazzuk, minõt az európai vám-unio terve létesítene.

E terv ugyanis mindenképen fölõtte különös. Vám-unio eddigelé vagy pénzügyi vagy politikai szempontból köttetett; mind e két czél e javasoltnál hiányzik. Sõt még az egyetlen képzelhetõ harmadik czél sem vétetik tekintetbe, az tudniillik, hogy vám-unio által a közbenesõ forgalom fölszabadíttassék, megkönnyíttessék és olcsóvá tétessék, hiszen a terv lényeges alkatrészét képezi, hogy minden állam pénzügyi és iparvédvámait minden többi, akár külsõ, akár szövetséges állam ellen változtatlanul föntarthassa, ezenkívül még saját gabnatermelõit külön országos védvámokkal megvéddhesse, és

csak egy közös differentialis vámot, lényegében behozatali tilalmat állapítson meg a szövetségen kívül álló nemzetek mezőgazdasági terményeire vonatkozólag. A középeurópai vám-unio tagjai tehát közös gazdasági háborút viselnének az azon kívül álló Amerika, Anglia és Oroszország ellen, e mellett kisebb mérvű háborút folytatnának egymás közt közbenső vámtételekkel, és mindegyik kebelében még egy belháború dúlna az ipari és mezőgazdasági vámok kölcsönhatásából kifolyólag.

Hogy e harcok bonyodalmai csakis súlyosíthatják a közgazdasági fejlődés föltételeit, az úgy is kétségtelen; de ha mégis a főeredményeket megközelítőleg részletesebben megjósolni törekszünk, úgy abban foglalhatjuk össze, hogy először a szövetségen kívül álló államok részéről okvetetlenül, és pedig nemcsak gazdasági retorsiókra vezetnének, hanem az eddigi politikai viszonyok teljes megváltoztatására, mert hogy Anglia, Amerika és Oroszország nyugodtan és minden ellenhatásra számított rendszabályok nélkül tőrjék a középeurópai szárazföldről való kizáratásukat, valóban nem hihető, hogy pedig ily rendszabályokra politikai és pénzügyi eszközökkel és kellő erővel rendelkeznek, az is bizonyára kétségtelen. A második előre látható következmény pedig az, hogy e vám-unio kebelében mindegyik részes állam azon gazdasági jellege, a melylyel az abba való belépéskor bírt, mindinkább fokozódik, a mi hazánkra vonatkozólag annyit tesz, hogy az merőben mezőgazdasági állam marad, mint a minő Sicilia és Egyiptom voltak a rómaiak számára, pusztán a gabna- és állatkivitelre utalva a többiekkel szemben, még pedig oly helyzetben, a melyben e kivitel számára biztosítva sincs, és a melyben esetleges hasznának egy részét a szövetségben levő államok közbenső vámok emelése által tőle bármikor elragadhatnák. De különben is kétségtelen, hogy a külföldre irányzott magas differentialis vámok hatása okvetetlenül az lenne, hogy az unio területén a mezőgazdasági termelés fejlesztésére való igyekezetet lanyhává, az azon kívül eső országokban ellenkezőleg sokkal hatályosabbá tenné, hiszen minden vámvédelem ismeretesen gyöngíti a védett foglalkozási ág tökéletesítésére való törekvéseket a védett körön belül, és rendkívüli erőmegfeszítésekre szolgál indokul azon kívül.

Hogy e fölmerülő aggodalmak fölillantak a terv megalkotói agyában is, kitünik abból, hogy úgy Gaal Jenő előadói munkálatában, mint gróf Apponyi is beszédében megérintik, hogy az ily vám-unio nem lehet örökké tartó, hanem csak egyelőre eszköz egy általános, az európai szárazföldön is dühöngő vámháború kikerülésére, a mely, midőn a gyöngeket, és így első sorban bennünket végpusztulással fenyeget, a fejlettebb jólétnek alapjait is megrongálná. Tervök így átmeneti rendszabályt képezne oly korra, a mikor majd az eszményül kitüzött szabadkereskedés minden tekintetben életbe fog léphetni. Ha azonban ez a cél, az eszköz valóban rosszúl van megválasztva; hiszen a mely pillanatban a vámsorompók ledölnének, még sokkal kedvezőtlenebb helyzetben állnánk a szabadkereskedelem rendszerében, mint ma; el volna vesztegetve azon idő, a mely gazdasági átalakulásra lett volna fölhasználható; és a nagy világversenynyel sokkal kedvezőtlenebb föltételek közt sokkal gyöngébben állanánk szemben. Ismételjük, a vedvám érthető ott, a hol azon föltevésből indul ki, hogy ha eredményét megteremtette, ha a tökét kellő irányba terelte, ha befektetésre ingerelte, ha valamely iparágat moghonosított, ha a foglalkozási átmenetet létesítette, maga fölöslegessé válik; de hogy mi a képzelhető haszna ott, a hol alkalmazása mellett soha a verseny föltételeit nem egyenlősítheti, a hol állandó egyensúlyt egyáltalán nem teremthet, azt még a vedvámrendszer mellett leginkább buzgólkodó írók műveiben is hiába kutatnók.

Egyébiránt az európai szárazföldi vám-unióra vonatkozólag még a legfőbb kérdésnek nem néztünk szemébe, annak, hogy egyáltalán az unio tagjainak túlnyomó része azt mily gazdasági szándékkal fogadhatná el. Mi érdeke van a német vagy francia földbirtokosnak abban, hogy polgártársai azon szükséges gabnamennyiséget, a melyet saját hazájokban be nem szerezhetnek, azon fölül, a melyet saját terményeiknek biztosítani kívánnak, kitől vásárolják? És vajon a belföldi termelők számára biztosítandó minimalis ártétel nem fog-e szükségképen hanyatlani ily vám-unio körében is, ha, mint fölteszik, netalán hazánkban kedvezőbbekké válván a termelési föltételek, magunk olcsóbban volnánk képesek kivinni, mint eddig? És ha erre azon feleletet kapjuk, hogy a vám-unio keretében az iparilag előhaladottabb államoknak hazánk,

mint iparcikkeik vásárlója, nyújthatna compensatiót, egyszerűen azt kérjük, hogy miután egy állammal, Ausztriával, már politikai és pénzügyi okokból vám-unióban vagyunk, nem egyszerűen ettől vennők-e el azt, a mit a többieknek kedvezményül akarnánk juttatni? Sőt miután általában mindennemű behozatalt állandóan csak megfelelő kivitel fődözhet, az így nyújtott kedvezmény egyáltalán nem javítaná az illető államok iparának helyzetét, hiszen a gabna-behozó országokkal szemközt megfelelő kivitelök valamely alakban most is okvetlenül megvan.

Általában a vám-unio szószólói azt semmiképen sem bizonyíthatják, hogy miért fogadjanak be az iparos államok a gabnatermelők közül éppen csak bennünket, miért nem másokat is, például Romániát vagy a Balkán felszigetet? Hazánk minden esetre úgy állana e vám-unio egyéb országaival szemközt, mint alárendelt, mint a mely bebecsátást kérne a nélkül, hogy a többieknek kellő díjt nyújtani képes lenne; és bármennyire tiltakozik gróf Apponyi az ellen, hogy kívánságai naivaknak tekintessenek, azoktól a naivság egy neme mégis eltagadhatatlan: elismerjük, nem természetesen naiv, hanem öntudatosan; ígéreteiben őszinte, hanem utógondolattal; a naivság és őszinteség oly nemei, melyek színpadon hatnak, de komoly politikai tárgyalásokban csak bizalmatlanságot szoktak gerjeszteni.

Egy kiváló angol államférfi, midőn kereskedelmi szerződés kötéséről volt szó, tréfásan megjegyezte:

In matters of trade 't is the fault of the Dutch
That they offer too little and ask for too much.

(A kereskedelem dolgaiban a hollandi hibája, hogy keveset kínál és sokat kér.) Ugy látszik, e jelszót választották ki magoknak agráriusaink is; keveset ígérhetnek és sokat követelnek hazánk lakosaitól is a jelenben, valamint a jövőre; de sokat követelnek az európai többi államoktól is, és cserébe keveset ígérnek nekik. Saját javaslataikban az eredmények nem állanak arányban a kiindulási alapokkal; a kilátásba helyezett jövedelem-emelkedés, még ha bekövetkezhetnék is, drágán volna megvásárolva azon teljesen függő, precarius gazdasági állapottal, a melytől bekövetkeztét remélik. A politikában ugyan néha lehető egyeseket, sőt tömegeket, néha

egész nemzetet ideiglenesen a valódi és állandó érdekekkel ellenkező meggyőzésekre bírni; gyakran volt rá példa, hogy elhitették egyesekkel és osztályokkal, hogy más jobban fogja érdekeiket gondozni és megőrizni, mint a hogy magok tehetnének; utóbb azonban mindig kiderült, hogy az ily idegen gondozás díja szerfölött magas, és a gyakorlati élet maiglan a tudománynyal összhangzólag felel, midőn a közgazdasági tudomány nagy megalapítójának tanát igazolja, hogy ellentétes a közjóléttel minden oly rendszabály, a mely az egyeseket azon irányoktól eltereli, a melyeket saját belátásuk önértékek megvalósítására kijelöl.

— U. —

GUBERNATIS MŰVE MAGYARORSZÁGRÓL.*)

«Milyen papagály!» — kiáltottak föl újjongva Guana-hani sziget lakói, midőn Kolumbusz Kristóf zöld admirálisruhában, fehér csipke-rojttal, arany lánczczal nyakában, kócsagos barettel fején, először lépett az épen akkor fölfedezett új világ partjára. «Nem magyarázhatom meg kellően, hogy minők ezek az őslakók» — írja rólok viszont Kolumbusz jelentésében a spanyol királynak, katolikus Ferdinandnak, — «mert nem értem nyelvöket.»

Körülbelül így vagyunk mi is a hozzánk érkezett idegen utazókkal; mi is naiv örömmel bámuljuk őket, mintha nem láttunk volna fehér embert, csakhogy azok a külföldi urak és hölgyek, kik Magyarországot fölfedezték, mint ők gondolják, nem oly óvatosak, mint Amerika fölfedezője, mert tőle elterőleg fölületes látogatás alapján egész könyvet írnak rólunk, a nélkül, hogy nyelvünket értenék. A magyar vendégszeretet leglovagiasabb erényeink egyike, de már külföldön is észre veszik, hogy újabban túlhajtjuk és hogy exaltált vendégfogadásunk nem csupán szivességünk, hanem hiúságunk kifejezője is.

Azon írók közül, kik az utolsó időben nálunk azzal a szándékkal fordultak meg, hogy a külföld előtt is ismertetik ezt a *terra incognitát* — *la Hongrie inconnue* így nevezte el könyvét az egyik, ki előtt leginkább ismeretlen maradt — mindezek közül Gubernatis volt az, kinek könyvéhez legtöbb reményt fűztünk. Angelo de Gubernatis európai híriú szanszkrit tudós és distinguált társalkodó, kit az olasz kormány

*) *La Hongrie politique et sociale*. Florencz, 1885.

ezelőtt néhány évvel grófi rangra emelt; műveltsége és irodalmi működése bizonyos nemzetközi irányú, a mi őt igen alkalmasnak tüntette föl ilyen közvetítő szerepre Magyarország és a nyugat között. Gubernatis egy Florenzben megjelenő nemzetközi szemle, a *Revue internationale* és egy tizenhat kötetes egyetemes irodalomtörténet szerkesztője és mint ilyen már több ízben foglalkozott Magyarországgal. Nálunk ugyan már sok híres külföldi író fordult meg, de oly könyvet, mely Magyarország kulturális törekvéseit, földjét és népét a külföld előtt nagyobb szabású képben föltárná, olyan könyvet, fájdalom, mindeddig nem írtak, pedig mindannyian érezzük annak szükségét, hogy hazánk a művelt Európa előtt — az európai Egyesült-Államok előtt, mint Victor Hugo egyszer nevezte — mennél ismertebb legyen és hogy hivatott író elejét vegye mind annak a sok, részint nevetséges, részint boszantó balvéleménynek, mely rólunk a külföldön forgalomban van.

Magyarországon a legrégebb időktől fogva fordultak meg neves külföldiek nagyobb számmal, mint talán gondoljuk. A XI. és XII. században három kereszties hadjárat *golf stromja* áramlik át Magyarországon; vagy fél millió ember, köztök az akkori lovag-világ színe-java. Írott részletesebb források híjában is elképzelhetjük, minő nagy hatással volt ez óriási forgalom a magyar polgárosodás fejlődésére. Kereszties vitézekkel együtt vonúl át hazánkon a középkor két legnagyobb német történetírója: Hersfeldi Lambert és Freisengeni Otto püspök. Az első csak futólag érinti naplójában magyarországi útját, de Freisengeni Ottó néhány erős vonással festi az akkor még gunyhók és sátrak alatt tanyázó magyarok életmódját. Útirajza azon ellenszenv mellett is, melylyel a magyarok irányában viseltetik, egyik fő forrás a régi magyar kultúra megismerésére.*)

A két leggenialisabb utazó, ki valaha Magyarországon járt, a XVII. században René Descartes és a jelenben Bismarck volt. Descartes a legérdekesebb emberek egyike. Nyughatatlan szelleme, melyet időnként, ha tanulmányaiba el nem

*) Hersfeldi Lambert 1057-ben utazott Magyarországon át. *Monumenta Germaniae* V. kötet 160. lap. Freisengeni Otto III. Konrád német császárral utazott 1147-ben Magyarországon át Palaestinába. *Monumenta Germaniae*. XX. 368., 369. és 89. l.

mélyedt, visiók izgattak, már fiatal korában arra ösztönözte, hogy világgá menjen. Mielőtt eldöntené, hogyan eljen, meg akar győződni, mit nyújt a világ és beúttassa Európát mint katona, mert akkorában csak mint ilyen lehetett utazni. Részt vesz a világ egyik legpusztítóbb hadjáratában, a harmincz éves háborúban és 1621-ben a cseh hadjárat után Bethlen Gábor ellen harcol, de Érsekújvár sikertelen ostroma után kilép a hadseregből és elhagyja Magyarországot.*)

Cartesius rendkívül kitünő tárgyilagos megfigyelő és fényes író volt; kettős okunk van tehát sajnálni, hogy nem írt semmit itteni tartózkodásáról. Bismarck csak néhány hetet töltött Budán; feleségéhez írt leveleiben néhány megjegyzést tesz a magyar erkölcsökről, melyek kisebb tévedések mellett is mélyen beható észre mutatnak.

A múlt században is két nagynevű látogatója volt Magyarországnak: Lessing és Montesquieu, kik azonban csak Pozsonyig jutottak. Lessing, ki akkor Olaszországnak tartott, tudtommal nem írt semmi jellemzőt pozsonyi kirándulásáról. Montesquieu bővebben foglalkozott naplójában Magyarországgal, de az elveszett; az *Esprit des Lois*ban a magyar nemeséget dicsőíti, azzal a múlt században páratlan, bámulatosan kifejező és præcis stílussal, mely úgy hat ránk, mint ha gyémánt véső márványba írta.**)

A múlt század utolsó éveiben még két jónevű német író adta ki magyarországi úti emlékeit: Arndt E. Móríc, a *Was ist des Deutschen Vaterland?* című híres dal szerzője és Nikolai, berlini könyvkereskedő, Lessingnek munkás barátja. Arndt mint költő csak benyomásait mondja el és nem fejteget német szokás szerint olvasói előtt mindjárt egész rendszert az illető tárgyról, a melyről ír; Nikolai könyvkereskedői tudákossággal ír a magyar politikáról és műveltségéről. Arndt

*) K. Fischer: *Geschichte der Philosophie*. I. 152.

***) Montesquieu: *Esprit des Lois*. VIII. 9. V. ö. Vian: *Histoire de Montesquieu*. 1884. 115., 400. lap. Montesquieu magyarországi útjáról és a magyarokról D'Alembert, az *Encyclopédie* híres szerkesztője is megemlékezik Montesquieu emlékezésében. «Ő meglátogatta a magyarokat, egy büszke és nagylelkű nemzetet, mely zsarnokainak ostora és fejedelmeinek támasza. («Une nation fière et généreuse, le fléau de ses tyrans et l'appui de ses souverains.») *Éloge de Montesquieu*.

rendkívül jól érezte magát Pozsonyban és Buda-Pesten. «Mily szomorú lesz rám nézve» — így ír egy pozsonyi venyigés kertben — «később visszagondolni ez édes paradicsomra és erre az ifjú életre, ha ismét éjszaki partokon fogok lakni, a hol szőlőgerezdek nem fognak fölém hajlani és nem fogom hallani a vinczellérek énekét. Oh déli haza, déli ég, miért nem vagy mindnyájunk osztályrésze?» A magyarokról Arndt igen nagy rokonszenvvel ír. «Sokan közülök» — így ír Arndt híres pangermán létere — «neheztelnek a németekre, és bizony van némi okuk rá.» «Igen jellemző» — írja más helyütt — «a magyarok szeme: tiszta, mély tűzű, a férfi biztonságáról tanúskodó; nyugalmuk keleties-örökkevaló és határozott; a magyarok magatartásában az egész ország tükröződik: a vegetatio, a gyümölcsök, virágok gazdag buja ereje, mely mintegy bizva forró termő-képességében, nyugodtan szemünk előtt áll.»*) Nikolai, ki 1781-ben tartózkodott Pozsonyban, tudakos, lapos bőbeszédűséggel ír le minden aprólékosságot, melyet megpillant. Nevetséges jezsuita-gyűlölete gyakran meghamisítja ítéletét. Magyarországnak szép jövőt jósol, ha kifejlik a jezsuita karokból, melyek mindent lenyűgöznek. Sajnovicsnak elmeletét a finn-magyar rokonságról ravasz jezsuita cselszövénynek tartja. E mellett Nikolai azonban nem egy helyütt talpraesett megjegyzéseket tesz a magyarok politikai erényeiről, melyek iránt jobb érzéke van, mint a többi német utazónak.***) Általán van két sajátsága a magyar népnek, melyet mindenkor fölületes utazók is, kivétel nélkül, méltányoltak: haza- és vendégszeretete.

Ha szemlét tartunk mindazon úti rajzokon, melyeket Magyarországról írtak, csakhamar arra a meggyőződésre jutunk, hogy a legalaposabbak és legmegbízhatóbbak angoloktól származnak. A XVII. században Brown orvos, a XVIII-ban Townson, a XIX-ben Paget és Patterson írtak ilyen munkát. Brown 1669-ben, tehát néhány évvel Buda visszafoglalása előtt, utazta be Magyarországot. Nagy figyelemmel és érdekléssel nézett meg mindent, a mit útjába ejtett; leginkább

*) *Arndts Reisen durch einen Theil Deutschlands, Ungarns und Frankreichs in den Jahren 1798 und 1799.* I. 1804. 322., 324. l.

**) Nikolai: *Beschreibung einer Reise durch Deutschland und die Schweiz im Jahre 1781.* VI. k. 325—450.

a bányászat iránt érdeklődik, de azért a népről és erkölceiről is sok helyes ítéletet olvasni könyvében. Townson a múlt század utolsó évtizedében útazgatott keresztül-kasúl Magyarországon át. Ingerlékeny, gúnyos, a múlt század ízlése szerint ledér történeteket szerető gentleman, de a mellett nagy tudós és igen jó megfigyelő. A magyar alkotmányosság és szabadságszeretetet bámulatra ragadja. Útazása végén ekként foglalja össze ítéletét: «Minden nemzet közt, melyet eddig láttam, a magyar az, mely leginkább kivívta becsülésemet».*)

Hasonlókép nyilatkozik két évtizeddel később egy más híres mineralógus, a francia Beudant, ki útazásának tudományos eredményeit egy három kötetes, a szakemberektől nagyrabecsült díszmunkában adta elő. Beudant kilencz hónapig járt Magyarország különböző vidékein faluról falura, és így elég alkalma volt a magyar nép jellemével megismerkedni, melyről nagy rokonszenvvel szól. «Nem osztozkodva szomszédjainak elfogúltságában» — így ír — «sajnálattal búcsuztam ettől az országtól, a melyben az embert egész méltóságában találhatni. Minden magyar, kivel megismerkedünk, új barát, kitől nehezen válunk el.»**)

Nyom-e egy Löher gáncsolása valamit e sok kitünő férfi egyhangú ítéletével szemben?

Paget, a harminczas évek forrongó Magyarországot írja le sok rokonszenvvel. Alapos és szeretetre méltó munka a francia de Gerandoé és az angol Pattersoné. Utóbbi nyelvünket is megtanulta és alapos ismerője irodalmunknak. Erdélyről Boner írt, nem politikai elfogúltság nélkül, kissé angolosan terjengős, de sok tanulmányon alapuló könyvet 1865-ben. — Mindezek a tudós munkák azonban inkább csak szakemberek kezébe kerültek; a nagyobb közönségnek nem volt érdekesebb, megkapó módon írt könyve Magyarországról. Erre vállalkozott egy ügyes, de meglepően tudatlan és fölületes francia irodalmi speculans: Tissot Victor. Könyvében tárczamodorban találjuk föleresztve mind azokat az elfogúlt vagy elmaradt nézeteket, rossz- és jóakarató tévedé-

*) Townson: *Travels in Hungary.*

***) Beudant: *Voyage minéralogique et géologique en Hongrie pendant l'année 1818.* Paris, 1822. I. k. 5. lap. (Chaque hongrois qu'on a connu est un ami dont on a peine à se séparer.)

seket, melyek ellen külföldi utazók és belföldi írók aránylag oly kevés eredménnyel küzdenek. «Szép nők, szép lovak, jó bor és cigány-zene, íme ez Magyarország» — írja Tissot és ez körülbelül könyvének resuméje. Arról a nagy kultur-munkáról, mely Magyarországon Széchényi föllépése óta oly ernyedetlenül és oly nagy eredményekkel folyik, fogalma sincs.*)

Gubernatis műve, mely e hosszú sorhoz mint legújabb csatlakozik, Magyarországot politikailag és társadalmilag akarja jellemezni. Gubernatis eleinte levélalakban akarta a *Revue des deux mondes* számára benyomásait összefoglalni, de — a mint ő maga az előszóban mondja — a *Revue* kiadója, Buloz tanácsára arra határozta magát, hogy egy nagyobb terv szerint dolgozott, kapcsolatos munkát ír Magyarországról. Buloz eme tanácsa igen veszedelmes tanácsnak bizonyult. Ha valaki, mint Gubernatis, hat hétig utazgat egy országban, akkor ez alatt bizonyos impressiókat szerez és ha írói természete van, mint Gubernatisnak, bizonyára hívatva is van arra, hogy benyomásait nagyobb közönséggel is irodalmilag közölje; de arra, hogy valaki, mint Gubernatis aztán tette, nagy könyvet írjon, melynek czíme: *La Hongrie politique et sociale*, és mely valóban ennek az egész országnak bonyolult politikai fejlődését meg jelenjét és még bonyolultabb társadalmi és művelődési viszonyait fölfejtse, arra hat heti tartózkodás nem jogosít föl. Ha csak úti naplóját adja ki Gubernatis, egyes hiányok mellett is érdekes és eléggé tanulságos könyvvel gazdagítja vala az utazási irodalmat; de ilyen nagyobb szabású és keretű műnél azonnal föltűnik, hogy az előmunkálatok és a szerző tárgyismerete nem áll kellő arányban a kitűzött célhoz. Tájékozatlanságában aztán többnyire mások véleményére szorúl és mások szemüvegével nézi a magyar viszonyokat, pedig mi voltaképp azt szeretnők tudni, mi az idegen útas (és nem: mi a sugalmazójának) véleménye.

Kétség kívül kényes föladat, vendégszerető gazdáiról, és

*) Tissot: *Voyage au pays des Tziganes*. 286. Máshol ezt írja: «Magyarország végtelen pusztái, melyeken napokig lehet utazni, a nélkül, hogy más élő lényvel találkoznánk, mint sasokkal, golyákkal és vad lovakkal.» 300. l.

nehéz, egy egész nemzetről könyvet írni; a szerző alig fog egyes tévedéseket, fölcseréléseket vagy félreértéseket kikerülhetni; és mi bizonyára nem fogjuk mindjárt tudatlanságát fölhányini, ha az *Európa* vendéglőt az *Angol királynéval* emlékezetében összetéveszti. Csak általános nézetei legyenek talpraesettek, részleteinek téves voltát — ha nem fölötté nagy számúak — inkább elnézzük. Gubernatis könyve olvasásakor a magyar olvasót az a kellemetlen érzés fogja el, hogy oly nagy műveltségű, élénk stílű íróval van dolga, ki nem ismeri jól azt, a mit ír és sarkalatos nézeteiben épen oly föltűnő hibákat ejt, mint egyes részletes állításaiban. Gubernatisnak nincs helyes fogalma a magyar társadalomról, mert nem tudja a magyar nemesség tág fogalmát a francia vagy angol nemességgel szemben; a magyar politikát sem ítélheti meg helyesen, mert nem ismeri kellően Deák művének jelentőségét és azon körülményeket, melyek szerint újabban a pártok módosultak; nem tud az újabb költészethez, mert nem alkotott magának képet Arany jelentőségéről. A ki mindezekről nincs kellően tájékozottatva, az nem hivatott arra, hogy «a politikai és társadalmi Magyarországot» másokkal megismertesse.

Neveket ugyan nagy számmal említ Gubernatis, akár egy magyar történelmi iskolakönyv szerzője; a mint művének névlajstromából meggyőződhetünk, valami hétszázat, a mi lekötelező lehet az illetőkre nézve, de nem járul ahhoz, hogy tiszta képet nyerjünk Magyarországról. Igaz, hogy Gubernatis egy 3000 magyar celebritás életrajzát magában foglaló lexikont szerkeszt, úgy hogy könyveből meg 2300 jeles magyar hiányzik. Ezekről talán a második kötetben lesz szó, melyet Gubernatis *La Culture Hongroise* cím alatt hirdet. Itt is, e neveknél látszik, minő nehéz föladattal kellett Gubernatisnak küzdeni: ezekben a nevekben lépten-nyomon aránytalanságot fedezünk föl, mely a jelentéktelent a fontos rovására előtérbe állítja és nem tudja meghatározni, ki minő szellemi rangot foglal el. A kikkel véletlenségből megismerkedett, azokat nagy udvariassággal méltatja, míg másokkal szemben, kik fontosabb állást foglalnak el a modern Magyarországon, szótalan.

Gubernatis könyvében több oly udvariasság van, melyet el nem fogadhatunk, mint az a nyomatekkal előadott észre-

vétel, hogy Magyarorszáiban sokat olvasnak és hogy a magyar nők junói szépségek; de vannak viszont állításai, melyek bennünket olyas valamitől akarnak megfosztani, a mit nem adunk oda, mert az a mienk. Hunyadi János idegen eredetéről szólván, Gubernatis szent István typusát is említi, mely szerinte a hagyományos arczkép tanúsága szerint inkább oláh, mint magyar. Ha szent István oláh, nem fogunk csodálkozni, hogy Petőfi — szerb. Már Petőfi műveiből is kiviláglik — írja Gubernatis — hogy nem magyar. Magyar paraszt nem bír magyar nemest meggyülni. Petőfi szerb eredetű, a szerbeknek pedig nem volt soha valóságos aristocratiájok; innen van, hogy Petőfi nem is tudta megérteni a magyar aristocratiát. A magyar pusztá e szlávja nem figyelte meg kellően a két ország társadalmának különbségét. *) (39., 84. és 85. lap.) Hogy Petőfi az elmaradt magyar nemességet gúnyolta, az bizonyára csak hazaszeretetének a jele; hogy kicsapongó tüzzel és fékezhetetlen indulattal kikelt a királyok és mágnások ellen, azt pedig nem állítólagos szerb volta, hanem kora, a forradalmi láz végletes kora magyarázza meg.

Ez annexiók után (mint a diplomaták mondják) nem is fájlaljuk, hogy Gubernatis fölfedezi, hogy voltaképen nincs magyar konyha, mert az csak a tót és olaszok keveréke. Transeat cum ceteris!

A magyar nép jellemét azzal akarja megvilágítani, hogy a régi kelták keveredését teszi föl az Árpád-kori magyarokkal. Innen van a magyar élénkség és lovagiasság. — Ez a hypothesis egészen alaptalan; a pannoniai kelták 900-ban már rég kihaltak. «Hol vannak a hellenek és hol a celták?» — kérdezi egy híres költeményében Petőfi, ki tanulatlan szerb letére is erről a népről talán helyesebb ismeretekkel bírt, mint Gubernatis.

A középkori Magyarország népeiről különben más tévedések is találhatók Gubernatisnál. A székelyekről biztonság-

*) «Les Serbes non pas oublié que le plus grand poète hongrois Petőfi était de leur race. (39. l.) En lisant Petőfi on peut deviner a certains traits, qu'il n'est point magyar de naissance.» (84. l.) «Petőfi était d'origine serbe et les Serbes n'ont jamais eu une véritable aristocratie.» «Ce slave de la steppe hongroise, n'a vraiment compris qu'une chose: la liberté.» (85. l.)

gal állítja, hogy a IX. század előtt Erdély urai voltak. (29. l.) Az oláhok is szerinte a húnok ideje óta lakják Erdélyt; a tótok és a szlovének pedig egy nemzetet alkottak.*)

Egyes személyek jellemzésében se szerencsésebb Gubernatis. Vörösmartyról azt írja, hogy elegans és finom költő volt (poète élégant et délicat). Vörösmarty, kinek lelkében az indulatok és végletes fájdalom forrnak, mint kohóban a nemes érczek, borongós phantáziájával, magasztos tárgyaival elegáns és délicat költő legyen! Tréfortról, kinek érdemeit különben bővebben jellemzi, különösen kiemeli, hogy magatartása nyugodt (son maintien est calme). Tréfort, ki csupa tűz, és bizonyára parlamentünk legidegesebb embere! Pauler egész közoktatási miniszterségét úgy véli jellemezhetni, hogy nem tett egyebet, minthogy az egyetemi tanároknak megadta a nagyságos címet. «Más nyomot» — mondja Gubernatis — «Pauler nem hagyott.» (Talán nem is lesz bent a 3000 könyvében?) A Wohl testvérekről azt olvassuk, hogy álmaik nagy-szerűek és költőiek (grandioses et poétiques). Wohl Janka meséi (?) nagy költői varázsuk, elragadó üdeségek és kiváló illatuk által tűnnek ki. Nem csorbítva a költőnő sokféle érdemeit, nem többet mond-e Gubernatis róla, mint Vörösmartyról? Parlaghi Vilmárról pedig a következő dythirambikus magasztalásba tör ki: «Parlaghi kisasszony neve ezentúl örökké a Kossuth nevéhez van csatolva . . . Egy nő szeretetének köszönhetjük, hogy az üdvözítő képe az emberek emlékébe vésődött: egy nemes nő műve, hogy Kossuth vonásai nem fognak elveszni. Kossuth azzal vigasztalódhatik, hogy az utolsó szó a szereteté volt és hogy egy tehetséges nő a legszebb érzelem tolmácsa lett.» (114. l.)

A budapesti zsidókról jellemző vonás gyanánt elbeszéli, hogy a Sugár-út építésein igen meg voltak elégedve, hogy házaikat egy oly régi és aristokratikus név védnöksége alá, mint az Andrássy, helyezhették. Gubernatis különben is a magyar zsidóság szerepének megítélésében nincs elég tekintettel a zsidók nagy magyarosodására. Húsz év múlva szerinte csak egy millió valódi magyar fog élni és a főváros három negyed részét zsidók fogják elfoglalni. Az emberi életkor ren-

*) 24., 28., 48., 39. lap.

des határa talán megengedi Gubernatisnak, hogy húsz év múlva ismét vendégünk lehessen; bizonyára örömet fogjuk üdvözölni és ő örömmel fogja oly jóindulatú könyvének tévedéseit és ezek közt népesedési számításait is bevallani.

A magyar politikára több érdekes és talpraesett megjegyzése van Gubernatisnak; de egészben véve nincs elég jól informálva, hogy másokat informálhasson. Hogy mennyire nem ismeri a valódi politikai életet Magyarországon, mutatja tanácsa, melyet Tiszának ad, hogy beküljön ki és hívja meg cabinetjébe Szilágyi Dezsőt és Irányi Dánielt. Könyvének egy része a főrendiház reformjával foglalkozik; hosszas polemiája az új törvény ellen úgy hat reánk, mint egy vezércikk, mely idejét múlta. Tiszát bizonyos elfogultsággal nézi, és inkább azzal foglalkozik, a mit hibáinak nevez, mint államférfiui tulajdonságaival. Szemére hányja, hogy Tisza a zsidókat ez év április 23-dikán tartott ülésen a keresztyéneknél jobb hazafiaknak mondta, a mi Gubernatis szerint nagy visszatetszést keltett széles Magyarországon. A kik jelen voltak azon az érdekes gyűlésen (magam is mint «indigena» a hírlapírók karzatán szorongtam) bizonyára még emlékezni fognak, hogy Tisza ezt nem mondta, csak közbeszólva lancirozta oda Andreanszky képviselőnek, hogy a zsidók jobb hazafiak az antisemitáknál — a mint ezt különben az április 23-diki esti lapokban is olvashatni.

Mindent összefoglalva: oly művelt, tudós író művével van dolgunk, ki a legnagyobb rokonszenvtől indítva, oly czélt tűzött ki maga elé, melyet hiányos tárgyismereténél fogva el nem érhetett. Jó indulatát megköszönjük, de könyvét nem ismerhetjük el olyanak, mely az utolsó ötven év óta oly gyorsan fölviruló hazánk tükre volna.

Gubernatis művének második kötete, mely a magyar művelődést tárgyalja, alig fog egyhamar megjelenni, mert a mint a hírlapokból ertésülök, a tudós olasz gróf kormánya megbízásából nagyobb útra készül Indiába. Úgy hiszem, — ha e részben szabad véleményt kockáztatnom — India sokkal alkalmasabb tárgya lesz Gubernatis írói működésének, mint volt Magyarország. Meglehet ugyan, hogy nem talál Indiában 3000 híres embert, kiknek életet leírhatná, talán nem is lesz alkalma az égető ind kérdés eldöntésére vo-

natkozólag azt a tanácsot adni Salisburynak, hogy hija meg Gladstonet miniszteriumába, talán nem is akad szellemes pártvezérekre, kik beszélgetés közt saját szemüvegöket csípi orrára — de minden esetre oly áldott földön fog utazni, melynek nyelvét és történelmét régóta tanulmányozza, és melynek óriási proportiói, buja rengetegjei, dúsgazdag vegetatiója nem szorúl oly finom írói árnyalatokra, mint egy rohamosan fejlődő európai állam politikai és társadalmi kulturája.

RIEDL FRIGYES.

SZATMÁR MINT HELYNÉV.

Hunfalvy Pál a *Budapesti Szemlében* három cikket közöl a rumun történetírásról, az utóbbinak lidércz természetét éles tudományos kritikával bonczolgatván. A nagybecsű értekezésből csak egyetlen pontot akarok kiemelni, a mely a rumun történetesinálást megvilágítja. Azt találván ugyanis Picot, és mások, hogy Anonymusban Zotmár (a mai Szatmár) várának neve előfordúl, abból azt következtetik, hogy azon vidéken már a X. században laktak oláhok, mert Szatmár nem egyéb, mint *satu mare*, a mi oláhul nem mást jelent, mint «nagy falu».

Ez okoskodásra Hunfalvy Pál azt feleli, hogy Szatmár nevét lehet ugyan *satu (falu) mare (nagy)* szókra elemezni, de azt sehogy sem lehetne bizonyossá tenni, hogy valóban ez Szatmár helynevek az eredete, s nem inkább csak különös véletlen a találkozás. Annak már a X. századbeli létét is csak Anonymusból lehetne kimutatni, a ki azt mondja, hogy Szabolcs és Tas vezérek Szatmár várhoz érkezvén, azt három napig megszállván, negyed napon megvevék.

Hunfalvy az oláh írók érvelését csak azzal utasítja vissza, hogy Anonymus nem eléggé megbízható történeti forrás.

Azonban az oláh írók tendentiosus állításait magából a nyelvből is meg lehet czáfolni. Szatmár távol sem jelenti: nagy falut (*satu mare*), hanem az személynév, úgy mint Szabolcs, Arad, Torda, Zaránd; Csanád, Békés, Doboka és mind e személynevek egy-egy vármegye nevévé lettek.

Már I. Béla adományozza 1061-ik évben Zatzmár falut a szegzárdi apátságának, mely falu pedig Malomér, Fajsz és

Bástya faluval említették, és így Kalocsa környékén feküdt, tehát bizonyosan nem volt oláh falu, vagy satu mare.

A XIII. században (1268) említették Szatmár de genere Bala; kétségtelenül személynév. 1237-ik évben Miklós Szatmár fia, a győri káptalan előtt végrendeletet tesz felesége javára; ugyan ő két évvel utóbb négy sopronmegyei falut kíván hagyományozni a templáriusoknak. A ki keresni akar, (kivált a magyar onomasticonra nézve nagybecsű *Zichy-Codex* négy kötetében), bizonyára még többször fog találni Szatmár személynévet, és keptelenség volna föltenni, hogy az említett ős családok férfiai «nagyfalu» nevet viseltek volna, még pedig oláh nyelven.

Midőn Miskei János 1279-ik évben valami rokonának Miske faluban bizonyos földet eladott, szomszédjául és rokonául említették Gnebe, Szatmár fia. (Wenzel IX. 259.)

Különben a Szatmár névalak némi ingadozásnak is van alávetve. Még a XVI. században igen gyakran írnak «Szakmár vármegye» a helyett, hogy Szatmár vármegye. Még II. Rákóczi Ferencz egy 1706-ik évi levelében is előfordúl a Szakmármegye-féle változat. A fönt említett 1061-ik Szatmár falu, 1678-ik évben Szakmár néven a kalocsai érsek uradalmához tartozott, és ugyan e néven ma is egyik birtokát képezi.

A Szatmár névben nincsen tehát semmi oláh elem és fölösleges dolog volna habozni, midőn az oláhoknak erre épített történeti bitorklásait vissza kell utasítani.

PESTY FRIGYES.

KÖLCSEY FERENCZ ÖNÉLETRAJZA.*)

(Levelek Szemere Pálhoz.)

I.

Pozsony, 1833 márczius 20.

Édes jó Palim! Biographiámról új és új ideáid vannak; de kétség kívül látni fogod, hogy ez ideák az én fejemben formáltatni s tollam által leíratni nem foghatnak. Azokat csak te dolgozhatnád legjobban, mert természetesen te más szemmel nézsz engem, mint magam magamat. Adatokat közölhetek, s ime mindjárt néhány. Várom feleletedet, mit es mennyit kívánsz még tőlem ezen felül?

A Kölcsey-nemzetség ember emlékezetétől fogva Szathmármegyében törzsökösnek tartatott. A nemzetség levéltárában vannak levelek föl a XIII-dik századig. A nemzetség s a megyeiek elejétől fogva úgy hitték, hogy eredetünket Ázsiából vesszük s javainkat ex prima occupatione et divisione regni bírjuk. — Ez a nemzetségi régiség el nem koresosult ivadéokban aristocratiai büszkeséget is ugyan, de szeretetet is táplál a hon, a nemzet és nemzetiség iránt. A költőben az aristocratiai büszkeség talán nincs, de nemzeti büszkeség (mely szabad-

*) Kölcseynek e Szemere Pálhoz intézett levelei, melyek önéletrajzi jegyzeteit foglalják magokban, a *Szemere-tár* XIII. kötetéből közöltetnek. E gyűjtemény, a melybe Szemere Pál némely kézíratait és összes levelezését összegyűjtötte, Kölcseynek még számos eddig ismeretlen levelét őrizte meg. Mint halljuk, Kölcseynek e levelei összes művei legújabb kiadásában (Franklin-társulat) több más újabb adatokkal együtt a jövő évben meg fognak jelenni. Szerk.

ság és constitutióból folyó önérzésből jön), igen sok s ez a hon és nemzet iránti szeretettel egybe igen természetesen olvad. Magyarország sokat szenvedett, de minden szenvedései után bír nemcsak egyetemi szép alkotványt, de szép municipalis alkotványt is, mely, ha valaha egy aristocratia elbukik, nem veszteni, hanem nyerni foghat. A municipalis alkotvány az, a mi a magyar nemzetet föntartja s a municipalis alkotványban minden egyes nemesnek annyi befolyása lehetvén, a mennyit személyes tehetségei engednek: nem mindenkinek saját individualitásától függ-e, hogy magát (wenn auch in einem verjüngten Maasstabe) az orbis terrarum uraihoz, vagy legalább urai felé emelje? — E jegyzet kulcs gyanánt szolgálhat talán beszédeim tónjához is.

Kölcsey Ferencznek fiai közül kettő vala, kik az íróra tartoznak, Dienes és Sámuel. Dienes fia volt Péter, ki erdélyi leányt vett (Bölöni Ágnes), ki szüle a kérdéset. Sámuel Biharban, Álmosdon, telepedett le s ott javakat szerzett. Főülélvén háznépét, Pétert (még legényt) vette magához s megházasította. Péter is megholt, mikor fia, Ferencz, még csak hatodik évét számlálta; árváit és özvegyét az öreg, mint örököseit tartá magánál s reájok hagyá szerzeményeit. Ferencz tizenegy éves volt, midőn az öreg Sámuel s néhány hét múlva anyja megholtanak.

1790 augusztus 8-dikán születtem Sző-Demeteren, szép-
anyám, azaz, az anyám nagyanyja, Büdeskuti Zsigmondné házában. 1796-ban vittek Debreczenbe tanulni; azon évben halt meg apám; anyámat 1802-ben februárban temették el. Mind ő, mind apám Álmosdon temettetének el.

Anyám halála után mindjárt éreztem a legelső mozdulatot keblemben (a mennyire emlékezem). Bánatos vala az érzés, de szelid. Egy papírosra írást föl a Bölöni Ágnes nevet, és még egyet, még egy nevet, mely nekem most is, negyvenharmadik évemben, oly kedves, mint a tizenegy éves gyermeknek vala. De a név szentebb, mint ide írhattam; szentebb, mint a közönség e tárgyról tudhasson. Talán valaha, midőn nem leszek, fog a nemzedék irataim közt egy-két szót találni, a mi legfőlebb csak a psycholognak, vagy annak, ki dalaimat még akkor is olvasni örömmel fogja, lehet érdekes. Azonban e vonás a később kifejlett sentimentalismus értésére nézve neked kulcsot adhat. Tudnod kell, hogy anyám neve és az a

másik egyforma, legalább egymásba olvadó érzést hoztak elő. Emlékezhetek verseimre, melyekben valaha anyámat énekeltem; most még csak a *Búcsú B . . . -től* szolgálhat az elvesztetteknek mustrául.

Legelső versemet tizenhárom éves koromban írtam, egy évvel előbb, mint a poesis mechanikáját tanultam volna. Jól emlékezem, hogy a thema nem szerelem, de haza és király iránti szeretet vala. Még akkor a Heltai *Magyar Krónikáján* s Cornelius Neponon kívül alig ismertem valamit.

A poetikában legelső nap a tanító példányokat olvasott Himfyből, Csokonaiból (*Diaetai M. Múzsza*) és Mátyásiból. Attól fogva néhány tanuló társaimmal együtt kezdünk olvasgatni magyar és latin írókat. Kazinczy még akkor nem adá Marmontelt; régibb munkáit kincs gyanánt tartogattuk. Akkor én jobban tudtam latinul, mint magyarul. S magyar verseket a kiadott themákon kívül csak két esztendővel később kezdettem csinálni, minek utána tanulótársaim már előbb példával mentek előttem. (1804, 1805.)

Csokonai 1805-ben meghalt, ott valék temetésén; halála után egymásra jöttek ki versei; azok valának bálványaink. Akkor tájban tanultam francziául s olvastam a *Henriadeot*, Friedrich verseit, Boileaut stb.

Tudod, hogy 1810-ben még egészen franczia valék, mert első ifjuságom studiumi valának a francziák s első kritikus, kit ismerék, Boileau és Voltaire (az epicusokról).

1805-től 1807-ig sok verset firkáltam s ezek eleinte Blumaueri parodiák voltak (egy bohóság Apoll és Daphné szerelméről stb.). Vigjátékot is írtam, később szomorút és egy didacticum poemát a lélek halhatatlanságáról. Ez időben kezdék kevés görög nyelvet tanulni, de csak Anakreont olvastam.

1808-ban kezdék philosophiát tanulni s ez megkapott; másik évben is, midőn már jurista voltam, a philosophia történeteivel sok időt tölték. Ez évben írtam legelőbb Kazinczynak, még pedig fölvilágosításokat a közte s Kresznerics közt folyt pörben a Magyarország régi abrosza dolgában. Kazinczy magához fűzött s ajánlá a görög nyelvet. Akkor kezdém olvasni Homéért, Diogenes Laertiust (ki philosophiai történeteket írt) stb. 1808-ban és 1809-ben sentimental-lyrisch voltam. Kazinczyval tett ismeretségem után előbbi verseimet egyről-egyig semmivé tettem s írást azokat, miket te

1810-ben láttál s mikre Berzsenyi az ismeretes ítéletet mondá. Themáim voltak akkor anyám és szerelem. De e versírás sokszor félbeszakadt. Akkor philosophia történeteinek kívül a XVI. és XVII. század latin íróit, philologiai írókat és compilatorokat forgattam. De akkor jött kezeimbe Bayle *Dictionnaire historique et critique*, mely reám sok oldalról hatott. Kétség és mélység és sok ízlés a nagy ember oldalai köze tartoznak. S bár az ő mélysége a későbbi francziák felüleges voltától nagyon különbözik; mégis az iránta való tisztelet nagyon erősített engem a franczia irodalom iránti tiszteletben. Akkor tájban az egész franczia irodalom, tudniillik a XIV. és XV. Lajos idejebeli nyílva volt előttem. Németül csak 1809-ben kezdék, csak sok ösztönözés után, tanulni. Ez időszakban írtam egy magyar literaria historiát is, csak a költőkre terjeszkedvén ki. Mindenik költőről külön articulus volt s mindeniknek műve kritikázva. Ezt, minekelőtte Debreczent elhagytam, eltéptem; egyedül a Lilla és Himfy közt volt parallela volt még írva, midőn Pestre jöttem hozzád; nem tudom, ha emlékezel-e reá? Akkor tájban írtam kritikát valami Kalchberg nevű német írócska *Habsburgi Ágnes* nevű drámájára is. Mustráim valának Boileau, Voltaire mind az epicusokról irt munkájában, mind kivált a drámái előtt és után álló kritikáiban.

1809-iki őszén végeztem iskoláimat, 1810 január végével mentem Pestre, hol egyfelől a jurateriai kaszárnyában igen kedvem ellen, másfelől nálad igen kedves órákat töltöttem. Magyarúl még jól, azaz grammaticice jól nem tudtam; Révai principiumaival s a német literaturával általad ismerkedtem. De a poesis technikájában már előre huladtam; a rhythmust nagyon jókor fölfogtam; Kazinczy első sonettjére hasonló rhythmusban feleltem; Horvát és Berzsenyi tettek a lamentabilis tónra figyelmessé, mely verseimben uralkodott.

1810-iki őszén elhagytam Pestet s a következő esztendőben kezdém derültebb manieru verseimet. *Boríts el édes álmaiddal* stb., ez a manier 1811—1813-ik éveken keresztül hangzik. 1812-ben vettem által jószágainkat s abban az évben egész 1814-iki tavaszig Álmosdon laktam. Verseken kívül nem csináltam semmit, a magános lak előbb, azután szerelmi helyezet elkedvetlenítettek. Kazinczynak ritkán, másnak senkinek sem írtam. Szerelmem boldog volt volna, de én

igyekeztem mindig elfelé szakasztani magamat. A név mellett, mit a tizenegy éves gyermek anyja neve mellé írt, minden más kötés hidegnek, bűnnek tetszett. Én kaptam az első alkalmon, hogy magamat elszakaszszam, és Sámuel testvérem megházasodván, elhagyám Álmosdot (1814 május). — Velel csak kevés idő előtt kezdém újra a régi szövetséget levél által megújítani. Pozsonyig kísérem két kisebb testvéreimet; s hozzátok jövék Péczelre, hol egy nyár a költésnek vala szentelve.

Ezeket a közönségnek nem fogod kitálatni; de költői characterem és sok rendű elvonulásaim magyarázatjául szolgálhatnak neked.

NB. Az *Anti-Mondolat*.

Péczelen írtam az első románczot; egy egészen új modor, s általlépés az allegorikai, feyerlich tónból a dévajba, mi-ből később a szeszelyes s a könnyű lebegésű dal kifejlődjék. Ez vala életemben legnehezebb tanulmányom. Juthat eszedbe, egy rácz dalt mint dolgoztam ki háromszor Péczelen, míg utoljára sem leltem meg a dal-tónt. Azonban verseim közt leled a *Bor királyt*, és talán még egy hasonlót, mely akkor készült s a dévajság könnyű tónját már közelebb hozza. A tolcsvai dal (*Hol a virány?*) még nagyobb lépés volt.

Péczelen gyönyörű víg napokat éltünk; de égi háborúval vegyeseket. Azonban tudod, hogy a zivataros nyári éj után tiszta, kellemes reggel szokott lenni. Azon a nyáron és a követő őszén Tolcsván és Lasztóczon sok mindent fogtatok reám. De mondom neked, senki sem értett engem akkor, te sem, édes Palim. Szent igaz, szerelmes lenni kezdék, azt dalaim bizonyítják; de kiben? azt ki nem találjátok, ha az egész kalendáriomot felfogatjátok is. Kettőt mondtatok akkor s egy harmadikat mások. A kettőről nem szólok; a harmadik neve szent nekem; de mindent birt, a mi barátságot és becsülést ébreszt; épen semmit, a mi szerelmet. A negyedik első pillantatban komolyan kapott meg; úgy véltem, hasonlít az ideálhoz, mi a gyermek szíve alatt egykor támadt s azóta élni meg nem szűnt. Nem, édes Palim, ő nem vala olyan, ő nem vala az! Aztán, ki Álmosdról azért jött el, hogy tepve legyen a rózsaláncz, az könnyelműleg magát újak alá nem adhatta s épen 1814-ben nem! Nekem mindig esudálatos hajlandóságom vala, áldozatok alá vetni a szívet. Azért-e, mert

akkor, mikor lehetett volna, s úgy, a mint lehetett volna, szerencsés lenni nem tudott? Azért-e, mert a temérdek sokat, miket a szív kívánt, elérni lehetetlen volt, kevés pedig inkább nem kellett? Az ég tudja! Elég, hogy én akart és keresett áldozatokkal s nélkülözésekkel gyötörtem magamat az élet legszebb szakaszán; s ez engem a hypochondria sötétségéhez siettetett. Tolcsvát elhagyván s testvéreimmel megosztozván, Ádámmal együtt Csekén telepedtem le; s ez ottani különszakadás mindentől, a ki engem inthetett volna, közel vitt a sülyedéshez. Egyszer eljöttél hozzám 1815-ben s e jövetel következése Homér fordítása lön, de ebbe is bele fáradtam. Most nem gondolkozám egyébről, mint távozni. Akkor nem vala még elég önismerésem, hogy a közdolgokba avatkozás által derítsem ki lelkemet; tanácslóm pedig se nem volt, se nem lehetett. Testvéremmel s egyik rokonommal jószágom iránt egyezkedtem s mentem ismét Péczelre és Pestre (1817 január).

Ekkor kezdődött Pesten a *Tudományos Gyűjtemény*. Engem 1813-ban még Álmosdon laktomban szólított meg Döbrentei s kért æsthetico-kritikai értekezést Csokonairól. Küldtem neki verseket; de azokat ő nem érté; 1814-ben Tolcsváról eljöttem után írárom Csokonai recenzióját; de ő addig kívánt abban változtatásokat, addig késétt kiadásával, hogy a *Tudományos Gyűjtemény* indulásba jött s én fölszólítatva odaadám Csokonait s készítém hozzá Kis recenzióját. Csokonai recenziója, mint előbb az *Anti-Mondolat*, nekem sok ellenséget szerze. Berzsenyivel hogyan jártam, te legjobban tudod.

Említnem kell, hogy 1814-ben Péczelen, midőn a *Mondolattal* töltöttük az időt, előbb komoly (philologi) értekezést írtunk. Ettől kezdődik philologiai mélyebb ismeretem. Azelőtt ilyenekkel kevés időt tölték. Ezekbe te vontál bele, de az akkori dolgozások egy része mégis kritikai vala, például különböző költők különböző nyelvéről való értekezés stb.

1817 april. Pestről hazamentem; jószág-contractusom semmivé tétetett, és így a terv is, hogy Pesten lakhassam. Annyi szíváldozat után az ifjuság első éveitől fogva, ez kínosan ért. A nélkül, hogy a jövőre kinéztem volna, visszamentem hozzád Lasztóczra, hol egy egész hónapig semmit sem tettem, csak magamban mélyedve, napról-napra éltem. Az-

alatt Kazinczy háromszor volt nálunk, mi ott (tudod, miért?) egyszer sem. Mi akkor vele literatori pörbe jöttünk. Újításait nem javallottuk, mert az által a nyelvbeli sokszinűséget elveszté. Ő minket nem értett. E korból valók a lasztóczy három leveleim.

1815—1817-ben kevés verset írtam; lelkem sötét volt. Akkor jövendőm minden kedves képeinek elsülyedése után iszonyú hánykódásban valék. Örömmel választottam volna klastromot is. Júliusban jöttünk Lasztóczról Pestre, te Péczelen maradtál, hova én szeptemberben mentem ki s onnan decemberben veled Lisztkáig. Forspont nem vala hamar készen, egy csónakot béreltettem s a Bodrogon hajóztam Tokajig; onnan karácson előtti nap haza. Ádám azalatt iszonyú zavarba hozta jószágunkat s ennek rossz következései azt tevék, hogy nekem Csekéből kiszabadúlni, vagy ott (bár dolgom semmi sem volt) tudományim után látni nem lehetett.

1818—1823. Kölcshán és Csekén igen-igen keveset dolgoztam; de dalaim alakja akkor fejlett ki. Reggeltől más hajnalig szobámban járkáltam (volt egész év, hogy az udvarról nem mentem ki); s ha sötét képeim engedték, a paraszt dal tónját találgatám. Nehezebb tanulmányom egész életemben nem vala. A sentimental-lyrisch ünnepélyes hangjáról a sokszor elkeseredett lelkem szeszélyesen dévaj és mégis meleg, és mégis nemes hangra vinni által, nehéz théma volt. Fölvettem valami rímről rímre, s tárgyról tárgyra ugráló paraszt dalt s annak formájára csináltam előbb a legmindennapibb, keresetlen pór kitételekkel paraszt dalt s azután úgy nemesítém meg egyik sort a másik után. Így támadt a *Hervadsz, hervadsz szerelem rózsája*, mely évekig emlékezetemben élt; így az *Ütem csolnakomban*, melyen talán még most is látszik, hogy valaha fonókába illő nyelven volt írva. Ennyi hasznát vettem azon egynéhány néma esztendőnek, s ezek alatt kaptam meg a románéz tónusát is. Ezen epochában jöttel egyszer Csekébe s láttad dalaim elsőt, s láttad a *Vanitatum* elejét, mi a sokat vesztett kebelből azután származhatott, minek utána vesztéseit, az emberi élet nevetséges parányiságához és mulandóságához mérve, nyugalmas megvetéssel tekinthette. Ez érzésnek, mit egy utolsó szavak nagyon csonkán fejeznek ki, nyomait láthatod sok akkori verseimben.

Ez epochámban tartám magam körül Kölcssey Lenkát,

testvérem leányát. Még beszélni alig tudott, hogy hozzám hozták s a gyermek vala egyetlen egy időtöltésem.

1823—1826. 1823 végén házasodott meg Ádám s ettől fogva én még inkább zárkozva éltem, mint azelőtt. Ekkor ismét szíváldozatokat követtem el magamon. Egyik vala, hogy Lenkát visszaadám; az nekem akkor nagyon fájt; életemnek (akkori körülményeimhez képest) egyik vesztesége sem volt kínosabb. A másik veszteség említést sem érdemel; azt más körülményekben nem is éreztem volna; most azért fájt, mert Lenka visszaadásával épen egyszerre jött.

Mind oly dolgok, melyekkel a közönségnek semmi baja s ezeket az én biographom említeni nem fogja; de kell neki lelkembe pillanthatnia, ha írói characteremet magyarázni jól akarja. Mert valóban rendes magamnak is, hogy az en könnyű, szeszélyes írásmódom ily sötét körülmények közt fejlett ki. (Ez utolsó epochámban egész éven keresztül is nem mentem ki szobámból ebédelni; magamban voltam mindig.)

1826 februárban Vilma Surányba jött s kényszerített újra hozzád indulnom. Tehát ismét együtt valánk s az *Élet és Literatura* számára kritikáztam. A közelebb múlt kilencz év alatt keveset s igen ritkán olvastam s ez sok gondolkozásra adott időt. Innen talán, hogy valami mélység van írásaimban; — a szeszély, mi komoly kritikáimban is sokszor érezhető, összevetve azzal, hogy gyermekkoromban parodiákat írtam, hogy a közelebbi kilencz év alatt mi studiumom volt s összevetve az *Anti-Mondolat* tónusával s azon belső küzdésekkel, miket említek, talán megfejtethő.

Ez évben kezdém írni a theatrumi beszédet. Te ösztönöztél, hogy az oratori pályát próbáljam; ösztönöztél humoristicus valamire (à la Yorick), — ekkor kezdénk drámázni is — s elváltunk.

Haza menvén, dolgozám s ifjúkori studiumom következésében a philosophiai történeteket, a beszédet s kezdém a szeszélyes valamit. S talán végeztem is volna holmit, de Ádám meghalt.

Mindig vártam, hogy ő vagy saját szorgalma, vagy felesége successiója által kiragadjja magát bukásából s osztályrészemért adhat annyit, hogy Pestre menve, a tudományoknak élhessek. Most vége lön mindennek. Mit tenni? — Ez a gondolat eltépte életem s minden reményeit. Özvegy és árva

maradt s a nagy, tehetős rokonságból segédre senki nem kelt. Számot vetek magammal, azt hívém, leszen eröm a világ bajaiba lépni, bár hosszú elszögelés miatt erőim gyakorlat nélkül valának s gazda lettem s (1829-ben) hivatalbeli. Egyik, mint másik állapot küzdéssel jár, de mint literatorra nagy befolyással volt. Ettől kezdve az oratori pálya, több élet (wahres Leben) munkáimban stb. Önérzés azelőtt is sok volt, mind verseimben, mind kritikáimban; de beszédeimben talán büszkeség is van. De én soha nem beszéltem közhelyen, csak mint jegyző és követ s ilyenkor érzenem kellett, hogy tiszteletre méltó test nevében szólok.

Religiómról szólani csak akkor leszen idő, midőn vagy többé nem leszek, vagy magam író s emberi pályámra a jövődőség számára visszatekintek.

Hazámat, nemzetemet mindig lángolva szerettem; magyar lenni büszkeségem vala s lesz örökre, még akkor is, midőn e nemzet ellen kínosan panaszkodom. Emlékezzél: *Oltárunk áll s nem füstölög* stb. — s hol a hőskorban az emlékek nem létét s nem tisztelését a nemzet szemére hányou.

Diætai naplóm fogja neked mutatni, hogy a szeszély bennem nagy mértékben fejlik naponként. Ezt a keserű napok s az emberi élet hiúságaiba mély pillantás okozták.

Annyit fecsegtem, de csak neked, edes Palim. Confessióhoz hasonlít levelem; de jól esett ömledezni előtted s épen most, midőn unalom vett elő egyéb dolgokra nézve. — Adieu!

II.

Pozsony, april 12. 1833.

Hogy sokáig ismerve nem valék, annak két oka lehet. Egyik, mert en sokáig dolgozgattam úgy, hogy arról igen kevés ember tudott valamit. Emlékezhetsz, miképen azon parányi sonetton kívül, a mit Horvát a *Dámakalendariumban* lenyomatott (talán 1812-ben vagy 1813-ban), s azon ismét parányi dalon kívül, mi az *Erdélyi Múzeum* első füzetébe fölveteték, egész az *Anti-Mondolatig*, mely 1815-ben jött ki, nevem nyomtatásban senki sem látá. Ez vala ok, hogy a dunaiak, kik előtt a Kölcsey nemzetiség ismeretlen vala, költött névnek tarták nevemet s még akkor is, midőn a *Tudo nányos Gyűjte-*

mény füzeteiben azon recenziók, traurigen Andenkens, megjelentek. S csak akkor, mikor végre tudva lön, hogy a név nem költött s alatta nem Kazinczy Ferencz lappang, jövék, azaz kezdék jönni azon szerencsétlen celebritásba, mely nekem jövendő becsülököt, de jelen ellenségeket szült, azaz a növekedő ifjúság közt nem kevesen szeretének, de az öregek egyről egyig átkoztak.

Másik ok saját characteremben fekszik. Én idegen emberrel most is sokszor, de azelőtt mindig szótlán s hidegen bezárt valék; a mesterséget pedig mutatni: mi lakik bennem, ha csak meleg érintés által keblem föl nem nyílt, soha sem tudtam, soha sem akartam tudni. Ez állapota a léleknek sokfélélt jelenthetett az engemet nem ismerőnek. Mert gondolható, hogy testben és lélekben ügyetlen vagyok; gondolható, hogy kevély vagyok; gondolható, hogy embergyűlölő s öldöklő hidegségű keblem van stb. Hogy talán szerénység, talán bizonyos félénkség okozhatja az ily állapotot, s talán a szerény és félénk emberben feketik valami: ily gondolatokra nem minden ember jött. Annál inkább, mert a sokaságot tekintve, örökös maxima ez: minden ember annyit ér, a mennyit érőnek mutatja magát. Az emberek hajlandóbbak valamit szó szerint venni, mint sem gondolnók; s ezerszer tapasztalám, hogy a dicsekedőt jelesnek, a szerény beszédűt szegény lelkűnek hitték saját magok szavai után.

Nekem sok kedvetlenségeim is voltak fiatalságomban, melyeket a minap említék. Sokszor Kazinczynak is, ki ifjúságom kezdetén egyetlen egy ismerősöm vala, hosszú időnkig nem írtam; s ő gyakran hitte, hogy vele levelezni s literatorkodni nem szeretek. Ő engem föl-fölkeresett s ösztönözgetett leveleivel, nem egyszer mondván ki azon hitét, miről épen szólék (lásd Álmosdra küldött leveleit 1812—1813). Szeretett engem egész addig, midőn 1816-ban Homért kezdém dolgozni. Általad vette az első tudósítást s tudod, mint vette. De az akkor még fönmaradt jóakaratot kettő tette tönkre: 1. Berzsenyi recenziója, miben magát véle bántatni (az epistolák miatt); 2. a három lasztóczi levél. — Azóta mindig hideg volt irántam.

Egyébiránt a mi a polgárt s literatort együtt illeti, minapi skizzeimben említém, hogy iskolában római s görög történetekben oktattak bennünket s itt a patriotismus magva.

E mag legelőbb a nyelv iránti szerelemben kezdett fakadni, mert nyelv és nemzet: e kettő ideája elválthatatlanul együtt jár. De én mindaddig, míg 1829-ben a báró Vécsey instella-tióján megjelentem s kevés hónapok múlva hivatalba léptem, egész életemben csak egyszer voltam Szathmár vármegye gyűlésén s kétszer a Pest vármegyeház galleriáin. Tudnod kell, hogy én megyei patvarista sem voltam soha. A Csokonai recenziója s még előbb az *Anti-Mondolat* óta a szathmármegyei calvinisták nem szerettek; s mivel minden próféta otthon leginkább nem kedveltetik, talán sehol sem voltak több hara-gosaim. Ez is okozá, hogy elvonúltam; de Cseke távolléte minden tudományi vehiculumoktól und meine von dem Innern meiner Seele allzu grell abstechende Umgebung — mert míg a világot csak így sem ismertem, ideális képeimet szerettem volna nemcsak belől, hanem kívül is fölhalálni — okozták, hogy mindig hozzád s mindig Pestre vágytam; s így állandó lakom soha sem volt, míg gazdaság és hivatal le nem kötének.

Volt idő (iskolai pályám vége s jurátusságom), midőn cosmopolitismus fogott körül s ez időben a magyar hazán nem függék melegen. Okának gondolom a francia lágymeleg poesist, s azon lélekölő hidegséget, melyet a francia philoso-phok mindenre, a mi szent, fuvallottak, — a *Système de la nature* stb. De nekem mindig Bedürfniss volt szeretni s forrón szeretni; így a cosmopolitai hidegség nálam csak futó paro-xismus lehetett s szükségesen el kellett múlnia. Szerettem anyámat, hazámat, lyánykáimat, szerettem barátaimat — s ez mind egyformán égő szerelem vala; egyik iránt nem voltak soha se más érzelmeim, se más szavaim, mint a másik iránt, a betegség paroxismusának óráit kivéven.

Ha parancsolsz is, ha kérsz is, most többet nem írhatok s úgy tetszik pedig: talán semmit sem írtam. Te fogod tudni, veheted-e hasznát? — — Öllelek ezerszer!

JAJCZA, A MAGYAROK UTOLSÓ VÉGVÁRA BOSZNIÁBAN.

Még mindig jókor reggel volt, mire visszaérkeztünk a majdáni magas rézbányákból hitvány éjjeli tanyánkhoz. A kocsik készen vártak és azonnal útra keltünk Jajcza felé. Nemsokára el-elmaradoztak Majdán falvának sűrű, dombos erdőben messze szétszórt fa-gunyhói és a még mindig bogumil sírokkal telt temető. Az út, lefelé haladva, nemsokára eléri a Majdanszka-Rjeka patakját ott, a hol az keletről jöve, egyszerre délkeletnek fordul, és folyton ennek lapos medrét követve, majd az egyik, majd a másik parton halad. Lassanként ki-kitágul az eddig magas bükkös hegyek közé szorított völgy és egymásután merülnek föl a szélesedő látkörben a távolabb hegylánczok nehéz tömegeitől egészen külön álló magányos hegyek, sűrű erdőtől borított valóságos gúlák, örei mintegy a folyton táguló völgynek. Valamely szomszéd községhez tartozó egyik házcsoportnál festői csapat várja a nyalka huszárok által vezetett kocsisort: Jajcza vidékének küldöttségei. Látjuk, hogy a mohamedanismus egyik főpontjához közeledünk. Óseredeti, keleti alakok, tisztos kadik és muftik, hatalmas bégek hosszú sorban, komoly méltósággal állva, de aztán nem kevésbé marczona orthodox pópák, kedélyes franciskánusok és fedetlen fővel, darócizetben keresztyén parasztság is. A hosszú sorfal mögött kézen tartva a toporzékoló lovak élénk csoportja. A mint elérjük őket, lóra pattannak valamennyien, és elől a mohammedánok által hozott zöld és piros lobogók, tele csillaggal és félholddal, nemkülönbén a ragyogó keresztel ékített három- és kétszínű zászlók, elrobog, körül fog, utánunk vágat a tarka kíséret, össze-vissza, majd előre rugtatva, majd

el-elmaradozva, a lankásokon föl- és lenyargalva. A Majdanzka-Rjeka most már folyton balra marad és követve délkeletnek irányuló folyását, egyenesen feleje megyünk egy délnyugatról sziklás erdők közül élénk cascadokban leszakadó nagyobb viznek, a Pliva folyójának. Majdántól mintegy két óra járásnyira elérjük a két víz összefolyását Jezero falvánál. A falu előtt leszállunk és gyalog megyünk föl egy darabig a Pliva vizén egész egy általa képzett kis szigetig. Gyönyörű idyll a vadonban: apró erecskében tajtékzik a friss víz a sziget sűrű bozótján össze-vissza; kezdetleges malom serény kereke kelepel a sziget oldalán; közepén egy régi török erőd romjai hevernek: Gyöl-Hisszar, a «Tóvár». Harczi emlék áll a falu bejáratán is. Az utolsó fölkeles alatt itten elesett katonáink siremléke, egyszerű obeliszek.

A «Tóvár», valamint Jezero is, a mi szintén tavat jelent, nem hiába viselik nevüket. A mint kiérünk a Pliva mindkét partján terjedő Jezero falvából, gyönyörű hegyi tó fekszik előttünk. A Pliva, miután fölvette a majdani patakot, betöltve vizeivel a hosszú mély völgyet, egész sorozatát képezi a nyugatról egyenesen keletre messze elnyúló tavaknak. Mintegy másfél óra járásnyi hosszban és fél órányi szélességben terjed el az első tó, látszólag egészen elzárva a végén magasra tornyosuló szirttömegek által. Éjszaki partján halad tovább az út a sziklás hegyoldalon, melyről gyönyörű látvány nyílik. A már említett gúla-hegyek, köztök a legszebbek, az Ottamal és az Ostrobrdo, tekintenek át a deli túlpartról, magányos előőrsei a Goritza láncolatának, mely mintegy két ezer lábnyira emelkedve, zárja el a háttért párhuzamosan a tóval. — Mind e hegyek sötét zöldek a sűrű erdőtől, mely őket egyenletesen borítja és kékesebb tónusokban tükröződnek csöndesen a tónak sima azur-tükrében. A tó éjszaki partja, mely fölött magunk haladunk zajos kiséretünkkel, mocsáros és sással és vízi liliommal sűrűn be van növe. Kivájt és egymáshoz kötött fatörzsekből készült sajátságos járműveken halásznak a lakosok. — De nem csak a hal, gyakori e vizekben a teknős beka is.

Majdántól a Lizina-Planina keleti hátán jöttünk lefelé, mely a Pliva és a Vrbsaz közti szöget tölti be. Ettől a fő hegyháttól egy vad szakadás, a meredek Korita választja el a mellékhatat, melyen most a tó éjszaki partján tova haladunk, a

Licse magaslatát, mely eleintén merev sziklafalban, majd terraszokban esik le az útra és a tóra. Ez a hát is többször van sziklászakadások által széttépve és a mint az út ezekbe bekanyarodik, ismét s ismét visszatekintést nyújt a tónak már elhagyott részeire. Pusztított erdővel és tövises bokrokkal benőtt járhatatlan sziklaterület uralkodik e parton. Csak a Koritászakadás oldalain és a terraszok símább részein akadnak szántók és egyes házcsoportok. A hol úgy tetszik, mint ha végére értünk volna a tónak, mert hatalmas szirtek egészen el akarják zárni, ott a túloldalon magas sziklatetőn emelkedik élenken kilépve az erdős háttérből Zaskoplje sárga fellegvára, ősi fészke a Kulinovics bégeknek, a kik egyenesen Kulin bántól származtatják magokat.

De a tónak még nincs vége. A mint az út a szirteket meghaladná, látjuk, mint törnek át a vizek a réseken, mint vetemednek át a szélesebb közökön, lezuhogva küzdelmök egész tajtékzó dühében egy második tóba, ez a második pedig már szélesebben és szabadabban egy harmadikba. Így terjed a zuhatagok által meg-megszakított tavak e sorozata összesen öt kilométernyi távolságban egyenesen nyugatról keletre: büvös látvány a habfehérnek, a vízzöldnek és kéknek minden árnyalatában, hatalmas sziklafalak és tornyok, ősi romok és amaz erdős gúla-hegyek közt.

Az útnak szűk szorosa, mely eddig néhol lejött egészen a tóparti vízivirágokig, egy óra múlva dombon vezet át, mely parasztházakkal van borítva, egy fél óra múlva kupolás muhammedán zárda mellett megy el, mely Mile falvához tartozik, és végre ott, a hol a Pliva ismét kifolyik tavaiból, fölkerül a Jajcza előtti utolsó gerinczre, melynek tetejét elérve, egyszerre vetődik föl előttünk maga a város, és minő város!

Ugyanolyan gúlahegy, a minők már egész útunkon fölföltünedeztek, emelkedik a tompa szögben, melyet a most már délkeletnek forduló Pliva a délről éjszaknak kanyarodó Vrbász folyójával képez. Ódon, terjedelmes fellegvár koronázza a hegyet erkélyes tornyokkal, ormos bástyákkal, melyekről komor ágyúk tekintenek le; hatalmas szögekben futnak le és körül a várfalak erősített kapukkal és e falakon belül és kívül tele van borítva az egész gúla-hegy a vár fokától az aljáig festői, keleti jellegű apróbb-nagyobb házakkal, melyek mint a fecskéfészek ragadnak rajta. Balra a Vrbász mély sziklamedre,

jobbra a Pliva és tavai egyik a másik fölött, köröskörül tanyák, házesoportok, egy-egy régi várrom vagy minaret, messze elszórva buja szántóföldek és kertek közé, mindez körülveve amaz erdős gúlahegyek, az előtért elzáró sziklafalak és a kekes távolból áttekintő kopárabb hegylán-czok által.

Ilyennek mutatkozik Jajcza, pedig ez még nem a legsebbe oldala. Mert csak a gúla-város túloldalán és miután megkerülte volna, megvehetetlen várarkot képezve, vetődik a Pliva vize a Vrbász folyamába hatvan lábnyi szélességben, kilenczven lábnyi magasságból, bömbölő óriás zuhatag, melynek széjjelporzó víztömegeiben szivárványt vet a nap. Mivel a gerincz, melyen vagyunk, a tulajdonképi városnál magasabb és csak kevéssel alacsonyabb a fellegvárnál, melyhez egyik vékony ága fölvezet, a városnál előbb a fellegvárat akarjuk meglátogatni. Megállunk és kiszállunk a kocsiból egy egészen magában álló középkori síremléknél, mely fölkiáltó jelként nyúlik vékonyan a magasba, alján mélyen kivájva, oldalain lekopva; csak egy görbe kardnak még megmaradt feldombor-műve mutatja, hogy vitéz emlékét örökíti meg. A nép bosnyák király sírjának tartja. Valóban itten érte utol a veszedelem az utolsó bosnyák királyt, és e vár maradt a bosnyák királyság bukása után is még sokáig a régi Boszna utolsó védbástyája, védelmezve magyar fegyverek által körömszakadtig. Csak a mohácsi veszedelem után került német kapitány kezére és akkor aztán meg is dőlt csakhamar a győzedelmes félhold előtt.

Érdemes, hogy minek előtte belépnenk, emlékezzünk múltjáról.

* * *

Jajczánál veszett el belviszály és török fegyver alatt a bosnyák királyság. Nehány hét alatt hetvennél több város esett II. Muhammed kezébe. Tomasevics István király, az utolsó Kotromán, futás közben elfogva, kivégeztetett, némelyek szerint elevenen megnyúztatott. De Jajczánál támasztják föl meg egyszer magyar fegyverek a bosnyák királyságot.

A rettentő hírek érkezéte még ugyanazon 1463-ik évben, mint a sas üt le a hódítóra Mátyás király. Számos bosnyák főúr csatlakozik hozzá; az elsők egyike a halomföldi

(hercegovinai) István herceg fia, Ulászló. Még az ősz folytán visszafoglalja az éjszaki tartományokat, Ozorát és a bosnyák Alföldet, melynek Jajcza mindenkor főhelye és Klujes mellett legerősebb vára volt. Csak csekély terület, a felső Boszna völgye és az alsó Drina mente, marad török kézen.

A később, 1503-ban kötött békében magyar kézre jutnak Jajcza, Jmoszki, Prolozsász, Ljubuski, Mosztár, Pocsitelj, Blagaj, Prozor, Livno, Vienác, Komotin, Vratnik, Travnik, Novi, Klujes, Bihács, Dobaj, Maglaj, Dubrovnik és Zwornik várai. De már 1463 december 6-dikán Jajczában állít ki Mátyás okiratot, melylyel a halomföldi Ulászlót jutalmazza*) és hetvenöt várost ugyanazon gyorsasággal vesz vissza, a melylyel bevette a török. Jajcza ostroma hét napig tartott és az ostromlókkal kezdet fogtak a lakosok, hogy szabadúljanak a töröktől, a ki asszonyaikat, gyermekeiket rabságba hurczolta.

Innen fogva török-magyar Ilionná válik Jajcza, egyik védbástyája a keresztyénségnek. Már 1464 tavaszán 20,000 embernyi sereggel ismét Jajcza előtt áll II. Muhammed. De ostromai megtörték a vár védőjének, Zápolyai Imrének erélyén, és mire híret vette volna, hogy ismét közeledik maga Mátyás, a szultán fölhagyott az ostrommal, nehéz ágyúit is a Vrbászba dobva, hogy könnyebben menekülhessen.

Mátyás király még ez évben megkezdte a visszahódított országrészek szervezését, Zápolyai Imrét, a horvát-dalmát bánt, nevezvén ki a tartományok nem bánjává, hanem kormányzójává. Később (laki Thúz János rövid, talán csak címzetes bánsága után) Ujlaki Miklós, a macsó bán alá rendelte Mátyás a bosnyák földet 1467 körül, majd 1472-ben bosnyák királylyá nevezte ki az eddig báni minőségben szolgált gazdag főurat. A királyság fő támaszai a viszonyok s az új szervezés következtében a jajczai s szreberniki bánságok lőnek; az előbbi az Alföld, az utóbbi a régi sói bánság területén, mely a Boszna és Drina folyók közt terült el s az ozorai bánsággal együtt képezte a Vrbász és Drina közt elterülő úgynevezett ozorai földet vagy ozorai tartományt. — Fővárosa az új életre keltett bosnyák királyságnak ezentúl Jajcza volt és Jajcza falai

*) Fejér (Pray): *Commentarii hist. de Bosniae... cum regno Hungariae nexu*, p. 67—70.

körül folyik le Bosznia történelme azon hatvannégy esztendőn át, mely alatt a magyar a törökkel küzd birtokáért.

A magyar fegyverek által Szerbiában is vívott győzelmek következtében a szultán Magyarországra küldé az oláh vajdát, hogy fegyverszünetet kínáljon, sőt békét kössön. Mátyás visszautasítva az ajánlatot, újabb nagy keresztes hadjáratra készült. Ezt azonban a pápa sürgetésére nem a török, hanem a hussita Podjebrad cseh király ellen vezette. A szultán 1473-ban — olyan volt Mátyás tekintélye — megújította ajánlatát, sőt kész volt átengedni egész Boszniát, ha Magyarországból szabad átvonulást nyer Németországba. Mátyás, noha viszálya Frigyes császárral megújult volt, elutasítá ezt az ajánlatát is.

Ismét s ismét vezettek seregeket Jajcza ellen Muhammed, majd Bajazid. De a város lakosai és őrsége megmutatták, hogyan tudnak harcolni olyan uralkodó alatt, mint Mátyás, és rendületlenül tartották a várost, míg a magyar seregek falai alatt verték vissza az ostromlókat. Ujlaki Miklós halála után újabb király nem neveztetett ki. Fia csak «Dux Bosnae» nevezi magát 1492-ben kelt okiratban. De magyar bánok kormányozzák tovább Ozorát és az Alföldöt. Jajczai bán 1499-től 1501-ig Borizlói Ferencz, 1502-ben Batthyány Boldizsár, 1505-ben Kanizsai György és Bebek János, 1507-ben Bartal vránai perjel, 1508-ban Zthresemley György, 1520-tól 1526-ig Keglevics Péter.

A szultán tudta, hogy Magyarország szívébe és Németországba nem vezetheti seregeit, míg magyar hadak Boszniából fenyegetik visszavonulását. Mátyás halála után tehát gyorsan megújulnak a török vállalatok Jajcza ellen, melynek fontosságát minden oldalról fölismerik annyira, hogy a pápa fölhívja az összes keresztyén fejedelmeket, hogy e várat veszni ne hagyják. Még Velence is pénzzel támogatta védelmét. 1500-ban csakugyan Jajczának vezeti seregeit Bajazid szultán. Mátyás fia, a hős Corvin János, a ki a Dráván túli részeket kormányozta, megverte azonban a törököket a vár alatt, úgy hogy ezrivel veszték a Vrbász vízébe.

1520-ban súlyos csapásokat mértek a szendrői és boszniai szandsák-bégek a magyar Boszniára. Zwarnik, a Drina védvára elesett a parancsnok, Mathusnay Tamás hanyagságából, miután kellőleg élelmezve nem volt. Elesett Teszánj is,

Ozora kulcsa. De Jajczát nem engedte az öreg Keglevics Péter, és e város védelme a magyar Bosznia utolsó emléke.

Zwornik és Teszánj vétele után Ferhát basa, boszniai béglerbég, 15,000 emberrel átlépte a Szávát, de Tomori Pál, Bánffy Jakab, Bodó Ferencz, Kállay János és Bárdy István kapitányok által teljesen megveretett és maga is odaveszett. Utódja, Uzref basa, hogy kiköszörülje a csorbát, Szinan, epirusi basával, valamint a nándorfehérvári és szendrői basákkal most újra Jajcza ostromára indult.

Miután a törökök egy ideig hiába ostromolták a várat, úgy látszik, hogy meddő törekvésöket föladják. De Keglevics Péter megtudta, hogy ez csak csel; hogy a törökök megállapodtak, az erdők védelme alatt nagy hegyszakadásban rejtőznek és ottan éjjel-nappal ostrom-hágcsókat készítenek. Keglevics tehát még éberebben őrizte a falakat, csapatainak egy részét pedig kiküldte az erdőbe, hogy ottan lesben álljon, míg ágyúszó adandja a jelt, hogy rá üssenek az ellenségre. De meg további cselhez is folyamodott; ünnep előestéje lévén, maga köré gyűjtötte a leányokat és asszonyokat és fölszólította őket, menjenek ki a város elé, a kraljeva polje, királymező nevű térségre *) énekelni, táncolni, mint a hogyan bátor béke idején szokták.

Az éj folytán a törökök előjöttek rejtekökből ostrom-hágcsóikkal. És a mint a városhoz közelednének, hallják a víg danát és a guzla hangját, majd meglátják a holdvilágban tánczó bátor fehér népet, és ennyi gondatlanságra magok is gondatlanul oszlanak és eldobják a letrákat, hogy nem a várat, hanem az asszonyokat rohanják meg.

Ekkor dördül meg az ágyú, Keglevics Péter kirohan a várból, a lesbe állított csapat is ráüt a törökre, fegyvert fognak az asszonyok, leányok is, és lekasabolják a törököt mind egy szálig. Így mondja a jajczai monda.

Annyi bizonyos, hogy az első sereg kudarczot vallott, és a basa nemsokára újabb 20,000 emberrel volt kénytelen Jajcza alá vonulni. Keglevics Péter most is keményen állta az ostromot, míg 1525 június 11-dikén szabadító magyar sereg nem érkezett, Frangepán Kristóf 16,000 emberével. Az

*) A jajczai monda szerint itt végezték ki Tomasevics István királyt.

egyesült bosnyák-magyar hadak győzelme véget vetett a másfél évi ostromnak, II. Lajos király pedig nagy kitüntetésekkel és címekkel ruházta föl Frangepánt, a ki egyik levelében így írja magát: «Christophorus Groff de Frangepanibus Regnorum Dalmatiæ, Croatiae et Slavoniæ specialis tutor atque protector».

Hanem ez is volt a magyar fegyverek utolsó győzelme Boszniában.

1526 augusztus 6-án elveszett Magyarország Mohácsnál. A Zápolya-Ferdinand-viszályban Keglevics Péter Ferdinand királynak adta át Jajcza várát. Ferdinand német helyőrséget tett belé Grbonog és Kazijaner kapitányok alatt.

Frangepán elesett a harcban Ferdinand-párti csapatok ellen, a mit nagy diadalnak is hirdettek ezek.

1528 elején Uzref basa boszniai szandsák-bég és Mehmed Jahiogli, szerviai basa, újra megjelentek Jajcza alatt; a helyőrség pedig most már tíz nap után föladta a várát. Vele együtt elveszett az egész jajczai bánság és Horvátország egy része. Az erős Banjalukát Radovics kapitány föladta kardcsapás nélkül. Ozora már 1520-ban veszett el.

Jajcza s a többi végvárak elvesztét siratja a már említett Zápolyai-párti Kállay János, ki Bosznia védelmében maga is részt vett volt, a Ferdinand-párti Báthory Andrásához intézett egyik levelében, mely a Kállay-levéltárban őriztetik és egyike a korbeli legjellemzőbb iratoknak, úgy tartalma, mint hangja miatt.

* * *

Elevenen éreztem a Jajcza falaihoz kötött mind e magyar dicsőséget, mintegy történelmi jellemét a pillanatnak, midőn a századok hosszú szünete után a Mohácsnál odaveszett régi magyar várba ismét Boszniát kormányzó magyar államferfiú oldalán léptem be Jajcza várába. Úgy hittem, mintha még egyszer meg kellene dobbanniok ama porló szíveknek, melyek a magyar zászlókat védték egykor körömszakadtig e vár ormain, mintha még századok múltán is érezniök kellene, hogy nem hiába estek el, érezniök, hogy a nemzetből nem haltak ki ama nagy törekvések, melyekért küzdöttek, hogy a nemzet újra fölemeli a zászlót, mely az ő kezökben összetörött; úgy

éreztem, hogy a Hunyadiak eszméi érnek a nagy bukás után újabb diadalt.

És valóban olyan e vár, hogy képes lehet helyreállítani a jelennek kapcsolatát a múlttal. A törökök nem gondoltak ugyan avval, hogy modern várrá alakítsák, de nem is hagyták elpusztulni, úgy hogy ma is a XV. századot hirdeti minden ízében, mutatva nehéz vivások nyomait, de fönnállva daczos épségben.

Míg a Jezeróból jövő út jobbra lekanyarodik a városhoz, balra rövid, meredek gerincez egyenesen fölvezet a várba, mely a hegynek csúcsán, a város éjszak-nyugati részét foglalja el. Régi sírok mellett elhaladva, érünk az ormos-tornyos falba épített szűk, ódon kapuhoz, a hol a magyar bakákból álló kis helyőrség parancsnoka fogadja a minisztert, hogy vezetője legyen a vár megtekintésében. És ritka hely, mely megtekintésre érdemesebb volna, többet, meglepőbbet mutatna.

A belső vártér egyenetlen négyszög, melynek alapja nyugatnak a jezerói tavak felé fordúlva, kétszáz méternyi hosszú. A keleti oldal, a Vrbász felé, kevéssel rövidebb, az éjszaki és déli oldal mintegy száz méternyi. Köröskörül bástya-falak emelkednek, még mindig jól föntartott és újabban is javított magas ormokkal. Tetejükben már letört, belsejükben már ledől, de kívül még mindig erős tornyok védik a négy sarkot. A várfalakba épített czifra faragott kövek, oszlopocskák és díszes oszlopfejek mutatják, hogy valamikor pompás dísz-épületek állhattak ez udvaron, melyeknek az annyi ostrom alatt bedől, romjait utóbb a védművek javítására használták. A várudvaron is hevernek ilyen ékitett kövek, köztök egy sarokpillér, alján faragott levelekkel. Ezek adhattak okot arra a véleményre, hogy itten valaha római templom állott. Azonban olasz jellegök félreismerhetetlen és megerősíti az adatot, hogy a hatalmas Hrvoja «Isten kegyelméből Spalato dicső fejedelme, egész Bosznia nagy-vajdája, László király főhelytartója», a ki oly nagy szerepet játszott Zsigmond s a nápolyi trónkövetelők alatt, Boszniában királyokat tett s csapott el, Jajczában pedig mint a bosnyák Alföld független ura székelt, Luculoból való nápolyi építőmesterrel emelteté várát a nápolyi Castello dell'uovo módjára. Innen eredne Jajcza neve is, mert «jajce» annyi, mint tojás. Egyszerűbben vezethető le azonban a gúlahegynek, melyen áll, tojásdad csúcsától. Régi épületekből

most már semmi sem áll többé a várudvaron, kivéven a környező falakat és tornyokat, a kirohanó portát a meredek déli oldalon, egy pár félig bedölt bomba-szilárd folyosót s a régi erődítő művészet hasonló részleteit, melyek a híres Jajcza egykori erejéről szólnak. De áll az udvaron egy kisebb mecset, mely már Omer basa ideje óta csak fegyvertárul szolgál és egynéhány katonai férhely. Régiségek közül csak nyolcz ágyúcső van még a várban Mátyás és I. Ferdinand idejéből, kettő fölirással és czimerrel.

Csak ha letekintünk a várfalokról, látjuk, hogy milyen erős és megvehetetlen lehetett a középkorban, midőn modern ágyúk még nem bombázhatták a Vrbászon és Pliván túl emelkedő magasabb csúcsokról.

A gúlahegy, melyen a város és a vár emelkedik, a tavakból kijövő és a Vrbászba szakadó Pliva és a Vrbász által képezett tompa sarokban áll mind a kettőnek bal partján. Ezek a vizek tehát természetes és megvehetetlen várárkok, mert kivált a Vrbász házmagassagú sziklafalak közt folyik. A két folyó közti területet a Borek kopár sziklahegysége foglalja el, mely csak szoroson a tavak partján enged a városhoz vezető keskeny közeledő utat. De noha itten a vizek nem állják az ostromló útját, nem tekintve a veszélyes szorost, melyen át a közeledés történhetik, itt sem hiányzanak a természet adta védművek. A vár falaitól három oldalra meredeken esnek le a sziklafalak a völgybe, melyet a Borek görbülete és a jajczai gúlahegy képez. Csak alant e sziklafalak tövén állnak itten egyes házcsoportok és csak a negyedik, délkeleti lapályosabb oldalon kuszának föl a várfalakig, azon az oldalon, mely épen a vizek által védve van délnek és keletnek. Csupán e városrész éjszaki és nyugati oldalát kellett még mesterségesen is védeni, a mire a vártól éjszakkal a Vrbászig, nyugatnak a Pliváig lehuzódó ormos falak szolgálnak hatalmas kapukkal és tornyokkal. Ez a városrész a vizek felé leeső lejtősebb hegyoldalon, mely a várral együtt egészen el van kerítve az említett falak és a két folyó által, képezi az ó-várost. Ez mindig a várnak védterületéhez tartozott és mint másutt, itt is a tulajdonképi török város. A keresztyének a természetes és mesterséges védműveken kívül, a várhegy meredek oldalainak alján álló kisebb házcsoportokban és a Vrbász s Pliva túlpertján elterülő külvárosokban, Kozluk és Pijavitza faházaiban laknak.

Ha kitekintünk a magas várnak ormairól, az egyenesen leeső sziklameredély alatt nyugat felé messze elnyúlik a jezerói tavak hasonlíthatatlanul szép látványa, zuhatagokban szakadva sziklákon át egyik a másikba, éjszaki partjaikon kopár sziklaterraszok, a délieken buja erdős hegység által beszegve, melyből kiemelkednek az Ottomal, az Ostra-Brdo és az utolsó zuhatagnál a Zaskoplje gulái; ez utóbbi régi romokkal és apró házcsoporttal koronázva. Szemben vele a kopár sziklákon a milei magányos kis mecset. Éjszakknak, túl a meredélyen, melybe a várszikla leesik, a mély medrű Vrbász két magas partján zöld vetések terülnek el, ezek közt, a bal parton ama Kraljevo — most Czarevopolje — mely a Keglevics-mondában mint a leányok tánczhelye szerepel. Közelebb, épen a vár alatt s szorososan a fölvezető út mellett egy kisebb gúlaforma domb, tarka török temetőkkel körülvéve, melyen egykor állítólag a királyok nyári kéjlaka állott. Egészen az úton a Kulinovics-család sírjai. Lejebb egyes házak, melyek udvarába betekintünk. Az egyikben épen most száll le prűszkölő arabvérű szürkéjéről egyik délczeg kísérőnk, Moharem aga Szarács, háznépétől környezve.

A Vrbász jobb partján lefelé számos falu húzódik, az úgynevezett «Droluka», telekliget, csupa Vakuf-birtok, Uzref bég által alapítva, a szerajevoi begovadzsámia tulajdona.

Ha a várnak másik oldaláról délkeletnek tekintünk ki, a hegynek itt már nem meredek, hanem lejtős oldalán az ó-város terül el, körülzárva a Vrbász és a Pliva medre és a vártól ezekhez lefutó ormozott védfalak által, melyeknek a Plivához húzódó vonalából a banjalukai, a Vrbászhoz húzódóból a travniki kapu magasan emelkedik ki, hatalmas tornyot hordó boltozatával.

Az óváros a legfestőibb keleti képek egyike, a vizekhez letekergő, szűk utcáival, melyekben egymás háttára szorulnak a keleti jellegű épületek, megviselve kivétel nélkül az idő által, csupa szűk helyiségek, számtalan apró ablak, elrácsozva, alacsony ajtók, emeletek, melyek messze kirúgnak a földszinten túl, félig fából, félig kőből építve, a kövek közt nem egy faragott díszkő valamely régi romból kiszakítva, a falakban nem egy bomba, vagy legalább a bomba által tört lyuk.

De a mi ezt a keleti látványt rendkívülivé teszi, az az európai középkornak három hatalmas épülete, mely magasan

fölül emelkedik mind ez apróságon. Messze alattunk, már közel a Pliva partjához, egy vaskos csonka torony, egészen kerek, minden bejárat nélkül, melyben egykor állítólag medvéket tartottak a bosnyák királyok. Ettől jobbra s balra egy-egy mecset, melynek mindegyikeben tisztán fölismerhető még a középkori keresztyén templom. A medvetoronytól délnyugatnak eső, melynek neve most is «Joánszka», valamikor Szt. János temploma volt, a másik, délkeletnek, Lukács evangelistának temploma, négyszögű, tágas épület, magasan fölnyuló, román stílusú campanilevel, gyönyörű karcsú építmény, mely az ó-város kellő közepéből emelkedik föl s egész Boszniának kétség kívül legremekebb műemléke. Nagyon dűledező felben kétség kívül, kémény forma kis minarettel csonka tetején, de meg mindig elég ép arra, hogy könnyen lehetne eredeti állapotába helyrehozni.

Ez épületeken túl látjuk a Pliva zöldes vizét, a Vrbász sötét medrét, túl a Vrbászon Kozluk már falusi külvárosát, azontúl merészen kifutó sziklabordáival a Hum hegyét, melynek tetején temették el, mondják, kegyes kezek a II. Muhammed által elevenen megnyúzott utolsó bosnyák királyt, Tomasevics Istvánt. A Pliván túl Pipavitza házecsoportja, azontúl a Tjusina zöld magaslata. Mind e hegységek alján, messze széjjel vannak szórva nyájas falusi és nyári lakok, mosolygó kertek és facsoportok közt Volujak, Armanj, Kalina és Herczegovácz községeinek egyes részei.

Ilyen Jajeza látképe, tiszta, derült, meleg ég alatt, a színek és alakok végtelen változatosságában, egyszerre minden látványával egy élénk keleti városnak, mely ezuttal még ünnepiesen föl is van díszítve, és a legderültebb falusi életnek, úton-útfélen tele a legtarkább néppel, mert ma vásár is, a szomszédban pedig búcsú van.

De nem csak a föld színe fölött, azon alól is vannak Jajczának, mint igaz ódon várnak, megtekintésre méltó építési emlékei, sőt csak e föld alatti helyiségekben hathat reánk meg nem zavarva semmi modern élet által Jajeza nagy és tragikus múltja; itt érezzük igazán a régi századok történelmi lehelletét. Elhagyva a vár udvarát, mindenek előtt ezeket tekintettük meg.

Mindjárt a vár nyugati oldalán levő kapu mellett üreg van a termés sziklába vágva, régi sírbolt. Hogy királyi sírbolt,

mutatja a czimer, mely bár erősen megkopott, de még mindig tisztán kivehető féldomborműben az üreg bejárata fölött kőtáblába van vésve. A bosnyák királyok czimere ez, ugyanaz, mely pénzeiken is látható: a pajzsban egyszerű liliomos korona, a pajzs fölött sisak, melyet balról hosszan lengő takaró, fölül ugyanazon korona fed, melynek közepéből még magas toll-disz emelkedik. Maga a bejárat olyan alacsony, hogy csak meghajólva lehet belépni. A belső boltozat embernyi magasságú, háttérében méter magasságú pad van a termés sziklából meghagyva. E padon állott volna valamikor a hagyomány szerint egyik Tvrtko koporsója. Ez azonban már azért is valószínűtlen, mert épen a Tvrtkók a czimerpajzs koronája alatt még gót T betűt is szoktak használni. Hogy a sírbolt, mint némelyek hiszik, az előtte állott volt kápolnához tartozott, az inkább lehetséges, bár a szikla csak egész kis épületnek engedhetett még helyet. Rövid idővel ezelőtt állott volt még itten ilyen épület, a Kulinovics-család lakhelye. Temetkezési helyök most is közel van a várhoz. A Kulinovicsok, a kik Kulin bántól származtatják magokat, és hagyományaik szerint örökösök voltak a jajczai várnagyságban, a sírboltot és czimerét e kétségtelenül később emelkedett házukhoz tartozónak tekintették, és a czimert most is saját családi czimeröknek tartják. A bosnyák királyok pénzei azonban kétségtelenné teszik, hogy ez Bosznia régi czimere. Ily pénzeket, bár általában a legnagyobb ritkaságok közé tartoznak, épen a vár körül is többet találtak.

Sokkal érdekesebbek azonban ez egyszerű sírboltnál (melyen csak a czimer annyiban nevezetes, hogy a régi királyok czimerének köben megőrzött egyetlen példánya az egész országban,) a várnak tulajdonképi katakombái.

Ha a várhegynek lejtősebb délnyugati oldalán megyünk lefelé egyenest a zömök medvetoronynak, még minek előtte a város utczáinak tömkelegébe érünk, gypes földhullámba épített kis ajtóra bukkanunk. Vezetőink, magyar bakák, nyitják meg a nehéz ajtót súlyos vaskulcsesal. A keskeny aknán levezető meredek lépcsőből csak az első fokokat látjuk, mert minden egyebet koromfekete sötétség takar. Egy szál fagygyertya világánál botorkálunk lefelé, azt is majd hogy el nem oltja a deneverek suhanó szárnyalása. Tizenhat fokon vezet a lepcső le a katakombák szűk előcsarnokába, melyet most a

helyörség zöldséges pinczének használ, azelőtt pedig egy vállalkozó használt volt sörös pinczének: királyok és királynék ősrégi sírboltja. Meg kell állapodnunk, mielőtt tovább mehetnénk. A katonák előbb fenyőforgácsokat próbálgatnak meggyújtani, mert ez itten a helyhez csakugyan méltó kivilágítási eszköz. A már máskor meggyújtott volt s használat után ellökött forgácsok százával hevernek szanaszét a baloldali falból kirugó kőpadon. De sokáig tart, míg meggyúlnak, mert megannyia nedves lett a dohos levegőtől. Végre mindenünk kezében tart egy-egy égő forgácsot, és csak most vesszük észre, hogy vastag korom-réteg lepi el a sziklafalakat, melyekről ráragadt már kezünkre, lehullott arcunkra is. Egymásután lépünk be a jobboldali falba vájt ajtón, mely olyan alacsony, hogy mélyen meg kell hajolnunk. Lassan, óvatosan lépünk, mert mindig csak ott van tompa vörös világosság, a hova épen a fenyőforgácsot nyújtjuk, melynek homályosan lobogó, a behatók által ide-oda mozgatott lángja különben csak kápráztatja a szemet; a talaj pedig egyenetlen, homokos helyekkel nedves, csúszós szikla váltakozik, melyen felénk húzza meg magát egy-egy salamander őslénytani, kalandos alakja. Apróbb lyukakból víz bugyog ki, a közepén pedig nagyobb üreg tátong, melyen ismét lépcsők vezetnek le. Senki sem szól a fojtó légben, a katonák, kik különben sem tudnának sokat magyarázni, némán mutogatják fenyő-fáklyájokkal az egyes objectumokat. Lassan-lassan látni kezdünk. A csarnok mintegy húsz lépésnyi hosszú, tíz lépésnyi széles, csücsös boltozattal tetőzve. Három fülke jobbra, három balra, kettő a bejárattal szemben. A hossz-falakon oltár-forma tömbök állnak. A sírfülkék kapcsolatban vannak egymással és a közép-csarnoktól a sziklában meghagyott vékony fallal vannak elválasztva, melybe áttört művü kereszték, félholdak és napok vannak faragva, úgy hogy transparentként hatnak, ha mögöttük van a világítás. A bejárattól jobbra még egy nyílt fülke van; köröskörül két lábnyi magasságú kőpaddal, melyben háromnegyed köralakú bevájások vannak, nyilván ülések. Minthogy az ülések fölött csurgók vannak a falba vésve, melyeken leszivárog a víz, azt hiszik, hogy ez üléseken rabokat kizsároltak. A közepén levő lépcső tíz fokon vezet le hasonló, de kisebb csarnokba. Itt egy nagyobb boltozat mögött szintén oltár áll, fölötte ugyanolyan áttört művü vékony fal, nagy ke-

reszttel, balról félholddal, jobbról a nappal. Ezt a királyné sírjának nevezik. Az egész a legnagyobb szabatossággal és bámulatra méltó kitartással a termés sziklából van kifaragva, minden fa-, vas- vagy idegen körész nélkül. De bár mily bámulatos, annyira kietlen, úgy hogy csak akkor lélegzettünk ismét szabadon, mikor megint a szabadban álltunk, ismét Jajcza mindenütt gyönyörű látványával előttünk.

Még a medvetornyot és a Lukács-templomot akartuk közelebbről megtekinteni, minek előtte a konakba mentünk volna.

A medvetorny a Plivához levezető várfalak egyik sarkába van építve és valószínű, hogy föld alatti összeköttetése volt a várral, mivel semmiféle bejárata sincs. A lakosságot babonás félelem is tartóztatja a behatolástól és pedig felekezeti különbsége nélkül; «adet», vallásos tilalom fekszik a tornyon, és a ki mégis behatolna, azt bizony baleset éri, a legjobb esetben termését veri el a zápor. Ez persze nem akadályozta egyes tisztjeinket, hogy létrák segítségével le ne tekintsenek a toronyba. Egészen üres, csak fenekén van törmelek és bozót. A torony magasán látható három ágyú-lörés belül körüljárat által van összekötve, melyen az ágyúk is állhattak. E körüljárat most bokorral és fákkal van benöve, melyek a még ezenfölül három méternyi falakon túl emelkedve, kitekintenek a csonka toronyból.

Az egykori Lukács-templom az ó-város egyik legődonabb utcájában maga szintén tetőzetlenül mered az égnek, teljesen átengedve a pusztulásnak. Belső díszítéséből is csak egyetlen faragott kőlap látható még, ez is régi római kő. Egy ideig használták a törökök mecsetnek, a mint a román stílusú torony tetejébe épített kürtöszzerű vékony minaretdarab is mutatja, sőt mondják, hogy háromszor volt már fölváltva templom és mecset. De most elhagyta mindenki. A torony, e gyönyörű olasz campanile az érdekes rajta és a föntartásra méltó volna, mert az egyetlen nagyobb műemlék, mely a bosnyák királyok korából fönmaradt. A fölfelé szűkülő négyszögletes torony közepén fölül két emeletben nyílt oszlopcsarnokokat képez, minden oldalra két-két magas faragott oszlop, mely egymással és a sarok-pillérekkel román ívek által van összekötve. A két oszlop-csarnok fölött ismét tömören emelkedik a torony, csupán párkányzatok által tagozva. Az oszlop-ívek fölötti har-

madik párkányzatnál a torony csonkán le van törve, csak egyes kövek és az említett minaret-részlet állnak tetején. Farlati munkája szerint Lukács evangelista e templomban élt és halt volna meg és itt is volt eltemetve. Szent hulláját a barátok vitték Velenczébe, miután a törökök elfoglalták volt Jajczát.

A konak előtt ezalatt már annyi nép gyűlt össze, hogy csak nagy nehezen tudtunk behatolni. Míg a szokásos kihallgatások folytak, a szűk utcán tolongó népnek tarka csoportjait tanulmányoztam. Velem szemben az útca túloldalán hasonló foglalkozásra adta magát a szép Lala — spanyolul «liliom» — a helybeli leggazdagabb spanyol zsidó leánya, ki fezzel a fején, cifra selyemben, ékszerekkel teleaggatva, ült mozdulatlanul szűk ablakában és csak nagy sötét szemeit jártatta a sűrű csoportokon.

Említettem már, hogy a szomszédban búcsú volt, és a búcsúsok nagyban jártak hozzá a tolongáshoz.

Mert nagy és messze híré búcsúhely ám szerte az egész vidéken, sőt az egész országban a Jajcza szomszédjában álló Szent-Iván temploma és a legcsodálatosabb dolgokat beszélnek róla. A Vrbászon lefelé fekszik a folyó jobb partján és katolikus, orthodox és mohammedán egyaránt úgy tudja, és meg van róla győződve, hogy angyalok hozták át a balpartról, mikor a török sergek fenyegették. Valláskülönbség nélkül zarándokolnak is oda Szent-Iván napján mindazok, a kiknek valami bajok van. Térden csúsznak Szent-Jánosnak arany koronás, fényesen öltöztetett szobrához, melynek érintése után a beteg helyre teszik kezöket, meg nem feledkezve a kisebb-nagyobb obulusról sem, melyet a szobor lábainál levő tányérra kell dobni. De különösen az ördög-üzésben van nagy hatalma az ottani barátoknak. Szorosan összezsufolva guggolnak és fekszenek, gyakran rokonaik által tartva és őrizve, hülyék és örvöngők a barát körül, a ki minden egyes fölött elmondja a szentelt formulát. Homályos lámpavilág veti határozatlan fényét a jelenetre. Visitó kiáltás, sírás-rívás, jajgatás és érthetetlen hangok vegyülnek össze. A mohammedán is beken türi, hogy fejére teszi a feszületet a barát, és a szent helynek erejében való vak hittel mondja ki Jézus nevét, a ki nagy prófétája ugyan az izlamnak is, de kihez különben nem igen szokott folyamodni, mert hiszen még nagyobb Moham-

med. Itten meg a mohammedán asszony is leteszi a fátyolt, nehogy útját állja a szent hatásnak. Íme hogyan győznek a népnek ősi hagyományai a felekezeti különbségeken, a leg-rajongóbb vallási gyűlölködésen. Ősi hagyományokkal és a múltnak emlékeivel van különben megtelve az egész vidék. Közel áll ide Komotin vára, valóságos sziklatetőn, úgy hogy csak életveszélylyel lehet falaihoz jutni, melyeknek sem kapuja, sem ajtaja nincs. Úgy húzták föl es eresztették le az őrséget. Az utolsó vár is volt, melyet a törökök elfoglaltak. Az ostrom alatt egy török vitéz, miután már leütötték a fejét, még jó darabig tovább szaladt. A helyen, a hol végre elesett és a hol el is van temetve, mohammedán sírbolt áll, melyhez mint szentnek sírjához zarándokolnak a mohammedánok. A katolikusok azonban azt állítják, hogy itten egy szent püspök van eltemetve, sőt hogy kincsásók megtalálták volna a püspöki gyűrűt is, és így e hely is a különböző felekezetek tiszteletének tárgya. Tény, hogy Komotinnál találtak egy kígyó alakú ezüst karpereczet.

Így van tele ősi emlékekkel a történelmi város egész környéke is, megjelenésénél, úgy mint hagyományainál fogva egyike a legregényesebb pontoknak az egész országban.

De egész hasonlíthatatlan szépségében még mindig nem láttuk. Csak túl a városon, túl a Vrbászon, szemben a ponttal, a hol a Pliva kilenczven lábnyi magasságból egyszerre szakad le a Vrbászba, egyetlen egy óriás zuhatagban, mögötte a város ősrégi magas tornyaival és falaival, apró ház-zürzavarával, a hatalmas várral; csak ezen a ponton, a hol a középkor, a kelet és egy giganticus természet minden romantikája egyesül, látjuk, hogy Jajeza a maga meseszerűségében páratlanul áll az egész világon.

A hivatalos fogadtatások után siettünk le a vízeséshez. A Vrbász felé nyíló travniki kapun hagytuk el az ó-várost, és a mint az alvárosból a folyón átvezető hosszú fahídra jutottunk, már látni kezdtük jobboldalt a zuhatagnak roppant víz-porfellegeit, hallottuk távol mennydörgését. A túlpárt magasán, mely gyümölcsös-kertekkel és lengő kalászszal borított szántókkal szegélyzi Kozluk (a dió-liget) külvárosát, haladtunk a Vrbászon fölfelé, mind közelebb a mind impozánsabb látványhoz, míg szédítő magas lejtőn, mely egyszerre

meredeken szakad le a Vrbász mély szikla-medrébe, egyenesen szemben álltunk vele.

Önkénytelenül megfogózkodik az ember a lejtő szélén álló magányos gyümölcsfákba, annyira erőt vesz rajta az érzés, hogy azok a dörögve lezuhogó roppant víztömegek magokkal sodornak az örvénybe mindent, még azt is, a mi az innenső parton, messze tőlük áll. Alulról a vizek pokoli küzdelme, egy óriás boszorkány-üstnek bömbölő forrongása szédít el szemet és fület. A Pliva, a mint kijött tavaiból, negyven lábnyi egész szélességében veti le magát szikla-tornyokon és bástyákon át a kilenczven lábnyi magasságú sziklafalak közt csöndesen folyó Vrbászba. Zárt tömegben zuhog le a vizek nagyja, csak egészen fönt szakítva meg egyes kiálló szirtfogak által. De messze jobbról és balról külön-külön vékony ezüstszálakban lövellődnek le, magasabb sziklatömegek által félreterelve egyes zuhatag-sugarak. Egyike ez ereknek — ér csak a nagy tömeg mellett, különben magára is hatalmas vízár — az egyik kiugró sziklára vakmerően odaragasztott hitvány malom kerekét pörgeti. Csak egy pár lépésnyivel tovább elsodorná a zuhatag molnárostul együtt, hogy izzé-porrá zúzza azon a szikla-óriáson, melyet a magasból szakított le magával a Vrbász mélyébe, és melyet mostan szakadatlanul ostromol éktelen dühével, úgy hogy a víztömeg, mely az egyik pillanatban lezuhog, mint ha keresztül akarná furni az egész földtekét, a következő pillanatban valóságos köd- és záporfellegekben még magasabbra fölrepül, örökös permeteget szórva egész a túlpartig, melyről bámulva-ámulva nézzük a természet e hatalmas játékát. Mint a dér, úgy marad meg körülöttünk füveken és bokrokon e permeteg méz-tartalma. A zuhatag maga valóságos fényáradatot képez a sötét Vrbász sárgás-barna sziklamedrében. A fenekén mély árnyékban képződő szürke ködökből fölrobbanó vakító fehérségű vízporfellegek rózsaszínűekké válnak széleiken a napsugaraktól. Az egész fellegen végig pedig szivárvány vetődik. És minő háttere van e meseszerű látványnak! Jajcza gúlahegye, melynek fellegvár-koronázta csúcsáig húzódik föl az okker-sárga ó-város apró keleti épületeinek zürzavarával, kellő közepén, épen a vízesés fölött az olasz campanile és valamivel fölebb, balra a zömök medve-torony, jobbra a négyszögű csonka óra-torony.

Nehezen váltunk meg e látványtól, de meg is tekintettük még kétszer, mint a hogy az ember a kedvesére, elválva is vissza-visszatekint. Csakhogy most már a város nélkül, csupán a zuhatagot magát láthattuk.

A katonai kaszinóban föltálat kitünő ebéd után ugyanis folytatandók voltunk útunkat Travnik felé. A várost most a Pliván át vezető hidon hagytuk el, és azontúl a Vrbász bal partjáról mindjárt másik hidon e folyónak is jobb partjára kellett átkelnünk. Mind e két híd túloldalán meg-megállítottuk a kocsikat, hogy leszálljunk a vízeséshez. A Pliva jobb partján szorososan a vízesés jobb oldalán vezet meredek szikla-ösvény le a kis malomtól, melyet már a zuhatag egyik sugara hajt, a Vrbász-meder aljáig. Lent állunk közvetlen a zuhatag mellett, sőt egy darabig még mögéje is kerülhetünk, úgy hogy fátyolán át látjuk a sötét mederben dörögve tomboló fényes vizeket, melyeknek fölöttünk lezuhogó és vízporfellegekben ismét fölszálló tömegei a napsugarak váltakozó visszfényében a szivárvány minden színében játszanak. Innen talán legtündérőbb, legbájosabb a látvány. Legimpozánsabb a harmadik álláspontról. A Vrbász jobb partjára jutva ismét, de most a vízesés fölött levő második hidon, hosszan kanyarodó ösvény vezet le innen is a Vrbász medrébe a tépett tufftömegekben tátongó barlangok és üregek mellett odáig, a hol a zuhataggal megint szemközt állunk, épen legelső álláspontunk alatt, de ezúttal megint mélyen lent a sötét mederben. A városból és vidékből innen mit sem látunk; a zuhatag mintegy izolálva, de egészen áttekinthetően és közvetlenül előttünk áll, és csak innen, a legforróbb napon is mélyen árnyalt és mindig hívós e helyen, a zuhatag esőjétől mindig vizes, mohos tuffsziklákön állva, érezzük a látvány egész lesújtó hatását. Csak nehezen fordítottunk végre hátat a ragyogó és megdöbbenő tüneménynek, mely mintegy közte áll a Rajna schaffhauseni és a Giessbach világhírű zuhatagjainak; amannál jóval magasabb, emennél jóval tömegesebb, méltó, hogy vetélytársa legyen mind a két-tőnek világhírökben.

A TAKARÉKPÉNZTÁRI BETÉTEK BIZTOSÍTÁSA.

A legutóbbi jogászyülés óta ez a fontos kérdés ismét szőnyegre került s nagy mértékben foglalkoztatja úgy a szaköröket, mint a közvéleményt. Nem is kevesebbről van szó, mint 300 millió forintot meghaladó tőkének minden eshetőséggel szemben való megvédéséről, oly tőke oltalmáról, mely nagy részben szegényebb sorsú embereknek véres verejtékkel megtakarított filléreiből gyűlt össze.

Nem kívánok e helyütt a kérdés részleteivel jogi és közgazdasági szempontból kimerítően foglalkozni. A kit a dolog közelebről érdekel, az olvassa el a jogászyülésnek 1882., 1883. és 1885-iki évkönyveit s ott meg fogja találni Hegedűs László, Schnierer Gyula, Földes (Weisz) Béla és e sorok írójának tanulmányait s a szakosztályban és a teljes ülésben lefolyt vitákat. Annak pedig, a ki erre nem vállalkozik, szolgáljon vezerfonalúl a vita lényegesebb pontjainak e vázlatos föltüntetése.

Az állandó választmány az 1882-ik évben tartott jogászyülés elé a többek közt a következő kérdést is kitézte: «Szükséges-e törvényhozási intézkedés a takarékpénztári betevők jogainak megóvására, és ha igen, mily irányban?» A beérkezett három vélemény közül a Hegedűs Lászlóé abban culminált, hogy a mondott czélra törvényhozási intézkedés igen is szükséges, és pedig oly irányban, a mely a záloglevelek biztosításáról szóló 1876 : 36. törvenyzikkben már alkalmazást nyert és a mely törvenyzikk a takarékpénztári betétekre megfelelően alkalmazandó. Schnierer Gyula és Földes Béla, a takarékpénztári ügy fejlődését ismertetve hazánkban és a külföldön, túlnyomólag közgazdasági szempontból tárgyalták a

kérdést és a kormány által alkotandó részletes praeventiv rendszabályok behozatalát sürgették.

A mikor Herich Károly, mint előadó, ezt a három véleményt 1882-ben a szakosztály előtt ismertette, a főlszólalók a javaslatok egész özönével állottak elő. E mellett fölmerült egy előzetes kérdés: mi a jogi természete a takarékpénztári betétnek? kölcsön-e az, vagy letét, avagy egyéb? A sok indítványnak s az előzetes kérdés fölvetésének az eredménye az lett, hogy a kérdés fölött már a szakosztály napirendre tért. Kívánatosnak tartotta azonban, hogy az újra napirendre tüzessék. A teljes ülés ezt az indítványt elfogadta.

Az idei jogászggyűlés már egy lépéssel tovább ment. A szakosztály többsége ugyanis a következő, Nagy Ferencz, egyetemi tanártól formulázott indítványt fogadta el: «Mondja ki a jogászggyűlés, hogy 1. a takarékpénztári betétek biztosítására törvényhozási intézkedés szükséges; 2. ha takarékpénztár kerül csőd alá, a betevők minden más csőd-hitelező előtt elégitendők ki; 3. a takarékpénztári betevők érdekei előzetes rendszabályok által is biztosítandók». Ez indítványból az tűnik ki, hogy a szakosztály a fősúlyt a csőd-veszélyre fektette s hogy a kérdést a helyes mederbe terelte. Ugyanis nem a betevők jogainak, hanem azok érdekeinek megóvását, vagyis magoknak a betéteknek biztosítását tűzte ki czélul. E mellett másodrangúnak és doctrinairenek tekintette az előzetes kérdést s legalább negative eldöntötte, a mennyiben kimondotta, hogy a takarékpénztári betét nem kölcsön. A plenum, Schnierer Gyula és Teleszky István fől-szólalására, a kérdés fölött ismét napi rendre tért. S épen ez indít engem e sorok írására. A kérdést meg kell oldani, mert az életbe vágó. Vegye kezébe a kormány. Szolgáltassanak adatokat a szakemberek és szakkörök s magok a takarékpénztáarak. Sürgesse a megoldást a társadalom minden rétege szívósan és nyomatékkal. Addig kell a dolgot előkészíteni, megérlelni, míg a körmünkre nem ég a gyertya, a mely nemcsak körmünket találja megégetni, hanem megperzseli testünket is. A kérdésnek a jogászggyűlésen való két ízbeli megvitatása legyen alkalom, az egész takarékpénztári ügynek törvényhozási úton való rendezésére. Az első lépés úgy is meg van téve a postatakarékpénztáarakról szóló 1885 9-ik törvényezikk megalkotása által.

Legelőször is azzal kell tisztába jönnünk: hol van a kérdés súlypontja? Egyetlen egy szóval lehet rá felelni: a csődveszélyben. Mind az, a mit a par excellence közigazdák fölhoznak, igen szép dolog, de elenyésző csekélység a csődveszély mellett. Örvendetes jelenség különben, hogy a jogászgyűlésen a kisebbségi előadó, Herich Károly, közeledett azon állásponthoz, a melyet a plenumban, mint a szakosztályi többség előadója, én képviseltem s a betéteknek egy harmadát ő is hajlandó privilegisálni. Sajnos ellenben, hogy Herich és társai nem akarják belátni egynémely javaslatuknak illusorius voltát. Ilyen például a betevők ellenőrzési jogának sürgetése. S miben öltene alakot ez az ellenőrzési jog? Abban, hogy a betevők külön ellenőrző bizottságot alakítsanak, a mely hivatva lenne az igazgatóság viselt dolgait szemmel tartani. Tetszetős terv, de nem sokat érő. Gondoljuk csak meg, hogy a kereskedelmi törvény értelmében az ellenőrzés gyakorlására hivatott fölügyelő bizottság is mily nehezen képes e tisztét gyakorolni. Mellesleg megjegyezve, a fölügyelő bizottságok, úgy a hogy nálunk szerepelnek, a midőn csaknem alárendelt közegei az igazgatóságnak, a midőn a fölügyelőség csupán lépcső a sokkal nagyobb javadalommal járó igazgatói méltósághoz — nehezen bírnak megfelelni az eléjük tűzött fontos és súlyos föladatnak. Most már e mellé a fölügyelő bizottság mellé állítsunk még egy báb ellenőrző bizottságot, a betevőkből toborzottat! Ez a terv egyenesen veszélyt rejt magában, a következő alternatíva szemmel tartása mellett: vagy jól megy a sora egy takarékpénztárnak s akkor a vezetésre és ellenőrzésre untig elég az igazgatóság és fölügyelő bizottság; vagy rosszul, s akkor a betevők ellenőrző bizottsága a fölbomlást csak siettetné, a zavart csak növelné, a felelősséget csorbítaná. Erre a felelősségre pedig nagy súlyt kell fektetni. Legyenek az igazgatóság és a fölügyelő bizottság tagjai tudatában állásuk fontosságának és ahhoz mértén veszesek az intézetet. Ámde ez a felelősség csorbát szenvedne, ha még többekre terjesztetnék ki. Az első pillantásra úgy tűnik föl a dolog, mintha ez épen a betevőknek szolgálna előnyére, a kiknek érdekeit védeni akarjuk; de ha csak egy kissé mélyebbre tekintünk, az ellenkezőről győződünk meg. Fűzzük tovább a fönti alternatíva szálait. Vagy jól vezeti a takarékpénztár ügyeit az igazgatóság s akkor az ellenőrzés inkább

formaszerű; vagy rosszúl, s ez esetben a betevők ellenőrzése is erőtelen, súlytalan. S épen akkor, a midőn egy takarékpénztár kockázatos vállalatok következtében vagy egyéb oknál fogva az örvény szélire kerül, akkor, de csak is akkor bizonyulnának hasznosoknak a betevőkből alakított ellenőrző bizottság tagjai — a leleményes igazgatók kezében, a kik az «eltussolás» ismeretes mesterségét űzve, eszközül használnák föl ezt a bizottságot. Egy köpenyeggel több volna. Csakhogy a betevők áznának meg — bőrig. Azt is számításba kell venni, hogy a betevők ma berakják pénzüket s holnap kiveszik. Ilyen hullámzó elemekből akarni ellenőrző bizottságot alakítani, annyi, mintha a Duna habjaiból akarnánk szigetet teremteni. Ez volna aztán az igazi «senki szigete». És a korteskedések! A közgyűlésen, a választásoknál a betevők mint bocskoros nemesek figurálnának, a kikkel az igazgatóság manővrozua s a legtöbb esetben a részvényeseknek és a betevőknek közös kárára. Elég volt nekünk a politikában a Forintosok izgágája. Ne támaszszuk fel őket a közgazdaság terén. Vegyük még hozzá azt a nehézséget, a mely a három közeg hatáskörének elhatárolása és harmonizálása körül fölmerül s bátran kimondhatjuk; hogy ez a terv halva született.

De nem akarok kis pecsenyét nagy tűznél sütni, hanem e helyett folytatom a közgazdák által sürgetett praeventív rendszabályok egynémelyikének ismertetését.

Ezek közt van igen sok figyelemre méltó javaslat. Ilyen mindjárt a contingentálás. Tagadhatatlanul nagy anomália, hogy 20—30,000 forint részvénytőkével alapított takarékpénztárak százezreket fogadnak el betétekül. Szinte vaknak lehet mondani azt a bizalmat, a mely ilyen aránytalanul nagy forgalmat képes előidézni. Meg is itták ennek a levét a ferencz-józsefvárosi, nagyváradi takarékpénztárak s legutóbb a csaczai. Ennek az állapotnak véget kell vetni. Meg kell határozni, hogy milyen legyen az arány a részvénytőke s a betétek összege közt.

Még kívánatosabb a tartalekalap szaporítása. Erre még nálunk igen kevés súlyt fektetnek. Pedig főben járó dolog. A *Tresor* szerint (1875-ik évi adat) a tartaléktőke aránya a betétekhez volt:

Poroszországban	6.51 százalék
Svédországban	5.80

Ausztriában	4·52	százalék
Svájcban	3·94	«
Franciaországban	3·67	«
Szászországban	3·66	«
Bajorországban	3·12	«
Magyarországban	1·77	«

«Indokolt tehát» — mondja Földes Béla — «azon követelmény, hogy a magyar takarékpénztárak a tartalékalapot erősítsék és pedig legalább öt százalékára a betéteknek.» 1875-től kezdve 1879-ig az arány meg rosszabb s csak 1880 óta észlelhető némi javulás, a mi annak tulajdonítható, hogy a takarékpénztárak az értékpapírok esetleges árfolyam-veszteségének fődözésére szolgáló külön tartalékalapok dotálására kezdenek nagyobb gondot fordítani.

Az is szükséges, hogy a takarékpénztárak üzletköre szorosan meghatározottasék s az üzletágak a következőkre szoríttassanak :

a) betétek elfogadása könyvecskékre, pénztárjegyekre és folyószámlára ;

b) zálogkölsönök államkötvényekre és hitelpapírokra ;

c) váltók, kereskedelmi utalványok és más rövid lejáratú, hasontermészetű papírok leszámítolása ;

d) értékpapírok vásárlása ;

e) kölcsönök utalványozása telekkönyvezett ingatlanokra, országos, törvényhatósági vagy községi közjavadalmakra és jövedelmekre, közhasznú művek és munkálatok keresztülvitelére ;

f) fődözet melletti nyílt hitel engedélyezése.

Úton-útfelen hallható a panasz, hogy takarékpénztáraink tulságos mérvben cultiválják a jelzálogkölsön-üzletet s hogy ennél fogva egy «krach» kitörésekor képtelenek lesznek megfelelni a tömeges visszafizetést követelők igényeinek. Erre a veszedelemre való tekintettel követelik a mobil tőke iránt előszeretettel viseltetők, hogy a takarékpénztárak fektessenek nagyobb súlyt a váltó-üzletre. És takarékpénztáraink még se hallgatnak a sziren-hangokra. Helyesen. A jó váltók nagy részét a nagy bankok édesgetik magokhoz. Viszont az összes pénzüntézetek üzleti jelentései évről évre azt mutatják, hogy míg az ingatlan kölcsönök alig számba vehető veszteséget tüntetnek föl, a váltókon mindig van és gyakran tetemes veszteség.

Válság alkalmával pedig nagyobb összegek előteremtésére ép oly jó vagy talán jobb biztosítékot kepeznek a jelzálog-kölcsönkötvények, mint a váltók.

Azokkal szemben hozom föl ez érveket, a kik azt akarják kimondani, hogy az ingatlan kölcsönök az alap- és tartaléktökének, valamint a betétek összegének egy harmadát túl nem haladhatják. Tegyük a maximumot ötven százalékra s ezzel eleget teszünk azon követelményeknek, a melyek a gyors értékesítés czímén lépnek előtérbe.

A felsorolt üzletágak közül nem eléggé ajánlható a nyílt hitel. A gazdának pénzre van szüksége. Leköti ingatlanát s egy maximális összegben belül, pusztán saját aláírása melletti váltóra, akkor és annyit vesz kölcsön, a mikor és a mennyire éppen szüksége van. Rögtön megkapja a megkívántató összeget s nem szorúl szívésségi aláírásokra. Oly üzletág ez, a mely a gazda-körben és a gazdasági egyesületekben legközelebb lefolyt viták alkalmával is czélszerűnek ismertetett el, mely azonban még nem vert elég mély gyökeret. Éppen azért lehet és kell minden alkalmat megragadni, hogy emlékezetbe hozzuk.

Az értékpapirokra nézve ki kellene mondani, hogy azoknak legalább egy harmada magyar állampapír legyen, nehogy oly képtelenség forduljon elő, mint Erdélyben: az *Albina* értékpapír-állományában nem volt egyetlen egy magyar állampapír.

Mindezen rendszabályok azonban csak közvetve szolgálnak a takarékpénztári betétek biztosítására. A direct oltalmat másutt és másban kell keresnünk. Hogy pedig ez a biztosítás teljesen indokolt legyen, jeleznünk kell, hogy milyen a takarékpénztári betétnek a jogi természete.

A takarékpénztári betét jogi természetének vizsgálatánál a következő kérdés lép előtérbe: minő szerződést köt a betevő a takarékpénztárral, a hová pénzt elhelyezi? Némelyek azt mondják: kölcsön-, mások haszonkölcsön-, ismét mások letéti szerződést. A kölcsönnél helyettesíthető (fungibilis) dolgokat adunk át és pedig tulajdonúl. Ennek ellenében a kölcsönző arra kötelezi magát, hogy ugyanolyan dolgokat ad vissza, hasonló minőségben és mennyiségben. Mutuum damus recepturi non eandem speciem, quam dedimus, (alioquin commodatum erit aut depositum) sed idem genus. Mi a főismérve a

kölcsönügyletnek? Az, hogy az adós a kölcsön kapott dologra tulajdont szerez és pedig azon pillanatban, a melyben a hitelező a dolgot neki átadja azon czélzattal, hogy az az övé legyen, használhassa tetszése szerint. Már most nézzük: főforognak-e ezek az ismérvek a takarékpénztári betétnél? Bizonyára nem. Még a külső körülmények is mások. A kölcsönnél rendesen az adós keresi föl a hitelezőt; a takarékpénztári betétnél a megtakarított pénz birtokosa viszi tőkéjét az intézetbe s ott elhelyezni kívánja. Igen, elhelyezni és nem kölcsön adni. Ez a körülmény magyarázza meg aztán azt, hogy nem az szabja meg az átvételnél a föltételeket, a ki a pénzt adja, hanem a takarékpénztár. A kölcsönnél egészen másként áll a dolog. Itt a hitelező dictálja a föltételeket. De mindezek csak külsősegek. Hatoljunk tovább.

Kérdezzük meg a legegyszerűbb embert, a ki kendője sarkába kötve viszi pénzét valamelyik intézetbe: «Mi járatban van? Kölcsönt akar adni a takarékpénztárnak?» — «Nem en» — feleli ő — «csak oda viszem, biztos helyre». Tehát nyoma sincs a kölcsönzési szándéknak. «Ezt utóvégre elhiszszük» — így szólnak a gyakorlati emberek — «de az intentio nekünk nem imponál. Valamint a szerződéseket nem címök után, hanem tartalmuk szerint mérlegeljük, úgy a betétek jogi természetét nem a felek szándékából, hanem a következményekből, a tényekből ítéljük meg. Tény pedig az, hogy a takarékpénztárok, a mint átveszik a pénzt, nem csukják be a vasszekrenybe, még csak meg sem hagyják melegedni, hanem kiadják nagyobb kamatra, mint a minőt ők fizetnek a betevőknek. Ez az egész mesterségök. No már most kinek a tulajdona az az átvett pénz? Bizonyára a takarékpénztaré. Ki viseli a veszélyt? Úgyan csak az intézet stb. stb.» Bármily plausibilisnek látszik is ez az okoskodás, egészségesnek az eszmemenet: az érvelés nem meggyőző. Nem csak az intentio szól mellettünk, hanem az úgynevezett tények és következmények is.

Az intentio másik oldala tudniillik az, hogy milyen czélt tűztek ki magoknak a takarékpénztárok. Talán nem helytelenül választom a Pesti hazai első takarékpénztárt mint példát. 1839-ben tette meg Fáy András, táblabíró, emlékezetes indítványát «a megyei takarékpénztárról», a mikor is «Tekintetes nemes Pestmegyének a takarékpénztár ügyében

kinevezett küldöttsége» imígy nyilatkozik jelentésében : «Pest Vármegyének Rendei erősen meggyőződék a felől, miként a hazának dolgozó és szolgáló alsóbb néposztályainál, a közte gyakorta szomorúan tapasztalt szegénységnek, nyomornak, erkölcs sülyedésnek s mindezekből folyó békétlen indulatoknak legtöbbszörre az legyen alapoka, hogy a szorgalom és takarékoság, két főerényei a köznépeknek, nála még nagyobbára szunnyadnak ; csak kikerülhetetlen szükség készletti többnyire öt kelletlen munkára, s nap és év fölemésztik nála rendszerint a napnak és évnek keresményét. Átlátták egyszersmind a tisztelt Rendei azt is, hogy a köznépi szorgalom és takarékoság ébresztésének, serkentésének leghatalmasabb eszközei legyenek a takarékpénztárak.» Ezen a nyomon az 1840 január 2-dikán megnyílt hazai első takarékpénztár alapszabályaiban (1-ső §) czélját következőleg formulázza : «A takarékpénztárak kisebb tőkepenzesek javára fölállított intézetek. Céljuk s irányuk : a munkás és szolgáló köznépnél a szorgalmi ösztönt s takarékoságot ébreszteni, serkenteni és ápolni, és alkalmat nyújtani arra, hogy ez beszerzett kevés vagyonának fölöslegét szükség, tehetetlenség s balesetek idejére félretehesse, s azt a takarékpénztárak tőle átvevén, számára biztosítsák és kamatok és ezek kamatai által növeljék, úgy intézvéen ebbeli munkálkodásaikat, hogy mikor a tulajdonos tőkejét s kamatait visszakivánná, mindenkor módban legyenek azokat visszaszolgáltatni.» S hogy szól a most érvényben levő alapszabályok 1-ső §-a? A következőleg : «A társaság czélja betétek elfogadása és azoknak gyümölcsöző kezelése által a takarékoságot és tőkék képzését, s e tőkéknek biztos elhelyezésével saját részvénytőkéjének hasznosítása mellett a földművelés, ipar és kereskedelem, valamint általában a közvagyonosodás érdekeit is előmozdítani.» Tudatában volt tehát s tudatában van ma is a pesti hazai első takarékpénztár annak, hogy nemcsak idegen pénzeket vesz át, hanem az elfogadás után is olyanokúl tekinti s hivatását abban találja, hogy a tőkék biztos elhelyezése mellett, azokat gyümölcsözőleg kezelje ; nem pedig abban, hogy nagy kockázatot vállalva, nagyszabású, le bizonytalan eredményű pénzműveletekbe bocsátkozzék. Így fogja föl a kérdést a többi takarékpénztár is, mely föladata magaslatán áll.

Ezt az álláspontot foglalják el a takarékpénztárak óvatos

igazgatói, a kik csak egy kissé merészebb elhelyezési módok ellenében nyomban azt hozzák föl, hogy «fontoljuk meg a dolgot, mi nem a társaság vagyonával experimentálunk, hanem a bizalom révén kezünkbe került idegen vagyont kezelünk». Sőt még azok is, a kik minden hímezés-hámozás nélkül azt mondják, hogy a takarékpénztári betét nem egyéb kölcsönnel, helylyel-közzel — szintűgy önfeledten — ebbe a gondolatmenetbe zökkennek. Így például Hegedüs László, a ki véleményében mellesleg mondja ki, «hogy a takarékpénztári betét jogi természete általában ugyanaz, a mi a kölcsön adott pénze», megelőzőleg a takarékpénztári betétekről úgy emlékezik meg, mint «három negyed részben az alsóbb, a szegényebb néposztályok tulajdonát képező összegekről». Hegedüs Lászlónak különben nemcsak ezen — úgy szólván elejtett — nyilatkozata szól mellettünk, hanem az a mód, a melylyel az egész kérdést tárgyalja s a conclusio, a mihez — tagadhatatlanul becses — tanulmánya végén jut. Mit javasol Hegedüs? Hogy a takarékpénztári betétek szintoly kivételes állásba jussanak, mint az 1876 : 36. törvényezikk értelmében a záloglevelek. Lehetne-e joggal ily megoldást ajánlani, ha a takarékpénztári betét pur et simple kölcsön lenne? Csak úgy van igazi értelme annak, hogy a takarékpénztári betéteket a záloglevelekkel ugyanegy — privilegiált — categoriába helyez-zük, ha azt tartjuk szem előtt, hogy a takarékpénztári betétnek más a jogi természete, mint a kölcsönnek.

A nyugati államokban is az az uralkodó nézet, hogy a betevő akkor is tulajdonosa az általa betett összegnek, a mikor a takarékpénztár már átvette a pénzt. Erre vall az 1838 december 10-dikén kelt porosz törvény 12-dik §-a: «A községek belátására bizatik, egy betéti maximumot megállapítani, azonban minden alapszabályban megállapítandó azon összeg, mely okvetetlenül készpénzben fizetendő vissza, míg a többletért az illető számára egy pupillaris biztonssággal bíró értékpapír vásároltassék. A betevő tulajdonosa ez értékpapírnak.» Ez ellen azt hozzák föl a takarékpénztári betétet kölcsönné minősítők, hogy ez a fölfogás helyes lehet azon államokban, a melyekben a takarékpénztárak nem nyereszkező, hanem tiszta humanitarius intézetek, a melyeknek szabályaiban világosan benfoglaltatik, hogy ha egy betét egy bizonyos összeget eler, akkor nyomban állampapírt kell venni és pedig a betevő

javára. De nem így van ez nálunk, a hol ilyen szabály nincs: a mi takarékpénztáraink magok határozzák meg, hogy mibe fektetik a rájuk bízott idegen tőkét. Én pedig azt mondom, hogy ez a különbség nem változtat a dolgon, mert akár mibe fekteti is a takarékpénztár a rábízott tőkét, az lényegében, végelemzésben a betevőé, a betevők összeségeé.

A kérdés részleteire nézve egyébként hivatkozom jogászgyűlési véleményemre, a melyben jogtörténeti alapon igyekeztem kimutatni álláspontom helyességét. Itt csupán a római jog — *Corpus juris, Digesták* tizenhatodik fejezetének harmadik czíme — tanulmányozásából eredő következtetéseket, a végeredményt közlöm.

Mint mindenben a jog terén, úgy e kérdésben is a római jogászok vezetnek a helyes útra. Annyival szükségesebb az egész elméletet történeti alapon construálni, nehogy annak a szemrehányásnak tegyük ki magunkat, hogy valami ideolog hatása alatt újdonszerű elméletet akarunk meghonosítani.

Azok után, a mit a kölcsön jogi természetéről föntebb elmondottunk, szükséges a depositum ismérveiről is egynémetet fölhozni.

A letéti szerződésnél fogva a letéteményes köteles a neki átadott dolgot megőrizni s azt — ugyanazt — a letevő kívánására bármikor visszaszolgáltatni. Depositum est, quod custodiendum alicui datum est. Minthogy pedig a szerződés tisztán a letevő érdekében jött létre, a letéteményes csupán a dolusért és a culpa lataért felelős. A veszélyt a letevő, a tulajdonos viseli. Tartozik azonban a letéteményes magát szigorúan a szerződéshez tartani. Mihelyt a kiszabott határt túllépi, például a letett dolgot használatba veszi, felelősségének mértékét az általános elvek szabják meg. Ámde a letéteményes a gondosság nagyobb fokát is, sőt a veszélyt is magára vállalhatja a nélkül, hogy ez által a szerződés lényege érintetnék. A letéteményes jogkörének e növekedése által a depositumnak egy új válfaja támadt: a depositum irregulare, a melyet a rómaiak nem szorítottak valami szűk mederbe, hanem fönntartottak akkor is, a midőn a jogügyletek rugékonyságánál fogva oly elemek is léptek föl, melyek a depositumot más jogügyletek, különösen a kölcsön tőzsomszedságába vitték. Csak-hogy e mellett a különbség a két jogügylet közt mindig meg volt. Az eltérések a következőkben foglalhatók össze:

1. Az *exceptio compensationis*, mely az *ex mutuo* származó visszakövetelési keresetnél oly nagy szerepet játszik, az *actio depositi directa* elleneben nem érvényesíthető.

2. Az *exceptio non numeratæ pecuniæ*nak helye van kölcsön visszafizetése iránti pörben, de nincs helye, ha a pör tárgyát *depositum* visszaadása képezi.

3. A *privilegium exigendi* mindazokat megilleti, a kik *argentariusok*nál, *numulariusok*nál, *mensulariusok*nál pénzt deponáltak s ezt a *privilegiumot* a gyakorlat a bírói es magán letéteményekre egyaránt kiterjesztette. Ellenben a *mutuum*nál ily *privilegiumot* nem ismer a törvény.

4. Azon indokból, hogy a letéti szerződés, az egész ügylet lényegéhez képest, rendszeren a letevő előnyére van irányozva, a *depositum*nál a letett dolgot bármikor vissza lehet követelni, míg a kölcsönnél ily mérvű visszakövetelés a ritka kivételek közé tartozik, mert itt a cél az, hogy a kölcsönző érdekei legyenek lehetőleg megoltalmazva. Az *intentio* pedig meg lenne másítva, a cél meg lenne hiúsítva, ha a kölcsönadó akkor követelhetné vissza pénzét, a mikor neki tetszik.

A római jogrendszerből indulva ki s a takarékpénztári betét jogi természetének mélyébe igyekezve betekinteni, azon meggyőződésre kell jutnunk, hogy a takarékpénztári betét: *depositum irregulare*, vagyis magyarán: gyümölcsöző letét. Minden elem megvan benne, a mi ezzé *qualificálja*; ellenben egy sincs, a mi azon föltevést jogosulttá tenné, hogy a takarékpénztári betét nem egyéb, mint kölcsön. A míg a beszámítási és visszatartási jog nem érvényesíthető a takarékpénztári betettel szemben, a míg a keservesen megtakarított fillérek birtokosa *bona fide* megy a takarékpénztárhoz, a míg maga ez a takarékpénztár a nála elhelyezett pénzt oly idegen vagyonnak tekinti, mely a bizalom révén került kezelése alá: addig a takarékpénztári betét nem tekinthető kölcsönnek, hanem gyümölcsöző letétnek.

A magánjogi, vagy ha úgy tetszik a kereskedelmi jogi dogmatikának föladata a jogügylet természetét részletesen kifejteni, esetleg a *depositum* pályáiból végleg kibontani, önállósítani, *negotium sui generis*sé avatni. Itt most csupán jelezni kívántam a dogmatikus irányt, a melyből ki kell indulni. Ha ugyanis a takarékpénztári betét pusztá kölcsön

volna, akkor alig lehetne szó a betétek különös biztosításáról, a betevők érdekeinek hatályos védelméről.

Ezt a védelmet magasabb jogpolitikai szempontok követelik. Takarékpénztáraink eddig minden állami beavatkozás nélkül fejlődtek s lettek a forgalmi élet hatalmas tényezőivé. De ebből nem az következik, hogy az állam ezután is összetett kezekkel nézze — bár nagyban és egészben hasznos — működésüket. Elérkezett az idő, a midőn az egész takarékpénztári ügyet rendezni s a betevők érdekeiről külön gondoskodni kell. Tudjuk, hogy takarékpénztáraink rég kivetköztek humanitarius jellegökből, hogy betéti bankokká, hitelintézetekké alakultak át a nélkül, hogy czégekét megváltoztatták volna. Pedig igen helyesen jegyzi meg ide vágólag Schnierer Gyula, hogy a név nagyon sokat határoz. A nagy közönség, a betevők túlnyomó része nem is sejti, hogy a takarékpénztárak minő bankszerű üzletet folytatnak. Ám változtassák meg czégekét az illető intézetek s akkor semmi kifogása sem lehet senkinek, ha merészebb, kockázatosb vállalatokba is bocsátkoznak. De addig, a míg a czégtáblán ott ragyog a hívogató név: takarékpénztár, legyen szabatosan körülírva az üzletkör s legyen gondoskodva a betevők érdekeiről. Ez pedig radicalis csak úgy lehet, ha kimondatik, hogy csőd esetén a takarékpénztári betétek minden más csődhitelező előtt elégitendők ki. Azok, a kik e privilegizálást ellenzik, azt hozzák föl, hogy a betevőknek nyújtott ez előny megingatja a takarékpénztárak hitelét, vagy a legjobb esetben megszorítja üzletkörüket. Ez az aggály azonban nem alapos, mert a solid takarékpénztárak vezetői a kilátásba helyezett hitel-megrendüléstől nem tartanak. A legrosszabb esetben a különösen kiemelt két üzletág: a visszleszámítolás és a folyószámla-üzlet szoríttatnék meg; de ezek is aránylag rövid idő alatt visszatérnének a rendes kerékvágásba. Megengedem egyébiránt, hogy a csőd-privilegium egy nagy közgazdasági átalakulást vonna maga után. Csakhogy ez nem egyértelmű a takarékpénztárak hitelének megrendülésével s üzletkörüik megszorításával. A jelzett átalakulás különben kívánatos. A takarékpénztárak hitelezői nem a betétek magasságára néznének a hitelnyújtáskor — a mi eddig sem volt helyes — hanem legfőbb súlyt arra fektetnének, hogy van-e egyik-másik takarékpénztárnak megfelelő alaptőkéje s van-e különösen elégséges tartalékalapja? Ezzel

a takarékpénztárak rászoríttatnának, hogy ne osszák ki a jövedelem túlnyomó részét a részvényesek közt, hanem dotálják fényesebben a tartalékalapokat. De ha alapos volna is a csőd-privilegium ellenzőinek aggodalma, még az sem volna nagyobb baj annál, hogy a betétek vannak kiteve a csődveszélynek. Ettől a veszélytől kell minden áron megóvni a betéteket, a melyek oly állandó és gyors fejlődést mutatnak, hogy megoltalmazásukra minden követ meg kell mozdítani.

E fejlődés föltüntetésére csak egy adat szolgáljon, a budapesti általános tárlat országos bizottságának megbízásából dr. Vargha Gyula által szerkesztett s *Magyarország pénzügyintézetei* czímen kiadott becses könyvből: a takarékpénztári betétek állománya imigy gyarapodott (kerek számokban):

1840-ik évben	205,000
1845-ik „	6 millió
1850-ik „	10 „
1855-ik „	17 „
1860-ik „	36 „
1865-ik „	49 „
1870-ik „	134 „
1875-ik „	198 „
1880-ik „	305 „
1883-ik „	378 „

A takarekbetétek állománya évről évre szaporodott. Negyvennégy év közül csak négyben volt visszaesés: 1848—49-ben, 1854-ben és 1873-ban. Mellesleg megjegyzem, hogy a főnti összegekben az összes betétek szerepelnek. Az utolsó év eredménye a következőleg oszlik meg:

takarékpénztárak	---	---	---	314 millió
bankok	---	---	---	49 „
szövetkezetek és földhitelintézetek				15 „
összesen				<u>378 millió</u>

A nemzeti vagyon ily tetemes részét van hivatva a törvényhozás megoltalmazni, védeni a gyöngébb betevőt az erősebb részvényes, váltó- és egyéb hitelezővel szemben is. Erre ugyan nem találunk a külföldön lemásolandó mintát, de legalább törvényhozóinknak alkalmuk nyílik megmutatni, hogy a

«nemzeti genius» és «sajátlagos hazai viszonyaink» nem pusztá jelszavak.*)

VÉGH ARTHUR.

*) Örömet közöljük e tanulmányt, mert a takarékpénztári betétek biztosításának kérdését valóban mi is oly fontosnak találjuk, hogy megvitatása a napilapok és folyóiratok sürgős teendői közé tartozik. Nem gondoljuk azonban, hogy a kérdés helyes megoldásához múlhatatlanul szükséges volna, a takarékpénztári betétek jogi természetének olyatén körülírása, a milyenről a magyar jogászggyűlésen pro és contra annyit vitatkoztak. Mert elvégre is a kérdés nem annyira a tudomány, mint inkább a czélszerűség kérdése. Akár kölcsön legyen a takarékpénztári betét, akár depositum regulare vagy irregulare, ha a törvényhozás a közjó érdekében szükségesnek tartja ez ügyet különös rendelkezés tárgyává tenni, meg fogja azt tehetni a nélkül, hogy e szükségesnek vélt intézkedés elméleti igazolása miatt aggodalmaskodnia kellene. Az élet fölvet ily kérdést akár hányat. Például a záloglevelek biztosításáról szóló törvény is szintén csak a modern pénzforgalmi viszonyok szüleménye s ezekben leli igazolását. Szerk.

AZ Ó-PERZSA VALLÁSOS IRODALOMRÓL.

Az ókorban keletnek egyetlen vallásalkotója sem volt annyira ismeretes nyugaton, mint az Ormazd-vallás alapítója, Zoroaster. Bizonyára tana nagyszerű fejlődésének csodálata ebresztette föl szokatlan módon a hellének érdeklődését a távol ősidők bölcsének alakja iránt, s mégis már az ő tekintetök előtt is színtelen mondákban és homályos képzetekben mosódott el annak személyisége. Mivel azonban nagy műve minden vonásában elárulja az alapítónak hatalmas egyéniségét, a mystikus homály, mely ezt kezdettől fogva körülvette, csak annál tartósabban foglalkoztatta az őskor ama nagy alakjával nyugat képzeletét. Ezt az érdeklődést az ókori írók majd keleti jellegű legendákkal, majd pedig olyanokkal igyekeztek kielégíteni, minők a hazájokbeli bölcsek életéhez fűződtek, s csak a mi századunk, melyben újra fölébredt a hő érdeklődés a keleti történelem és philologia iránt, volt oly szerencsés Zoroaster munkásságának az idők viszontagságai által nagyon megviselt, de azért mégis eredeti documentumaiban, az Avesta szent könyveiben megtalálni azon forrást, melyből megalkothatjuk az alapító valódi jellemét. E könyvek kutatásával a Mazda vallása azon vallások sorába lépett, melyeknek története a vallásos gondolat fejlődésének megismerésére nézve a legfontosabb tanúságokat nyújtja. Érdemes munkának tartjuk tehát a zoroastrismusról való ismeretünk fejlődését annak első csírázásától egészen az ó-iráni philológia jelen phasisáig kísérni s azután azon nagy jelentőségű feladatokat föltüntetni, melyek Zoroaster korát és hazáját illetőleg korunk tudományos bűvárai elé ki vannak tűzve.

Szerencse, hogy a történelem az iráni népnek fontos ele-

meit már igen korán közelebb hozta a rokon törzshöz, a görög-höz. A görög minden más népnél inkább bírván azzal a tehetséggel, hogy idegen szokásokat megfigyeljen, a majdnem ezer évre terjedő gyakran békés, de leginkább ellenséges érintkezések tartama alatt mindig bírt fölmutatni oly útazó írókat és philosophusokat, kik honfiaik élénk érdeklődését a hatalmas ősi ellenség vallása iránt akár személyes tapasztalásból, akár compilatio útján kielégíteni törekedtek. Habár csak a későbbi legenda útaztatta a tengeren túl a régi gondolkodókat, mint Pythagorast és Empedoklest, Democritost és Plátót, a zoroasteri tudomány megtanulása végett, (v. ö. Plinius XXX. 1. 2.) mégis a szerzők hosszú sora, kiknek Aristotelessel élőkön a perzsa vallásról írt könyvek tulajdonítatnak, és ez irodalomnak reánk maradt csekély töredékei mutatják, hogy mily jelentőséget tulajdonítottak a hellének a Zoroaster örökségének, és hogy mennyire ismerték azt. Alkalmilag tett igen becses tartalmú megjegyzéseket szétszórva a görög történetíróknak majdnem minden munkájában találunk, a történelem atyjától, Herodottól, egészen le a derék byzanci Agathiasig s épen az a mi első pillanatra e források értékét kisebbitené, a nagy korbéli különbség, mely az ezer év alatt gyűjtött adatokat egymástól elválasztja, a történelmi kutatásnak még biztosabb támaszt nyújt; hiszen egyes egyedül a régiek egykorú tudósításai által vagyunk képesek az iráni vallás fejlődését némi bizonyossággal követni fönnállásának legfontosabb korszakaiban, az Achæmenida uralom tetőpontjától a Sassanidák hatalmának hanyatlásáig. Legkevesbbé kell fájlalnunk a Kr. utáni első századok ama termékeinek elvesztét, melyeknek szerzőinél Zoroaster ünnepelt neve csak gnostikus és újplatói felekezetek vallásokat összekeverő mysticismusának palástjául szolgált. Sokat író theosophusok, mint Proclus, a zoroasteri bölcseségnek ez állítólagos mondásait összegyűjtötték, hogy kimerítő kommentárok által még nagyobb nimbust kölcsönözzenek azoknak. A sibyllinikus csinálmányok nagy tömege mellett a zoroasteri jóslatok («Oracula chaldaica sive magica») sem maradtak el s ez elnevezések használatában nem igen szabad öntudatos hamisítást látnunk, mert ez irodalomnak nagy közönsége számára a magicus névnek eredeti jelentése már régen a mágiának, mint titkos tannak, újabb fogalmában olvadt föl.

Midőn a Sassanidák birodalma, mely egykor Byzanczot oly keményen szorongatta, Nihavend harcmezején (642 Kr. u.) az arabs seregek rohamának áldozatul esett, Mazdának szent tana majdnem egész évezredre eltűnik a nyugat eszmeeköréből és míg az ősi hazának földjén a diadalmas mohammedanismus által legyőzve lassú, de biztos feloszlásnak indult, addig az alapítónak, mint az ősidők nagy varázslójának, homályos emlékezete túléli a nyugati középkor sötét századait. Eleinte a renaissance is csak kevésbé hatott ebresztőleg amaz eszmék idegenszerű világának újabb tanulmányára; a francia humanista Barnabè-Brisson (1590) nagy tudománnyal megkísérelte ugyan a régiek szétszórt tudósításaiból az ó-perzsa élet és gondolkodás képenek összeállítását, de csak a XVII. században ébredt föl újra az érdeklődés e kutatások iránt, midőn jelentékeny utazók, mint Henry Lord, Mandelslo, Chardin, Gabriel du Chinon és Tavernier Perzsia megvetett geberjeinél, valamint India nyugati partjainak párszi községeiben perzsa őseik elveszettnek hitt vallását a legsanyarúbb körülmények közt, de mégis hiven megőrizve találták s saját tapasztalásuk alapján azon ősidőkből öröklött törvényeket s vallásos tanokat leírták. Az első, a ki korának történeti s nyelvészeti ismereteivel a lehető legjobban ellátva az újonnan fölfedett forrást a tudomány számára értékesíteni kezdte, a híres oxfordi orientalista Hyde Tamás volt.

Bár az eredeti munkák, melyek a régi vallásrendszer reconstruálása végett rendelkezésre állottak, egészen modern párszi theologia termékei voltak; bár a tudomány azon korszakának általános jellemvonása, a bibliai tudomány előterbe helyezése, az iráni őskor vizsgálatában, sok tévedést okozott nála; mindamellett 1700-ban megjelent munkájának (*Veterum persarum religionis historia*) biztosítva marad azon érdeme, hogy az iráni kutatás főföladatát biztos vonásokkal körülírta. Bizonyára Hyde hathatós buzgalma, melylyel a távol keleten levő honfitársainak Zoroaster szent iratai megszerzését szívrökre kötötte, okozta első sorban, hogy már néhány évtizeddel később az Avesta egyes kéziratái Angliába kerültek. Megfejtetlenül s még curiositásként is alig véve figyelembe, úgy heverték sokáig, mint holt jószág, a Bodleiana falai között eltemetve, pedig végre mégis tőlök kellett kiindulni az első ösztönnek az orientalis tudomány nagy tetteire, melyek által

a távol ösidőnek amaz emlékeit nyugat számára meghódították. 1754-ben egy oxfordi zend-kéziratnak néhány facsimile-lapja Párisban az École des langues orientales egyik ifjú tanítványának, Anquetil du Perronnak kezébe került, a ki föllekesülve élete legfőbb föladatának tekintette Zoroaster szent íratainak utolsó őrzőtől, az indiai párszi papoktól, a gondosan őrzött titkot, azok magyarázatát kicsikarni. Hogy minél előbb érjen vágyainak czélpontjához, a francia «Compagnie des Indes» társaság által közkatonának soroztatta be magát, midőn a barátainak közbenjárására már előbb is megígért megbízása a kormánynak még idejekorán megszabadította őt ez elhamarkodott lépés következményeitől. Indiába érkezve, három év alatt a legkülönfélébb kalandok közt, melyek munkájában az életrajzát tartalmazó első kötetnek egészen regényszerű színezetet adnak, bebarangolta az angolok és francziák harczai által fölzगतott félszigetet, hogy végre Surate-ban megérkezve, annál nagyobb kitartással szentelhesse magát a végtelen nehézségek legyőzésének, melyeket a párszi papok bizalmatlansága terveinek teljesülése elé gördített. Fáradhatatlanul megújított kísérletek után sikerült neki diplomatiái ügyesség s egy theológiai szakadás által támogatva, mely épen akkor a párszi papságot két ellenséges táborra osztotta, e testületnek legtudósabb képviselőjében, Dasztur (főpap) Dárábban a hagyományos bölcseségnek egy loyalis tanítóját a maga számára megnyerni. Három évig élt e tanulmányoknak a mester házában, biztos tapintattal megtudta szerezni az egész perzsa hagyománynak legfontosabb szövegeit s végre 1764 márczius 14-én jogos önérzettel adhatta át Párisban ezen, a legkülönbözőbb veszélyekből megmentett, kincseket a királyi könyvtár biztos kikötőjének. Miután további hét évet fordított az Indiában Dasztur Dáráb segélyével készített interlineáris fordítások kidolgozására, 1771-ben az európai közönségnek a Zend-Avesta első fordítását nyujthatta át. A saját jelentőségének nagyon is élénk tudata, a mely régibb és korabeli törekvéseknek lenéző megítélésében nyert kifejezést, Anquetilt legalább életében megfosztotta az oly nagy mértékben megérdemlett elismeréstől. Az oxfordi egyetemnek egy fiatal tagja, William Jones, később egyike az orientalis tudomány legkiválóbb képviselőinek, a ki tanítóinak Anquetil méltatlan itéletéért elégtételt akart szerezni, a francia úttörő munkáját egy pam-

phletben támadta meg, melynek tudományos gyöngeségét az előadás fényes formája annál inkább eltakarta, mennél kevésbbé tudott Anquetil barock, idegenszerű kifejezőmódja azon kor finom ízlésű közönségének tetszeni; hiszen Anquetil szavai még oly olvasó előtt is, a ki az ő sajátos stílusát ismeri, gyakran csak akkor lesznek érthetőkké, ha összehasonlítja azokat a perzsa eredetivel. Jones a francia tudóst csaló papok áldozatának jelentette ki. Anquetil szent szövegei — úgy mond — nem egyebek mint egy modern párszi gyártmányok; mert hiszen hogyan kereshette volna az egész ókor a legfőbb bölcseséget ama Zoroasternél, a kire e könyvekben a legképtelenebb képzetek a mennyekről és a pokolról, számtalan értelmetlen törvény és ízetlen szertartások vezettetnek vissza? Habár az ilyen érvelés alapján kevésbbé irányult ama documentumok történeti valódisága, mint inkább a Mazda vallásának ethikai értéke ellen, mégis hosszú vitára adott alkalmat, mely a milyen haszontalannak is látszik ma, az iráni tanulmányok haladására nézve mélyreható jelentőséggel bírt. Hogy az Avestának megtámadott hitelességét kimutassák, védőinek, a kik közül buzgalma által különösen Anquetil német fordítója Kleuker tűnt ki, független tanúságokhoz, tehát a régiek tudósításaihoz kellett folyamodniok, és ime azoknak pontos egybevetése a zoroasteri tannak épen legföltünőbb vonásaira nézve, a mint azok Anquetilnél előtérbe léptek, bámulatos összehangzást mutatott. Mióta végre a középperzsa vagy pahlavi nyelvnek az Anquetil munkájában összegyűjtött anyaga 1793-ban de Sacy Sylvestert a; legrégebbi Sassanida föliatok megfejtésére vezette s ez által hitelességét legjobban bebizonyította, még Angliában is elnémultak lassankint a kételyek Anquetil munkásságának értéke iránt, de még három évtizednek kellett elmúlnia, mielőtt az általa nemsokára abbahagyott kutatásokat más erők újra megkezdték. Döntőleg hatottak az Anquetil föllépése után nemsokára megkezdett szanszkrit tanulmányok s e tudománynak még fiatalabb sarja: az összehasonlító nyelvészet. Már a múlt század végén Sir William Jones, Anquetil régi ellenfele, rámutatott ugyan a föltünő hasonlatosságra, mely az Anquetil által kiadott kis zend szótárnak egyes szavai s a megfelelő ó-ind szók közt észrevehető volt, de a helytelen következtetés, melyet e körülményhez fűzött, hogy tudniillik az Avesta nyelvében a szanszkritnak

egy fiatalabb formáját kell látnunk, megakadályozta őt fölfedezése jelentőségének helyes megismerésében. Ugyanez időtájt a római hittérítő Paulus a Sancto Bartholomæo elég közel járt az igazsághoz, midőn egy értekezésében, mely a későbbi nyelvtudományt még néhány más alapeszmében is megelőzte, annak a nézetnek is ad kifejezést, hogy a zend nyelv perzsa földön az ősidőkben ott uralkodott szanszkritből fejlődött. Az árja kutatás legfontosabb ágaiban úttörő geniális Burnouf Eugène számára volt föntartva, hogy az ó-iráni philológiának is alapítója legyen. A régi Indiát illető történelmi bűvárlatok vezették Burnoufot 1825-ben amaz ethnographiai s különösen nyelvi határok kifürkészésére, melyek az indusokat a nyugati szomszéd néptől, az irániaktól, elválasztották. Mindazok, a kik eddig az Anquetil Zend-Avestájával pro vagy contra foglalkoztak, hallgatag elismerték annak a párszi hagyomány által közvetített azonosságát az eredetivel. Burnouf volt az első, ki ennek a viszonynak kiderítésére Anquetil fordítása segélyével az általa Párisban letett zend kéziratokat olvasni kezdte; már az első kísérletek meggyőzték őt arról, hogy a segédeszköz nem tartotta meg azt, a mit ígért, s hogy itt teljesen ismeretlen nyelvet kell a modern nyelvtudomány segélyével érthetővé tenni. A mit Anquetil fordított, nem volt a zend szöveg, még a Sassanidák korának sok esetben homályosabb fordítása sem, hanem csak tanítójának, Dárábnak, új-perzsa interlineáris fordítása, mely állítólag az eredetit szóról szóra követte, s mégis nagyon világosan elárulta, hogy a párszi-k modern hagyománya több vagy kevesebb biztossággal az Avesta általános értelmét csak sejtetni engedé; igaz értelmét azonban nem nyújtá. E nyomokat követve, a mennyiben azok még fölismerhetők voltak, Burnouf az egyes szók és mondatok grammatikai meghatározása czéljából azt az utat választotta, melynek később a modern nyelvtudomány legfényesebb vívmányaihoz kellett vezetnie: a szöveg parallel helyeinek és a rokon nyelveknek összehasonlítását.

Ez a módszer megmutatta az ó-ind nyelv alapos ismerőjének nemcsak az alakok képzésében, hanem az egész zend nyelvkincsben a legszorosabb viszonyt India szent nyelvéhez, a mint ezt ott egy nagyon kifejlett grammatikai tudomány a nyelv fejlődésének régi fokán megőrizte. Minél több új alak lépett kutatásai körébe, annál meglepőbb módon tűnt föl

előtte ez a rokonság, mely mindkét nyelvet sokkal szorosabban kapcsolja egymáshoz, mint a többi indogermán testvérnnyelvekhez. Így jutott Burnouf azon az árja ősidők megítélésére nézve oly fontos következtetéshez, hogy az indogermán nyelvcsaládnak mindkét keleti ága az európai ágaktól való elválás után a közös fejlődésnek még hosszabb korát élte át együtt s így az önálló fejlődésnek ama régi fokán, melyet a szanszkritban a már korán művelt grammatikai tudomány, az Avesta szövegében pedig a tudománytalan, de annál szívósabb hagyomány állandósított, alapjában csak két szójárása az árja, vagyis indo-iráni ősnnyelvnek. A hangok és a szók értelmének azon csekély különbsége, mely India és Irán szent nyelveit még kisebb mértékben választja el egymástól, mint például két közel rokon román nyelvet, minő a francia és provencali, bebizonyította, hogy az Avesta aligha nem tarthat igényt ép oly régiségre mint India hasonnemű irodalma. Alapvető munkájában, a *Commentaire sur le Yaçna*ban Burnouf csak elsejét dolgozta föl ugyan ezen nagyfontosságú Avesta könyv 71 fejezetének, de a nyelvi sajátságok legpontosabb földolgozása s a többi szövegekből kölcsönzött nagy anyag által oly biztosan állapította meg a zend grammatikának és lexikográfiának főbb vonásait, hogy neki s hasonló tehetségű társainak ez alapon még egy további lépés is sikerülhetett: az ó-perzsa ékiratoknak alig remélt megfejtése, s így kelet ókori történetére nézve megbecsülhetetlen forrásnak megnyitása. E sikert már néhány évvel a kommentár első értekezéseinek megjelenése után a megállapított módszer következetes alkalmazása által érhatték el. Az Achæmenida nagy királyok feliratai, miután majdnem két évezreden át némán hallgattak, ünnepélyes kimért modorukban újra szólani kezdtek az utókorhoz oly nyelven, mely a zoroasteri emlékekétől néhány dialectikus vonás mellett csakis írásbeli alakjára nézve különbözik. Így jutalmazta meg az Avesta tanulmánya a történelmi búvárlatot végtelen fontosságú fölfedezéssel ama buzgalomért, melylyel ennek képviselői az Avesta hitelességeért küzdöttek.

A hol a nyelvi alak oly közeli kapcsolatot tüntetett elő, hogyan mutathatott a tartalom olyan föltűnő ellentétet, mint az, mely a zoroasteri gondolkodásnak és hitnek a klasszikus India kulturális és vallásos viszonyaival való közvetlen összehasonlítása alkalmával már az első kutatóknak is okvetetlen-

nül szemébe ötlött? Így már Goethe, a kinek *Bemerkungen zum west-östlichen Divan* című munkája az ó-iráni élet szellemébe való szeretetteljes behatolást tanúsít, ügyes utalással a történelmi színhelyre föltűnőnek találta, hogy «habár Balkh és Bámián városok oly közel fekszenek egymáshoz, itt mégis a legotrombább bálványok készítését és imadását láthatni, míg ott a tiszta tűznek templomai állottak». Mindaz, a mi a két népnek itt figyelembe vett későbbi fejlődése mozzanataiban a közös eredetet kizárni látszott, egészen más világításban jelent meg, midőn az ind törzs legrégebb emlékeinek, a Veda szent énekeinek tanulmánya a bámuló szemeknek amaz árja törzsek legkorábbi ifjúságát föltárta, a mint azok ifjúi fékezetlen erőben a Hindukosh hegység völgyeiből leszállva, még a hófedett ormok látkörében, az Indus mellékén laktak, a tépelődő phantasia szörnyalakjai helyett, naiv isteneikben a természetnek még alig személyesített erőit imádták, s a helyett, hogy mystikus önkívületben saját testöket ölték volna el, inkább szakadatlan küzdelemben a sötétszínű öslakókat verték le s vetették magoknak alá. A Rigvéda hymnusai, melyeknek zöme bizonyára a Kr. előtti 2. ezedrig nyúl vissza, a régi áriáknak vallásos eszméit, a későbbi speculatio által kevésbé érintve, jóval kezdetlegesebb formában mutatták, mint azok az Avestában föltűnnek; előttiünk ők ismertették meg igazi alapját mindazon régi képzeteknek, melyek Iránban a Zoroaster reformja által eredeti jellegökből kivetköztetve, csak a conservativ néphit által őriztettek meg. Az új korszakban, mely az ind tanulmányokra nézve a Veda megismerésével kezdődik, keletkezett nem sokára az összehasonlító mythologia, s ez új tudománynak gyümölcsei épen az ó-iráni vallás megértésének váltak hasznára. Burnouftól ugyan annak kora halála (1852) megfosztotta az árja keletnek tudományát, mielőtt még ő maga eredeti munkaköre számára az általa megindított védai kutatások eredményeit értékesithette volna; de nagy tanítványában, Roth Rudolfban, munkásságának méltó folytatóját hagyta hátra. Roth egy nagyszerű lexicographiai vállalat által nemcsak megrendíthetetlen alapot teremtett meg a védai tudomány biztos haladása számára, hanem Burnoufnak mélyreható gondolatát, hogy az oly sok nehézséget támasztó Védának és Avestának egymást kölcsönösen meg kell magyarázniok, a következő korszakban határozottan föntartotta, midőn

egy alapjában ugyan jogosult, de egyoldalú korlátolt kifejtésében káros elv a zend philológia szabad fejlődését hosszú időre megszakasztani készült. Midőn kevéssel Burnouf halála után az eredeti Avestának első fordítása megjelent, melyet Spiegel, a mint a cím mondja, «a hagyomány folytonos figyelembe vétele mellett» készített, kitört a sok évig tartó harczenében ennek a hagyománynak értéke fölött, mely bár az utolsó évtized vívmányai által majdnem minden jelentőségét elvesztette, ma is lappang a hamu alatt. A hagyomány elnevezés alatt értette pedig a régi Irán körül nagy érdemeket szerzett tudós az Avestának különösen azon fordítását, mely a már nem értett szöveg magyarázatára úgy látszik, már az első Sassanidák korában a középperzsa, úgynevezett pahlavi nyelven készítettetett s később kanonikus tekintélyre tett szert. Csakis ezt illeti tulajdonképen a «zend» elnevezés, mely szó szerint az eredeti szövegnek magyarázatát jelöli. A modern párszik félreértett kifejezéséből *zand û Avesta* (Anquetil «Zendavesta»-ja), mely alatt csak «pahlavi fordítást és Avestát» értettek, származik a zend szónak az Avesta nyelvének megjelölésére való hybrid, de most már történelmi értékkel bír alkalmazása.

Ez az a fordítás, melynek a hagyományos iskola szerint, mivel az eredeti szövegnek ránc nézve elérhetetlen közvetlen ismeretéből származott, a modern bűvárlatnak az Avesta minden rejtélyeire nézve egyedül helyes kulcs gyanánt kell szolgálnia. Ámde ez a pahlavi fordítás nyelvének furcsa homályossága által nem kevesebb nehézséget okozott, mint maga az eredeti, melyet annak segítségével meg kellett volna magyarázni. A sémi és tiszta iráni elemeknek csodálatos vegyülete egyesülve a betűk sokjelentésűségével, melyek számos kombinációnál százakra menő különböző olvasásmódokat engednek meg, hosszú időre mystikus homályba borította a pahlavi vagy huzvaresh nyelvnek valódi természetét. E nehézség csak akkor távolított el, midőn mindig több bizonyíték még a leghitlenebbet is meggyőzte arról, hogy ezt a nyelvet, úgy a mint szövegeinkben föl van jegyezve, sohasem beszélték; mihelyt pedig a sémi alkatrészek pusztán ideogrammnak bizonyultak, melyek az iráni olvasók előtt hangbelileg teljesen idegenek, megérthetetlenek lévén szóbeli előadásban a megfelelő perzsa szók által váltattak föl, az eltorzított kryptograph

formából, melybe minden tudománynak s így az írás művészetének megőrzői, a papok hozták, tiszta perzsa szójárás lépett elő, melynek teljes megmagyarázása igaz, hogy a szerencsétlen írásrendszer miatt sok esetben még most is nehézségekbe ütközik. Ez, úgynevezett pahlavi irodalomnak legérdekesebb szövegeihez tartoznak az interlineáris fordítások is, melyek az Avesta némely kézírataiban annak legfontosabb részei, a *Yaçna* és *Vispered* imakönyvek, valamint a *Vendidád* törvénygyűjtemény mellett reánk maradtak. De e fordítások valódi jellegének, valamint minden hagyománynak félreismerése volt, midőn az Avestáról való összes ismeretünknek végső czéljául és határául annak az értelemnek kitalálását tűzték ki, melyet a Sassanidák korának teológusai szent írataik számára, az őseik által reájok hagyott ismeretek segélyével ebben az alakban állandósítottak. E nézettel szemben azon tudósoknak, kik csak az imént szabadították meg a védai bűvárlatot az ind kommentárok bilincseitől, nem volt nehéz kimutatniok, hogy iráni földön ép oly kevéssé létezett mint másutt a vallás alapkönyveiről folytonos traditio azok első megírásától kezdve; a szövegnek korszerű magyarázatában csak az épen uralkodó korszakoknak teológiai nézetei nyertek kifejezést s a mazdaismus papjai bizonyára épúgy mint társaik a Ganges mellett, mind a változásokat, melyeket a századok leforgása tanaikban előidézett, ennek legeredetibb szövegéből törekedtek kiolvasni.

Míg azonban a Veda későbbi magyarázóinak, bármilyen távol is volt tőlök az őskor szellemének megértése, az exact grammatika, ezen a régi Indiában annyira kifejlett tudomány, biztos irányt jelölt ki, addig a pahlavi fordítók a teológiai speculatio ilyen korlátozása miatt nem panaszkodhattak. A grammatika, olyan értelemben, mint azt az indusok, vagy ha nem is, legalább a mint azt a görögök ismerték, úgy látszik, mindig kívül esett az iráni műveltség eszmeikörén, s midőn az Avesta nyelvének élő ismerete megszűnt, többé szó sem lehetett e szövegnek philológiai magyarázatáról. A mit a móbad-ok papi tudománya ama korszaktól kezdve a legújabb időkig nyújthatott, csak egyes szók részben etymologikus találgatáson alapuló értelmezése és egy általános fogalom azon törvények és vonatkozások felől, melyeket az eredetinek egyes szakaszai tartalmaznak. Az előbbit a Sassanida teológusok

a tulajdonképeni interlineáris fordításban tettek le, mely mint ilyen az eredetinek szórendjét szolgálilag követi s sem igazi összefüggéssel, sem önálló értelemmel nem bírhat.

Az utóbbi ismeretek még a számos glossában nyertek kifejezést, melyek ellentétben az igazi fordítással, a pahlavi nyelvnek *correct*, természetes jelleget mutatják. De az egész fordításban a zoroasteri rendszernek megértésére még legtávolabbról sem marad reánk kimerített forrás; mert nemcsak az egykorú följegyzéseknek nagy halmazát tartalmazza, melyek fölvilágosítást nyújtanak e vallásnak kulturális és szellemi viszonyairól abból az időből, midőn a Sassanidák birodalmában világi jelentőségének tetőpontját érte el, hanem egyszersmind legbiztosabb vezetőnk is egy bonyolódott rituale végtelen részleteiben és pedáns vallástörvények zavaros kérdéseiben. Ez idegenszerű s oly kevésbé vonzó anyaggal, mely az Avestában való tárgyalásának terjedelme után ítélve, a mazda-yaçnai tannak igen lényeges részét képezte, aránylag régi korból származó szakszerű magyarázat, azaz a pahlavi fordítás nélkül nem tudnánk megküzdeni. A modern nyelvtudomány ugyan egymaga is megadhatja a zend szöveg grammatikai magyarázatát; csak a régi indusok életében és gondolkodásában rokon vonásoknak összehasonlítása mutathatja meg a régi Iránban elmosódott nézeteknek és érthetlenné vált szokásoknak igazi értelmét és eredetét; de hogy Zoroaster tana mit parancsolt meg igazán régibb vagy újabb fejlődésében híveinek dogmák és szokások tekintetében, hogy mi ment át az árja ősidők szellemi örökségéből az iráni népek új eszmevilágába, vagy hogy mit szorítottak ki idegen eszmék, azt csak Mazdának hívei magok mondhatják el nekünk.

A zend szövegekben a párszoknak tanúsága szerint csak csonka töredékeit bírjuk egy nagyobb szent irodalomnak, mely azonban aligha ölelte vala föl a vallásos hit és törvénynek egész tartalmát; ha amazok a fölvilágosítást megtagadják — s fájdalom, mi gyakran történik ez! — bizalommal kell fordulnunk, a kort tekintve, bizonyára a legközelebb eső forráshoz, a pahlavi fordításhoz; de ezt is kritikailag kell megvizsgálnunk s megértenünk, a mi pedig csak még későbbi források segítségével érhető el. Így az irásművek azon hosszú láncolatának, mely a zoroastrismus történeti fejlődésének menetét világossá teszi előttünk, még némi jelentéktelennek látszó

gyűrűje is, elősegíthet bennünket az Avesta ama rejtélyeinek megoldásában, melyek a nyelvtudomány és a védai bűvárlat minden megfejtési kísérletével daczoltak. Habár hosszú éveken át úgy látszott, mintha az ellentét, mely a traditionális s az úgynevezett nyelvhasznító iskolát egymástól elválasztotta, mindkét félnek munkálatai által csak élesebbé válnék, végre mégis azon meggyőződés tört magának útát, hogy mindkettő, a helyett, hogy egymás kiszorítására kellene törekednie, kölcsönös kiegészítésre és támogatásra van utalva. A párszik hagyománya és a nyelvhasznítás csak akkor adhatnak helyes feleletet az Avesta problémáira, ha mindkettőt helyesen kérdezzük meg: amazt minden felől, a mi a zoroasteri kultúra és vallás külön fejlődésével függ össze, emezt pedig az irán-előtti alapokról s a nyelvi alak belső életéről.

A hatalmas lendület, melyet a zend tanulmányok az utolsó évtizedeknek különböző pontokból kiinduló, de ugyanazon cél fele irányuló törekvései által vettek, látszólag döntő befolyás nélkül maradt azon kérdésre, melyet az Avesta-kutatás s általában az iráni régiségtan legfontosabb és legnehezebb kérdésének nevezhetünk, az Avesta keletkezése helyének és idejének kérdésére. Csak ennek megoldása által remélhetjük, hogy az ormazd vallásnak eredetét és alapítóját kiemeljük az ingadozó gyanítások ködhomályából, mely azokat már régóta úgy nyugat mint kelet fölfogásában eltakarja. Most is homlokegyenest ellenkeznek a legkülönbözőbb föltevések az *Origines Zarathustricae* fölött, mint akkor, midőn ezek a görög történetírókat és philosophusokat foglalkoztatták. A zoroasteri bűvárlatok legújabb korában nagyon is gyakran kellett egyes indiciumoknak messzire menő elméletek alapjául szolgálniok, de a helyett, hogy az utóbbiakat kritika alá vennők, melynek e czikk szűk keretében úgys felületesnek kellene maradnia, hálásabb kísérlet lesz, habár csak nagy vonásokban, azon helyi és korbeli határokat vázolni, melyek megmutatják az irányt, melyben Mazda vallásának történeti fejlődését egészen kezdetéig vissza kell kísernünk.

Minthogy az Avestában határozott adatok annak korára nézve s történelmi eseményekre való vonatkozások egyáltalában nem találtak, a párszi hagyománynak köszönettel tartozunk, hogy a perzsa szent könyv szerkesztése idejének legalsó határát biztosan meghatározza. A pahlavi iratoknak

összhangzó hagyománya szerint az Avesta könyveit mint egyesítés kánont Dáráb, (a ki párszík irodalmában, valamint az újperzsa eposzban az egész Achaemenida korszakot személyesíti) az utolsó persepolisi nagykirály alatt szerkesztették össze; Sándor és hellén utódainak uralma alatt megint szét-szórattak azok s legnagyobbbrészt elvesztek. Miután már az Arsacidák uralkodása alatt is történtek volt intézkedések a meglévő töredékek megőrzése végett, II. Sápur, a Sassanida, a jámbor és tudós Atarpád Mahrapand segélyével rendeztette s egyesítette a codexben, melyet ma is bírunk. Annak bebizonyításául, hogy az utolsó Achaemenidák alatt már befejezett Avesta főrészének korábban kellett keletkeznie, alig kell utalnunk annak a valószínűtlenségére, hogy szövegek kanonikus tekintéllyel bírjanak, a nélkül, hogy régi korok által szentesítve volnának. A reánk maradt szövegek nyelve olyan szójárást mutat, mely az ékíratok ó-perzsa nyelvvel való szoros rokonsága daczára, ettől nemcsak régibb jellege, hanem hangtörvényei és szókincse által is különbözik. A politikai viszonyoknak és eseményeknek, melyek az Achaemenidák uralmát egész Iránra nézve oly fontossá tették, az Avestában nyomát sem lehet találni; e korszak híres helyeinek, Persepolis, Sus, Ekbatanának, sőt a perzsák és médeknek nevei is teljesen ismeretlenek. Az Avesta a mazda-yaçnai vallás papjait csak a régi árja Athravan (a Védában Atharvan) név alatt ismeri, nem mint *magukat* (Μάγοι), mely név a perzsa és méd korszakban (v. ö. Her. I. 101.) kétségtelenül hivatalos és népszerű nevek voltak; pedig a perzsa törzs hazája a régi historikusok s első sorban Herodotos világos tanúsága szerint nemcsak a zoroasteri kulturának volt megnyerve, hanem a politikai uralom és vallásos hierarchia kölcsönös viszonya miatt, melyet még közelebről kell megvizsgálnunk, mint az elsőnek székhelye az egyházi szervezetnek is fontos középontja lett. Ha már általánosságban ez okok is kizárják az Avestának perzsa eredetét, mennyivel inkább történik ez, ha amaz énekeket, a *Gáthákat*, vesszük figyelembe, melyekre az Avestának többi szövegei, mint a homályos ősidők örökségére és magának a prófétának szent mondásaira folyton utalnak. Nyelvi alakjok tekintetében jóval közelebb állanak a Veda hymnusaihoz az Avesta későbbi részeinél s olyan gondolat adattak át az utókornak, minőre csak a legnagyobb szent-

ség tekintélye kényszeríthette a szövegek őrzőit s daczára homályos kifejezőmódjoknak, megismertetik velünk azon primitív viszonyokat, melyek közt Zoroaster a maga tanát megalapította. A reformátort nem a jámbor legenda szent fényében mutatják be, hanem küzdelmében roszakarátú ellenségekkel, a régi vallás képviselőivel szemben, majd elcsüggedve, majd pedig a lelkesedés hevében mindentudó, örökkévaló istene, Ahura-Mazda, által fölemelve és vigasztalva. Küldetése, melynek valóban boldogító erejét megragadó szavakkal magasztalni sohsem fárad el, nemcsak a «túlvilág üdvéhez vezető egyenes út» megismertetését czélozza; annak kulturális jelentősége a vallás-erkölcsi hivatás mellett olyan csodálatos közvetlenséggel lép előnkbe, a minőt a kultúra ily régi korszakában még csak a Véda mutathat föl. Híveinek a félnomád pásztorélettől az állandó baromtenyésztésre és (második sorban) a földművelésre való rávezetését tekinti Zoroaster tanítása legközelebbi földadatának; a szilárd lakhely mindenkorra elválasztja a jámbor hívőt a nomád hiteltlentől, még ha ugyanazon törzshöz tartoznék is. Zarathustra igazi híve, a ki büszke a «baromtenyésztő és paraszt» névre, csak fegyverrel fordulhat az elvetemültekhez, kik vakaságukban a tehenet, Mazda legnagyobb adományát, nem becsülik s nem ápolják. S hogy a próféta e parancsaiban tevékenységének igazi magva nyert kifejezést, mutatja a zoroasteri kultúrának későbbi fejlődése; a barmok tenyészéséről való fáradhatatlan gondoskodás, az iráni sivár földnek nagyon kifejlett öntözési rendszer által elért termékenysége; a tisztaságra való szorgos ügyelés adhatta csak a természet által mostohán ellátott Iránnak az anyagi jólét azon jelentékeny fokát, melyet az Avesta későbbi könyvei és a régiek tudósításai tárnak elénk. Az Irán és Turán közt sohasem veszteglő küzdelemben a perzsa eposz megtestesítette és eszményesítette a zoroasteri kultúra munkájának sokszázados védelmét rokon törzseknek éjszokról betörő barbarismusa ellen. Ezek és a művelődés legegyszerűbb állapotának sok más vonása, melyeket Zoroaster költeményeinek minden strófája az árja ókort ismerő olvasó előtt kitar, azon nagy korbeltől különbsegre utalnak, mely a vallásalapítás e korszakát az Avesta többi részeinek fejlettebb fokától elválasztja. Egyes esetekben a fönmaradt szövegek lehetővé teszik, hogy olyan vallásos néze-

teknek és parancsoknak lassanként való alakulását kövessük, melyek csak is egyes Gáthá-hely magyarázásából vagy épen félértéséből indulhattak ki. Ha tehát Zarathustra élete és munkássága már az úgynevezett «későbbi Avesta» szerzőire nézve is ama távol múltba nyúl vissza, melyben őt a legrégebb görögök is, a kik nevét ismerték, mint Lydiai Xanthos (Darius és Xerxes alatt), Ktesias, Eudoxus, Aristoteles és mások keresték, nekünk a chronológiának megállapításáról lemondva, hazájának meghatározására annál nagyobb súlyt kell fektetnünk.

Itt ugyan nem sokat használ az Avesta-szövegek azon adata, hogy Zarathustra Airyana vaéjahban született; mert ha e név eredetileg valamely földi helynek (talán a felső Oxus völgyének) megjelölésére szolgált is, minden említése az Avestában azt mutatja, hogy itt mythologiai országot jelöl e szó, a legrégebb emberiség paradicsomi hazáját. Sokkal fontosabb az Avestának indirect tanúsága. A legújabb kutatások azt mutatták ki (v. ö. Geiger, *Ostiran. Cultur*), hogy az Avesta egyetlenegy hely kivételével csak keleti Iránnak helyneveit ismeri, azon területnek tehát, mely a nagy perzsa fensíktől keletre elterülve a seleucida kornak Ariana fogalmával egybeesik. — A görögök tudósításai Zoroastert majd baktriainak majd médnek nevezik s ez ingadozással, habár a legrégebb s legjobb források Baktria felé hajolnak, egy oly nézetnek befolyását mutatják, mely legelőször a pahlavi fordításnak egyik glossájában (a *Vendidád*hoz) nyert kifejezést. Ott Rai — Média régi Raghája — van mint Zoroaster szülővárosa megemlítve, de ugyanazzal a hozzátevéssel: «mások átarpátakant (a mai ádarbeijánt) mondják hazájának». Raghának, a nyugatiráni városnak az avesta egy helyén való megemlítése egymagában is elég feltűnő; de az eddig nagyon kevésbé figyelembe vett helynek kapcsolata talán kulcsát nyújtja a Zoroaster méd származására vonatkozó elméletnek, mely az Avestában oly kevés támaszra talál. A Yaçna egyik legkésőbbi fejezetében (Cap. 19, 18) Raghá világosan mint világi hatalommal bíró papságnak székhelye van leírva: e területen eltérőleg más tartományok rendjétől a Zarathustrótema legmagasabb papi méltósága összeesik a tartomány urának, a satrapának, állásával. Ha a mágusok kasztja Mediában már aránylag korán kiválóan független és befolyásos állást foglalt el, a mint azt egy későbbi korra nézve Marcellinus

tudósítása (XX. 111, 6.) megerősíti, könnyen magyarázható, miért lokalizálta épen itt a népszerű felfogás vagy a papi elmélet a vallásalapítónak a monda kódében majdnem eltűnő alakját. Hiába keresnénk hasonló okokat, melyek Baktriába való helyezését megmagyarázhatnák, ha az eredeti hagyomány nem ott kereste volna hazáját. Baktria Irán történetében sem politikailag, sem szellemileg nem játszott nagy szerepet, s a perzsa nyugatnak s így a görögöknek is majdnem egészen látkörön kívül esett. Ha tehát egy régi traditio Zoroastert ilyen ismeretlen s egész Iránra nézve oly csekély fontosságú országba helyezi, ez állítás jogosultsága mellett már belső valószínűség is szól. Vistácpa királynak, a görögök Hystaspesének, Irán epikus legendája, a mennyire Ktesiasig visszafelé követhetjük, sohasem helyezi máshová királyi széket, mint Balkh-Baktriába; s ő mint az új vallásnak előmozdítója meg hatalmas védnöke már Zoroaster saját vallomása szerint (a *Gáthákban*) szoros kapcsolatban van ennek munkásságával. Ezen egy eredetileg bár kisebbszertű világi uralkodóra való támaszkodásban, mely által egyedül szerezhett Zoroaster reformjainak állandóságot és befolyást, Irán történelmének egy nevezetes mozzanata van kijelölve: az egységes nemzeti hatalomnak szövetezése a zoroasteri egyház vallásos eszméivel. A mily nagy erővel segítette elő e szövetség Irán hatalmas birodalmának nemzeti alapon történt fölépítését s annyi vihar között föntartását, épen oly végzetessé kellett még válnia Zoroaster vallásos alkotására.

Az eredeti viszonyoknak vizsgálata, melyek közt az Avesta tanúsága szerint a zoroasteri vallás és kultúra első fejlődését képzelnünk kell, megmutatta ama nagy időbeli különbséget, mely azon kezdeteket Irán első történelmi birodalmának teljes hatalmu egyházától, az Achaemenidák hierarchikus rendszerétől elválasztja. Vajon ennek az igazságnak megismerése, mely okvetetlenül véget vet a Zoroaster védőjének, Vistácpa Darius hasonnevű atyjával azonosító téves képzelemnek — (már az öreg Agathias is csodálkozik e hamis következtetésnek szívósságán) — teljesen gyümölcstelen lesz-e a zoroasteri ősi haza meghatározására nézve? Első pillanatra úgy látszik: Zoroaster régi dalaiban majdnem teljesen hiányzanak a helyi czélzások. Említ ugyan megtérítettjei közt egy Túrjá-t, azaz turánit, de az avestai nyelvhaszná-

latban így neveztetnek a jámbor földművelőnek vad szomszédjai egyaránt s a nagy Irán egyik részében sem volt az teljes biztonságban az ilyen ellenségektől. Hisz ez országnak egyes részei köröskörül sivatagok és zord hegységek által voltak körülvéve. Ha a Baktria és általában Kelet-Irán jogainak védői reá mutathatnak az örökös veszélyre, melyet a mai Turkmenek elődei rablótámadásaikkal emberemlékezet óta azon területekre nézve képeztek: médiái ellenfeleik is épen olyan joggal szólhatnak a csapásokról, melyek a féktelen kurd törzsek részéről kezdettől fogva fenyegették a letelepedett földmivest. Nyilvánvaló, hogy a még általánosabb jellegű czélzások, melyek a Zoroaster hazájának hegyes-völgyes természetére, a mesterséges öntözés szükségességére és hasonló sajátságokra vonatkoznak, épenséggel cserben hagynak bennünket. Ama hosszú fejlődésnek helyes becsülése, melynek végbe kellett vala mennie, mielőtt még történelmi ismeretünk kezdetén Zoroaster vallása határozottan szervezett egyház alakjában tűnik elő, közvetve fontos támaszt nyújt. Bátran követhetjük a gyöngye nyomokat, melyek a Zoroastrismus bölcsőjét illetőleg legkorábbi történetileg fölismerhető keletkezési helyén túlra utalnak. A perzsáknak a Mazda vallására történt áttérése, a kiknek hegemoniájával kezdődik ránk nézve Irán tulajdonképeni történelme, kétségenkívül Mediából indult ki, de következik-e ebből, hogy annak azért Mediában kellett keletkeznie?

Herodotos megbecsülhetetlen tudósítása a perzsák szokásairól és kulturáról majdnem minden sorában mutatja, hogy a zoroastrismus Perzsiában már az Achaemenida uralom kezdetén megvetette lábát. Ormazdot papjaik, kiket *μῆγοι*-nak neveznek, igazi avestikus rituale szerint tisztelték, melyet Herodotos I., 132-ben ír le; szintúgy a papi kasztnak mindent fölülmuló állása a későbbi zoroastrismusról való fogalmainknak pontosan megfelel; a magánélet legfontosabb momentumairól közölt eszmék teljesen mazdayaḡnai színezetet mutatnak. S Herodotos mégis e vallásrendszer hivatott képviselőit, a mágusokat méd törzsnek nevezi és talán nem is kell a magophononia ünnepére utalnunk, mely valószínűleg végre is csak az *egy* mágus bitorlónak, az «ál-Smerdisnek» megöletésére emlékeztetett, hogy kimutassuk, miszerint a mágusok vallásrendszere perzsa földön aránylag még új dolog volt

akkoriban, mely nem vert még gyökeret a szélesebb népretegek tudatában. Ez állapotnak legföltünőbb jele a halottak eltakarítását illeti, oly pontot, melyre a zoroasteri tannak a legnagyobb súlyt kelle vetnie, de a mely ellen viszont az újonnan áttértek conservatív érzékének legtovább kellett ellenszegülnie. Herodotos (I., 140.) határozottan kiemeli a mélyreható különbséget, hogy míg a mágusok, igazi mazdayačnai elméletet követve, halottaikat kutyáknak és madaraknak engedték martalékúl, addig a többi perzsák azokat viasszal bevonva, a földnek adták át. Agathias ugyan arról tanúskodik, hogy a Sassanidák idejében a papi törvény már eltörülte a régi idők népszokásának minden emlekezetét. De a legsúlyosabb bizonyítékot arra nézve, hogy milyen hatalmas volt ez ősi szokás, az achaemenida nagykirályok magok szolgáltatják. Darius és követői — a mint gyanítom proselyta túlbuzgóságából — sohasem szűnnek meg a feliratokon Ahura-Mazdának a segélyben gazdag istennek dicséretével igazhitűségökről tanúságot tenni; de mindamellett az ősök példája meg az uralkodó törzsnek szívós szokása mégis arra kényszerítette őket, hogy Persepolisban, a királyi sírboltokban, melyek az évezredek minden viharainak ellentállottak, temettessék el magokat. Még a papi kasztnak hajthatatlansága is gyöngének bizonyult. A főforgó esetben kikerülhetetlen volt, hogy a nép erzületének hódoljon, s a Cyrus mausoleumában Pasargadaban, mely mintegy az örökkévalóságra volt szánva, századokon át máguspapok őrizték az achæmenida dicsőség alapítójának testi maradványait (v. ö. Arriant, Curtiust, etc.). A perzsa hegemonia e korszakának további történetében a «méd» papok állása lefelé mindinkább erősbül; befolyásuk az udvarnál, mely kezdettől fogva legbiztosabb támaszuk volt, mind határozottabban lép előterbe, míg aztán a Sándor hadjáratának katastrófája Iránnak nemzeti fejlődését hosszú időre megakasztja.

Midőn az elnyomásnak és az idegen befolyásnak századokig tartó időszaka után a sassanida Ardesir Pápakán az egységes birodalom újonnan való megalapítását zoroasteri alapon megkezdi, azon érdekes látvánnyal találkozunk, hogy e nagy vallásospolitikai tettet majdnem kizárólag annak a Persisnek segítségével viszi keresztül, melynek a zoroasteri érdekekkel való összeforrása az achæmenida uralom műve volt. Ha már most szem előtt tartjuk, hogy a Mazda-vallás-

nak e középpontja bizonyára Médiából kiindulva foglaltott el, ez a történelmi megfigyelés talán némi világosságot vet a megelőző korok homályába. Ha az achæmenida uralom három százada elég volt a zoroasteri tan terjesztőinek arra, hogy neki a kedvező viszonyoknak aránylag rövid tartama alatt, perzsa földön oly biztos állást szerezzenek, nem tétélezhetünk-e föl egy előbbi korra nézve hasonló folyamatot e vallás állítólagos hazáját, Médiát, illetőleg is, úgy hogy Média is a vallás elterjedésének csakis egy állomása, nem pedig a vallás főszéke volt? Ilyen föltevésből kiindulva, a nyelvészetből és a történelmi traditióból merített adatok, melyek a távoli Baktriára utaltak, újabb jelentőséget nyernek. Zoroaster tana már a méd uralom kezdete előtt kelet felől meghódíthatta ezt az új hazát, politikai hatalmi állásának hosszú tartama pedig ez alig elfoglalt székhelyet, Médiát, vallásos központtá emelte. Innen terjedt a papi mozgalom a politikailag alávetett szomszéd országokra, Persisre, melyet e mozgalom ezentúl oly szorosán egybekapcsol a médek hódító birodalmával, hogy midőn egy szerencsés forradalom következtében a leigázott törzsek diadalmasan fölükerekednek, csak az uralkodás helye változik, de a két ország sorsa örökre egyesítve marad. Az sincs teljességgel kizárva, hogy az ősidők homályában a méd főhatóság korát egy nagy keletiráni birodalom előzte légyen meg. Az irán hősmonda erre vonatkozó adatai Ktesiasnál sokkal homályosabbak, semhogy csak föltevést is lehetne rájuk alapítani. Mi meglegszünk annak a ténynek a kimutatásával, hogy a baktriai eredet föltevése a zoroastrismus tényleges történeti fejlődésének ellent nem mond. De a Zoroaster hazájára vonatkozó bármely nézetnek hypothesisnek kell maradnia mindaddig, míg Balkh és Hamadân-Ekbatana legrégebbi romjainak kövei úgy nem szólnak hozzánk, mint a történelmi bűvárlat szerencsésjere Persepolis falai és Behistûn sziklái szólottak.

BLUMAUER ALAJOS.

Az osztrák tartományokat nemcsak matekintik külföldnek Németországon; külföld voltak azok már a westphaliai béke óta, de különösen mióta németek és osztrákok a hétéves háborúban a csatatéren szemben állottak egymással. A reformatio győzelme éjszakon és bukása délen emelte a nagy válaszfalat, melyet csak Ausztriának újabbkori politikai és szellemi átalakulása rontott le. De az elidegenedés hatásai még ma is észlelhetők; legészlelhetőbbek az irodalom terén. A német irodalomtörténet még ma is ignorálja vagy egészen tévesen és elfogúltan jellemzi az osztrák tartományok szellemi életét, főleg a múlt századét. Költői és művelődéstörténeti szempontból kiváló osztrák alakokat, milyenek Denis, Alxinger, Van Swieten, Sonnenfels és számosan mások, alig egyszerűen említik a legterjedelmesebb irodalomtörténetek is; jellemzésök pedig rendszerint néhány jóhiszeműleg elfogadott, többnyire helytelen vagy legalább egyoldalú megjegyzésből áll. Pedig ez írók közt vannak olyanok is, kiket a magok idejében Németországon is olvastak és nagyra becsültek, kik a német irodalom legnagyobb férfjaival baráti viszonyban álltak. De fő jelentőségek, hogy az osztrák tartományokban az új életre ébredt német szellemnek lelkes szóvivői és képviselői voltak, egymaga is elégséges volna arra, hogy az irodalomtörténet, mely a német szellem fejlődésének egész körét fölkarolni tartozik, őket figyelemre méltassa. A «birodalmi» németek e korlátoltsága végre erélyes munkásságra serkentette osztrák szomszédainkat, kik a legújabb időben hazájok irodalmát és irodalmuknak kiválóbb alakjait behatóbb kutatás tárgyává teszik és önálló, szorgalmas anyaggyűjtésen alapuló mono-

graphiákban földolgozzák. E figyelemre méltó tanulmányok körébe tartozik az előttem fekvő kis könyv is, mely az osztrák tartományoknak egyik legkedveltebb és legbefolyásosabb költőjével és írójával, a még ma is névről elég ismeretes Blumauer Alajossal foglalkozik.*)

E kis könyv az első terjedelmesebb, tudományos irányú életrajz, melyre a múlt századi Ausztriának egyik legnépszerűbb és legbefolyásosabb íróját eddigelé méltatták; ez is inkább csak vázlat, mely a legszükségesebb anyagot röviden összefoglalja; de mint ilyen is elismerést érdemel, mert Blumauerrol végre is nagyon keveset tudunk és az elterjedt adatoknak egy tetemes része kétes értékű hagyományokból áll, vagy teljesen hamis. Némelyek persze azt mondhatnák, hogy az «osztrák Scarron», mint egy kortársa nevezte, sokkal csekélyebb jelentőségű író, semhogy behatóbb tárgyalásra igényt tarthatna. De e fölfogás, melyet Blumauernek kétségtelenül gyöngé költői hivatottsága és műveinek kétes értéke első pillanatra indokolni látszik, nyomban tévesnek tűnik föl, ha figyelembe vesszük, hogy Blumauer mily népszerű, nagy hatású és tekintélyes író volt, hogy a II. József korabeli osztrák irodalomnak ő a legkimagaslóbb és legjellemzőbb alakja, hogy ő is azon írók sorába tartozik, kik æsthetikai szempontból talán nem jöhetnek számba, irodalom- s művelődéstörténeti tekintetben azonban kiváló helyet foglalnak el. Az irodalomtörténet csak egy kiegészítő része a művelődéstörténetnek, és e szempontból a sokat olvasott és utánzott írók épen oly tanulságosak és fontosak, sőt a közönségre gyakorolt hatásuknál fogva még tanulságosabbak és fontosabbak, mint, persze egészen más szempontból, a művészetnek jóval magasabb színvonalán álló nagy mesterek. Ma Blumauerrol csak annyit tud a nagy közönség, hogy a *Travestált Aeneis* szerzője, legfőlebb még azt is, hogy valamikor jezsuita volt; pedig elég mozzanat van e sokat dicsőített és még többet szidott osztrák író életében és működésében, mely szélesb köröket is érdekelhet.

Kár, hogy életéről, főleg szellemi fejlődéséről mindössze

*) Alois Blumauer. *Literarhistorische Skizze aus dem Zeitalter der Aufklärung*. Von Dr. P. v. Hofmann-Wellenhof. Wien, 1885, 138 l. Ara 1 frt 50 kr.

is igen keveset tudunk. Blumauer 1755 december 21-dikén született Steyrben, Felső-Ausztriában és már tizenhét éves korában lépett be (1772-ben) a jezsuita-rendbe, nem tudni, szüleinek sürgetésére-e vagy saját szíve sugallatát követve. Ez utóbbi valószínűbb, legalább ezt következtethetni azon tényből, hogy a következő évben, midőn a jezsuita-rend eltörlötetett, előbb Szt-Floriánban akart más rendbe lépni, de föl nem vétetett, aztán pedig Kremsmünsterben benezésnek állott be. Blumauer életének e korszaka igen homályos. Nem tudjuk, miért nem vették be Szt-Floriánban, meddig volt Kremsmünsterben, miért és mikor hagyta el az egyházi pályát, mikor és mily körülmények közt került Bécsbe, kikkel érintkezett itt az első időben és kik gyakoroltak reá első sorban befolyást; pedig tagadhatatlan, hogy Blumauer későbbi pályájának, főleg az egyházzal szemben elfoglalt állásának helyes megítélésére mind e kérdéseknek pontos eldöntése nemcsak igen kívánatos, hanem valósággal nagyon szükséges volna.

Midőn Blumauer Bécsbe került, e város épen sok százados álomból kezdett fölocsudni. II. József működése Ausztriára és első sorban Bécsre nézve a képzelhető legjótékonyabb volt, ha a létesült eredmények nem is feleltek meg egészen a nagy fejedelem törekvéseinek. II. József ledöntötte a chinai falat, mely Ausztriát Németországtól és a nagy fejlődésnek indúlt német irodalomtól elzárta, meglazította a censura korlátolt szigorát és oly szabad mozgást engedett a sajtónak, milyennel az, Ausztriában, talán ma sem dicsekedhetik. Most mázsa számra kerültek a külföld termékei és eszméi Bécsbe, hol általános, mondhatni ideges szellemi mozgalom támadt. Elmaradtunk! ezt érezte és fejtegette mindenki; az elmulasztottakat helyre kell ütnünk, fölvilágosításra van szükségünk! ezt hitte és tanította mindenki. Soha nem volt Bécsben annyi reformator, annyi népboldogító, mint a múlt század hetvenes éveiben; soha nem jelent meg annyi füzet, mely a nép fölvilágosításával, a műveltség emelésével foglalkozott volna, mint e mozgalmas évtizedben. Az absolutismus a szorosb értelemben vett állami, politikai ügyeket saját belátása szerint, teljes önkénnyel intézte el; a reformerek azért az irodalmi, társadalmi és vallási térre szorítkoztak, de itt aztán kifogyhatatlannok voltak indítványokban és eszmékben, támadásokban és vádokban. Sok jóakarát és igaz buzgóság nyilatkozik e meny-

nyiségben gazdag, tartalmilag szegény irodalomban, de mindössze is kevés szakismeret és műveltség és még jóval kevesebb reformatori hivatottság. A nézetek és óhajok roppant eltérése természetesen sok polemiára vezetett, és a küzködő felek rendszerint hangjok erejével és szavok súlyával pótolták bizonyítékaik gyöngéjét. Az egész mozgalomnak positiv eredménye végre is csak abban állt, hogy fölrázta a közönséget aléltságából és legalább némi szellemi életet ébresztett Bécsben, hol a XVI. század óta a legszomorúbb szellemi tespedés uralkodott.

Ilyen volt a bécsi élet, midőn Blumauer az osztrák fővárosba érkezett. Kezdetben, mint maga ismételve elmondta, igen rossz dolga volt; leczkéket adott, másolgatott, alárendelt irodalmi teendőket végzett mások számára, míg végre, 1780 táján, időközben elszórva megjelent költeményeivel magára vonta befolyásos emberek figyelmét. De most azután gyorsan emelkedett: már 1781-ben, huszonöt éves korában, censor lett, még ugyanazon évben átveszi a bécsi *Musen-Almanach* *) szerkesztését és a következő évtől ő áll a bécsi *Realzeitung*, a legtekintélyesebb osztrák újságnak **) élén. Ezóta összekötetésben áll korának tekintélyeivel, Ausztria és Nemetország legkiválóbb férfijaival, kik benne az ifjú Ausztria vezetőjét és szószólóját, az új generatio fejét és mintáját tisztelik. — Blumauer maga úgy tudta, hogy ő II. József szellemének és eszmeinek költői és írói képviselője; császára iránt határtalan tisztelettel és rajongó szeretettel viseltetett, es II. József jóakarója volt a minden jó és helyes iránt lelkesedő befolyásos írónak. II. József rövid uralkodása a Blumauer fénykora. Midőn a császár halála után a reactio uralomra került és mind erélyesebben elhelyezkedett, Blumauer nem alkudozott az új hatalommal, mint számos kor- és elvtársa tette, pedig jól

*) E költői évkönyvet Ratschky József Ferencz alapította 1777-ben, a lipcei és göttingai hasonló tartalmú és irányú almanachok mintájára. A múlt századi osztrák költészetnek e főközlönye megszűnt 1795-ben. Egy új bécsi almanach 1798-tól 1802-ig jelent meg négy kötetben.

**) E gazdag tartalmú, Német- és Franciaországban is nagyon olvasott hetilap 1770-ben indult meg. Kezdetben sokat foglalkozott kereskedelmi és mezőgazdasági ügyekkel; 1774 óta ezek helyébe a szépirodalom lépett, «hogy e folyóirat a szép nem és a többi olvasók számára is mulattatóbb legyen». Megszűnt 1786-ban.

megfizették volna tollát, hanem 1793-ban még az állami szolgáltatból is kilépett és egy könyvkereskedést vett át. Ezóta rohamosan hanyatlott; az üzlet, melyhez valószínűleg nem igen értett, rosszul ment és sok gondot okozott neki; az ország állapota II. József két utódja alatt elkeserítette a nagy császár eszméin lángoló lelkesedéssel csüngő reformert; egészsége is mind jobban hanyatlott. Múzsája ez időben végkép elhallgatott, irodalmi munkássága értékes könyvészeti dolgozatokra szorítkozott, a kortársakkal alig érintkezett. Még nem volt negyvenhárom éves, midőn a tüdővész 1798 márczius 16-dikán véget vetett életének.

Blumauer egyik fő érdeme, hogy ő volt az első Bécsben, ki az irodalom embereit összegyűjteni, közös eszmék és érdekek szolgálatában vállvetett munkásságra ösztönözni törekedett. E célra fölhasználta a szabadkőművességet, melynek leglelkesebb hívei közé tartozott. A bécsi páholy, melynek ő volt a lelke és melyet voltaképen csak az ő fáradhatatlan buzgósága tartott fönn, nem is volt egyéb, mint irodalmi egyesület a szabadkőművesség formáival és szokásaival. Tagjai majd kizárólag írók és tudósok, illetőleg az irodalomnak, főleg a költészetnek barátjai voltak, és a páholy főmunkássága abban állott, hogy a tagok irodalmi dolgozataikat fölolvasták és tárgyalták. E körben támadt Blumauer prózai műveinek nagy része, melyekben a szerző rendszeren érdekesebb napi kérdéseket sok józan észszel és jóakarattal, de nem mindig elég alaposan és sokszor egy kissé dagályosan tárgyal. Főcélja és szerinte a szabadkőművességnek is főcélja, hogy az embereket «erkölesi műveltségre» vezesse; ez, nézete szerint, «a legszébb és legmagasztosabb föladat, melyet bölcs férfiak magoknak kitűzhetnek». Történeti szempontból legértékesebb az a prózai dolgozata, melyet *Megfigyelések Ausztria fölvilágosításáról és irodalmáról* címmel közzétett. Jellemző, hogy Blumauer itt már az osztrák, főleg a bécsi írók nagy számáról panaszkodik; szerinte annyi hivatatlan fog tollat és özönli el a piacot értéktelen férczelményével, hogy az «író» neve kezd kétes értékűvé, sőt gyanússá válni. Sajnálja, hogy sok képzett es tanult ember nem fog tollat; és helyteleníti, hogy az osztrák írók még mindig előszeretettel külföldi (tudniillik németországi) folyóiratokba küldik dolgozataikat. Azért helytelenül itel az idegen, a ki Ausztriának tudományos és irodalmi ma-

gaslatára csakis a belföldön megjelent művekből következett. Az egész dolgozat nem valami rózsás színben tünteti föl az osztrák irodalmi és műveltségi állapotokat. De a kedvezőtlen viszonyok e fölismerése csak fokozza a szerző buzgóságát, ki itt is nagy páthosszal és néha megragadó hévvel a fölvilágosodás terjesztésére lelkesíti kortársait.

Mert a «fölvilágosodás» volt az egész kor jelszava, melyet azonban sehol sem hangoztattak annyiszor és oly hevesen, mint épen Ausztriában. Bajos volna röviden megmondani, hogy e lelkes javítók mit értettek fölvilágosodás alatt, főleg az elérendő célokat illetőleg. Mert ezekre nézve nagyon elágaztak a vélemények. Nagyobb egyetértés uralkodott a fölvilágosodás negatív elemeire, a támadás, rombolás tárgyaira vonatkozólag. A főcél: a hives és tudás, a gondolkodás és érzés szabadsága volt; a mi ezt akadályozta, megszorította, azt a fölvilágosodással ellenkezőnek tekintették és megtámadták. Ausztriában, jó részben a császár politikájának hatása alatt is, a fő ellenséget az egyházban ismerték föl; innen van, hogy a fölvilágosodás az osztrák tartományokban határozottan egyház-ellenes jellegű, míg például a német fölvilágosodás a vallást, főleg kezdetben, alig érintette. És e fölvilágosodás feje és szószólója Blumauer, kinek egész munkássága első sorban ez eszme szolgálatában áll. Barátok és apácák, rendek és kolostorok, olvasók és búcsujárások, — ezek támadásainak és élceinek fő tárgyai. Ily értelemben mondhatni, hogy Blumauer a fölvilágosodás költője, tudniillik azon fölvilágosodásé, mely az osztrák tartományokban és főleg Bécsben több hévvel, mint alapossággal, több erelyvel, mint méltányossággal az egyháznak és a papságnak túlkapásait ostromolta es, II. József-re támaszkodva, rövid időre megsemmisítette.

Pályája kezdetén azonban még más izlés szolgálatában állott Blumauer. Első nagyobb műve *Erwine von Steinheim* című lovagdrámája (1780), mely úgy az irodalomban, mint a színpadon nagy tetszést aratott. Ma teljesen el van feledve, annyiban méltán, hogy gyöngé darab, mely tárgyában, szerkezetében és stíljében a régi érzelgős német polgári színművek és a Goethe-féle *Goetznek* (1773) utánzásán alapúl. Irodalomtörténeti szempontból azonban figyelmet érdemel, mert a lovagi drámák közül az eredetibbek és önállóbbak egyike,

melyben e válfajnak némely elemei először szerepelnek. A darab cselekvénye elég egyszerű: Erwine férje, Urach gróf, a szent földre ment, hol egy véres csatában halálosan megsebesül. Otthon halottnak tudják, és Erwinét szülei és rokonai új házasságra kényszerítik. Henneberg gróffal való eljegyzése után visszatér a halottnak vélt férj, és most iszonyú vérontás következik, mely bűnösöket és ártatlanokat elsöpör. A darab 1780 november 18-dikán került először színre a bécsi udvari színházban és sokáig tartotta magát;*) a kritika is igen kedvezően fogadta, bár már első bírálója, Schink,**) fölismerte a színmű fő gyöngéjét, hogy tudniillik a hazatért férjnek iszonyú vad szenvedélyessége és a katastrophának véres kimenetele annyiban nem eléggé indokolt, a mennyiben Erwine kényszerüségéből állott rá az új frigyre és ez új frigy még nem is tény. Blumauer tudatosan alkotta meg így darabja cselekvényét. A novella, melyből színműve tárgyát vette,***) csak a második házasság megkötése után lépteti föl az első férjet; de az osztrák költő igen jól tudta, hogy az udvari színház nem fogadna be darabot, melynek cselekvénye tényleges bigamián alapszik. Azért enyhítette a főmotívumot — a tragikus hatás rovására. E főmotívumot, a hősnek ketős házasságát, már Goethe is fölhasználta volt *Stellájában* (1776), de egészen más alakban és eltérő tendenciával. A heves támadások, melyekkel a közvélemény Goethe e színművét fogadta, szintén nem igen bátoríthatták Blumauert arra, hogy a bigamiát, melyet forrásában talált, egyszerűen megtartsa. *Erwine* különben már a német «Sturm und Drang» szellemének szülöttje. Mintha a *Haramjából* olvasnánk idézetet, midőn Urach gróf fölkiált: «És a törvények, a törvények megengedik ezt neked? Tudod, hogy ki hivatkozik leginkább a törvényekre? A gazember, a ki szívében nem találhat többé igazolást!» Erwine a darab végén megőrül, — természetesen Ophelia mintájára. — De a színmű, mint említettem, nagyon

*) Utolsó előadása, úgy látszik, 1789 szeptember 30-dikán volt. Münchenben is került színre.

***) *Dramaturgische Fragmente*. Graz, 1781—82. III. kötet, 780. lap.

****) *Auswahl der besten prosaischen Aufsätze der Deutschen*. I. Leipzig, 1779.

tetszett és híres emberré tette szerzőjét; Blumauer mégis érezhette, hogy drámaírói hivatottsága igen csekély. Tény, hogy a színpadnak hátat fordított és a lyrai költészet terére lépett, melyen jóval nagyobb és maradandóbb hatásokat sikerült elérnie.

Költeményeinek első gyűjteménye már 1782-ban jelent meg és nyomban Ausztria legelső költői közé emelte Blumauert. E nagy tetszésnek jó része a költő hangjának tulajdonítandó. Az osztrák költők ugyanis majdnem kivétel nélkül Klopstock tanítványai voltak. A seraphikus költészet pathosza, a hazafias lyra dörömbölése, melyet tréfásan «bárdok ordítózásának» neveztek el, Ausztriában talált legnagyobb visszhangra. — Blumauer ellenben Bürgernek és főleg Wielandnak volt tanítványa, kit költeményeinek humoristikus hangjában, a verselés könnyedségében, tréfáinak pajzánságában utánzott a nélkül, hogy valaha elérhette volna, miben első sorban ferde ízlése, tökéletlenebb műveltsége és hiányos tapintata megakadályozták. A hol Wieland szellemes, pajzán, dévaj, ott Blumauer sokszor száraz, köznapi, piszkos. Abban is Wieland tanítványa az osztrák költő, hogy a költészetet a philosophia szolgálatába helyezte: Wieland tudvalevőleg úgy nevezett életbölcsejét, «a gráciák philosophiáját» hirdette számos költői művében; Blumauer hasonlóképp a maga philosophiáját, a fölvilágosodás eszmeit foglalta versekbe. Ez eszmei tartalmat csak nagy költő olvaszthatta volna át teljesen költészetté; de ennyi alakító erővel Blumauer nem dicsekedhetett. Az ő tehetsége józan eszből és szatirikus érből, jó ötletekből és találó elcezekből alakult. Ehhez járult a szatira-író egyik főjelessége, hogy tudniillik korának gyöngéit és kinövéseit éles szemmel fölismerte. Főhiánya ízlésének ferdesége volt, melyet közönségének ferde ízlése csak még fokozott. Blumauer versei telvék piszkos rajzokkal és pórias ötletekkel, frivol célzásokkal és durva tréfákkal. Kortársai, főleg Ausztriában, újjongva fogadták e «merész» költeményeket és irányának fokozására sarkallták a közönség tapsaitól elkapatott szerzőt; a tisztultabb ízlés számalommal és megvetéssel fordul el a költészetnek e lealacsonyításától.

Blumauer tehetségének összes jó és rossz oldalai legfel-
tűnőbben egyesítvők legnagyobb és leghíresebb művében, Vergilius *Aeneis*ének travesztálásában, mely 1782-ben, 1785-ben

és 1788-ban három kötetben megjelent és az eredetinek kilencz énekét tartalmazza. Az utolsó énekek sokkal gyöngébbek, mint az elsők; ezt Blumauer maga is érezhette és talán főleg ez okból nem fejezte be a még hátralevő három ének travesztálását. Utóbb akadt a mesternek egy tanítványa, ki a hiányzó énekeket kidolgozta,*) de oly modorban és oly ízléssel, hogy Blumauer maga is pálczát tört volna e szellemtelen és aljas férczelmény fölött.

A travesztia majd oly regi, mint a költészet maga, és jellemző, hogy a világirodalomnak egyetlen költőjét sem travesztálták annyiszor, mint Vergiliust, kinek modoros feszessége és pathosza úgy szólván kihívja a travesztiát. A korábbi *Aeneis*-travesztiák közül a legjelesbik a genialis Scarron Pál műve, mely 1648—1652-ben megjelent és szintén töredék: csak az első nyolcz énekre terjed ki. Blumauer bizonyosan ismerte Scarron művét; de nem ez volt reá fő befolyással, hanem a XVIII. század leghatalmasabb travesztáló szatirája, Voltaire hirhedt *Pucelleje* (1755), mely egyház-ellenes irányánál fogva is megragadta az osztrák fölvilágosodás nagymesterét. De volt Blumauernek német előzője is. Egy fiatal halberstadti író, az 1746-ban Zittauban született Michaelis János Béni, kezdte 1771-ben Bürgernek és az akkor virágzó német parodizáló és travesztáló román-cz-költészetnek hatása alatt, az *Aeneis* travesztálását, de csak az első harmincz versszakkal készült el, mert már 1772 szeptemberében meghalt. Michaelisnek e töredékes műve, melynek első tizen-négy versszaka 1771-ben nyomtatásban is megjelent,**) határozottan befolyásolta a Blumauer munkáját, főleg az előadás hangjában és a vers alakjában, mit az osztrák költő maga is bevallott, ki kezdetben *Aeneis*-ét a Michaelis-féle kísérlet folytatásának kívánta tekintetni. Michaelistól vette Blumauer a munkában keresztül vitt versszakot, tőle az egyes énekek fölé tett humoristikus «tartalmat» is, mit már az egész travesztia bekezdése és első versszaka kétségtelenné tesz:

*) *Virgils Aeneide, travestirt von Blumauer, ausgeführt vom Professor Schaber. Vierter und letzter Band.* Wien, 1794. — Schaber stuttgarti tanár volt.

***) A hátralevő tizenhat versszak csak 1780-ban jelent meg, Michaelis halála után.

Michaelis :

Wie der theure Held Aeneas nach Libyen verschlagen wurde
und wie er daselbst von der Königin Dido aufgenommen wurde.

1.

Es war der Held von Venus' Stamm,
Der, weil er Feuer scheute,
Aus Troja lief, nach Welschland schwamm
Und hungerte und freite,
Sanct-Juno nahm die Sache krumm,
Vorjetzo weiss ich nicht : warum ?
Wir werden's aber hören.

Blumauer :

Wie der fromme Held Aeneas über Meer auf die Fahrt ging
und von einem Sturm gar unsanft hergenommen, hierauf aber von der
Königin in Libya freundlich aufgenommen und köstlich bewirthet ward.

1.

Es war einmal ein grosser Held,
Der sich Aeneas nannte ;
Aus Troja nahm er 's Fersengeld,
Als man die Stadt verbrannte,
Und reiste fort mit Sack und Pack,
Doch litt er manchen Schabernack
Von Jupiter's Xanthippe.

A hasonlatosság első pillanatra is föltünő, — de ez nem is lehetett máskép, ha figyelembe vesszük, hogy Blumauer kezdetben Michaelis töredékét folytatni és befejezni akarta. Az osztrák költő azonban csak alaki és stílári tekintetben tanult Michaelistől, kinek töredéke már csekély terjedelménél fogva sem gyakorolhatott nagyobb befolyást reá. Scarrontól sem tanult sokat, annál többet Voltairétől, ki kellemben és szellemben, nyelvi és alaki tökélyben messze fölötte áll Blumauernek, a komikum sokféleségében és élceinek erejében azonban alig vetekedhetik vele. Egy pontban végre Voltairerel

szemben is önálló Blumauer: míg ugyanis Voltairenél a páratlanul frivol szerelmi kalandok, melyeknek hőse vagy helyesebben áldozata Soreil Ágnes, állnak előtérben és az egyház és állam ellen intézett támadások csak mellesleg hangzanak föl, Blumauernél megfordítva áll a dolog: nála az egyház és a papság ellen intézett éles ostrom *) és a fölvilágosodás szelleme képezi a munka igazi lelkét, mely mellett a mű egyéb tartalma, cselekvénye és jellemei egészen háttérbe szorúlnak. A kortársak a nagy tetszéssel fogadott műnek e főirányát és valódi jelentőségét rögtön fölismerték. — Wieland például, kinek Blumauer, mint mesterének és mintájának az *Aeneis* első kötetét megküldte, 1783 szeptember 25-dikén a következő sorokban köszönte meg az osztrák író ajándékát: «Valóban hízelgőbbet nem mondhatott nekem, mint hogy költői kedvét egészen nekem köszöni . . . Azt a gondolatot, hogy az *Aeneist* oly modorban és olyan terv szerint travesztálja, hogy ily módon nagy fejedelmének egyik legnagyobb és leghasznosabb célját elősegítse, — ezt a gondolatot Isten ébresztette önben és, a mennyiben az első könyvekből ítélni, ön annyira meg van áldva mind azon tehetségekkel, melyek e terv kivitelére szükségesek, hogy örömet és tetszést nem fejezhetem ki eléggé . . . Ön e művel oly hírre fog jutni, mely elégséges volna arra, hogy húsz más pályázó hiúságát kielégítse.»

Wielandnak igaza volt: a travesztia csakugyan roppant tetszést aratott és csakhamar lefordították idegen nyelvekre is. Magyarra kétszer ültették át a Blumauer művét: *Virgilius Énéássá, kit Blumauer németre travesztált, most magyarosan Szalkai Antal úr átöltöztetett*. Bécs, 1792; és: *Blumauer átöltöztetett Aeneise, fordította s Virgil utolsó három könyvének átöltöztetésével megtoldta W. X. Y. Z. Páris, 1833.**)* És még legújabbban is akadtak írók, kik a travesztált *Aeneis*ről igen

*) Schaber befejezésében, a megváltozott korviszonyokhoz képest, a polemia éle már a jakobinusok és sansculottok ellen fordúl.

**) Blumauer egyéb költeményeiből kevés jelent meg magyar fordításban; így például *Szabadság* Bodola Károlytól a *Hebe*ben, és *Egy gögös leánykához* Csépany Istvántól az *Orpheus*ban. Nevesebb költőink közül legföljebb Csokonaira gyakorolt Blumauer némi befolyást.

kedvezően, sőt lelkesedéssel nyilatkoztak; így főleg Grisebach, ki Blumauer művét értékes bevezetéssel kiadta és Ebeling, a múlt századi német komikai irodalom történetírója.*) Mások ellenben kérlelhetetlen szigorral törtek pálczáat e munka fölött, már Blumauer kortársai közül is, első sorban Schiller, ki (1795) a szerző tehetségét és élezét elismerte, de ízléstelenségét keményen elítélte. Schiller igen nagyra becsülte Vergiliust és attól is tarthatott, hogy a római költőnek e sok tekintetben igen találó kigúnyolása az eredetinek hitelét csorbíthatná. E gondolat, mely természetesen egészen indokolatlan, valószínűen befolyásolta Schiller szigorú ítéletét. Ma egészen tárgyilagosan szólhatunk a sokat olvasott és utánzott műről, mely teljesen a költő korában gyökerezik és épen azért oly nagy hatással volt a kortársakra. A munka tendenciája a kor gyümölcse, ízléstelensegei és túlzásai részben a költői faj sajátosságai, gazdag élceze és eredeti komikuma teljesen a Blumauer érdeme, ki a travesztáló szatirikusok közt, csak ez egy műve alapján is, méltó helyet foglal el.**)

Blumauer maga is korának gyermeke és csak mint ilyen fogható föl és ítéltető meg helyesen. II. József korszaka teremtette őt és ő e korszaknak legtalálóbba kifejezése. Ebben van történeti jelentősége. Mint költő alig jöhet számba, mint

*) A Grisebach kiadása 1872-ben jelent meg. — Ebeling: *Geschichte der komischen Literatur in Deutschland seit der Mitte des XVIII. Jahrhunderts*. Leipzig, 1869. III. 450. l.

***) Már e czikk szedése után jelent meg: *Firlifimini und andere Curiosa, herausgegeben von Ludwig Geiger*. Berlin, 1885. E kötet három irodalmi tárgyú német szatirát tartalmaz: *Firlifimini* (Leipzig, 1784), Nicolai Frigyes, a nagyhatalmú berlini szerkesztő és kiadó ellen van irányozva; *Die aesthetische Prügelei* (Neu-Athen, 1803), Kotzebue írói vitáira vonatkozik; *Der verfrorrene Kapuziner* (1776 v. 1777), Miller híres *Siegwart* regényét teszi neveltségessé. A szatirák szerzői ismeretlenek. Itt azért emlitem föl e kiadványt, mert Geiger azt hiszi, hogy a *Firlifimini* szerzője Blumauer Alajos. E nézetét egyrészt azon tényre alapítja, hogy Blumauer nagy ellensége volt Nicolainak, ki ismeretes útleírásában Ausztriáról nagyon kedvezőtlenül nyilatkozott, másrészt a szatira tartalmával és stíljével indokolja, főleg a szerelmi kalandok érzéki és frivol irányával is. De minthogy Geiger a szatirának épen e szerelmi tárgyú fejezeteit nem nyomtatja le, bajos véleményét akár megczáfolni, akár helyeselni. Részemről csak annyit jegyzek meg, hogy Geiger föltevését a közlött vázlatok alapján nem tartom nagyon valószínűnek.

író nagy befolyást gyakorolt kortársaira, kiket tespedésökből fölrázott, kikben a nyilvános élet nagy kérdései iránt érdeklődést ébresztett, kiknek kritikai ösztönét felkeltötte és általában helyesen irányozta. A szigorú æsthetika szempontjából bizonyára nem helyeselhetö, hogy a költészetet idegen eszmék szolgálatába helyezte; csakhogy e tekintetben a világirodalom minden korszakából vannak kiváló, nálánál jóval nagyobb társai. Írói fejlődése különben váratlanúl és rögtön szakadt meg; nagy császárjának halála után megszűnt költö és néptribun lenni; nem tudjuk azért, hogy tehetsége a reactio beállta nélkül, ha tovább folytatja fényes sikerrel megindult működését, miképen fejlődött, hogyan alakult volna. Hogy nem lépett a visszaható hatalom szolgálatába, hanem inkább elhallgatott és visszavonúlt, e tény egymaga eléggé bizonyítja, hogy tanai szívének mélyében gyökereztek, hogy meggyöződése erős és szent hite volt. Jellemét gáncs vagy gyanú nem érheti. A költészet története ignorálhatja a travesztált *Aeneis* szerzőjét; a múlt századi művelödes történetében, főleg az osztrák tartományok szellemi fejlődésében Blumauer alakja kétségtelenül kiváló helyet foglal el.

HEINRICH GUSZTÁV.

A KAMARAI OKIRATOK ÉS HORVÁTORSZÁG.

Elcsendesült az a zaj, melyet néhány okiratsomónak Zágrábból Buda-Pestre szállítása okozott, és ismét jogába lép a nyugodt megfontolás. Ha előbb tisztán a politikai érdek jutott érvényre, mely a tényt a hatalomért küzdő pártok szempontjából ítéli meg, úgy tán most szóhoz juthat a historiai, a jogi fölfogás, mely nem törődve a jelennel, ki igyekszik kutatni az igazságot, és nem riad vissza annak közlésétől. Ha épen mi merünk szót emelni e kérdésben, melyről annyit beszéltek, és melyet oly kevéssé tanulmányoztak, erre levéltári kutatásunk bátorít, mely több, a szóban forgó irományok jogi természetére világot vető oklevéllel ismertetett meg.

Egy nagy philosophnak megjegyzését a philosophia és a theologia viszonyáról, méltán átvihetjük a történet és a napi politika közti viszonyra. A história lemond legmagasztosabb föladatáról, mihelyt a napi szenvedélyek uszályhordozójává alacsonyodik, de viszont nem teljesíti hivatását, ha nem meri szövetségével megvilágítani a nemzetek múltját azok jövőjével összekötő utat. E fölfogásunkból következik a történeti igazságnak minden más tekintet fölé helyezése. Igyekezni fogunk magának a tárgynak adni világos és biztos képét, nem terjeszkedve ki arra, mily bonyolódásokra adott és adhat még okot. És ha talán a szíves olvasó előtt lényegtelennek és érdektelennek tűnik föl a tárgy, reméljük, meg fog győződni arról, hogy első rangú közjogi kérdésekkel áll kapcsolatban és azokra vet világot.

Főforrás, mint már említém, az országos levéltár ide vonatkozó okiratai. A mellett pedig azon reményben, hogy belőlök új és használható adatokat meríték, fölhasználtam a

Zágrábban e tárgyban megjelent irodalmi és politikai nyilatkozatokat is. Előbb az ottani levéltárnok Miskatovics írt egy cikksorozatot a kamarai okiratokról, majd Kukuljevics Iván, ki 1849—1851-ben eszközölte azok átvitelét Buda-Pestről, adta elő külön röpiratban eljárásának történetét, melyet a *Pozor* című újság folyó évi szeptember 24-diki száma bő kivonatban ismertet. Végre ugyancsak e hirlap október 5-diki száma közli Szmicsiklász Tádénak országgyűlési beszédét e tárgyban, ki mint historikus kiválóan hivatottnak tartá magát a fölszólalásra. Mindjárt eleve kiemelhetem, hogy mind e különböző iratok többnyire csak az illető okiratok 1849—51-iki és mostani viszontagságait tárgyalják. E tekintetben Kukuljevics első rangú kütfő. Ellenben alig szólnak a valóban lényeges kérdésekről, tudniillik arról, hová valók az illető okiratok természetök szerint? tekintet nélkül egyes többé-kevésbé a formalis jogba ütköző, rendelkezésekre.

Recapituláljuk röviden az egész ügyet. Az 1849. év január havában, midőn Windisch-Grätz herceg, mint császári fővezér elfoglalja Buda-Pestet, a horvát bán, Jellasics fölkéri őt, szolgáltassa át neki a Horvát-Szlavon-Dalmátországokra és a Tengermellékre vonatkozó okiratokat a budapesti levéltárakból. A herceg már február 23-ikán kiadja az illető rendeletet. Hanem a hadi szerencse változása miatt az csak később volt végrehajtható. A levéltár akkori igazgatói és a horvát küldöttek, Kukuljevics és Kontics két éven át gyűjtöttek és választották ki az illető okiratokat, melyek csak 1851-ben küldettek Zágrábba. Onnan már 1854-ben visszakövetelte azokat a császári kormány. Az új alkotmányos kormány csak meglehetősen későn, 1876-ban követelte vissza a kamarai okiratokat az országos levéltár részére. Az akkori bán nem vonta ugyan kétségbe a követelés jogosságát, de tényleg nem teljesítette azt. Végre a mostani bán, Khuen-Héderváry gróf e nyár folyamában visszaküldte az azóta annyi bajra alkalmat szolgáltató fasciculusokat.

Kukuljevics és társa Kontics, mint a Magyarországtól teljesen különváló Horvátország meghatalmazottjai követelik vissza annak tulajdonát képező okiratokat. Akkor az uralkodó alter-egója Windisch-Grätz herceg elismeri követelésök jogosságát és a magyar hatóságok, a törvényesség föntartásával, meghajolnak előtte. Tizenhat elenchust tölt meg az átadott iro-

mányok kivonata. Minthogy csak az akkori Horvátországban — a Muraközt és Fiumet is beleértve — fekvő helységekre és ott, vagy legalább ott is, virágzott családokra vonatkozó, tehát — mint akkor mondák — a tisztán horvát vonatkozású okleveleket szolgáltatták nekik át, vagy legalább akarták csak átszolgáltatni, követelesök kétségtelenül megfelel az akkori viszonyoknak. Mert ha már nincs semmi kapcsolat Magyarország és Horvátország közt, az utóbbira kell szállani azon okiratoknak, melyek e hozzátartozás következtében jutottak a központba. Tudjuk, mily nagy fontosságú lehet a levéltár nemcsak történeti és közjogi, hanem magánjogi és bírósági tekintetben is. A mennyiben az okiratoknak van még actualis jelentősége, ott kell őket találni, a hol legjobban hasznukat veheti a közigazgatás. A horvát különválásnak ez az okirat-átvitel csak egyik corollariuma.

Ez a nem törvényes állapot nem tartott soká. A magyar alkotmányosság újjá ébredését es a kiegyezést csakhamar követé a Horvátországhoz való közjogi viszony törvényes megállapítása. Horvátország ismét alkotó része lett szent István koronájának, mint 1848 előtt. Külön közigazgatásnak, igazságszolgáltatásnak és közoktatásügynek örvend, de az állami élet többi ágában nem bír önálló rendelkezési joggal. Egy szóval: az állam egy autonom része, de nem állam.

Már most, midőn a horvátok némely tekintetben törvényesen és jogosan külön állanak, más tekintetben pedig épen azon jognál és törvénynél fogva csak részét képezik Szent-István koronájának és a magyar államnak, az a kérdés támad: az állami élet azon ágait érintik-e az okiratok, melyekben Horvátország autonom? vagy pedig azokat, melyekben nem?

A szóban levő acták — a mennyire ismerjük őket — alig bírnak már közvetlen értékkel a kormányzásra nézve. Első sorban tudományos-történeti becsök jő számba. Egészen hozzájárulunk Szmicsiklász szavaihoz: van állami, van provincialis, van városi történet. Csakhogy mivel bármely okirat tartozhatik mindegyikhez, meg kell állapítanunk az osztályozás criteriumait.

A legfontosabb nem lehet más, mint az: mely hatóságnak volt jogában az illető okiratokat eredeti birtokosaik után lefoglalni: az államnak-e, a tartományinak, vagy a városinak?

Az illető okiratok többnyire két főforrásból ömlöttek a

magyar királyi kamarai levéltárba, melyből őket 1851-ben elvitték, és mely őket 1876-ban visszakövetelte. Először a XVIII. században eltörölt rendeknek, első sorban a paulinusoknak és jezsuitáknak archivumai vándoroltak Buda-Pestre. Másodsor: a kihalt vagy notába esett családoknak levelei, különösen a Zrínyiek és Frangepánok uradalmaira vonatkozó okiratok. Ezért legfontosabbnak nem annak megállapítását tartom, mit tett 1849-ben Jellasics és Kukuljevics és 1885-ben a bán. Tényleges eldöntés még nem jog.

Ha a horvátok nem használják föl a pillanatnyi helyzet előnyeit 1849-ben igényeik alkotmányellenes érvényesítésére, ha az ott 1868-ban megalakult alkotmányos báni hatóság a magyar miniszteriummal megegyezésre kíván jutni, úgy mint más kérdésben, úgy az okiratok birtoka felől is, ha egy szóval nem az erőszaktól várják az eldöntést, hanem a jogtól és a kölcsönös érdek bekés kiegyenlítésétől — nagyjában elég lett volna e két elvnek megállapítása és keresztülvitele: Először a jogi kérdésre nézve az: jogosan jutottak-e az illető okiratok a magyar királyi kamarai levéltár birtokába? Másodsor a közigazgatás folytonosságára nézve: az autonom Horvátország külön ügyeit érintik-e? vagy azokat, melyek 1868 után is közösek maradtak?

Az első kérdésre nézve fontos megállapodásra jutnunk a felől, mi tulajdonképen az a magyar királyi kamara?

Igen természetes első sorban egy finansziális főhatóságra gondolni. Kétségtelen nem is volt a kamara eredeti feladata más, mint a királyi vagyon kezelése és gyarapítása. De midőn a királynak, az államnak hatásköre egyre nő, a kamarából fiscus lesz: az állam összes jogainak és igényeinek öre. E két szó, fiscus és kamara, csakugyan synonym is törvénykönyvünkben. Nem akarjuk tevékenységét vázolni, mire körülbelül Róbert Károly ideje óta igen bő volna az anyag. Elégnek tartjuk közölni instructiójának e tevékenységet szabályozó részeit Mária Terézia korából, 1772-ből. E kort és az évet több okból választjuk. Először Mária Terézia mint koronás uralkodó alkotmányosan és teljes joggal intézkedik Magyarországon és a hozzá kapcsolt részekben. Másodsor ez év épen megelőzi a jezsuiták eltörlésének és vagyonuk lefoglalásának évét, a mely által a szóban forgó okiratok egy jelentékeny része a levéltárba került. Végre, harmadsor, csakis azon időben 1767 — 1779

közt állott fönn külön horvát tanács, úgy hogy Horvátország nagyobb közigazgatási autonómiát élvezett akkor, mint bármikor 1848 előtt. Ha tehát ekkor a közös államiság érvényre jut a tartomány ellen, bizonyára még sokkal inkább érvényre jut törvényesen bármely előző vagy következő időszakban.

Az instructio huszonnegyedik pontja így hangzik: E magyar királyi udvari kamaránk legelső kötelessége abban áll, hogy egyrészt minden felségi jogaink és a szent koronát megillető jogok föntartassanak úgy a karokkal és rendekkel, mint a magánosokkal szemben, másrészt pedig azok, melyek tán idő következtében nem gyakoroltattak, törvényes érvénybe és erőbe helyeztessenek vissza. Ugyanezt kell végrehajtani a koronai jószágokat és fiscalis jogokat illetőleg is, a legnagyobb éberséggel és buzgalommal.*) A magyar királyi kamara tehát, a mit erősen ki kell emelnünk, nem csak a fölségi, hanem ép úgy a szent korona jogainak föntartója és visszaszerzője. Hatásköre tehát kiterjeszkedik az anyaországon kívül a kapcsolt részekre is.

«Koronai és fiscalis jogaink föntartása és visszaszerzése fejében — folytatja az instructio — ez udvari kamaránk tiszte, mindennemű ehhez szükséges és e czélra szolgáló iratokat és okleveleket lehetőleg összeszerezni, különösen pedig az ezen archivumból a múlt években magánosoknak kiadott documentumok visszavevése és így a kamarai archivumnak teljességébe visszahelyezése és legfelső rendeleteink szerint való kellő

*) 21. *Principalis obligatio Camerae hujus Nostrae Regiae Hungaricae Aulicae in eo sita est, ut parte ex una cuncta Majestatica et Sacrae Regni Coronae competentia jura tam relate ad universos Status et Ordines, quam etiam quoslibet Privatos illibata conserventur, illa vero quae forte decursu temporum in non usum venissent, ad legale vigorem et efficaciam revehantur. Quod ipsum etiam respectu Cameralium Bonorum, prout et Fiscalium Jurium quam vigilantissime et zelose observandum, ac ita parte ex una utilitas, et emolumentum summi aerarii nostri per meliorationes fundorum Cameralium proque augmentum abinde profluentium reddituum, omni possibili, licito tamen modo ad majorem quo fieri potest gradum evehenda, parte vero ex alia erogationes sumptuum ad ejusmodi Cameralium Proventuum administrationem requisitorum vel requirendorum ad omnem parcimoniam erigendae, et summa cum attentione dispensandae erunt: ad quem quidem scopum id quoque plurimum conferet. — L. felső jóváhagyásunkkal jár el.*

rendezése. Azon fölül kötelessége a liber regius-ok kiegészítése és megszakítás nélkül tovább vitele. Mindezen levéltári instrumentumokat pedig nemcsak azok védelmére fogja fordítani, kik jószágait a királyi fiscusunk szavatossága mellett bírják tulajdonban, hanem a fiscus lappangó jogainak fölvilágosítására is.*) Ezen archivális actákat és okleveleket sem eredetiben, sem másolatban, sem elenchusokban, sem kivonatokban nem szabad magánosnak megmutatni, még kevésbé kiadni.**)

Szóról-szóra közöltük e pontot, mely mutatja, mily rendkívüli értéket tulajdonítottak ez actáknak. A levéltár az arsenál, melyből a fiscus fegyvereit szerzi a királyi jogok birói érvényesítésére. Már pedig királyi jog alá tartozott minden birtok, mely valaha donatio volt, királyi birtok lett minden confiscált és minden más jószág is, ha a birtokos családnak magva szakadt. Alig lehetett tehát oklevél, melyet többé-kevésbé ne lehetett volna e czélból fölhasználni. Okleveleken alapul az egész birtokállapot. Nem csoda, ha még több czikkely intézkedik az oklevelek beszerzéséről, sőt még jutalmakat is tűz ki az oklevelek denunciánsai részére (46. pont).

Különbség van téve a levéltárba tartozó, és a rendes ügymenetet illető acták közt. A levéltárba való minden a birtokjogra vonatkozó oklevél; ezek el is különítendők a többitől.

*) Lásd erre vonatkozólag, Szlemenics: *Magyar polgári törvény* II. k. 37—43. l.

**) 25. Ad conservanda autem et restabilienda Coronalia et fiscalia jura nostra, incumbet Camerae huic Nostrae Aulicae quaevis eo necessaria et deservientia Literalia acta et documenta pro possibilitate comparare, cum primis vero Documenta annis superioribus ex Archivo Camerali Privatis quorum superiende Reversales adsunt ex tradata recipere, atque sic Archivum Camerale ad plenam suam integritatem reponere, et juxta tam prae-emanatas altissimas Resolutiones Nostras in debitum ordinem redigere, Libros praeterea Regios redintegrare, et sine interruptione de tempore in tempus continuare, porro ejusmodi Archivalium instrumentorum usum non tantum in defensam eorum qui Bona sub Evictione fisci Nostri Regii possident, verum ad elucubranda etiam latentia Jura Fiscalia sedule, et utiliter ad hibere. Haec autem Archivalia Acta et Documenta nec in Originali neque Copiis, neque demum in Elenchis aut Extractibus ulli Privatorum inspicienda, multo minus vero extradenda concedat.

El van sorolva a kamara teljes hatásköre, a só, a bányák a kamarai jószágok berendezése, a fiscalitások és caducitások, a királyi adománytól függő egyházi javadalmak, a dézsma arendája stb. Mindez ügyvel természetesen töméntelen acta jár. Minthogy pedig kamara csak egy van az országban, valamint kamarai levéltár is, világos, hogy ebbe tartoznak a horvát területre szóló okiratok is.

De hogy e tekintetben ne merülhessen föl semmi kétség, a 93. pont szóról-szóra így rendelkezik: Ez a mi királyi magyar udvari kamaránk a Dalmát-Horvát- s Szlavonországainkban fönnálló királyi tanácsunk mellett, neki alárendelt kamarai képviselőt, és egy fiscalis ügyvedet fog tartani. E kamarai repräsentansra bízatik a kamarai (gazdasági) ügyeknek, a fiscalisra pedig a jogi ügyeknek gondja. Mindkettőjüket utasítani kell a szent korona fölségi és fiscalis jogainak szigorú föntartására és a káros visszaélések megszüntetésére.*) Csakugyan, mint a királyi kamara okirataiból kitűnik, e dicasterium hatáskörének a Dráva nem szabott határt. A harminczad-bánya, a városi, só- és kereskedelmi ügyek, a királyi és egyházi jószágok igazgatását illetőleg semmi különbség nem volt Zágráb, Pozsega vagy akár Hevesmegye között.

Megjegyezzük, mindez azon korban történik, midőn Horvátországnak külön királyi tanácsa van. Hanem az ép oly kevéssé terjeszkedik ki kamarai ügyekre, mint a magyar helytartó tanács. Tisztviselőit egyenesen a magyar kamara pénz-tára fizette.

Azt hihetné valaki, hogy ez állapotot a horvát hazafiak törekvései ellenére a magyar hegemonia erőszakolta a kisebb és gyöngébb országra. Elég különösen, épen ellenkezőleg áll a dolog. A horvát hazafiak nem voltak megelegetve a fölülről reájok octroyált közigazgatási autonomiával és lehető legszorosabb viszonyban óhajtottak lenni az anyaországgal.

Mária Terézia, mint mondá, hálából a neki a hét éves

*) 93. Camera haec Nostra Regia Hungarico Aulica habet etiam penes Consilium Nostrum Regium in Regnis Dalmatiae Croatiae et Sclavoniae, Cameralem Repraesentantem sibi subordinatum, et unum Fiscalem Procuratorem. Camerali Repraesentanti cura publico — Cameralium negotiorum, Fiscalis vero Juridicorum concredita est, quorum uterque eo instruendus erit, ut Majestatem Sacrae Coronae et Fiscalia Jura rite manteneant, et quosvis praejudiciosos abusus tolli procurent.

háborúban nyújtott segély miatt, elhatározá 1767-ben a külön horvát tanács föllállítását. Ennek tagjait: «Fölségünk és utódaink, Magyarországnak és kapcsolt részeinek törvényes királyai» fogják kinevezni (június 7). Azt hinnők a horvát rendek nagy lelkesedéssel fogják üdvözölni a királyi kegyet. De más-ként történt. A Zágábban július 13-án és a következő napokon ülésező tartománygyűlés így válaszol: Tudják ugyan, hogy ő fölsége mindent anyai jóakarattól tesz, és hálásak ezért, de mégis előadják véleményöket. «Tudniillik, ha fölku-tatjuk a múlt idők emlékeit, bizonyos, hogy a magyar korona alatt nem lehet bíróságot vagy politikai dicasteriumot föllállítani, csak a magyar birodalom általános diétáján.»*) És midőn 1779-ben elhatározza a királynő a kormányzék eltörlését, nem utolsó indokának jelenti ki, hogy ez által teljesítse a Magyarországgal még szorosabb viszonyba lépni óhajtó ren-dek kívánságát.***) A fölosztatott kormánytanács agendáinak és így archivumainak is örököse a magyar királyi helytartó tanács volt. A kamarát ez nem érintette.

Már most ily viszonyok közt ki képviseli az államot: a horvát tanács-e, vagy a királyi kamara? Nem napnál világosabb-e, hogy akkor is, midőn külön horvát tanács áll fönn, ott közjogilag csak egy korona van, a magyar! A magyar királyok fogják kinevezni a horvát tanácsosokat, kiket a magyar kamara fizet, és a horvát rendek csak a magyar országgyűlés-től várnak törvényes megállapításokat. Még a horvát tanácsot is csak úgy tekintik törvényesnek, ha azt a magyar diéta be-czikkelyezi.

Külön horvát fiscus vagy kamara, azaz átvitt értelemben, külön állam mint jogi személy nincs. A fölségi jogokat ott a magyar király nevében gyakorolják. És ha fiscalis jogok érvényesítésére kerül a sor, a horvát tanács fönnállása korá-

*) *Nimirum si omnia praeteriti retro temporis monumenta evolvantur nullum sub Corona Hungariae seu Juridicum seu Politicum Dicasterium nisi in Generali Regni Hung. Diaeta stabilitum comperitur.*

***) *Kancelláriai levéltár. Et quemadmodum Vosmet ex inde agnituros esse Nullae dubitamus, Desideriorum etiam Vestrorum, quibus saepe numero arctiore Regni Hungariae nexu jungi suspiravistis non postremam Nos habuisse rationem, novumque vobis materni affectus nostri dedisse argumentum (1779 jul. 30.)*

ban sem működik ott más hatóság, mint a királyi magyar kamara.

Csakhamar alkalmat nyújt erre a jezsuita rend eltörlése és javainak a korona által való lefoglalása. Ide igtatom Mária Terézia 1773 szeptember 19-én e tárgyban a kamarához intézett rendeletének ide tartozó passusait: Először, a kamara commissariususa vigyázzon, hogy az egyházi biztos csak «salvis juribus Regiis et status Politici» olvassa föl a pápai brevet és bullát, a királyi helytartó, vagy a bán, illetőleg azok helyettesei előtt.*) — A horvát bán említése mutatja, hogy a kamara a jezsuitákat illetőleg ép úgy intézkedett a horvát tanács, mint a magyar helytartó tanács által igazgatott területen. — Másodszor: azonnal ezután említett kamarai commissariusunk a politikai hatóság és az egyház biztosaival együtt zár alá veszi a társaság minden pénzt, kötelezvényeket, irásokat és más értékeket tartalmazó szekrényeit, épen úgy minden archivumot és másnemű irásokat.***) A hetedik pont ezt azzal egészíti ki, hogy minden jezsuita jószág a magyar korona

*) Erstens. Da der von Seiten der Geistlichkeit sich einfindende Commissarius, nach von dem Ordinario Unserem kön. Locumtenenti, und respective Bano Croatiae oder in deren Abwesenheit den ihre Stelle vertretenden, in Originale vorgezeigter Bulla sammt den päpstlichen Circular Schreiben, und hierauf in Unserem Namen, jedoch nur Salvis juribus Regiis et status Politici erhaltenen Placito Regio die Bulla sammt dem Breve von Wort zu Wort herabzulesen, und in dem Publications Acten ausdrücklich zu vermerken hat, dass ein solches salvis juribus Regiis et status publici auf Unsere Landesfürstliche Anordnung beschehen, so sollen ersagte Cameral Commisarii auf die diesfällige Art, und den Vollzug der Publication gleichwie auch des dabei bemerkten Placiti Regii genau Obacht tragen, und gleich nach der Publication den ehemaligen für ihre Person Unsere Gnade und Landesfürstlichen Schutz versprechen, wenn Sie nämlich als getreue Diener der Kirche und des Staats sich verhalten würden.

**) Zweytens. Sind gleich nach diesen von ersagten Cameral Commisarien gemeinschaftlich mit jenen ex parte Politici und der Geistlichkeit, alle Behältnisser in welchen Geld, Obligationen, Schriften oder sonstige Effecten sich befinden, so entweder der Societaet, das ist die Provinz, oder dem geistlichen Hause insbesondere, oder eins von der Societaet besorgten Foundation gehören, in Unserem Namen in die Sperre zu nehmen, und ebenso alle Archiven, als anderweite Schriften zu obsigniren — auf welche nämliche Art auch auf denen der Jesuiten angehörigen Gütern und Realitäten fürzugehen sein wird.

területén kivétel nélkül kamarai igazgatás alá jut. Oda jut tehát az archivum is, azon belső nexusnál fogva, melyben az 1772-iki instructio szerint a birtok és a róla szóló oklevél állott. Lehet-e ezek után kétségbe vonni, hogy a kamarai okiratoknak a jezsuita szerzetre visszavihető része, jogosan jutott a magyar királyi kamara archivumába?

Épen olyan eljárást követtek a József császár által eltörölt szerzetek vagyónának lefoglalásánál. És ha a császár intézkedéseit törvényteleneknek mondják, erre a horvátok ez esetben nem hivatkozhatnak, mert ő egyáltalában nem rendel mást, mint Mária Terézia. Ily úton-módon jutottak a pálosok oklevelei a kamarai levéltárba. A rendnek teljesen vége szakadt, mai napig sem támadt az föl újra: örököse nem lehet más, mint minden kiváltságos testület és egyén örököse Szent István birodalmának területén: a magyar királyi fiscus.

Térjünk át a kamarai levéltárba gyűlő okiratok második forrására: a kihalt vagy hűtlenségi perbe esett családok archivumaira. Ezek közt különösen a Zrínyi és Frangepán családoké bír első rangú fontossággal.

Ismeretes, hogy a Zrínyi és Frangepán birtokokat nem az egyedül illetékes magyar fiscus, hanem a katonai hatóság foglalta le. Okleveleik ezért nem is a kamarához jutottak, hanem Gráczbba, és onnét csak a rendszerető József császár küldte őket Budára. A földolog azonban reánk nézve nem az, mi történt tényleg, hanem hova kellett jutni az okiratoknak, melyek a birtokhoz voltak kötve, jog szerint.

A fiscus törvényeink szerint örököse a magva szakadt családoknak. Épen úgy lefoglalhatja a fölségsértés és lázadás miatt elítéltek jószágait. Mindenki tudja, hogy e két pont mennyire talál a Zrínyiekre és Frangepánokra. Csakhogy a jogos örökös, ez esetben a fiscus, nem vehette kezébe a birtokot, melynek igazgatását a gráci kamarára bízta az uralkodó. Ebben nagy gravament láttak a rendek. A horvátok már 1675-ben protestáltak ellene, a magyar országgyűlés 1681-ben a következő czikket alkotta: Hogy a Frangepán-féle fiscalis birtokok, úgy a tenger mellékiek, mint a horvátok és többiek, melyek Dalmát-Horvát-Szlavonországok területébe esnek, melyek a királyi fiscus kezébe jutottak, akár a királyi fiscus, akár más igazgatja őket, ne szakítsanak el a szent koronától és a királyság szokott hatóságától. Senki se bírja őket

azon korona és a királyság hátrányára (1681. 17.). Az 1715-ki országgyűlés kiterjeszti ezt Csáktornya uradalmára és a többi Zrínyi jószágokra, melyek ép úgy mint a Frangepáni jószágok fiscalisoknak neveztetnek. A kormány nem igen sietett a törvény végrehajtásával, úgy hogy azt 1723-ban és 1741-ben az 52. cikkben meg kellett újítani. Ennélfogva, bárki eszközölte a jószágoknak, és így a Zrínyi és Frangepán-féle okleveleknek is a magyar királyi kamara igazgatása alá jutását, nemcsak a törvények szellemében, hanem azoknak egyenes parancsára járt el.

Ezek szerint azt hiszem, nem lehet kétség a felől, hogy a magyar királyi kamara levéltárába csakugyan jogosan jutottak a Zrínyieknek, a Frangepánok és más a Dráván túl is birtokos, kihalt családoknak oklevelei.

Legyen megengedve még egy megjegyzés. Szmicsiklász, ki magát historikusnak vallja, beszédében olyannak tüntet föl az 1675-iki horvát tartománygyűlés végzését, mintha az a magyar kamara ellen lett volna irányozva. Nem volt, nem is lehetett annak más célja, mint alkotmányos, azaz magyar kamarai igazgatást hozni be a stájer vagy katonai igazgatás helyébe. Historikusnak, ki e nevet megérdemli, nem szabad a kútfőknek más értelmet tulajdonítani, mint a mivel bírnak. Még tovább megyek. Föltéve, hogy a horvát rendek valaha gondoltak volna arra, hogy kimeneküljenek a magyar királyi fiscus hatósága alól, erre nézve épen nem hozhattak volna egyoldalúlag olyan végzést, mely csak legkevesebbé is igényt tarthat jogi érvényre. A *Tripartitium* ugyanis, mely ép úgy volt jogkönyve a Dráván túli vidéknek, mint az anyaországnak, következőleg szabályozza a hármass királyság statutumalkotási jogát: «mivel Dalmát-Horvát- s Szlavonországek és Erdély elfogadott törvényei és szokásai némely cikkelyben eltérnek hazánknak a magyar királyságnak törvényeitől és szokásaitól, sőt még egyes megyék is külön szokásokat követnek, az a kérdés merül föl: szabad-e egyes népnek, megyének vagy városnak külön statutumokat alkotnia? Erre az a válasz, hogy sem nép, sem testület, melynek nincs külön hatósága, hanem idegen uralom alatt áll, felsőségének beleegyezése nélkül nem hozhat szabályokat. Ezért bár a dalmátok, horvátok, szlavonok és erdélyiek a bírságokat, a vérdíjat és más szokásokat illetőleg eltérnek tőlünk, és némely ügyekben ma-

gok is határozhatnak a fejedelem beleegyezésével, mégis Magyarország általános törvényei és szabályai, továbbá a jószágokat illető ítéleteket illetőleg egyáltalában nem állapíthatnak meg semmit». (Pars III. Tit. II.). Tudjuk, hogy magok a horvát rendek még 1767-ben is mennyire elismerik e közjogi függést. A hármaskönyvnek egy 1734-ben megjelent magyarázata szerint pedig a bán, kit a magyar király nevez ki, a hármaskönyvben a magyar törvények szerint (ad Normam legum Hungariæ) szolgáltatja az igazságot.*) Hogy avatkozhatott volna tehát a horvát municipalis gyűlés jogérvényesen a királyi fiscus ügyeibe?

Még egy harmadik forrást is említenek a horvátok: tudniillik a hiteles helyeket. Ismeretes, hogy a régi Magyarországon a káptalanok és klostromok végezték a mostani közjegyzői intézménynek teendőit. Az általok kiállított és az általok őrzött leveleken nyugodott igen sok magán birtok biztossága. Sok nemesi családra nézve az volt a jelentőségök, mint a kamarai levéltárnak a fiscusra nézve, pótolták a telekkönyv hiányát. Csakugyan, midőn József császár elhatározza, hogy országos fő telekkönyvet állít föl Budán, oda, a ferencziek klostromába rendelj vitetni a hiteles helyek actáit (1789 február 28). Azonban a rendek aggodalma, hogy ez által minden tulajdonuk kétségessé válik, a bekövetkező zavarok, majd a császár halála miatt e rendeletet csak ritka helyen hajtották végre. A magyar országos levéltár igazgatójától nyert értesülésünk szerint nem is jött semmi a horvát hiteles helyekről. A mi pedig a pozsegai conventust illeti, annak actái nem József rendelete következtében, hanem mint jezsuita tulajdon jutottak a magyar királyi kamara archivumába. E terén tehát nincs a horvátoknak mit visszakövetelniök.

Azt hisszük ezekben, bár röviden, de mégis kielégítően megfeleltünk az első kérdésre. Minthogy a kamara volt úgy a jezsuitáknak és más szerzeteknek, mint a Zrínyieknek, Frangepánoknak és más kihalt és nótába jutott családoknak törvényes örököse, a fiscálisokká vált birtokok oklevelei sem kerülhettek jogosan máshová, mint a kamara archivumába. A hiteles helyekből tisztán magánbirtokokat illető okleveleket is kellett

*) Szegedi Joannes: *Tyrocinium*. III. 32. 1.

volna összehordani Budára József törvénytelen rendelete értelmében. De e rendelet, legalább Horvátországban nem fogantatosított, és így e révén nem gazdagodott jogtalanul a kincstári levéltár.

Szükségesnek tartjuk kiemelni, hogy Horvátországnak ez egész korszak alatt volt külön archivuma. Abban egyrészt a báni és protonotariusi okiratokat, tehát az igazságszolgáltatásra vonatkozókat őrizték, másrészt a politikaiakat, azaz az ország kiváltságait és jogait illetőket. Ez utóbbiakat tekintették az igazi «Archivum Regni»-nek, és ehhez József császár sem nyúlt. Igen szép világot vet az akkori horvát hazafiak patriotismusára, hogy midőn ez archivum rendezéséről volt szó, többen vállalkoztak, hogy azt minden díj nélkül elvégzik.*) De ismételjük, ez rendi levéltár volt, és semmi igényt sem támaszthatott a kamarai okiratokra. Ez elválasztás meg volt Magyarországon is, hol a rendi és nádori archivumokat az 1764. 11. törvényczikk élesen megkülönbözteti a kincstári levéltártól.

Térjünk át a másik kérdésre. Ha a kamara jogosan bírta is az okiratokat 1849-ig, nem emelhet-e igényt rájok a hármaskirályság az 1868-iki megállapítások következtében, egészben, vagy részben? Mert az oklevél accessorium, mely a principale-t, a birtokot, vagy hatáskört követi. Ha a Horvátországgal kötött kiegyezés értelmében most önálló hatóság végezi törvényesen a magyar királyi kamara teendőit a Dráván-túli területen, az méltán igényt tarthat működésének e területre eső ante-actáira. Csak igen röviden összegezzük a főpontokat, igen jól érezve, mily síkamlós a talaj, mihelyt politikai kérdéseket kell érintenünk. Hanem a hol oly világos a törvényes intézkedés, mint itt, nem kell félni a botlástól.

Horvátországban autonom a bírászkodás. Azt még a horvátok véleménye szerint sem érintik a kamarai okiratok. Autonom továbbá a közigazgatás. Csakhogy az arra vonatkozó okiratokat, melyeket a horvát küldöttek 1851-ben szintén elvittettek a helytartótanács levéltárából, a magyar kormány loyálisan elismerve a változott viszonyok következtetésit, nem is követelte vissza.

*) Kancelláriai levéltár. 5883—1788.

Az 1868-iki 30. törvényczikk következőleg állapítja meg a hármas ország viszonyát Magyarországhoz azon tekintetben, mely itt kiválóan érdekel: 1. §. Magyarország s Horvát-Szlavon- és Dalmátországok egy és ugyanazon állami közösséget képeznek, mind az ő fölsége uralkodása alatt álló többi országok, mind más országok irányában. Azután részletesen meg van állapítva, hogy közös mindazon ügy, mely közös Ausztria és Magyarország közt, továbbá az ujonczállítás és védrendszer, a pénzügy egy része, pénzrendszer, ércpénz és bankjegyügy s az iparügy. Hogy azonban semmi kétség ne támadjon a felől, közös-e a fiscus is, ideiglatjuk azon törvény 8. §-át, mely így hangzik: «Közös Magyarország s Horvát-Szlavon- s Dalmátországok közt, mind törvényhozási, mind kormányzat tekintetében az alább körülírt módon a pénzügy is.» Azután következik a pénzügyi közös igazgatás hatásköre. «Közös az ingatlan államvagyon kezelése, átalakítása, megterhelése és eladása.» Lehetne-e még pontosabban meghatározni a régi fiscalitást, azaz a kamarát?

Ennek tehát nem zágrábi hatóság a jogos és törvényes örököse, hanem a magyar királyi pénzügyminiszterium, mely Zágrábban a kiegyezés értelmében (22. §.) külön igazgatóságot tart, ép úgy, mint a régi kamarát ott 1767—79 közt külön igazgató képviselte a horvát consiliumnál.

Szembetűnő tehát, hogy mint az állami élet más fontos ágaiban, úgy a kincstári javak igazgatás dolgában is még mindig Buda-Pesten, a közös országgyűlés és a közös kormány székhelyén intézik utolsó instantiában Horvátországnak is ügyeit. És vajon mindennek előactáit Horvátországban kelljen-e keresni? Nem felel-e meg az annyira hangsúlyozott állami közösségnek a közös állami levéltár, mely egyaránt kiterjeszkedik Szent-István birodalmának minden részére?

Magyar állami, magyar királyi jogról van szó. Arról lemondani lehetetlen, az nem évülhet el. A magyar állami eszme uralmának folytonosságát mi sem bizonyítja annyira, mint az a tény, hogy még 1850-ben is, midőn az megszakítottnak látszott, annak nevében protestált a *causarum regalium vicedirector*, Fluck Eduárd az okiratok jogtalan elvitele ellen. A tiltakozás «*salvo jure Sacrae Regni Hungariae Coronae*» ott áll az elvitt okiratoknak itt maradt elenchusai végén.

Egy emberöltő múlt el azóta, de a jogföntartás, a legitimitás elve győzött. Nem az okiratok miatt örvendünk ezen, hisz azoknak, mint már kiemeltük, tudunkra alig van gyakorlati értéke.*) Hanem e tényben a magyar állami eszmének üdvözljük győzelmét a particularismus fölött.

Egy más tekintetben is nagy a különbség a közt, a mit Kukuljevics követelt az önálló Horvátország részére, és a közzött, a mit 1868 megadott. A hárommegy királyság a Magyarország ellen küzdők álmai szerint magában foglalta volna mostani területén felül Muraközt és Fiume városát is. Láttuk, hogy el is vitték az e területeket illető okiratokat. Már pedig azt még a legszélsőbb horvát sem állíthatja, hogy e területek az 1868-iki megállapítások szerint zágrábi, horvát igazgatás alatt állának. Az illető okiratokat tehát már 1868-ban át kellett volna szolgáltatni a magyar kormánynak.

Nem említjük a tudományos szempontot. Bizonyos, hogy Buda-Pesten, a hol csak egy részét képezik ez okiratok a nagy intézmények munkája emlékeinek, sokkal jobban használhatók föl, mint Zágrábban, hol el vannak szigetelve. Egy megye vagy tartomány levéltárából nem lehet megírni az ország történetét. Vajon a jezsuiták és pálosok története országos-e vagy horvát? Vajon a Zrínyiek és Frangepánok történetét kimeríti-e az a szerep, melyet a Dráván túl játsztak? Azt hiszem a horvátokban még mindig sokkal nagyobb a pietás történetök nagy alakjai iránt, semhogy azoknak ily csekély hatáskört akarnának tulajdonítani. A mi Horvátországban nagy és dicső történet napjainkig, nemcsak a tartomány érdekében történt, hanem Szent-István állama eszméjének érdekében.

Fejezzük be érvelésünket: A Magyarország és kapcsolt részei közötti közjogi viszony változhatik akár a nagyobb autonomia, akár a szorosabb centralisatio irányában. De a míg e kapcsolat fennáll, és meglesznek az azt biztosító és foganatosító közegek, itt Magyarorszában van helye az azok

*) Szmicsiklász beszédében azt véli, hogy a magyar kormány azért hozatja el ez okiratokat, hogy belőlük bizonyítsa Magyarország jogát Slavóniára. Csakugyan azt hiszik, hogy ennek bebizonyítására szükségesek ez okiratok?

munkáját fölvilágosító és megörökítő archivumoknak. És az 1868. 30. törvény, a mennyiben a kincstári és fiscalis közösséget föntartotta, és nem rendelt horvát területen a magyar királyi kincstárnak jogos örököst, igazolja azok eljárását, kiknek köszönhető a kérdésben forgó okiratoknak jogos birtokosuk kezébe való juttatása.

MARZALI HENRIK.

RIP VAN WINKLE.

Beszély.

Wodánra mondom, szászok Istenére,
Kinek nevét a szerda *) viseli:
A mi igaz, nem térek attul el
Ama napig, melyen síromba mászok.
Cartwright.

A ki a Hudsonon fölfelé utazott, emlékezhetik a Kaatskill hegyekre. A nagy Apalachi **) hegyrendszernek egy magános ágát képezik, s a folyam nyugati oldalán messze belát-szanak, derekas magasságra emelkedve, s a környező vidéken uralgva. Minden évszak, minden időváltozás, sőt a napnak minden órája e hegyek bűvös színeiben s alakjaiban valami változást idéz elő; s minden gazdasszony közel és távol tökéletes légsúlymérők gyanánt nézi őket. Ha az idő szép és meg-állapodott, kék és bíbor színbe öltöznek, s merész körvonalaik a tiszta alkonyi égre rajzolódnak: de néha, mikor a táj többi része felhőtlen, csúcsaikon szürke gőz-süveget gyűjtenek össze, mely a leáldozó nap végsugaraiban dicskoronakép ég és tündöklük.

E tündérhegyek lábánál az utazó észre vehette, hogyan göndörödik fölfelé a könnyű füst egy faluból, melynek zsin-delyfödelei a fák közül kicsillámlanak, épen ott, a hol a ma-gasság kék színe átolvad a közelebbi táj friss zöldébe. Nagy régiségű kis falu az, melyet a holland gyarmatosok néhá-nyai a tartomány ***) korábbi idejében épen a jó Stuyvesant

*) Szerda — angolúl Wednesday = Wodan napja.

**) Más néven Alleghany.

***) Új-York állam.

Péter kormánya kezdetén (nyugodjék békével!) alapítottak; — s néhány évvel ezelőtt még főnnállott az eredeti telepesek egy-két háza Hollandiából hozott sárga téglákból épülve, rostélyos ablakokkal, csúcsos födelekkel, melyeken szélkakasok trónoltak.

Ebben a faluban egyik házban, melyet, az igazat ki-mondva, idő megviselt, vihar megrongált, élt számos évvel ezelőtt, mikor még a tartomány Nagy-Britanniát uralta, egy együgyű, jó szívu ficzkó, Rip Van Winkle nevű. Azoktól a Van Winklektől származott, kik Stuyvesant Péter lovagias napjaiban oly vitézül szerepeltek, s őt Krisztina erőd ostromára elkísertek. De biz ő nagyon keveset örökölt ősei harcias jelleméből. Megjegyzém már, hogy egyszerű, jó lelkű ember volt; azon fölül jó szomszed, s engedelmes papucskormány alatt álló férj. Valóban az utóbbi körülménynek köszönhetette azt a szelidséget, mely neki oly általános népszerűséget szerzett. Mert az oly férfiak, kik otthon házi keresztet hordoznak, künn legalkalmasabbak engedelkenység- s békeszeretetre. Kedélyök kétség kívül a házi szenvedés tüzes kemenczéjében hajlékonynya s kovácsolhatóvá válik; — a papucsleczke a világ minden prédikatiójánál hathatósabban megtanítja az elszenvadás és hosszútűrés erényeit. A veszekedő feleség tehát bizonyos tekintetben néminemű áldásnak tekinthető: e szerint tehát Rip Van Winkle is háromszorosan meg volt áldva.

Annyi bizonyos, hogy az egész falu minden gazdasszonyának nagy kedvence volt, kik, a szép nem szokása szerint, minden házi esetapaté alkalmával neki fogták pártját; s ha az esteli csevegés közben az ügyet megbeszélték, kivétel nélkül minden hibát Winklené asszonyságra toltak. A falusi gyerekek is örömeikben újjongtak, mihelyt ő közeledett. Részt vett kedvteléseikben, játszószereket készített nekik, tanította a sárkány-eresztést, márványnyal játszást, hosszú történeteket regélt nekik kísértetekről, boszorkányokról s indiánokról. Akárhol ballagesált a faluban, egy csapat gyerkőcz vette körül, ruhája szélén csüggve, hátára kapaszkodva; büntetlenül ezer csinyt elkövettek rajta; s az egész vidéken egy kutya sem ugatta meg.

A legnagyobb hiba Rip jellemében: legyőzhetetlen ellen-szenv minden hasznos munka iránt. Nem mintha hiányzott volna nála minden tevékenység vagy kitartás: mert kész volt

elüldögelni nedves sziklán oly hosszú és nehéz horgászvesszővel, mint egy tatár lándzsa s halászni egész Istenadta nap minden zúgolódás nélkül, habár horgába egyetlen halacska sem harapott. Órákig elhordozta vállán a puskát, gázolva erdőkön és mocsárokon keresztül, hegynek föl, völgynek le, csak hogy egynéhány mókust vagy vadgalambot lelőjön. A legnehezebb munkában sem tagadta meg segílyet szomszédjától; első ember volt a vidéken minden olyanforma alkalmaknál, ha kukoriczát fosztani, ha kökerítéseket építeni kellett; azon kívül a falu asszonyai őt szokták fölhasználni izeneteik elhordására, s mindennemű oly kisebb szolgálatokra, melyeket az ő kevésbbé előzekeny férjeik nem tettek meg. Rip kész volt mindenki dolgát eligazítani — kivéve a magáét: mert házi munkát végezni és saját birtokát rendben tartani, az neki — tiszta lehetetlenség volt.

Csakugyan meg is tette a nyilatkozatot: hogy haszontalan dolgozni az ő mezei birtokán; az egész vidéken az a legátkozottabb folt; minden ott visszájára üt ki — s úgy is ütne ki az ő ellenére is. Kerítései szüntelen széthullottak; tehene eltévelyedett vagy a káposzták közé szabadult; az ő mezején a gaz hamarább felnő, mint akárhol másutt; az esőnek akkor kelle szakadnia, mikor ő valami külső munkát végezett; oly annyira, hogy bár ősi öröksége holdankint szétolvadt, míg utoljára nem maradt fönn csak egy darabka folt kukoriczára s krumplira, még az is a legrosszabbúl megmunkált majorság volt a vidéken.

Gyermekei is oly rongyosok és vadak voltak, mintha senkiéi sem volnának. Fia, Rip, az ő képeré és hasonlóságára nemzett gyerkőcz, ígérezett, hogy atyjának elavúlt öltönyeivel szokásait is örökölni fogja. Rendesen ott lehetett látni anyja sarkában, mint a csikót, apja eldobott bugyogójában, mit nagy ügyvel-bajjal emelgetett egyik kezével, mint szép hölgy rossz időben uszályát.

Mind a mellett Rip egyike volt azon boldog halandóknak, kik bohó, szívós kedély mellett könnyen veszik a világot, esznek fehér kenyeret vagy feketét, a melyikhez kevesebb gonddal-bajjal jutnak, s inkább éheznenek egy fillér mellett, hogysen egy aranyért dolgoznának. Ha magára hagyják, tökéletes megelégedéssel fityülte volna végig az életet: de neje tele zúgta füleit heverésével, gondatlanságával s a romlással,

melybe családját fogja dönteni. Reggel, délben, este, szüntelen járt a nő nyelve, s akár mit mondott vagy tett a férj, rázúdult a házi ékesszólás egész árja. Ripnek csak egy módja volt az ilyenemű leczkékre válaszolni, s ez a gyakori használat által szokássá vált. Vállat vonított, fejét csóválta, szemeit ég felé emelte, de semmit sem szólt. Ez mind a mellett újabb sortüzet idézett elő felesége részéről; úgy hogy végre örvendett, ha csatarendét vissza vonhatta s házán kívül találta magát, valóban az egyetlen helyen, mely a házi keresztet hordozó férjet megilleti.

Ripnek egyedüli híve a háznál ebe, Farkas, volt, de a ki szintúgy papucskormány alatt állott, mint gazdája; mert Van Winklené asszonyság úgy tekinté őket mint társakat a heverésben, sőt Farkasra azért is rossz szemmel nézett, mert ura oly gyakori tévelygésének okául őt tartotta. Az bizonyos, hogy minden alkalommal, hol egy becsületos kutya bátorságát kimutathatja, magát oly bátor állatnak tanúsította, a milyen csak valaha erdőkben csatangolt; de hol van az a bátorság, a mely egy asszonyi nyelv örökké tartó s mindent elsodró rettentéseivel daczolhatna? Mihelyt Farkas a házba lépett, lekonyúlt a füle, farka a földre csüngött vagy lábai közé csavarodott, akasztófa-pofával sunnyogott körül, sok oldalpillantást vetve Winklené asszonyságra s a söprünyél vagy főzőkalán legkisebb zörrenésére vonító sietséggel rohant az ajtó felé.

Mind rosszabb-rosszabb idő járt Winklere, a mint a házasság esztendei folydogáltak: fanyar kedély nem lágyul meg az idővel, s az éles nyelv egyedüli metsző szerszám, mely az örökös használat által még élesebbé válik. Sok ideig, mikor hazulról elülték, azzal szokta magát vigasztalni, hogy a falu bölcsei, philosophusai s más hivalkodó személyeiből álló örökös klubformába eljár, mely üléseit egy kis koresma előtti padon tartotta, mely fölött ő felsége III. György vörhenyeges arczképe szolgált czímerül. Itt üldögéltek az árnyékban sok hosszú lomha nyári napokon, gondtalanul a falu pletykáiba merülve vagy semmiről végtelen álmos históriákat regélve. De bármely államférfi sok pénzt megadott volna, hogy hallgassa a mély taglalásokat, melyek néha szőnyegre kerültek, mikor valami régi újság jutott kezökbe, mit egy átmenő utas hagyott hátra. Mily ünnepélyesen hallgatták tartalmát, a mint azt vontatva fölolvasta Derrick van Bummel, az iskola-

mester, ügyes, tanult kis emberke, ki nem ijedt meg a szótár legóriásibb szavától sem; s mily bölcsen tanácskoztak a közemények fölött néhány hónappal végbemenetelök után.

E junta véleményei fölött teljesen uralgott Vedder Miklós, a falu patriarchája, s a csapszék korcsmárosa, melynek ajtaja előtt foglalt ő helyet reggeltől estig, s csak annyit mozdulva odább, hogy a napot elkerülje, s egy nagy fa árnyékában maradhasson, a honnan az ő mozdulatairól szomszédai oly pontosan tudták az időt, mint valami napóra után. Igaz, ritkán hallották szavát, de pipáját szakadatlan szívta. Hanem hívei (mert minden nagy embernek meg vannak a maga hívei), tökéletesen megértették, s ki tudták venni véleményeit. Ha valami nem tetszett neki, a mit olvastak vagy elbeszéltek, észrevehetőleg hevesen szívta pipáját, rövid, gyakori s haragos füstgomolyokat eresztett; ha ellenben kedvét lelte, a füstöt lassan és csöndesen lehelte be, s könnyű, békés felhőkben bocsátotta ki; s néha levéve a pipát szájából, s hagyva a jó illatú gőzt orra körül fodorodni, tekintélyesen intett fejével helybenhagyása jeléül.

A szerencsétlen Ripet végtére ebből az erődjétől is kiüzte veszekedő neje, ki hirtelen a gyülekezet csendébe berontott, a tagokat mind leszidta, s még ama fönséges személy, Vedder Miklós, sem volt szent a rettentő kardos asszony vakmerő nyelve előtt, ki őt egyenesen férje korhely hajlamai megerősítésével vádolta.

Rip végtére majd kétségbe esett. Mi választása volt, hogy a mezei munkát s neje szidalmait kikerülje? Kezébe kapta a puskát s kóborgott az erdőkben. Itt néha leült egy fa alatt, megosztotta táskája tartalmát Farkassal, kivel, mint az üldözésben tőrőbajtársával, rokonszenvezett. «Szegény Farkas» — kiáltott föl néha — «úrnőd kutyaéletre szorított, de ne búsulj, kedves szógám, míg én élek, lesz mindig egy jó barátod, ki pártodat fogja!» Farkas ilyenkor farkát csóválta, urára mélabúsan nézett, s ha ebek szánalmat érezhetnek, bizonynyal hiszem, érzelmeit viszonzta.

Ilynemű hosszú kóborgás után egy szép őszi napon Rip öntudatlanul a Kaatskill hegyek egyik legmagasabb részeire mászott. Kedves üzemének, a mókus-vadászatnak, adta magát, s a csendes magány sokszorosán visszhangozta puskája ropogásait. Lihegve s elfáradva levetette magát késő délután egy

hegyi füvel borított s meredek homlokcsúcsán fekvő dombon. A fák közti nyíláson át beláthatta az alantabbi gazdag erdőségű vidéket sok mérföldnyire. Távolban látta, messze, messze alatta a büszke Hudsont csendesen és méltóságosan folyni, a mint azon néha-néha egy bíborfelhő vagy egy lassan haladó bárka vitorlája visszatükröződött, míg az is végre a magas bércek közt elenyészett.

A másik oldalon mély hegyi völgytorok feküdt, vad, magányos, zordon; a feneke ráboruló sziklák törmelékeivel telve, s alig bevilágítva a lenyugvó nap sugarainak visszfénytől. Darab ideig Rip ott feküdt, e jeleneten andalogva, az est lassanként beállott, a hegyek elkezdtek hosszú, kék árnyaikat a völgyek felé vetni; látta, hogy rég besötétedik, mielőtt a falut elérné, mély sóhaj emelkedett kebléből, mikor eszébe jutott Winklené asszonysággal való rémes találkozása.

A mint leszállani készült, távolból egy szót hallott, mely ezt hangoztatta: «Rip Van Winkle! Rip Van Winkle!» Körül tekintett, de semmit sem látott, csak egy magányosan a hegyeken át röpülő varjut. Már azt hitte, hogy képzelete csalta meg, s újra megfordult, hogy leszálljon, mikor ismét ama kiáltás harsogott a csendes esti légben: «Rip Van Winkle! Rip Van Winkle!» S ugyanakkor Farkasnak minden szőre fölborzadt, lassú morgással gazdájához simúlt, s ijedten nézett lefelé a völgybe. Ripet önkénytelen borzadály futotta át; szorongva nézett ugyanazon irányba, s egy különös alak tűnt föl, mászva a sziklákon fölfelé, s egy vállain hozott teher alatt görnyedezve. Meg volt lepetve, hogy e magányos járatlan tájon emberi lényt láthat; de gondolván, hogy az valaki lehet a szomszédságból, ki segélyére szorult, szolgálatkészen lesietett.

A mint közelebb ért, még inkább meglepte az idegen különös kinézése. Rövid, tagbaszakadt vén ficzkó volt, sűrű, bozontos hajjal s szürke szakállal. Öltözete ódon holland divatú — posztó-mellény, a csipők körül övezve — több pár nadrág, a külsők igen szélesek, oldalt gombok soraival s a térden szalagsokorral ellátva. Vállán egy, úgy látszik szeszest itallal telt jó nagy csobolyót vitt, intve Ripnek, közeledjék és segítsen a tehervitelben. Bár Rip az új ismeröst némi félelemmel s bizalmatlansággal szemlélte: mégis szokott gyorsaságával rögtön ott termett, s kölesönösen gyámolította

egymást, másztak föl egy mély úton, mely hegyi patak kiszáradott medrének látszék. A mint fölfelé haladtak, Rip koronként hosszú, hempelygő morajt hallott, mely távoli mennydörgéshez hasonlított, mely mély hegymosásból vagy inkább hasadékból látszott származni, azok közül a magas sziklák közül, melyeken zordon útjuk őket vezette. Pillanatra megállt, de amolyan átmenő záporok morájának tulajdonítva, minők magasabb hegyvidékeken gyakran hallhatók, tovább ment. A mint a hegyi úton áthaladtak, egy keskeny amphitheatrumhoz hasonlító mélyedéshez jutottak, melyet függőleges lejtők vettek körül, melyeknek szélén átcsüggő fák nyújtották előre ágaikat, csak itt-ott nyitva kilátást a kék égboltra s fényes esteli felhőre. Az egész idő alatt Rip s társa csendben dolgoztak, mert bár az előbbi meg nem foghatta, mi czélből visznek egy hordócska szeszes italt e vad hegységre, de az idegent oly különös megfoghatatlanság vette körül, mely tiszteletet parancsolt, s minden bizalmasságot eltiltott.

A mint az amphitheatrumba beléptek, új csodatárgyak tárultak föl. A központban egyenes helyen egy különös kinézésű személyekből álló társaság kuglit játszott. — Szokatlan külföldi divat szerint voltak öltözve: némelyek rövid mellényt, mások újjas dolmányt viseltek, hosszú késekkel öveikben, legtöbben iszonyú nadrágokkal ellátva, a vezetőéhez hasonló divatban. Arczaik is sajátságosak voltak; egyiknek nagy feje, széles képe volt disznóforma kis szemekkel; a másik arca egészen orrból látszott állani, fején süvegcukorforma fehér kalap, rajta kis vörös kakasfark. Mindnyájan különböző alakú s színű szakált viseltek. Egy köztök parancsnoknak látszott, erős öreg férfiú, viharvert ábrázattal; paszományos mellényt, széles övet, vadászkést, magas tetejű tollas kalapot viselt, vörös harisnyával, magas sarkú cipővel, rajtok szalagesokrok. Az egész csoport élénken emlékeztette Ripet egy régi flamand festmény alakjaira a falu lelkésze, tisztelendő Van Schaik úr szobájában, mely még a telepedés korában került által Hollandiából.

A mi különösen felötlött Ripnek, az volt, hogy ámbár ez emberek nyilván mulatni jöttek össze, mégis a legkomolyabb arcokat vágták, a legtitokszerűbb hallgatással, úgy hogy életében szomorúbb mulató kört nem látott. A jelenet

csöndét semmi sem szakasztá meg, csak a golyók zaja, melyek, valahányszor gurultak, a hegyek mentében tompán ropogó mennydörgéseként hangoztak vissza.

Rip és társa közeledtekor hirtelen abba hagyták a játékot, s oly merő, szoborszerű pillanattal s oly különös, szokatlan, fénytelen orczával meredtek reá, hogy szíve elállott s térdei összeverődtek. Társa most a hordócska tartalmát nagy palaczkokba szedte le s jelt adott Ripnek, hogy a társaságnak szolgáljon. Ő félelemmel és reszketéssel engedelmeskedett, azok pedig mély csendben ittak, s utána újra játékukhoz fogtak.

Lassanként Rip tisztelete s féelme csillapodott. Sőt mikor senki sem nézte, bátorkodott az italt megköstolni, melynek ízét a jó boróka-pálinkáéhoz közeledőnek találta, Ő természettel szomjas lélek volt, s csakhamar kísértetbe esett, a palaczkot újra meghúzni. Egyik kóstolás a másikat kívántatta, s oly gyakran ismételte látogatásait a palaczknál, hogy végtére érzekei legyőzettek, szemei előtt minden összefutott, feje apránként lehanyatlott s mély álomba sülyedt.

* * *

Fölebredtekor a zöld dombon találta magát, honnan legelőször látta meg a völgy öreg emberét. Dörgölte szemeit — fényes napos reggel vala. A madarak szökdeltek s csicseregtek a bokrok között, a sas fönt kerengett, s fúvatta magát a tiszta hegyi szellővel. «Bizonyosan» — gondolá Rip — «nem itt aludtam egész éjtszaka!» Visszaidézett emlékébe minden körülményt, mielőtt elaluvék. A különös embert szeszes italú hordócskájával, a hegyi mély utat, a vad magányt a sziklák között, a szomorú kuglizó társaságot, a palaczkot. — «Oh a palaczk! az az átkozott palaczk!» — gondolá Rip — «mivel mentsem magamat Van Winklené asszonyság előtt?»

Körültreintett puskája után; hanem a tiszta, jól olajozott vadászpuska helyett régi löfegyvert talált maga mellett; csöve rozsdával borítva, szerszáma lehullva, míg agyát férgek rágták szét. Most gyanakodott, hogy a hegy komoly játékosai csúfot űztek belőle, s szeszitalal elaltatván, puskáját elrabolták. Farkas is eltűnt, de az talán valami mókus vagy fogoly után tévedhetett. Füttyentett utána, nevét kiáltotta, de mind

hiában; a visszhangok ismételték füttyét és kiáltozását, de a kutya nem tűnt elő.

Most föltette magában, fölkeresni a múlt éjjeli multság színhelyét, s ha valakire akadna a társaságból, előkérni puskáját s ebét. A mint fölkel, érezte, tagjai merevek s szokott mozgékony-sága hiányzik. «Ezek a hegyi ágyak nem nekem valók» — gondolá Rip — «s ha ez a kaland valami csúzt ragaszt reám: lesz ne-mulass időm Winklené asszony-ságnál.» Némi nehézséggel lejutott a völgybe; megtalálta a hasadást, melyen múlt este társával együtt fölfelé ment, de bámulatára most hegyi patak tajtékozott azon alá, szikláról sziklára szökdelve, s a völgyet csevegő morajával eltöltve. Azonban mindent elkövetett, hogy annak oldalain fölmászszék, fáradságos útat törve sűrű nyírfa-, szaszafrász- s mogyoró-bokrokon, némelykor elgancsolva vagy befonva vad szőlőágaktól, melyek indáikat s kacsákat fáról fára hurkolták, s néminemű hálóművet képeztek az ő útján.

Végre oda ért, hol a hegyvágány a sziklákon keresztül az amphitheatrumra nyílt vala; de ily nyílásnak semmi nyoma nem maradt. A sziklák magas, áthatolhatatlan falat mutattak, mely fölött a folyam pehelyszerű tajték-tömegben zuhant le s széles, mély medenczébe esett, mely a környező erdő árnyékaitól feketéllett. Itt szegény Ripnek meg kellett állani. Újra kiáltott s füttyentett vadászebe után, de csak egy sereg hivalkodó varjú káromása felelt rá, magasan a levegőben játszva egy napos meredélyen átsüggő száraz fa fölött, és a melyek bízva magas helyzetökben, mintha nézték s gúnyolták volna szegény ember zavarát. Mit volt mit tenni? A reggel lassanként elmúlt, s a reggeli kimaradván, Rip éhezni kezdett. Sajnálta ebét és puskáját fölázdozni; feleségével is félt találkozni, de a hegyek közt csak nem halhatott meg éhen. Fejét csóválta, vállára vette rozsdás löfegyverét, s bánat- és szorongás-telt szívvel haza felé lépegetett.

A mint a faluhoz közeledett, többekkel találkozott, de kik közül egyet sem ismert, mi egy kissé meglepte őt, mert az egész vidéken mindenkivel ismerősnek hívé magát. Öltözöttek is különböző divatú volt attól, melyhez szokva volt. Mindnyáján a meglepetés hasonló jeleivel bámultak rá, s valahányan megpillantották, állaikat símogatták. Ez az állandóan ismétlődő mozdulat Ripet is akaratlan hasonló cselekményre

bírta, midőn is bámulatára úgy találta, hogy szakálla egy láb hosszúra nőtt volt!

Most a falu széléhez ért. Egy csoport idegen gyermek futott sarkában, kiabálva utána, s mutogatva ősz szakállára. Az ebek is, kik között egy régi ismerősre sem akadt, megugat-ták elmentében. A falu is megváltozott: nagyobbá s népesebbé lön. Új sor házak voltak, melyeket azelőtt soha sem látott; azok meg, a melyekbe gyakorta jött-ment, elenyésztek. A kapuk fölött idegen nevek — az ablakokon idegen arczok — minden idegen! Kezde elméjében tétovázni, gondolkozóba esett, vajon ő is, körülötte az egész világ is nincs-e megbo-szorkányozva. Bizonyára ez az ő szülőfalva, ezt hagyta ő el csak tegnap! Ott állottak a Kaatskill-hegyek — ott folyt bizonyos távolban az ezüst Hudson — minden halom, minden völgy úgy van, a mint volt. — Rip keserves zavarba jött. — «Az a múlt éjjeli palaczk» — gondolá — «az ártott meg szegény fejemnek!»

Nemi nehézséggel bírta megtalálni az utat saját házához, melyhez csendes félelemmel közeledék, minden pillanatban várva Van Winklené asszonyság visító hangját. A ház pusztulásnak indult — födele beszakadt — az ablakok eltörve, az ajtók sarkaikból kiesve. Egy felig éhen halt kutya — Farkashoz némileg hasonló — kullogott körül. Rip nevéen szólítá, de az eb morgott, fogat vicsoritott s odább ment. Ez már még is sok! — «Saját kutyám is» — sóhajtott szegény Rip — «elfelejtett!»

Belépett a házba, melyet Van Winklené asszonyság — adjuk meg az igazat neki — mindig tiszta rendben tartott. Most üres, düledezett s minden látszat szerint elhagyatva volt. E pusztulás legyőzte minden hitvesi félelmét -- hango-san kiáltott neje s gyermekei után — a magános szobák pillanatig hangzottak szavától, erre megint csend lön.

Ekkor kirohant s sietett régi menhelye, a falusi korcsma felé — de ez is eltűnt. Egy terjedelmes, vékony dongájú fa-épület állott helyén, nagy tátongó ablakokkal, néhány betörve s régi kalapokkal s szoknyákkal betömködve, melynek kapuja fölé ez volt festve: *Unio-szálloda. Dologkerülő Jonathannál.* A nagy fa helyett, mely a nyugodt kis hollandus korcsmát hajdan földni szokta, most magas, meztelen pózna emelkedek, tetején valami vörös hálósipkához hasonlóval, rajta egy rep-

kedő lobogó, ezen meg különös vegyülete csillagok- és csikoknak — mindez idegenszerű és megfoghatatlan. A czéger czímeren mind a mellett megismerte György király vörhenyeges arczképét, mely alatt annyi sok békepipát szívott; de ez is csodálatosan átalakult. A vörös kabát kékké változott sárga hajtókával; a kéz királyi pálcza helyett kardot tartott, a főt háromszögű kalap díszíté, s alatta nagy betűkkel ki volt festve: «Washington tábornok».

Szokás szerint néptömeg volt az ajtó előtt összegyűlve, de a melyben Rip senkire sem ismert. A nép jelleme is megváltozottnak látszék. A szokott phlegma és álmos nyugalom helyett üzletes, zajos, vitatkozó hang foglalt helyet. Hiába nézett körül a böles Vedder Miklós után széles arczával, szép, hosszú pipájával, a mint dohányfüst-felhőket eregetett haszontalan beszédek helyett; hiába Van Bummel, az iskolamester után, a mint egy régi újságlap tartalmában részelteti őket. Ezek helyett egy sovány epés ficzkó, telve zsebei bilétekkel, tüzesen szónokolt polgári jogokról, választásokról, congressusi tagokról, szabadságról, Bunkershillről,*) a hetvenhatodiki hősről, több más szavakkal együtt, melyek a megzavarodott Rip előtt bábeli beszédnek tetszének.

Rip megjelenése hosszú, szürke szakállával rozsdás vadászpuskájával, különös öltözetével s a nyomába csődült gyermekek s asszonyok seregével, csakhamar magára vonta a koresma-politikusok figyelmét. Összetódultak körülte, nagy kíváncsisággal vizsgálva őt tetőtől talpig. A szónok hozzá furakodott, s félrevonva tudakozá: «Melyik részre szavaz?» Rip üres, ostoba képpel bámult reá. Egy másik kurta, de fürge ficzkó karon fogta, s lábújj-hegyre állva, fülebe súgá: «Vajon demokrata-e vagy foederalista?» Rip képtelen a kérdést megérteni; midőn egy önelégült fontoskodó öreg férfiú, háromszögű, hegyes kalap fején, útat tört a tömegben, jobbra-balra lökdösve őket haladtában, s Van Winkle előtt megállva, egyik keze csipején, másik pálczáján nyugodva, mintha éles szemével s hegyes kalapjával lelke fenekéig akarna hatolni, szigorú hangon kérdezé: mi hozta őt a választás színhelyére

*) Bunkershilli ütközet Boston közelében, hol 1775 június 16-án az angol hadsereget — túlnyomósága daczára — megverték a fölkelő amerikaiak.

puskával vállán, csöcselekkel sarkában, s vajon zendülést akar-e a faluban előidézni? «Ah, uraim!» — kiálta Rip némileg megrettenve — «én szegény békés ember vagyok, ide való születésű, s hűséges alattvalója a királynak, kit az Isten áldjon meg!»

Erre általános kitörés hangzott föl a körülállók részéről: «Tory! tory! kém! pribék! Lökjétek ki! El vele!» Alig bírta a háromszöges kalapú fontoskodó nagy nehezen a rendet helyre állítani, ki most szemöldei tizszeres szigorával kérdező újra az ismeretlen bűnöst, miért jött? kit keres? A szegény ember egész alázattal biztosítá, hogy csak néhány szomszédait keresi, kik a korcsmában szoktak tartózkodni.

— Jó — kik azok? — Nevezze meg.»

Rip egy pillanatig gondolkozott s kérdező: «Hol van Vedder Miklós?»

Kis ideig csend lön, mikor egy öreg ember vékony, sípoló hangon így válaszolt: «Vedder Miklós? Hja, ő meghalt, elköltözött tizennyolcz évvel ezelőtt! A temetőben fejfájára ráírták, mi volt életében; de már az is elkorhadt s nincs meg.»

«Hol van Brom Dutcher?»

«Oh! Táborba ment a háború kezdetekor. Némelyek azt mondják, hogy Stony-Point ostrománál esett el. — Mások azt hírlik, hogy *Antonius orránál**) egy vihar alkalmával tengerbe fuladt. Nem tudom, de soha nem került elő.»

«Hol van Van Bummel, az iskolamester?»

«Az is a háborúba ment, nagy miliza-tábornok lett s most a congressusban ül.»

Rip szíve mindinkább elhalt, a mint otthonát s barátait illetőleg e szomorú változásokat hallá, s oly egyedül érzé magát e világon. Minden válasz háborodottabbá tevő, oly szertelen időközökről s eseményekről téve említést, melyeket ő nem érthetett: háború, congressus, Stony-Point. — — Nem volt bátorsága tovább kérdezősködni barátai után, hanem kétségbeesve fölkiáltott: «Hát senkisé ismeri itt Rip Van Winklet?»

«Oh Rip Van Winkle!» — fölkiáltottak ketten-hárman «Oh igen is, az Rip Van Winkle, amott, ki a fához támaszkodik!»

Rip oda tekintett s meglátta magának tökéletes hason-

*) Hegyfok Hudsontól keletre.

mását abból az időből, mikor a hegyre fölment; látszólag szintoly rest, s minden esetre szintoly rongyos. Szegény Rip eszmélete most tökéletesen fölfordult. Kétkedett saját ugyanazonossága felől s vajon ő maga-e, vagy más ember? Ez észzavara közben a háromszegű kalap ura kérdezé, ki ő s mi a neve?

«Isten tudja!» — kiáltott, eszét majd elveszítve. — «Én nem vagyok én magam — valaki más vagyok — az oda át vagyok — nem — az valaki más, ki az én bőrömbe bújt. — Én voltam a múlt éjjel én magam — de elaludtam a hegyen, s ők puskámat kicserélték; minden ki van cserélve, én is ki vagyok cserélve, s nem tudom többé megmondani, mi a nevem s ki vagyok én!»

A körülállók kezdtek most egymásra tekinteni, inteni, pillantásokat váltani, s újjaikkal homlokaikra mutogatni. Arról is suttogtak egymás között, hogy a puskát el kellene venni, nehogy a vén ficzko valami kárt tegyen vele; miről alig suttogtak s már a háromszögű kalapos fontoskodó férfiú sietve hátra kotródott. Ez aggodalmas perczen egy friss, csinos nő tolakodék a tömegén át, hogy az ősz szakállú embert megláthassa. Karján egy pufók csecsemő volt, ki az öreg pillantásaitól megijedve, sírni kezdett. «Csitt Rip» — szólt az anya — «csitt kis bohó, az öreg nem bánt.» A gyermek neve, az anya arcza, szavának hangja egy rakás emléket keltezt föl Rip lelkében.

«Mi a neved, jó asszony?» — kérdezé.

«Gardenier Judit.»

«S atyád neve?»

«Ah, szegény feje, Rip Van Winkle volt a neve; húsz éve hazulról elment puskájával s azóta se híre, se hamva. Ebe nélküle jött haza; de hogy meglötte-e magát, vagy az indiánok hurczolták el, senki sem tudja megmondani. Én akkor csak kis lány voltam.»

Ripnek még egy kérdezni valója volt; reszkető hangon tevé azt:

«Anyád hol van?»

«Oh, nem rég halt meg! Egy véredénye megszakadt, a mint dühbe hozta egy új-angliai házaló!»

Ez értesülésbe legalább egy csöpp vigasz is vegyült. A becsületes férfi nem tudta magát tartóztatni. Leányát s

unokáját karjai közé szorította. — «Én vagyok atyád!» — kiáltotta — «hajdan az ifjú Rip Van Winkle — most az öreg Rip Van Winkle! — Senki sem ismeri szegény Rip Van Winklet?»

Mind megdermedve állottak, mígnem egy öreg asszony a tömeg közül előtántorogva, kezét homlokára illeszté, s az alatt egy perczig Rip arcát vizsgálva, fölkiáltott: «Az bizonyos! Ez Rip Van Winkle! — Ez ő maga. — Isten hozott vissza, öreg szomszéd! — Hol voltál ez alatt a húsz esztendő alatt?»

Rip hamar elmondta történetét, mert az egész húsz év annyi volt előtte, mint egy éj. — A szomszédok ugyancsak bámultak, a mint hallgatták; némelyek összenéztek, s nyelveket kiöltöttek;*) a háromszegű kalapos önelégült úr pedig, ki, mikor a riadás elmúlt, visszatért a csatatérre, szája széleit leeresztette, s fejét rázta — mire a gyülekezetben általános fejrázás következett.

Mind a mellett abban állapodtak meg, hogy az öreg Vanderdonk Péter véleményét meghallgatják, ki az úton lassan közeledett. Ő a hasonló nevű történetíró ivadéka volt, ki a tartomány legkorábbi állapotát ismertette. Péter vala a falu legrégebb lakosa, alapos jártassággal bírván a szomszédság csodás eseményeiben s hagyományaiban. Ripre rögtön ráismert s elbeszélését a legkielégítőbb módon megerősítette. Biztosítá a társaságot, hogy az őstől, a történetírótól hagyományként maradt tény, hogy a Kaatskill-hegyekben mindig különös lények szoktak kísérteni. Állítják, hogy a nagy Hudson Hendrick, a folyam és tartomány első fölfedezője, minden húsz esztendőben éjjeli ünnepet ül ott *Félhold* című hajója legénységével; meg lévén neki engedve ily módon újra látni vállalata színhelyét s örszemmél tartani a folyamat és a róla nevezett nagy várost. Az ő atyja is látta egyszer őket, a mint régi holland öltözeteikben a hegy mélyedésben kugliztak; ő maga meg hallotta egy nyári delután golyóik hömpörgését, mint valami távoli mennydörgést.

Hogy a hosszú históriát rövidítsem, a társaság szétszolgált, s a választás fontosabb cselekményéhez tért vissza; Ripet leánya házához magához vette. Csinos, jól ellátott

*) Egy Angliában is szokásos jele a nem hívésnek és gúnynak.

lakása volt, s erős, jó kedvű földműves férje, kiben Rip egyszerre ráismert mint a hátára mászni szokott gyerkőczök egyikére. A mi Rip fiát s örökösét illeti, az ő fához támaszkodó hasonmását, ő együtt dolgozott a majorságon, de örökölt hajlamot tanúsított minden dolognak inkább — mint a magáénak — megtételére.

Rip most újra elővette régi sétáit és szokásait; csakhamar ráakadt korábbi pajtásai közül többekre, de biz azokat megviselte, megrongálta az idő; e miatt jobb szeretett a sarjadzó ivadékból választani magának barátokat, kiknek hamar nagy kedvenczévé lön.

Otthon semmi teendője nem lévén, s azt a boldog kort elérvén, mikor embernek büntetlen lehet semmit sem dolgozni, újra elfoglalta helyét a koresma kapujánál, s úgy tisztelték, mint a falu egyik patriarcháját, s a «háború előtti» régi idők krónikáját. Huzamos idő telt el, míg a csevegés rendes vágányába zökkenhetett; vagy fölfogathatták vele a különös eseményeket, melyek dermedtsége idején végbe mentek. Mikép ütött ki a forradalmi háború, hogyan rázta le a tartomány Ó-Anglia jármát — s hogy ő most nem ő felsége III. György alattvalója, hanem az Egyesült-Államok szabad polgára. Rip alapjában nem volt politikus, az államok s birodalmak változásai nagyon csekély benyomást gyakoroltak reá, hanem a zsarnokságnak volt egy faja, mely alatt sokáig nyugött, s ez a — szoknyakormány volt. Szerencsére ez véget ért, nyaka kiszabadult a házasság igájából, mehetett ki s be a mikor neki tetszett, nem rettegve Van Winklené asszonyosság zsarnokságától. Mind a mellett, valahányszor nejét említettek, fejét csóválta, vállait vonogatta, s szemeit ég felé emelte, mit magyarázhatni sorsában való megnyugvásra, vagy megszabadulása fölötti öröme.

El szokta beszélni történetét minden idegen előtt, a ki Dologkerülő úr szállodájába vetődött. Eleinte úgy vették észre, hogy minden elbeszéléskor némely ponton változtatott, de a mi kétség kívül nem sokkal azelőtti fölébredéséből származhatott. De végtére épen azon elbeszéléssé ülepedett le, a mint előadám; s a vidéken nem volt férfi, nő vagy gyermek, ki könyv nélkül ne tudta volna. Némelyek konokul kétkedtek valódisága felől, állítva, hogy Rip nem volt eszén, s e pontban mindig kifeczamúlt képzelődésű maradt. De a régi hol-

land lakosok csaknem általánosan teljes hitelre méltatták. Sőt mai napig nyári delutánonként a Kaatskill körül nem hallanak mennydörgést a nélkül, hogy azt Hudson Hendrick és csapata kuglizásának ne mondanák, s a vidék minden papucs kormány alatt nyögő férjének közkívánsága, mikor az élet elviselhetlenné válik rajtok, hogy bár csak Rip Van Winkle palaczkjából egy elnyugtató kortyot húzhatnának.

IRWING WASHINGTON után, *angolból*

ÁCS ZSIGMOND.

SZÉP ZSANETT.

Volt egy leány, hejh szép pedig! . . .
A hol búcsú s vásár esett,
Legszebb lyányok sorában is
A legszebb lyány volt szép Zsanett.

Segített az anyja körül
S a munkához vígan dalolt ;
Könnyebb szive gallyon ülő
Vidor madárkának se' volt.

De a boldog kis fészket ám
Feldúlni az ölyv ott terem :
A virágot dér vesztí el,
A nyugalmat a szerelem.

Róbert a legkülönb legény,
A táj virága ő vala ;
Volt ökre, juha, tehene,
Volt kilencz, tiz pompás lova.

Játszott Zsanettel örömet,
Tánczolt Zsanettel szívesen
S tudtán kívül, szegény Zsanett!
Szívét vesztette csendesen.

Mint a folyamnak tükriben
Fürödni a holdfény szokott,
Keblében hú szerelme oly
Reszketve, oly tisztán lakott.

Ha anyjának segítget is,
 Bús gondja már sóhajt fakaszt;
 Nem tudja, hogy mi a baja,
 Nem, hogy mivel gyógyítsa azt . . .

De hát nem örvend a szive
 És szép szeme nem gyúl-e ki,
 Ha Róbert estve a mezőn
 Szerelméről mesél neki? . . .

A nap leszállt nyugot felé,
 Madár a bokron csattogott,
 Arcz arczhoz ért s szerelméről
 Meséje ekkép suttogott:

«Oh szép Zsanett! Szeretlek én:
 Oh hát viszont szeretsz-e te?
 Elhagyva kis kunyhótokat,
 Velem gazdálkodnál-e te?»

Nem bízik én rád csürt s akolt
 S más ily teher nem jár veled:
 Együtt sétálunk a mezőn
 S habzó buzánkat nézdeled . . .»

Szegény Zsanettka mit tegyen?
 Hiszen csak nem mondhat nem-et!
 Pirulva egyezik belé
 S a szerelem rájok nevet.

EURNS után, angolból

LÉVAY JÓZSEF.

ARANY HALÁLAKOR EGY TALMI-HAZAFIHOZ.

(1882 november.)

«Arany nincs többé!» — no de mit
Törödnél te vele,
Ha házad minden rejteke
Aranyval van tele.

Azért nem mozdult általad
Egy árva szalmaszál,
Ezért a félvilággal is
Birokra szállanál.

Kártyára, ebre, lóra telt
Marokkal szórod *ezt*,
S garast nem adtál, hogy *amazt*
Magadnak megszerezd.

Díváknak tárva csarnoki
És büszke fogatod,
Ledér kulisszák titkait
Nagy hévvel kutatod ;

De nemzeted nagy lantosa
Előtted idegen,
Hős *Toldi* láng *szerelme* hagy
Közönyben, hidegen.

Szép termeidben mennyi fény,
Aranyból mennyi kincs!
És ennyi fény és kincs között
Aranytól semmi sincs!!

Nem ülsz fel holmi *talminak*,
— Volt arra mestered —
S a *legnemesb Aranyt* alig
Hogy névről ismered!

Ösökben és vagyonra dús,
 Czimekre, rangra nagy —
 E *díszkeretben* tenmagad
 Csak hitvány *talmi* vagy.

HORVÁTH BOLDIZSÁR.

ADALÉK A GORÖG KÖLTÉSNET PESSIMIS- MUSÁHOZ.

A pessimismus s a vele karöltve járó nögyüölöt nyomaival találkoznak a görögök költészetében, mihelyest az epika tárgyilagosa álláspontját s hangulatát elhagyja s az alanyi elmékedés lényeges jellegét kezdi képezni. Szóló bizonyoságai ennek már a legrégibb korban a gúnyoros Hipponax s a scepticus Xenophanes (Colophonból származó alagyás költő 510 körül Krisztus előtt); különösen pedig az amorgosi Sincoides, ki nögyüölötének a leghevesebb módon ád kifejezést egy fönmaradt hosszabb jambicus töredékben.

Ha a nöeknek már kezdettől fogva némileg visszavonúlt s alárendelt társadalmi állása volt is a helleneknél, a nö megvetésével csak a scepticismus s az erkölcsi fogalmak általános bomlásának korában találkoznak. Még Homer lelkesülten fest magasztos nöi jellemeket s úgy dicsőíti őket, mint a kikért tíz évi háborút s kimondhatatlan szenvedéseket túrni érdemes. Sophocles fenséges hősi szerepekben lépteti föl a nöket. De már az ő idejében kezd a nö gúny s megvetés tárgyául szolgálni; őt tartják minden baj okának s Euripides e hirhedt nézete uralkodóvá lön utána a költészetben s még az általa befolyásolt rómaiaknál is visszhangra talált.

A legkeserűbb nögyüölöt, ellenszenv a házas élet iránt, kétkedés mindenben, nyílt istentagadás, melylyel szintén vádolták Euripidest ellenei; mindezek egyes jellemvonásai egy hanyatló erkölcsi rend korszakának.

A naiv hit s vallás helyét sivár közöny, az ember teljes meghasonlása önmagával s az élet minden javaival foglalja el. Letűnt a hellen szabadság, elhomályosúlt az Olympos fönseges hatalma; s ha nem is tagadta mindenki az istenek

létezését, de uralkodó volt azon meggyőződés, hogy nem törődnek többé az emberiség sorsával s bajaival.

Csak a kérlelhetetlen halált tekinték bizonyosnak, ehhez nem fért semmi scepticismus. Innen következik ama határtalan élvezetvágy; mindenki élvezni törekszik a gyorsan tűnő életet s a perczet, mely többé vissza nem jő. E pessimismus egyetlen jónak csupán az érzéki élvezetet tekinti; minden egyéb rossz, vagy nem érdemli a fáradságot, melylyel elértük. Oly fokot ért el a sivár kétségbeesés, hogy gyakran találkozunk azon eszmevel, mely szerint legjobb egyáltalán nem is születni, vagy pedig minél előbb meghalni.

E pessimismus vonúl végig az Euripides utáni egész drámai irodalmon s a különböző philosophiai irányok tanköltészetében; így az öngyilkosságot helyeslő stoicusoknál is. E borús hangulat sokszor előtör Lucretius híres tanköltményében. A jelen alkalommal néhány epigramma a görög anthológiából szolgáljon például, melyek elég világosan föltüntetik keletkezési koruk erkölcsi nézeteit.

1.

Vedd, Rhodokleia, ezen koszorút; számodra kerestem
Sok gyönyörű bimbót s enkezem összefűzé.
Van köztök liliom, van rózsavirág s anemone,
Harmatozó nárczis s kékszinű szép ibolya.
Nézd e virágokat, és hagyjál fel büszke daczoddal,
Mert viruló s múltó vagy te miként koszorúm.

2.

Éltünk csalfa hajókázás, van gyakran oly orkán
Hol szörnyűbb vész ér, mint a habokba fulás.
Kormányát utazásinknak csak a Sors igazítja,
S mint kiket a tenger hány-vet, aként haladunk
Egyik jó széllel, más folyton küzdve viharral,
Mégis mind csak az egy hádeszi révbe jut el.

3.

Mindenkép baj a nő, valamint bizonyítja Homérosz.
A józan s a ledér épen olyan veszedelm.
Mert Helené házasságot tört, hősök elestek;
S a hü Pénélopé mennyi halál oka volt.

1) Küzdelem egy nőért tárgyát teszi az Iliásznak,
Mig az Odyszeiát Pénelopé okozá.

4.

Józanság s szerelem mikor egymással vetekeenek
Egyformán tették tönkre az embereket.
Forró vágyaiért iszonyún megbűnhöde Phaidra;
S Hippolytosz meghalt tiszta erénye miatt.

5.

Könnyek közt születénk s gyásztól környezve halunk meg;
Éltünk elmulik a sok siralom közepett.²⁾
Oh mily könnyes az emberi nem, mily gyöngye, nyomorgó;
Visszafogadja a föld, por s hamu, a mi marad.

6.

Siremlékre miért a kenőcs,³⁾ minek adsz koszorúkat?
Mért égetsz tömjént? Czéltalanul pazarolsz!
Éltemben, ha szeretsz, adakozz. Mert hogyha borodtól
Hamvai szétáznak, még se' tud inni a holt.

7.

Gyors virulása a rózsa, korán leszakítani mulasztván;
Nem leled a rózsát, csakis a tüskebokort.⁴⁾

8.

Számolsz, oh te szerencsétlen, hogy sok kamatot gyűjts;
Am ezalatt öszüls s hervadoz ifju korod.

1) Közmondásos volt a görögöknél Ἰλίας κρηών, a bajoknak Iliásza.

2) Hasonlóan szól Plinius N. H. VII., 1.: «Humanam conditionem cum aliis rebus comparans, hominem tantum, ait, nudum et in nuda humo natali die abjicit ad vagitus statim et ploratum, nullumque tot animalium aliud ad lacrimas, et has protinus vitae principio».

3) A siremlékekre a gyászoló rokonok drága kenőcsöket öntöttek s különösen dívott az ünnepélyes italáldozat a kimúltak emlékezetére (γούρι). Ilyenkor tejet, mézet és bort vízzel elegyítve, áldoztak s a sírt friss koszorúkkal, sőt hajfürteikkel ékesítették. Hasonló gondolatot találunk Anacreon IV.: «Τί σὲ δὲ εἰς λίσσον μωρίξειν; Τί δὲ γῆ χέειν μάταια: Εμὲ μᾶλλον, ὦ; ἔτι ζῶ, Μύριρον».

4) Ovidius A. A. VI., 116: «Et riget amissa spina relicta rosa».

És nem iszol, sem illatozó koszorú fejedén nincs,¹⁾
 S nem kell a bájos lyányka szerelme neked.
 Meg fogsz halni s az örökösöd nyerik el vagyoned mind,
 S dús kincstáradból egy obolost viszesz el.²⁾

9.

Mért születénk s honnan? Létünknek a célja? Kimulni.
 A tanulás mire jó, érteni mit se' tudunk.
 Semmi valánk születésünkkor s ugyanaz lesz a végünk;
 Teljességgel csak semmi az emberiség.
 Hát nosza forduljunk Bakkhosz kéjes nedűjéhez
 Mert minden bajnak gyógyszere a borital.

10.

Mily hivatást válasszon az ember? Láss köztügyekhez,
 S lelsz csupa rút ármányt s visszavonást. Haza mégy,
 Bú s gond vár. Faluhelyt sok a munka. Veszélyes a tenger
 S féltned kell folyvást, hogyha vagyont szerezel.
 Nincs pénzed, nyomorogsz. Nősülj s csupa gond lesz a sorsod,
 Nőtlenül élsz, úgy meg nincs, ki szeretve fogad,
 Bajt okoz a gyermek; nincs magzatod, elhagyatott vagy.
 Esztelen a fiatal; vénnek a térde remeg.
 Két jó közt van csak választás: sohse' születni,
 Vagy meghalni legott, hogyha világra jövénk.³⁾

11.

Egyszeri házasodásnak utána, ki újra veszen nőt,
 Törve hajót ismét járja a bösz habokat.

12.

El kell vesznie, a mi halandó. Senki sem oly bölcs,
 Hogy tudná vajjon holnap is élni fog-e? ⁴⁾
 Ezt szem előtt tartván, ember, vidítsd magadat fel,
 S mig vezetőd Bromiosz ⁵⁾ holtodat elfeleded.

¹⁾ Lakomákon koszorúkkal ékesíték magokat a görögök s rómaiak.

²⁾ A halott szájába egy obolost tettek vitelbérül (*ναύλον*) Charon számára. Az obolos egy kis rézpénz volt, értéke mintegy hat kr.

³⁾ Cicero Tusc. Disp. I., 48: «Sapientiae Sileni dictum: non nasci homini longe optimum esse; proximum autem quam primum mori.»

⁴⁾ V. ö. Horat. (Od. IV., 7, 17): «Quisscit anadiciant hodiernae crastina summae Tempora di superi?»

⁵⁾ Bromiosz (*Βρομίος*) Bakkhosz mellékeve; a tomboló.

Hozz Paphiának¹⁾ is áldozatot s a jelen napot élvezd ;²⁾
Minden egyéb dolgod bizzad a Sors kezire.

13.

Aszklepiadesz igyál, minek e könnyek s a kesergés ?
Nem sujtott le csupán téged a kyprisi bú.
Sem egyedül te vagy, a kit megsebesíte nyilával
Rútul Erosz s azt gyász hamva ne fődje, ki él.
Bakkhosz hév nedűjét igyuk, úgy is már rövid a nap,
S álmosná teszen a fáklya világa hamar.
Vigan igyunk, az idő közelít, nyomorult, mikoron majd
Egyetlen hosszú éj ad örök pihenést.

14.

Gazdag ohajték lenni, a mily gazdag vala Kroiszosz,
S hogy legyenek a fejedelm Ázsia dús terein.
Ámde ha észreveszem gyászos Nikanort, a koporsót,
Tudva miért készit deszka-lakot minekünk :
Borba darát keverek³⁾ s a billikomot teli töltvén
Nem kell Ázsia, csak drága keuöcs s koszortú.

15.

Tegnap még víz volt egyedül italom s elaludván
Bakkhosz jött hozzám s monda ilyen szavakat :
«Aphrodité méltón gyűlöltjei álmait alszod,
Nem hallád-e hogyan múla ki Hippolytosz ?
Rettegj, hogy sorsára ne juss». Így szólva, legottan
Eltűnt s többé nem szeretem a vízivást.

16.

Szunnyadozol pajtás ? Pedig a serleg hívogat már.
Ébredj s hagyd el az ily holtszerű mély pihenést.
Mit tartózkodol ó Diodór ? Bakkhoszba merülj el,
S hév nedűjét idd míg lábadon állani birsz.
Lesz még sok, sok idő mikoron nem iszunk csak iparkodj'
Mert a fejet mihamar hószinü haj lepi bé.

17.

Mindent elvesz a kor, mulván az idő kicseréli
A nevet, az alakot, jellemet, állapotot.

Ifj. REMÉNYI EDE.

¹⁾ Paphia Aphrodite mellékneve a Kypros szigeti Paphosz vá-
rosától, hol temploma különös tiszteletben részesült.

²⁾ V. ö. Horat. (Od. I., 11, 8): «Carpe diem, quam minimum
credula postero.»

³⁾ Különös alkalommal darát, sőt reszelt sajtot is keverték a
bor közé a görögök, pl. Homer (Il. 11. 639).

KORÓSI CSOMA SÁNDOR.*)

E század második évtizede a nyelvészeti tudományok terén egészen új irányú kutatásoknak adott kiinduló pontot. A régi, csupán az egyes szavak hangzási és fogalmi egyezőségén alapuló rendszer, mely legtöbbször az ó szövetség nyelvét állítva középpontúl, a legtarkább rokonságú nyelvcsaládokat mutatta föl, lassankent uralmát veszte s kivált a szanszkrit fölkarolásával új és mozdíthatatlan alapok fedeztetek föl a nyelvek osztályozására. Megindult az összehasonlító nyelvészet s előtérbe vonta természetesen a nemzetiségi és őstörténelmi kérdések tisztázását. A nagyszerű siker csodálatra ragadta a tudományos világot s a szerencsés lelemény kiaknázására gyűjté a legjobb erőket. Anyagot adott oly bőségesen, hogy azon idő óta, hat évtized lefolyása alatt folyvást gyarapodott az e téren küzdőknek — nem csökkent és nem csökkenik ma sem az újabb, becses leleményeknek száma. Irodalmak lettek az emberiség kincsei, melyek gazdagságra a classicus irodalommal versenyeznek; nyelvtörvények nyertek, melyek összes nyelvtudományunkat áthatották; megtisztították magát a classicus nyelvészetet; számos oly törvényeit, melyek vagy egészen ismeretlenek voltak, vagy a sejtésnek bizonytalan ködében lebegtek, világosságra hozták. Új nyelvkritika, grammatikai törvények új codexe állott elő.

A lelemény oly penetrans volt, hogy a tudósok kasztjának korlátaiból kilépve, áthatott szelleme a köznépre is és

*) *Körösi Csoma Sándor dolgozatai.* Összegyűjtötte és életrajzzal bevezette dr. Duka Tivadar. Buda-Pest, a magyar tudományos akadémia kiadása.

fölvillanyozta azt. Tagadhatatlan, hogy a jelen század társadalmi és politikai mozgalmainak egyik leghatalmasabb rugója, leggazdagabb forrása azon új világosságban keresendő, melyet a nyelvtani fejlődés az őstörténeti kérdésekre, népcsaládok és néprokonságok megállapítására vetett. Bármily újszerűen hangzik ez állítás, egy tekintet a német egység, szláv egység délszláv mozgalmak benső, mélyebb indokaira, igazságát minden kétségen felül emeli.

A mily szertelen végletekbe csapott a kérdés politikai tekintetben például a délszláv tartományokban; épen oly bizarr eszméket vetett fölszínre tudományos tekintetben is, kivált Németország egyetemein. Legkevésebbé sem célja e nyilatkozatnak kicsinyíteni értékét ama nyelvészeti tudománynak és tudományos tevékenységnek, mely oly bámulatos eredményeket ért el rövid idő alatt, milyenre példát a XIX. században tán egyetlen más tudomány sem képes fölmutatni. De az az eszmék fejlődésének természetes rendje, hogy a lázas tevékenység és erő rendszerint tömérdek salakot is hoz magával. A siker látása sok tudós főt megszedített, ezek aztán egyszerre túlléptek a lehetőség korlátain s elérhetlen célok megvalósításán fáradoztak. Példa gyanánt csak a legártatlanabb túlzásra mutatok, melynek még ma is vannak bajnokai, bár szelidebb czéllal; ez azős indgermán nyelvnek helyreállítása, némelyek törekvése szerint oly mértékben helyreállítása, hogy e nyelv irodalmi célokra használtathassék. Sőt történetek kísérletek e tervnek a megállapított ősgyökök, képzők stb. segélyével való megvalósítására is.

Tény, hogy az újabb idők idetartozó termékei fölött a hideg józanodás szellője leng s a «nagy indgermánok» tábora apadóban van. — Átalánosságban szólok itt, mert a férfiak, kik e téren működnek, még botlásaik mellett is tiszteletet parancsoló alakok a tudomány mezején.

Nem is foglalkozom itt bővebben velök. Egyáltalában nem is érintettem volna a *Budapesti Szemle* hasábjain működésüket, ha dr. Duka nagybecsű monographiája önkénytelenül eszembe nem juttatta volna, hogy nekünk is megvan nemzeti hősünk, ki őstörténeti és ezzel kapcsolatban nyelvészeti kutatásokra szentelte bámulatosan munkás életét, tudniillik Körösi Csoma Sándor. — Dr. Duka művének olvasása önkénytelenül fölhí bennünket, hogy az összehasonlító nyelvészet

magyar és külföldi harczosait némi viszonyba állítsuk egymással.

Büszkeséggel mutathatunk rá, hogy a magyar összehasonlító nyelvészet első nagy bajnoka, nem az indgermán összehasonlító nyelvtudomány atyjának, Bopp Ferencznek sikerein buzdult föl és indult kutatásai terjedelmes mezejére. — Kétségbe vonhatatlan, hogy a nyelvi összehasonlításnak eszméje és a rendíthetetlen hit annak nyelvészeti és östörténeti sikereiben Csomának eredeti eszméje volt; nemcsak, hanem sokkal eredetibb volt ez ő nála, mint Boppnál.

Ha lángészt jellemez az, hogy föl tudja ismerni kimagasló nagy fontosságát egy jelentéktelennek látszó dolognak, rá meri szólni egész tevékeny életét oly eszmére, mit mások tán kivihetetlennek, tán döreségnek tekintenek: akkor Körösi Csoma megérdemli a lángészt megillető elismerést. Az, hogy az eszmének, melyért a legelső közt küzdött, kivitele más szerencsésebbnek más oldalról sikerült, nem kisebbíti az érdemét. Galilei érdeme, ha más vitte is ki, Columbusé, ha más vitte volna is ki eszméjét: kisebb nem lenne.

Csoma és Bopp a véletlen következtében épen egy időtájon kezdtek el hasonló irányú és célú tanulmányaikat. Csoma egyenesen az ősmagyar történet, Bopp inkább az általános ókor-történelem érdekében fáradozva. — Mindketten nehéz fegyverzetben, nagy nyelvészeti előkészülettel léptek a síkra.

Pályájok aztán nagyon is különböző lett! Boppnak Párisban a véletlen Wilkins szanszkrit grammatikáját adta kezébe s a már addig is erősen emlegetett szanszkrit-latingörög rokonság tanulmányozása közben megérett világos fejében rövid idő alatt a mai indgermán egységnek eszméje. Bopp előtt elindulásakor már tört út volt, utána pedig követői gigaszi erővel léptek föl. Nem ilyen szerencsés volt a Körösi Csoma sorsa. Szépen, határozottan kitűzött cél, célja eszközeinek megteremtésében oly siker, mely végcéljának is bámulatosán gazdag, és már-már elért célja megvalósíthatása előtt hirtelen halál: ezek élete és munkásságának kimagasló pontjai.

Dr. Duka megismertet életének minden mozdulatával, mi csak az ismeret körébe volt vonható fölé. Okiratokat idéz és szólaltat meg minden ponton s megmutatja, mennyire szükséges volt ezt tennie oly egyénnél, kit hallgató, zárkózó

természete miatt már életében a monda félhomályával vettek körül, kiszínezvén, vagy ez alkalommal tán helyesebben mondhatnók: befeketítvén nemes célját, munkásságát; kivált épen hazájában.

Élete története, ha oly határozottan meg nem vetett volna minden közlést, tudósítást, mely saját személyére vonatkozott, a legtarkább regénynel tartalmasb, változatosabb képet tárna elénkbe. Így is, pusztán szigorú tudományos jellegeben, megfosztva a mindennapi élet érdekes, de Csoma ítélete szerint kicsinyes járulékaitól, vonzó és élvezetes olvasmányt nyújt.

Már tanuló korában kiváló szeretettel viseltetik a történet, főleg az őstörténet iránt. Azok a mondák, mik a székely nép körében oly meggyökerezve élnek Attiláról, a bujdosó Csabáról, melyeket a szülői háznál már hallhatott, fölébresztik benne a vágyat; majd későbbben a történelem kétes adatainak megismerése, megerősíti azon hitét, hogy lehet valahol őstörténetünkhöz kulcsot találni. China gazdag évkönyvei, kelet nagy és jó részben ma is ismeretlen irodalmi lebegtek szemei előtt. Ezekből remélt világosságot vethetni mind arra a nyelvcsaládra, melyhez a magyar is tartozik, mind azon pontokra, melyek nagy mennyiségben állottak és állanak ma is nyílt kérdésül nemzeti eredetünk történetében.

Nagy nyelvismerettel, a szláv, arab és perzsa nyelvek birtokával indúlt el s sok hányatáson ment keresztül majd három esztendőig, Dél-Európa, Éjszak-Afrika és Közép-Ázsiában, míg 1822 július 6-án az angol kormány utazó biztosával, Moorcrofttal, találkozott. E találkozás forduló pontot képez útazásaiban és terveiben.

Ez első három év alatt útazásának története igen gazdag lehetett oly eseményekben, milyeneknek egy az izlam fanatikus hívei között forgó európai egész a legújabb időkig ki volt, némileg s ma is ki van téve. Dr. Duka olvasói szeme elé állítja térképen is ez útjának vonalait azon level alapján, melyben Csoma a kalkuttai főkormányzó előtt ennek kívánatára, múltjáról és jövődöbeli terveiről beszámol; ezzel pótolja mintegy azon űrt, melyet Csoma túlszerénységéből eredő hallgatása támaszt e három év történetében.

E három év alatt meglehetősen bizonytalanságok és nehézségek közt lebegett. Tudta, hogy célja Mongolia éjszaki

részén volna megközelíthető, mind nyelvtanulási, mind történelem-nyomozási szempontból; de az oda bejuthatás módjára nézve nem bírt eligazodni. Két irányból is visszatért. Először Bokhárából és dél felé Ladaknak (Tibet egy tartománya) vette útját, hogy Jarkandból mehessen át a szomszéd tartományba, majd innen is, lehetetlenségek állván útjában, eredmény nélkül fordult vissza.

E visszatérő útjában találkozott Moorcrofttal, a nevezett kormánybiztossal, ki valami módon összeköttetést, közlekedést keresett Tibet és az angol indiai tartományok között. Előadta neki terveit, tanulmányait, s Moorcroft, Giorgi: *Alphabetum Tibetanum*át adta át neki megolvasás végett. — Az *Alphabetum Tibetanum* egy több mint 800 lapra terjedő mű, mely Tibet ismertetését adja hittérítők számára. Föl van mutatva benne Tibet viszonyai történeti, társadalmi, vallási, irodalmi tekintetben. Elszórva tibeti szavak és imádságok az egyes cikkekben, rendszerint gyermekes etymológiával kísérve.

Kőrösi Csoma tanulságul merítette belőle, hogy Tibet nyelve az egyházi szertartások nyelvének szerepét tölti be Tibet határain túl is, Chinában, Mongoliában s egész Kelet-Ázsiában, a hová csak a Buddha tanai elhatottak. Örült bizonyynyal, hogy e nyelv megtanulásával egyfelől oly eszközt szerezhet meg, mely őt czéljához közel viszi, másfelől e nyelv kincsenek grammatikai és szótári úton megismertetésével az egyetemes tudománynak is tetemes szolgálatot tehet. Igéretet tett Moorcroftnak, vagy a mint ő értelmezte, szerződést kötött vele oly föltételek mellett, hogy ha őt e nyelv tanulmányozása közben segíti a legszükségesebbekkel az indiai angol kormány: ő cserében néhány év alatt megírja a tibeti nyelv szótárát és nyelvtanát s ezeket a kormány rendelkezése alá bocsátja.

Ez igéretét fényesen be is váltotta. A kormánytól följánlott havi 50 forintnyi összeget szűk élelmezése mellett főként tibeti művek beszerzésére és e roppant irodalmi műveknek tudós lámák segélyével áttanulmányozására fordította. Körülbelül hat évet töltött tibeti tanulmányokkal a yanglai, pukdali és kanumi zárdákban oly nélkülözések és megfeszített munka között, melyeket csodálat nélkül nem lehet hallani és olvasni. Itt vívott a megedzett test és lélek oly küzdelmet,

mely a buddhista papokat, a világról lemondás embereit is tiszteletre ragadta iránta. Egyetlen gondja volt elvállalt kötelezettségének eleget tenni, mit »ha megtehet: kész örömmel meg is halni!»

És ennek eleget tett. 1834-ben jelent meg tibeti grammatikája és szótára a kalkuttai kormány költségén. Mikor szabadnak érezte magát, néhány év leforgása után, melyeket az indiai nyelvek bővebb tanulmányozására szentelt, régi tervét újra elővette. Most már a tibeti nyelvnek oly birtokával, minővel sem előtte, sem utána európai ember nem dicsekedett, a siker reményében újra útra kelt.

Fájdalom, nem messze mehetett, egy hirteleni mocsárláz kioltotta nemes életét, úgy az általános, mint a magyar tudomány pótolhatatlan veszteségére.

Körösi Csoma e kétötöt vallotta földadatának: 1. őstörtelmünk homályait, a mennyire lehet, világosítani; 2. az általános tudományt szolgálni. Ez utóbbi pontra való tekintetből dolgozta tibeti nyelvtanát és szótárát; adta a tibeti vagyis éjszaki buddhismus ismertetését és műszótárát. Tibeti nyelvtana és szótára a világ elé jutottak s általános elismerést, minden időkre tiszteletet biztosítottak nevének, kivált a tudományos körök és férfiak részéről. Ezek azonban nem képezték zömét hosszas munkásságának, csupán első kulcsot akart adni velök azok kezébe, kik a tibeti irodalomba be akarnak lépni annak tanulmányozása végett.

Több idejét vette igénybe a tibeti buddhismusnak tanulmányozása; rendszerének, dogmáinak, műszavainak a világ előtt bemutatása. Csoma megoldotta e roppant munkát, erre vonatkozó terjedelmes iratai, kivonatai, rendszeralkotás stb. le vannak rakva az Asiatic Society of Bengal könyvtárában kéziratban.

Mennyi idő fáradságos munkája kellett ehhez, arról igyekszik dr. Duka tájékoztatni bennünket, felsorolván ama nagy művek kötetének számát s bemutatván néhány kötet tartalmának kivonatát. De fogalmat nyújthat róla a buddhista tanulmányok jelen állásának bármily fölületes megtekintése is. Ma Buddha vallásának tanait a déli buddhismus páli nyelvű szent könyvei alapján fejtegetik. Az éjszaki ágnek igen kevés tanulmányozója van épen azon nehézségeknél fogva, melyekkel művelése össze van kötve. Nemesak a hozzá szükséges

nyelvismeret súlya, hanem szent könyveinek halmaza, tárgyainak a forró égalji képzelet legféktelenebb csapongásával kibővített terjedelme visszariasztják a legbátrabb vállalkozó lelkű tudósokat is. Körösi Csoma mégis e vadont törte át, pedig előtte európai tudós ott nem járt. Műszótára magyarázza, közleményei ismertetik a hitágazatokat, nehéz vallási műszavakat. Munkájának tanulmányozása legnagyobb haszonnal jár ma is a buddhismus tekervényes útjain fáradozóknak. Hogy fejtegetései közül ma sokat tarthatatlannak találunk: az nagyon természetes. Ma az egyes dogmák fejtegetésénél a józanabb, világosabb okíratok, a páli irodalom is rendelkezésünkre áll, s mégis mennyi kérdés, mennyi tárgy van megfejtetlenül, mennyi nyílt kérdés mered föl a legnagyobb tudósok előtt is, a nélkül, hogy rá feleletet adhatnának. E sorok írója csak nemrég hallgatta a mai buddhisták egyik legjelesebbjének előadásait a déli szent könyvek alapján, s volt alkalma látni, mily bevallott őszinteséggel kellett a fejtegetőnek több, olykor épen a leglényegesebb pontokat érintetlenül hagyni. Példa gyanánt megemlítem a váisáli gyűlésen megállapított 10 főpontot, melyek a szerzetesi élet szabályozására hoztak. (Lásd *Vinaya-pitaka, Cullavagga*, VI. 1.). Pedig dán, angol, orosz stb. tudósok az utóbbi két-három évtized alatt megfeszített erővel feküdtek e tér művelésének. Körösi Csoma a maga idejében még teljesen egyedül állt; rendelkezése alatt a nehezebb ág, az éjszakai buddhismus volt. És ő már magyarázta a legelterjedtebb vallás titkait, sőt műszótárt alkotott hozzá egyedül a tetemes mennyiségű rendezetlen szent művek teljes áttanulmányozásán alapuló tárgy és szakismereteinek tárházából.

Ezek képezik örök emlékeit.

Föladata másik, egyszersmind előtte kedvesebb részének valóstításában meggátolta a halál. Mit ért volna el, ha munkás élete hirtelen meg nem szakad: azt hiába kérjük. Túl-vérmes reményei neki magának sem voltak. Pedig Csoma balul megítélésének alapja hazájában az volt és ma is az, hogy sokan túlmerész remények, ábrándok után futó álmodozónak festik. Nem azt érdemli, hogy akár jó, akár rossz akaratból kiinduló teves fölfogás épen hazájában emelje rá a balitelet fegyverét. Oly téren mozgott, hol egy lépést tenni is nehéz botlás nélkül, és minden új lépés hivatva van helyre-

igazítani az előbbiek tévedéseit. És ő nehezebb, göröngyösebb úton, egymagára hagyatva, felényi botlást tett, mint törött úton járó indgermán óriás bajnoktársai.

Tán azt lehet fölvetni ez állításomra, hát az eredmény hol van ahhoz viszonyítva, a mi indgermán téren eléretett. Könnyű rá a felelet. Nyelvösszehasonlítás ős nyelvkincs nélkül sisyphusi munka. Már most, bármily megdöntetlenül áll is finn-török-mandsu stb. rokonságunk, nyelvelmékeink nyomorúlt állapotában hogy lehetett volna és hogy lehetne magasabb nyelvtudományt, szilárd alapra épített virágzó összehasonlító nyelvészetet teremteni. Ural-altaji nyelvelmékeink a Krisztus utáni XV. században kezdődnek; legalább a mi túlesik e koron, az elenyésző csekélység. Mig a védák már a Krisztus előtti XV. században vették eredetöket, fősvény időszámítással is. A különbség épen 3000 esztendő. E mellett az indgerman családban már a Krisztus előtti VI. század körül sanskrit nyelv (rendezett, tisztított műnyelv) jött létre és ezt már a IV. században (Krisztus előtt) a grammatikusok, kiválólág Pánini oly művészi, gyökrendszeren alapított nyelvtanba jegeczesítették, melyhez hasonlót se azelőtt, se azóta még nem producált a nyelvtudomány. Ily körülmények között a Csoma, vagy az e téren maiglan működő tudósok tevékenységének eredményre nézve az indo-germánokéval szemben föltűnő csekélysége és bizonytalansága, magában a dolog természetében s a körülményekben leli magyarázatát. Mindenesetre örök érdeme neki, hogy helyes irányt fogva, ős adatok keresésére indult; kijelölte az utat; mely még ma is, és ezután is úgy fog állani összehasonlító nyelvtudományunkban, mint egyedül célhoz vezető, tudniillik a nyelvelmékek után fürkészés szükséges voltát. Ha semmibe sem vennők is azon nagy érdemeit, hogy még eddig magyar tudós által össze nem szerzett nyelvtudománynyal igyekezett behatolni oly helyre, hova talán soha nem fog más magyar utódjának sikerülni a behatolás — pedig tagadhatatlanul szükséges lenne: — mondom e kimagasló pontokat kivette is, a számítás terve, mint tiszta terv hálát, tiszteletet biztosíthat neki hazája részéről. Még egy pontot! Mondhatja valaki, hogy Körösi Csoma sanskrit magyar rokonságot fejtegetett, s így mint az idő kideríté, téves eszmének, iránynak hódolt. Minden esetre ez a legnehezebb vád, mely Csoma ellen és nemes törekvései ellen emel-

hető. De nem kételkedem, hogy elfogulatlan bíráló dr. Duka teljes hitelességű életrajzi adatainak egyszeri olvasása után rögtön fölülemeli őt e vádon. Nem szükséges az e téren oly könnyen ejthető botlás fölvételéhez sem folyamodni tisztázása végett.

Körösi a nyelvtudomány régibb álláspontjáról indult el kutatásaira. A mit az akkori nyelvtudomány rendelkezésére adhatott, azt lelkiismeretesen összeszerezte. Hogy épen ő maga és kortársai lesznek azok, kiknek irányozása és működése új korszakot hoz be a nyelvtudományi vizsgálódásokba, azt előre nem tudhatta. De mikor ez a válság beállt s belátta, hogy a régi rendszer többé nem állhat meg, ő maga rögtön szakított vele. Hogy ez valósággal így van, nagyon könnyen igazolható. Csak próbáljunk dr. Duka művében egy kissé a sorok közt olvasni, azonnal föltűnik, hogy Csoma nem szolgált a vakon az eszményi fogalmakat, vagy más szavakkal: nem volt ábrándos álmodozó. Sőt az a rendkívüli gyakorlatias észjárás, mely lehetővé tette, hogy minden álarcz nélkül több, mint 22 éven föntartotta magát a Keleten, tudományos kutatásaiban is érvényesült. Első éveiben ugyanis, midőn terveiről beszámolt az indiai kormánynak, de egyeseknek is, kiváló előszeretettel emlegette a hún-magyar és indiai népek nyelvei között fönálló rokonság valószínűségét, a magyar és sanskrit nyelv éréltközéseit; annyira, hogy azon kalkuttai társaságnak, melynek később maga is tagja lett, tudásai részéről itteni hosszas időzése alatt valóságos ostromnak volt kitéve, hogy fejtse ki részletesen e rokoni viszony alapelveit. Körösi Csoma kitérő felelete nagyon meglepő: majd ha elér Lassába, hozzá szól a dologhoz.

Szinte látni lehet gondolatai és nézetei fejlődését. Míg a sanskrit nyelvnek csak testével volt ismerős, (Csomának már 1825-ben ismernie kellett a sanskrit nyelvet úgy a mint a lámától eltanulhatta, főleg azon oldalról, mely a buddhizmussal érintkezett; de e nyelvnek igazi szellemével csak akkor jött teljes ismeretségbe, midőn Kalkuttában 1832--4-ben a sanskrit philologia legnagyobb tudósai körében újabban hozzá látott a tanulmányozásához,) — addig volt reménye, hogy a magyar nyelv összerokonosítható, azaz ennek rokonsága a sanskrittal kimutatható lesz. Később e gondolata nagyot változott. Csak is így magyarázható meg, hogy ez eszmét, mely

addig annyira kedvence volt, többé nem emlité, sőt most már mások ösztönzésére is halogatta a nyilatkozást e tárgyban.

Csoma a világosság sugarainak nemcsak összegyűjtésére, hanem azoknak rendezésére is ritka tehetségekkel volt megáldva. Erdemeit azok ismerték el legmagasabb mértékben, kik az orientalis tudományok zenithjén állottak és állanak. H. H. Wilson, Prinsep, Torrens stb. magokhoz méltó barátoknak és tudósoknak ismerték el; Jäschke, Feer, Schiefner és a többi újabb tibeti tudósok dicsekedve mesteröknek vallják. Neve és hírneve az európai tudósok előtt, (tudósokat értek, nem a nyelvészeti kérdésekben felszínen úszó turistákat, milyen volt például báró Hügel, kinek az a szomorú szerep jutott, hogy Csomáról éppen honfitársai között terjesztszen nem érdemelt hitelre találó balítéletet,) oly tisztán ragyog, hogy a kisebbitésnek árnya sem fér hozzá.

Dr. Duka nagy szolgálatot tett a keleti nyelvészetnek az által, hogy egyik legnagyobb alakját az ismerősök és tisztelők azon szűk köréből, hova túlszerénységből és a tudománynak elvontsága helyezték, kiemelte és a nemes életet, ritka törekvést vonzó csoportosításban, élvezetes és tanulságos olvasmányban a művelt közönséggel is megismertette. Néhány hónappal előbb az angol nyelven megjelent kiadásért méltó elismerésben részesült mindenfelől, a tudomány, de kivált a keleti nyelvészet férfiai részéről.

Ámde Körösi Csoma legelső helyen a magyar akadémia és a magyar nemzetnek akart lenni és lett is méltó büszkesége. Összes fáradozásán áthúzódik aranyfonalként az az eszme, hogy nemzetének fog szolgálni, hogy a magyar nyelv- és történet-tudományhoz keres kulcsokat, rak le örök alapokat. Ez eszme volt mozdulatlanul álló csillaga, mely felé roppant erővel tört. Törekvéseinek csak forgácsai azok, melyek a tudományos világot bámulatára ragadták. Mellekes czélok csak, de melyek végcélznak is csodálatosan nagyszabásúak.

A kincset, mit nemzete számára akart megragadni, nem szerezhette meg.

A mit imádott nemzetének hagyhatott, az dicsősége, élete és példaadása. Jó, hogy ez örökségnek, mit ferde fölfogás, balítélet napról-napra apasztott, végre most teljes birtokába lépünk.

Dr. Duka, mint maga is kitünő nyelvismeretekkel bíró,

érezte e nemes örökség értékét. Mindent elkövetett, hogy azt, mely Kelet-India könyvtárában volt lerakva, hazájának tulajdonává, valódi birtokává tegye. Harmincz év alatt meg-megújuló kutatásai, tárgya iránt lankadatlan szeretete lehetővé tették, hogy a maga személyéről makacsul és szándékosan megfelelő Kőrösi Csoma életére vonatkozólag összeszedett annyi töredék adatot, mennyi csak található Anglia, Erdély és Kelet-India rejtekeiben, levéltáraiban. Így állította össze az egyes vonásokból az egész képet; okiratilag mutatva ki mindent a legkisebb részletig. Ez eljárás Csomának, kit már életében karjaira vett, holtá után pedig hamis vonásokkal ruházott föl a ködös monda, valóban szükséges is volt.

A magyar nemzetnek és a magyar tudománynak minden lelkes küzdője szíves köszönetet mond dr. Dukának azért, hogy tiszta világításba állította előttünk azon alakot, kinek «egyéni jelleme példánykép gyanánt szolgálhat hazánk nemesre törő ifjú sarjadékának, s kinek géniusától, ha megkérdenők, mi volt a bűvös talizmán, mely annyi szenvedést és fáradalmat neki élvezetté tudott varázsolni? — válasza lenne: hazám és nemzetem!»

F. K.

MAGYARORSZÁG NÉPMOZGALMA.*)

1880—1883.

Mindnyájan emlékezhetünk még azon leverő hatásra, melyet az utolsó népszámlálás eredménye gyakorolt. A magyar birodalom népessége 1869-ről 1880-ig összesen 224,775 lélekkel, vagyis 1·46 százalékkal gyarapodott ugyanazon idő alatt, midőn Európa legtöbb államának népessége igen kedvező fejlődést tanúsított. Még kisebb volt a gyarapodás a tulajdonképeni Magyarországon, birodalmunk Dráván inneni részében, hol az általános szaporodás 167,377 lelekre, a viszonyos 1·23 százalékra ment.

Bármily szétágazók lehetnek is a nézetek e szomorú jelenség magyarázatát illetőleg, annak legfőbb s legkétségtelenebb okát bizonyynyal a múlt évtized cholera-járványa képezte, a mint azt a Dráván inneni részekre vonatkozó évenkénti népmozgalmi adatok a legvilágosabban tanúsítják. 1871-ben már mutatkozott bizonyos lassúság a fejlődésben, a mennyiben népességünk csak 0·44 százalékkal gyarapodott. 1872-ben 0·12 százalék, 1873 2·24 százalék fogyatkozást tüntetett föl a születés és halálozás különbözete. 1874-ben elenyésző 0·01 százalék szaporodást mutat ugyanezen különbözet. A következő három évben 1875-ben, 1876-ban és 1877-ben elég kedvező ismét a gyarapodás, a mennyiben közel jár az

*) *Magyar statisztikai évkönyv.* VIII. évfolyam I. füzet. Az országos kir. statisztikai hivatal kiadványa. 1885.

egy százalékhoz. A korábbi évek pusztításai azonban oly nagyok valának, hogy népességünk csak az utolsó 1877. évben érte el az 1871-iki színvonalat, úgy hogy az előző hat év mivel sem gyarapította lakosságunk számát. Az utolsó három év közül csak egyben járt a szaporodás egy százalékhoz közel, 1879-ben; a másik kettő: 1878 és 1880 alig fél százaléknyi növekvést tanúsított.

Mindezen adatok, mint említők, csak a Dráván inneni részek népmozgalmára vonatkoznak s a születések és halálazások különbözete alapján tett kiszámítások eredményei. A tényleges számlálás 1880-ban még ez összeget is lejjebb szállította 313,122 lélekkel, a mennyiben csak 13.728,622 lélekben mutatta ki a Dráván inneni Magyarország tényleges polgári lakosságát, a katonaság nélkül, a népmozgalmi adatok alapján fölvett 14.041,744 lélekkel szemben.

Ez eltérés mutatja, hogy a népmozgalmi adatokból nem lehet egészen pontosan a népesség tényleges viszonyaira következtetni. Akár azért, hogy egyik vagy másik mozzanat, nevezetesen a járvány okozta halálozás nem jut ez adatokban teljes kifejezésre; akár azért, hogy a születés és halálozás különbözetein kívül, a kivándorlás is nagy szerepet játszik, mely azonban ez adatokban nem szerepel.

A népmozgalmi adatok, e fogyatkozásaik mellett is, mindazáltal az egyetlen forrást képezik, a melyből a népszámlálások időközében népességünk nagyságáról tudomást meríthetünk. S ha az ez úton nyert számok nem lesznek is egészen kifogástalanok, a mai egészségesebb és rendezettebb viszonyok közt valószínűleg közelebb állanak a valósághoz, mint csak pár évvel is ezelőtt.

Az 1883. évre vonatkozó és a napokban megjelent népmozgalmi füzettel az 1880-ban végrehajtott népszámlálás utáni időből immár három év népmozgalmi adatai fekszenek előttünk. S ha ez anyag még nem elegendő arra, hogy abból a legközelebbi népszámlálásra következtetést vonhassunk: három év már magában is elég idő arra, hogy az abban mutatkozó eredmények figyelmünket fölkeltsek. Főleg akkor, ha ez eredmények — mint a jelen esetben — bizonyos állandó irányt tanúsítanak.

Halálozási arányszámaink magas volta elég ismeretes: 1878—1880 átlagában 1000 lélek után 37 halált számítottunk

úgy a magyar birodalomban, [mint annak Dráván inneni részeiben. A cholera-járvány és gazdasági válság sujtotta 1871—1875-iki évek átlagában a halálozás még nagyobbra ment. A hatvanas évekből rendelkezésünkre álló adataink szerint pedig ez arány inkább kisebb volt az említettnél. Szóval a hetvenes évek második felére vonatkozó szám csökkenést mutat ugyan a hetvenes évek több tekintetben kedvezőtlen első feléhez viszonyítva, de nem a még korábbiakhoz képest.

Ily körülmények közt az 1880 utáni évek halálozási arányainak előre is nagy érdeklődést kellett gerjeszteniök. Bármily kedvezőtlenek voltak is a hetvenes évek eredményei, a járványok és gazdasági válságok utóhatásainak mindinkább gyöngülniök kellett, úgy hogy rendes viszonyok közt csak javulást várhattunk a halálozás arányában.

1881 csakugyan némi csekély enyhülést mutat. A birodalom halálozási aránya leszáll 35-re. Csakhogy ez enyhülésből nagyobb rész jut a Dráván túlra, mert a míg a halálozás száma nálunk 36, amott 31. 1882-ben a birodalmi szám 36, a Dráván inneni ismét 37, a Dráván túli 31. A visszaesés daczára 1880-hoz képest inkább haladás, mint hanyatlás, annál is inkább, mert az utóbbi évben a születési szám valamivel emelkedett. Sokkal kedvezőbb azonban a halálozási arány 1883-ban, a melyben az 33-ra szállt le, a birodalomban úgy, mint annak két részében, ugyanakkor, midőn a születési szám megmaradt a korábbi 1882. év rendkívüli magaslatán 45 születéssel 1000 lakó után.

Ez adatok szerint az 1883. év oly kedvező volna, a minő nem volt egyetlen év sem 1870 óta. A születés és halál különbözet, következőleg a szaporulat 13-at tenne 1000 lélek után. Ehhez hasonlót a korábbi évek közül is csak 1867 mutat, a hol a születési szám a Dráván inneni részekben 48, a halálozása szintén mintegy 33, s így a különbözet és ezzel a szaporodás 15 lélek 1000 után.

Ha most e kedvező eredményhez hozzáveszszük, hogy 1881 és 1882, ha nem is igen nagy szaporodást, de általában kielégítő fejlődést mutatnak, akkor nem fogunk csodálkozni azon, hogy e három év alatt a népmozgalmi adatok szerint többet szaporodott, mint az egész múlt évtizedben. A Dráván inneni rész lakossága volt ugyanis 1880-ban: 13,728.622,

1881-ben: 13,840.157, 1882-ben: 13,951.643, 1883-ban: 14,130.811. A szaporodás tehát 1881-ben: 111,535 vagyis 0·81 százalék, 1882-ben: 111,486 vagyis 0·30 százalék, 1883-ban: 189,168 vagyis 1·35 százalék.

Hasonló eredményeket mutat föl a magyar birodalom, melynek lakossága 1880-ból, a midőn 15.642,102 főre ment, 1881-ben: 15.777,188-ra, 1882-ben: 15,913.345-re, és 1883-ban: 16,117,288-ra emelkedett. A szaporodás tehát 1881-ben 135,086 lélek vagyis 0·86 százalék, 1882-ben: 136,157 vagyis ismét 0·86 százalék és 1883-ban 203,943 vagyis 1·28 százalék.

Mind e számok csak a polgári lakosságra vonatkoznak. Ha ehhez hozzávesszük a katonaságot ugyanazon számban mint 1880-ban, a mikor az 97,157 főre ment, a magyar birodalom összes lakossága 1883 végén 16,215,441 lélekre ment.

Az általános javulás a halálozási arányban visszahat természetesen a részletekre is. Így 1876—1880 átlagában a Dráván inneni Magyarország 63 megyéjéből 8-ban haladta meg a halálozás a 40-et 1000 után, a mennyiben Arad 40, Pest és Esztergom 42, Nyitra 43, Csanád, Szabolcs és Torontál 44, Temes 45 halált számítottak 1000 lélekre. Ellenben most 1883-ban mindezen megyék 40-en alól maradnak és csak az egy Csikmegye haladja azt túl. Ez azonban ijesztő mérvben, a mennyiben 49 halált mutat 1000 lélekre. Hivatalos értesülés szerint e nagy halálozást a dyphtheritis járványos föllépése okozta.

A mi az egyes megyék népmozgalmának végeredményét illeti, a 63 megye közül csak kettő, Szabolcs és Hunyad mutat fogyatkozást, amaz 0·04, emez 0·83 százaléknyt a három év alatt. S e két megye 1869—1880-ban szintén a fogyatkozók közé tartozott. 1 százalékon alól maradó szaporodást csak egy megye tanúsít, a kedvezőtlen halálozási viszonyai miatt már említett Csik. 1—2 százaléknyi szaporodást tanúsít tíz, 2—3 százalékgig valót huszonnyolcz, 3—4 százalékgig menőt tizennyolcz, 4—5 százalékgig terjedőt három, 5 százalékon túl menőt kettő.

A három utolsó osztályba tartoznak 3—4 százalék gyarapodással Borsod, Nógrád, Nyitra, Bihar, Somogy, Hajdu, Pest, Zólyom, Ung, Tolna, Fejér, Brassó, Bereg, Sáros, Zala,

Heves, Jász és Vas; 4—5 százalékkal Csongrád, Békés, Torontál; 5 százaléknál többet Bács és Csanád, mindig az összes három év alatt.

1869—1880-hoz képest, mikor 63 megyéből csak 30 mutatott gyarapodást, kétségtelenül igen örvendetes javulás. És pedig annál inkább, mert a gyarapodás legnagyobb része most is a magyar megyékre esik. A legkedvezőbb fejlődésű 23 megye közül ugyanis 14-ben van a magyar elem általános, 2-ben viszonyos többségben; és csak 7 megye olyan, melyben nem a magyar elemé a többség. És még ezek közül is kettőben, Beregben és Ungban a magyar a viszonyos többségben levő ruthennel majdnem egyenlő számban van képviselve.

Még városi törvényhatóságaink is mutatnak némi javulást, habár jóval csekélyebbet.

1869-ről 1880-ra a 25 törvényhatósági város tudvalevőleg mind gyarapodott, de több mint fele csak bevándorlás által. A 25 város közül 13-ban a népmozgalmi adatok szerint a halálozás felülmúlta a születések számát és pedig Nagyváradon több mint 14, Temesvárott több mint 9, Szatmáron több mint 8, Marosvásárhelyt és Pozsonyban több mint 6, Aradon és Kolozsvárott több mint 5, Pancsován és Pécsen több mint 3, Kassán több mint 2, Győrött, Komáromban és Zomborban több mint 1 százalékkal az egész 11 év alatt. Az 1880—1883. évek átlagában e 13 város közül csak 6 mutat ismét a születésnél nagyobb halálozást, míg azok, a melyekben a születés korábban is meghaladta a halálozást, ma is hasonló viszonyt mutatnak. Kedvezőtlenek jelenleg is Győr, Kolozsvár, Komárom, Marosvásárhely, Pozsony és Temesvár, a melyek közül azonban csak kettő mutat jelentékenyebb különbözetet a születés rovására, és pedig Temesvár 0.80 és Pozsony 2.04 százalékot mindig három év alatt.

Távol van tőlünk, hogy e számokkal vérmes reményeket akarnánk felköltetni. Az eredmény, a melyre utaltunk, a hetvenes évek szomorú veszteglése után kétségtelenül igen örvendetes biztatást nyújt ugyan, főleg ha arra gondolunk, hogy hasonló viszonyok mellett csak egy évtized múltán is hová fejlődhetünk. Mindazáltal nem az a célunk, hogy kápráztató jövőt festve, renyhe illúziók táplálásához járuljunk. Ellenke-

zöleg azért figyelmeztetünk e számokra, hogy láthassuk, mily szép és merész jövő vár reánk, ha hazánkat minden nagyobb anyagi és physikai csapásoktól megóva, a vagyon és emberélet megbecsülésére tanítjuk, és hogy mennyi az, a mit kockára teszünk, ha e nagy kötelességeket szem elől tévesztjük.

LÁNG LAJOS.

É R T E S I T Ő.

Indien in seiner weltgeschichtlichen Bedeutung. Vorlesungen, gehalten an der Universität Cambridge, von F. Max Müller. Vom Verfasser autorisirte Uebersetzung, von C. Cuppeller, Professor an der Universität Jena. Leipzig, Verlag von Wilh. Engelmann. 1884.

E fölolvasásokat a hírneves szerző Cambridgeben tartotta oly ifjak előtt, kik az indiai hivatalnoki pályára készülvén, a három képesítő vizsgálat tűzpróbáját még ki nem állották. Müller nem vigasztalhatja a jelölteket azzal, hogy néhány fölolvasása a vizsgálatokra szükséges ismeretekkel a kívánt mértékben fogja őket ellátni. Hiszen — úgy mond — az egyetemek nem is egészen, sőt nem is első sorban vannak arra rendeltetve, hogy a vizsgálatokra előkészítsenek, hanem arra kell oktatniok, a minek talán nincs ára a vizsgáló bizottság előtt, de a minek annál maradandóbb az értéke egész életünk tartamára, tudniillik, hogy valódi érdeket, hogy szeretetet éreznünk munkánk iránt, hogy igazi örömet, hogy boldogságot leljünk benne.

Müller nem szereti a most divatozó rendszert, mely a vizsgálatok szaporításában és szigorításában keresvén az üdvöt, a vizsgálottakban a közöny, sőt az unalom érzését képes kelteni a szellemi foglalkozás iránt, pedig mennyire kívánatos, hogy még a gyakorlati pályára lépő ifjak is elősegítsék, vagy legalább élénk figyelemmel kísérik a tudomány haladását. E megjegyzések ugyan angol viszonyokra czélolnak, de ha felsőbb oktatásunk rendszereit és eredményeit áttekinjük, úgy találjuk, hogy a mi viszonyainkra is alkalmazhatók.

De hogy könyvünk tartalmára térjünk, az annyira változatos, hogy bajos róla rendszeres átnézetet nyújtani. Müller tudományos érdeket akarván kelteni hallgatóiban, a hinduk jelleme, nyelve, val-

lása és életnézete iránt Goethe mondása szerint kénytelen sokfélét adni, hogy mindenkinek adhasson valamit. E sokféléből hadd válaszszunk ki egyet-mást.

A hindu népnél jellemét sokan elrágalmazták. Különösen azzal szokták vádolni a hindukat, hogy az igazságot nem sokra becsülik. E súlyos vád ellen hosszasan védelmezi Müller a hindu népet. Ép ellenkezően áll a dolog, úgy mond szerzőnk. Az újabb korra nézve — és ezt körülbelül Kr. u. 1000-tól számítjuk — annak, ki a mohamedán kormányzás rémtetteinek leírását olvassa, csodálkozni kell, hogy csak egy kevés is fönmaradt még az ősi igazságszeretetből. «Az igazság fényűzési cikk életünknek tán legnagyobb és legdrágább fényűzési cikke. Boldog, ki gyermekkorától fogva folyvást élhetett vele. A mi korunkban és oly szabad országban, mint Anglia eléggé könnyű soha sem hazudni — de mennél öregebbek leszünk, annál nehezebbé lesz mindig az igazat moodani. A hinduk is így tapasztalták. Ők is átlátták, mily nehéz vagy mennyire lehetetlen mindig igaznak lenni, mindig az igazságot, az egész igazságot vallani és semmit mást, csak az igazságot. Van egy rövidke elbeszélés a Satapatha-Brahmanaban, melynek nézetem szerint mély értelme van és mely ép oly mélyen átérzi az igazság jelentőségét, mint kimondásának akadályait. Aruna Aupavesihez így szól egyik rokona: «Te már elég idős vagy, rendezd el az áldozattüzeket». Ő így felelt: «Ezzel mostantól fogva hallgatást parancsoltál nekem. Mert annak, ki a tüzeket elrendezi, nem szabad valótlanságot beszélni, pedig csak úgy kerüljük ki a valótlán állításokat, ha hallgatunk.»

Mindez igen szépen van mondva, de bennünk kételyeket ébreszt. Igaz, hogy egyesekben úgy, mint népekben a kor és keserű tapasztalások veszedelmes skepticismust növelnek nagygyá, de a hitnek és ravaszságnak az a sajátságos vegyülete, mely Aruna Aupavesi válaszában fölismerhető, annyira felöltő jellemvonása az ázsiai népeknek, hogy a hinduban is talán inkább eredeti, mint fejlődött sajátság. Általában az ázsiai népekről rendszeren vagy nagy elragadtatással, vagy nagy megvetéssel szoktak beszélni, mert jellemökben a legszélsőbb ellentétek szoktak találkozni.

A szélsőségekre való hajlammal találkozunk a hinduk világnézetében is, melyet érdekes megjegyzések kíséretében ismertet szerzőnk. A küzdelem az európainak legfőbb életcélja, de nem így beszél a hindu: «Az útas egyik faluból a másikba utazik, egy éjtszakát megnyugszik a szabadban és másnap tovább utazik: a mi neki az éjjeli nyugalom, csak annyi nekünk apánk, anyánk, nőnk, vagyonunk —

bölcs ember nem ragaszkodik hozzájuk örökre.» — Müller nem tartja ez életnézetet megvetendőnek. «Álljunk csak meg egy perczre és fontoljuk meg, hogy vajon a hinduk nézete teljesen hamis-e, vagy a miénk teljesen igaz-e? Vajon az élet csakugyan kizárólag a munkára — mert nálunk az élvezet is munkává lett — a folytonos tevé-
 véésre int-e, vagy nem lenne-e elég kevesebb munka és kevesebb úgynevezett élvezet? Nem volna-e kívánatos, valamivel több szemlé-
 lődés és nyugalom? Mert bármily rövid is életünk, nem vagyunk ép cserebogarak, nem élünk egy napig. Van múltunk, melyre visszapi-
 lanthatunk, van jövődönk és nem lehetséges-e, hogy jövődönk néhány talányát a múlt bölcsesége megoldotta? Miért tehát mindig a jelenre pillantanunk? Miért fussunk mindig vagyon, hatalom vagy hírnév után? Miért nem nyugszunk és hálálkodunk néha?»

A hindu szeretett nyugodni és szemlélődni. Szelleme az érzé-
 kelhető határain túl szeretett kalandozni. A vallás minden érdeklő-
 dését fölemésztette; mit mi philosophiának, erkölcstannak, jognak és politikának nevezünk, azt nála a vallás hatotta át. Egész léte fölöl-
 vadt a vallásban — minden egyebet csak engedménynek nézett, melyet az élet mulékony szükségleteinek tennie kénytelen volt.

A hinduk vallásos irodalmában a Védákban a vallás fejlődésé-
 nek legrégebb nyomaira akadunk. A Védákból a vallásos elmélkedés-
 nek azon állapotát lehet kiismerni, mely megelőzte a polytheismust. Ekkor a különböző istenek közösen végeznek sokféle teendőt és még sem történt kísérlet az istenek testületének szervezése végett oly cél-
 ból, hogy az isteneket egymástól élesen megkülönböztetvén és rang szerint csoportosítván, élökre egy uralkodót helyezzenek.

A Védák nem is ismernek mai vagy görög értelemben vett istenséget. Deva, mely szót mi Istennel fordítunk, csak tulajdonság-
 név, oly tulajdonság neve, mely közös sajátja az égnek és földnek, a napnak és csillagoknak, a hajnalpírnak és a tengernek, értjük a fényt. És így az Isten fogalom ama régi időben nem jelent sem többet, sem kevesebbet, mint azt, mi mindazon fénylő jelenségek közös sajátása, vagyis az Isten fogalma nem kész fogalom, mely abstract határozottsággal alkalmazható a földre, vagy az égre, hanem oly képzet, mely az ég és föld és hasonló fényes tünemények szemléletéből eredve, azoktól lassanként külön vált, de még nem tartalmazott többet, mint azt, a mi ha homályosan is, megvolt a tárgyakban, melyekre egymás után alkalmaztatott.

Szóval, a hinduknak vallását ekkor még nehéz formulálni. «Van egy túlvilág», ennyit tudtak, ennyit éreztek. Vallások volt általában,

de egy bizonyos vallássá még nem alakították át. Még nem találtak szót az Isten fogalma kifejezésére, még az isteneket sem tudták általánosán megjelölni: egymásután találgatták a neveket, hogy egy külső és látható jel által fölfoghassák a hatalmakat, melyeknek jelenlétét a természetben érezték, de a melyek valódi mibenléte nekik is, mint nekünk fölfoghatatlan volt.

Müller azután tovább fejtegeti a hindu istenségek keletkezését és fejlődését, előadja, hogy miképp fejlődött a halhatatlanság hite és az erkölcsi világrend tisztelete a hinduknál. «A Vedában — úgy mond — egy régi város merül föl a föld színére, melyet minden más vallások történetében omladékok és új épületek rejtettek el.»

De nem követhetjük tovább Müller fejtegetéseit, bármily vonzó is az ő vezetése alatta régi idők vallásának és fogalmainak eredményét tanulmányozni. Az ily tanulmányok nagy értékűek és Müller méltán hívja föl rájuk a történetkedvelők figyelmét. De sajnos, hogy a történelemnek egy oly részéről, melyet ő maga nem mível, igen is éles kifejezésekben nyilvánítja kicsinylését. Midőn tudniillik egy fontos indogerman szótó eredeti formáját megállapította, így kiált föl: «Ezt nevezem én történetnek a szó valódi értelmében, ezt valóban méltó tudnunk, sokkal inkább méltó, mint az udvari pletykákat és népek meszárlását, melyeknek leírása annyi lapját tölti be történelmi kézi könyveinknek». — Udvari pletyka, népek meszárlása Müller Miksa szótárában azonos a diplomátia és a hadviselés fogalmaival. Tény, hogy igen fontos korszaka az a történelemnek, melyben a szók és a valóságok alakultak. De miután az emberek beszélni és hinni megtanultak, államokat is alakítottak és földi életök minden szála, sőt eszményeik túlnyomó része is ez államok sorsával össze van forrva. Mivel pedig ez államok sorsa a diplomátia és hadviselés nélkül bajosan volna elintézhető, nem tudunk elképzelni jó történelmi könyvet, mely e két munkásságot mellőzhetné, vagy kicsinyléssel érinthetné. Tudjuk, hogy hajdan kizárólagos fontosságot tulajdonítottak a háborúk és alkudozások történetének, míg mai napság latkörünk szélesbült és úgy találtuk, hogy a történelemhez még más egyéb is tartozik. De ebből nem következik az, hogy az állami élet két oly fontos tényezője ne érdemelne ép oly komoly figyelmet, mint a történelem más fontos tényezői. Azt is tudjuk, hogy azok, kik a hadi és diplomatiái történetre szoktak kizárólag szorítkozni, nem mindig bírják kiemelni a lényegest és néha egy lajstromozó hivatalnok stíljében és fölfogásával írják a történelmet. De vajon az indogermán összehasonlító nyelvtudománynyal foglalkozó írók közt nincsenek-e nehézkes pedán-

sok? Nem mondhatná-e egy jeles történetíró, kifejtván XIV. Lajos vagy I. Napoleon legyőzetésének okait, vagy leírván a német és olasz egység keletkezését: Ime az igazi történet, ezt kell tanulni és nem a dévák mibenlétét, vagy az *as* szótőnek jelentését? És mit mondana Müller akkor, ha az említett történetíró a dévákat és az *ast* oly fajta kifejezésekkel jelölné, mint a minők az udvari pletyka vagy a népek mézszárlása? a. d.

*A komáromi magyar színészet története, írta Id. Szinnyei József.
Komárom, 1881—84, 246. l.*

E kis kötet, mely voltaképen külön lenyomat a *Komáromi Lapok*ból, érdekes és sok tekintetben igen tanulságos adalék nemzeti színészetünk történetéhez. A szerző ugyan nem nagy mestere a könyvszerzésnek: minduntalan elejti az elbeszélés fonalát, ismételve tér vissza ugyanarra a dologra és sokszor nagyon félreeső ügyeknek terjedelmes fejtegetésére csábíttatja magát; de e hiányok mellett is könyve annyi értékes anyagot tartalmaz, hogy mindenki tanulsággal olvashatja. Szinnyei voltaképen a komáromi színügy történetét (1835-ig) beszéli el; de műve ennél sokkal többet tartalmaz: folyton kitér más szintársulatok sorsára is, a Komáromban megfordult társaságok eredetét s további történetét tárgyalja, sokat foglalkozik a pesti nemzeti színház kezdeteivel és előzményeivel, értékes könyvészeti és életrajzi anyagot hord össze és sokszor másnemű, pl. Komárom városa régibb történetére vonatkozó érdekes megjegyzéseket is közöl. Kár, hogy tartalmaz könyvéhez névmutatót nem csatolt; így nem könnyű a műben eligazodni s eshetőleg valamiről vagy valakiről felvilágosítást nyerni. — A következőkben csak a komáromi színészet fejlődésének fővonásait emelem ki.

Komáromban az első magyar színi előadás — német társulatok már a múlt század közepe óta fordultak meg e magyar városban is, — 1811 május 8-án volt; Kotzebue nek *A Papelli ragyis a tudálatos egybetalálkozás* cz. darabját adták. A társaság tagjai részben az 1806-ban Erdélyből Magyarországra indult történeti jelentőségű társaságból kerültek ki. A kis csapat élén Benke József és Kemény János színészek álltak. Ez utóbbiról keveset tudunk; már a legelső erdélyi színésztársaságnál működött és azzal jött ki Magyarországra, Pesten is sikerrel játszott, mert jeles komikus volt. Később visszament Erdélybe és még 1828-ban is játszott Kolozsvárott. Fontosabb alak a

székely származású Benke József, ki 1788 körül született Laborfalván, Kolozsvárott, mint theologus kitünő deák volt, de öt más jeles tanulótársával együtt kitiltatott, mivel czofjokat levágtatták. Ekkor, régi hajlamát követve, színész lett, de első föllépésével megbukott. Ez első kudarcz azonban nem lohasztotta le lelkesedését: gyalog fölment Bécsbe, hogy elismert művészeknél tanuljon és nyolcz hónapot töltött az osztrák fővárosban, hol nagy nyomorúsággal küzdött, de azért minden este elment a színházba. Midőn innen 1808-ban visszatért Pestre, rögtön első fizetésre alkalmazták. A pesti társaságnak igazgatója, rendezője, lelke volt és nagy érdemeket szerzett a nemzeti színház létrehozatala körül is. Írt e tárgyban számos buzdító czikk mellett, két önálló röpiratot is (1809 és 1832-ben), írt és fordított (németből, francziából, angolból) sok szindarabot is. Egyik legfontosabb dolgozata a *Nemzeti Játzó Társaságnak története, 1806—1810*, mely az általa szerkesztett *Magyar Játék-Szini Almanachban* (1810) megjelent. Sokat vándorolt különböző társulatokkal; végre Miskolczon 1856-ban, mint nyugalmazott leányiskolai tanító halt meg. Egyik leánya tudvalevőleg Jókai Mór neje.

A komáromi első magyar előadás nagy tetszésben részesült. «Tapsol az igaz Hazafi» írják a *Hazai s Külföldi tulósítások*, mert terjed a Magyar Lélek. Múlt szerdán új tünemény ébresztette ezen különben is nemes lelkű magyar várost. A Zichy-szálában egy újonnan összeszerkesztett Magyar Theatrális Társaság adta első Játékát. De e lelkesedés nem volt tartós, mert a társaság nem sokára Győrbe ment, és csak 1816-ban játszanak ismét magyar színészek, a jeles komikus Balog István társasága, Komáromban. Ennek előadásai annyira tetszettek, hogy a megye játékszin építését megengedte neki; de mielőtt ehhez komolyan hozzáfoghattak volna, a Balog társasága meghasonlott és elhagyta Komáromot, melynek ily körülmények közt egy időre a játékszintől elment minden kedve. Balog Székesfehérvárra telepedett meg társaságával és onnan többször kirándult a szomszéd megyékbe. Komáromban is megfordult, — vele együtt Katona József, ki ekkor társaságának tagja volt és Komáromban is mint Abellino és Hamlet föllépett.*)

A harmadik társaság, mely Komáromban játszott, a Kilenyi Dávid «Alföldi nemzeti játzó társasága» volt, mely eredetileg Udvarhelyi és Láng vezérlete alatt Pesten és 1815 óta Kecskeméten működött; Komáromban 1819 október 21-én kezdte előadásait Sz. Szabó

*) Toldy F. följegyzése szerint, ki ezt magától Balogtól hallotta.

Lászlónak *Mátyás király választása* cz. vitézi színművel, melylyel nagy sikert aratott. E társaság 1819-ik évi működéséről Ásvay Jókai József, Jókai Mór atyja, írt tudósítást a *Tudományos Gyűjteménybe*. Kilényi társasága Komáromban 1819-ben 72 nap alatt 31 előadást adott (a többi napokat a német társaság foglalta le) és még 1820-ban is folytatta működését tavaszig (április 27-én már Szombathelyen játszott); 1820-ban már Déryné is tagja volt a Kilényi társaságának és Komáromban is meghódította a közönséget. Kilényi, ki társaságát ezentúl «Komáromi magyar színjátszó társaságnak» nevezte, 1820 október 1-én újra megjelent Komáromban, de több jeles tagját, köztük Dérynét is, elvesztvén, a megyének hivatalos pártfogása daczára csak egy hónapig játszhatott, mert november 5-én már Győrött találjuk. Komárommegyének 1820. szeptember 30-án kelt lelkes fölhívása, melylyel Kilényi társaságát a többi megyéknek ajánlja, annak idejében a *Tudományos Gyűjteményben* megjelent és Szinyvei most újra teljesen közli (119—123. l.)

A negyedik társaság, mely 1821-ben, de csak négy előadásra (jún. 17—20.), Komáromba rándult, a székesfehérvári volt, mely irodalmunk és színügyünk történetében oly fontos helyet foglal el és Komáromban is kiváló sikerrel játszott. Annál nagyobb kudarcot vallott ugyanez évben Ujfaluzy Sándor kis csapata, melynek kontárkodása a művészibb előadásokhoz szokott közönségben erős visszatasztelést ébresztett.

A huszas évek igen mostohák voltak a magyar színészetre nézve általában, de különösen Komáromban, melynek lakosságát ez időben annyi csapás sújtotta, hogy nem igen lehetett kedve mulatságokra gondolni vagy áldozni: 1822 febr. 6- és 18-án rémes földrengés, 1823 ápril 7-én nagy tűzvész, 1824 november 13-án nagy árvíz pusztította a város egész területét. Ez években színi előadásról szó sem lehetett; végre 1825 október végén újra találunk színi társaságot, most a miskolczit, Komáromban, de előadásai tartamáról és eredményéről mit sem tudunk. Hasonlóképen keveset tudunk a székesfehérvári társaságnak 1827-iki szerepléséről is, alig többet, mint hogy rövid ideig működött és nem tudni biztosan, mi okokból, teljesen megbukott.

Jobb szerencséje volt Fülöp János győri társaságának, mely 1828-ban jött Komáromba. E társaságnak Hivatal Anikó, a későbbi Lendvayné is tagja volt, és e szép és tehetséges, akkor 16 éves kedves leánya vonzotta Komáromba Frankenburg Adolfot is, ki Földi névvel itt szerepelt először a színpadon, azonkívül gitározott is az

orchestrumban, mely mindössze az ő gitárjából és egy hegedűből állott! Ekkor látott Jókai Mór, mint negyedfél éves gyermek, először színi előadást. De Fülöp társasága nem tarthatta magát sokáig Komáromban, mivel gyöngé volt.

A következő év nyarán a székesfehérvári társaságból vándorútnak indult «Dunántúli színjátszó társaság», melynek igazgatója Komlóssy Ferencz volt, jelent meg Komáromban, hol a nyári szinkörben játszott. Midőn 1833-ban újra eljöttek, fedett szinkört kerestek. Erre legalkalmasbnak kínálkozott egy nagy pajta, melyben a repülő híd felszereléséhez szükséges eszközöket és télen magát a hidat is tartották. Ennek bérlője akkor a szerző édes atyja volt, ki nemcsak a pajtát engedte át magyar színi előadásokra, hanem a szinpad felállítását és a padok berendezését is minden díj nélkül magára vállalta. E pajta mellett egy bekerített helyen tartott Komlóssy társulata 1833-ban máj. 27-től jún. 26-ig 18 előadást. Az utolsó előadásról Garay János írt tudósítást a *Honművésze*be, Komlóssyné jutalomjátékára pedig Czuczor Gergely írt a kedvelt színésznhöz egy «bücsuversezetet», melyet Czuczor nem vett föl költeményei gyűjteményébe; Szinnyei a 204. l. teljesen közli. A társaság megérdemlett pártolásban részesült.

Nem így Balog István gyöngé társulata, mely 1834 elején jött Komáromba. Ez alkalommal pendítette meg a *Honművészek* komáromi levelezője — talán Czuczor Gergely — először a komáromi állandó színház eszméjét, mely csak egy félszázad mulva valósult. Balog társulata igen gyöngé volt; azért szövetekezett Fekete Gál:or társaságával, mely 1834 februárban Esztergomban játszott. De ez egyesült társaság sem arathatott nagy sikert; «az ékesítvények hiánya (írja Szentandrásy, azaz valószínűleg Czuczor G.), a ruhatár szűke, gondatlanság az öltözködésben s a darabok helytelen megcsonkítása tevék, hogy bár eleinte talán érdem fölött is pártfogoltatának, utóbb csakugyan a jobb ízlésűek tetszésétől megfosztattak».

Végre még Komlóssy Ferencz és Baký Gábor társaságának előadásairól emlékszik meg a szerző. Az előbbi 1834 május 19-én kezdte meg működését Komáromban, de úgy látszik, nem nagy sikerrel folytatta. A jún. 9-ki előadásról (*Molnár és leánya*) a 15 éves Beöthy Zsigmond írt tudósítást a *Honművésze*be. Még gyöngébb volt a «Kis-Kunság pártfogása alatt levő társaság», melynek igazgatója 1827 óta Baký Gábor volt. Ez 1834 szeptember közepén került Komáromba és 1835 január 18-ig játszott itt.

De ezek csak száraz adatok, melyeket Szinnyei még élő kortársak elbeszéléseiből, kiadatlan kéziratokból és korabeli folyóiratok

tudósításából érdekes rajzzá alakít át. Adatai igen gazdagok, általában anyaga igen értékes. Főleg áll ez az egyes színészek életrajzairól és eshetőleg irodalmi működéséről. Az előadott daraboknak minde-
 nütt eredetijeit is kutatja, néha téves vagy hiányos következtetésekkel.*) Kritikai megjegyzései is nem egyszer inkább jóakarók, mint találók, ítélete gyakran egy kissé naiv, komáromi patriotismusa pedig kelleténél lelkesebb. De mind e hiányok és a könyvnek kissé zavaros szerkezete — hozzá még tartalomjegyzéke sincsen! — nem igen csorbítják a szorgalmas munka értékét, melyre fölhívjuk irodalomtörténettel és főleg a magyar színügy fejlődésével foglalkozó vagy nemzetünk szellemi életének e fontos ága iránt érdeklődő olvasóink figyelmét.

g.

A keszthelyi sírmezők. Irta dr. Lipp Vilmos, csorna-premontrei rendű kanonok. Kiadja a magyar tudományos akadémia archaeologiai bizottsága. 363 rajzzal. Buda-Pest.

Hazánk történetének leghomályosabb fejezetét az ó- és középkor közé eső népvándorlás kora képezi. Kétszeres érdeklődéssel vehetjük kezünkbe tehát Lipp Vilmosnak a czímben foglalt s a magyar tudományos akadémia archaeologiai bizottsága által közreadott s négy évi fáradságos kutatás eredményeül tekinthető munkáját. Meg kell adnunk, hogy a régészeti kutatás nélkülözhetetlen factora: a szerencse is különös kedvezése alá vette Lippet, mert hárvm ezernél több sírleleteivel számolhat be. Oly szám, minővel a szomszédos Krajnában nagy hírre jutott Watsch környéke, vagy a germaniai sírmezők egyike sem dicsekedhetik. S e sírok tartalmilag is kiváló helyet foglalnak el az európai kutatások történetében, minthogy megszámlálhatatlan mennyiségű üvegyöngyön felül hat ezernél több arany, ezüst, bronz, vas, agyag és csont régiséggel jutalmazák fölfedezőjüket, úgy hogy a vasmezei régiségtárba juttatott szép collectiót nem tekintve, a nemzeti múzeumban egy egészen külön osztálylá szaporodtak föl.

Az ásátás két egymástól távol eső területen folyt s benn Keszthelyen a Reischl Vincze féle sírházkert vezetett 1877-ben legelőször

*) Egy pár ily tévedést helyreigazított Heinrich Gusztáv az *Egyetemes Philologiai Közlönyben*, VI., 360. l.

nyomra. Ott és a szomszédos Polacsek-telken 449 sír jött rendszeres kutatás alá, négy ezernél több üvegyöngyöt s ezernél több arany, ezüst, vas, csont régiséget eredményezve, melyek túlnyomó része a vasmegyei múzeumot gazdagítá, s csak kisebb fele jutott a georgiconi mező 701 sírjának ezer körül járó leletével a nemzeti múzeumba.

E magokban is meglepően gazdag telepeket jóval túlszárnyalá az ide fél órára emelkedő Dobogó nevű, hol 1879-től 1882 szeptember 6-ig 2088 sír bontatott föl s azokból négy ezernyi fém és csont tárgyon kívül tízezernyi üvegyöngy került napfényre. A temetkezés módja szerfölött elütőnek mutatkozott; míg a sírok végei mindenütt ovalisok s faragott, vagy természetkö lapokkal rakvák ki. A Dobogón néhány sír alsó kerületét ökölnyi kőkeret képezi; másokban a négyszögletre kőduczokat helyeztek. A holt testnek ruhástul durva szövet, vagy gyékénytakaróval, majd a nélkül és kivételesen koporsóban történt eltakarítása a Dobogón uralkodó mód lehetett. Az ilyen sírokban fönmaradt csontvázak arra a következtetésre jogosíták szerzót: hogy egy közösen itt lakott, de már keverék és pedig egy föltűnőleg magas, egy közepes és egy alacsony emberfajtákból elvegyült nép helyezte itt örök nyugalomra övéit. A hosszabb fajtájú csontvázak hosszúsága nőknél 1.65—1.70 m., férfiaknál 1.89—1.92 m. közt váltakozik. A végtagi csontok erősek, a kéz- és lábujjizetek nagyok, a bordák hosszúsága széles mellkasra bizonyít. A koponya arányos, a homlok széles és magas, a járomcsontok nem kiálló, a fogak orthognath növésiiek. A második emberfajta a városi sírmezőn túlnyomó s a Dobogón ismét a törpébb faj aluszsa örök álmát. Ennek dolichocephal koponyája, alacsony homloka, kiálló járomíve s prognath fogképződése vala. Férfiai közt bénák, puposok gyakoriak. Dr. Török Aurél a kaukazusi és mongol faj keverékének minősíté. Hosszúság 1.45 m. s egy rozsdás vasdarabon kívül ritkán bírnak más adalékkal.

A sírbeli temetkezéssel együtt járhatott a kedvenc háziállatok behelyezése. Egy mellékleteiről gazdagnak látszó csontváz fölött 4—5 éves csikó váza, négy férfi és egy női sírban hosszúfejű (vadász) kutya, egy női sírban macska, öt gyermeksírban mókusváz találtatott. Egyes, félig elszenesedett állat, kivált madárcsontok jelenléte a töltélföldben halotti tor maradványaiul tekinthetők.

A keszthelyvárosi sírmező kilencz sírjában félig elégetett vázrészekre akadtak; végre a teljes elégetéssel járt urnasírok is divatoztak; két esetben épen a hosszú sírok (Reihengraber) fölött fordulván

elé a körte alakú urnák, melyeknek adalékai teljesen azonosok az előbbiekével. A Dobogón csak egyetlen urnasír találtatott.

A sírleletek közt házi eszközök, fegyverek és dísztárgyak szerepelnek. A házi eszközökből ép edény meglehetősen kevés jelentkezett s anyagra nézve bronz (2), fa (10 ivóedény, 11 vasabroncos csöbör) és agyag edények. Utóbbiakból a körtealakú urnák mellett az esetlen formájú, a római agyagművesség hatása daczára rosszul égetett s még rosszabbul iszapolt anyagú zig-zug és hullámvonal díszű, majd gerezdeltséget viselő cserépneműk jönnek említésbe. Háztartási készletükből fönmaradt a csaknem minden sorban mutatkozó egyékű, fanyelű s 3—7 cm. hosszú kés. Gyermekek mellett nagyon apró késcskék találhatók. Állandó járulék még a kova és aczél. Orsógom-bok, vaskulcs, szép kördíszítést mutató késnyelek, csontfésű, vasfűrész, vas és bronz csengetyűk, vas csörgő, csont sípok, bronzsal, vassal pántolt kis dobozkák maradványai (főleg a gyermeksírokban), koporsószegek, zabladarabok szaporíták a leletek számát.

Fegyverekből nem épen sokféléket rejtettek e sírok, minek legfőbb okát abban kereshetjük: hogy a mint említve vala, inkább szolgafélék s bénák, aggastyánok jutottak e sírokba a túlnyomó többségben levő nők mellett s a szabad férfiak, harczosok közül csak igen kevesen végezheték az otthon tűzhelyénél be pályafutásukat.

Legelterjedtebb használatnak örvendtek az egyélű tőrés. A házi késnél hosszabb, s olykor azzal együtt fordul elő. Kard csak egy találtatott. Lándzsa sínes, különböző alakú nyílvég, több fokos, csákány, hajító kard egészíti ki e csoportot.

A sírmelléletek zömét s egyúttal legbecsesebb csoportját a dísztárgyak képezik, melyeknek szépsége, alak- és számbeli változossága hazánk minden többi lelhelyét túlszárnyalja. A férfiaktól szíjvégek, csat, övkapocs, boglár, pityke vagy gombfélék esnek ez osztályba, a nők és gyermeksírokból gyöngyök, tülk, fibulák vagy kapocstűk, gyűrűk, függők, karpereczek és kargyűrűk különböző féleiségei kerültek napfényre. A férfisírokat néhány gyermeksírral együtt ezüst, aranyozott, vagy ezüstözött bronz, ezüsttel kirakott vas övdísz és félköralakú szívidomú, préselt virágdíszszel, szőlőlevél, állatalakkokkal (tulokfélébe harapó griff, nyúl négy egymással viaskodó állatok), majd szíjfonadékkal ékített szíjvégek képezik. A szíjvégek a Dobogón gyakoribbak, de a városi sírok úgy effélékben, mint a páros övkapocsokban és boglárokban díszesebb példányokkal tünnek ki. Mindezek föltűnőleg hasonlítanak a későbbi frank sírleletekhez, csak-hogy jóval korábbi eredetűek s fényesen megezáfolják a mainzi ger-

man múzeum igazgatójának (Lindenschmidt) és iskolájának elfogult nézetét: mintha a meroving kor kutatójának a magyarországi sírmezőkön okulni valója nem akadna.

A női és gyermeksírok szolgáltatták a tulajdonképi ékszerkészlet zömét. A serdülő gyermeksereg 7—8 éves koráig azonos játék és ékszerneművel bírhatott, de temetkezés idején a kétségbeesett anya saját dísztárgyaiból, az atya pedig fejsze-, nyíl- és késféléiből juttathatott a lehulló göröngyök közé, legalább ide utal a síradalékok vegyültsége. Az ékszerek közt legszámosabban az üveg, gránát, jáspis, csont, márvány anyagú gyöngyök jelentkeztek s a borostyánt alig néhány szem képviseli. Ezek diónyi nagyságtól kölesszemig váltakozó nagyságban készültek. Földísz gyanánt sodrony-gyöngyök, gömbös függők, nagy karika és a kosárkás függők szerepeltek, mely utóbbiaknál a művészi gonddal készült körteidomú kosárka majd szabadon csüngött (csupán háromnál), majd a függő aljához vala erősítve. Ilyen kosárkás függőt azelőtt csupán egy állítólag Abrudbányáról származott arany függőben bírtunk, holott itt százával fordultak elő, egymagokban egy virágzó, de sajátos jellegű ötvösipart képviselve. Aranyból illet csupán a Dobogó szolgáltatott egy párt; ezüsből a Dobogó már többet, a városi sírmező kevesebbet szolgáltatott s bronzból mindkét helyen legtöbb mutatkozott. Utóbbiakon az aranyozás és ezüstözés nyomai észrevehetőek. Jellemző alkatrész ezeknél a körteidomú kosárka, melyre szerző találó megjegyzése szerint a filigran mívű virágbimbó név jobban ráillenek.

A kosárkás fülönfüggők után a túlnyomólag ezüstözött bronzból (öt darab ezüsből) készült s részben a konty, részben a ruha áttűzésére szolgált tük képezik az idevaló sírmezők második specialitását. A tüknek gömbölyded, négyélű teste a fülkanál alatt bizonyos távolságra négy kigömbített élre szakad, úgy hogy eleinte hálótűnek minősítette Lipp is azokat, mígnem a bevert, vésett díszítés állandóságából arra a meggyőződésre jutott, hogy közönséges házieszközökre ennyi munkát nem pazarolhattak.

A fibulák apróbbjai római jellegűek; de az újabban meroving jelzővel megkülönböztetett féleséget is képvisel négy példány, mintegy annak tanúságául: hogy az övdíszeknél kitetsző romanizált germán befolyás a női nemnél kevésbbé érvényesült. Végre e csoportot a római munka és ízlés újabb bizonyítékául a korongos fibulák egészítik ki s a gyűrűk, kardíszek, karpereczek gazdag választékának fölművelésével kimerítettük a sírlakók ékszertárát.

Dr. Lipp az érdekes sírmezők lakóinak elpusztulását az előfor-

dúlt éremleletek alapján a Gratian és II. Valentinian halála közti (383 augusztus 25—391 május 15) háborús évekre helyezi s bár azok kilétének eldöntésére kellő támpontokat eddigi kutatásaiban nem talál: a fém dísztárgyak technikájából és ornamentikájából romanizált pannonoknak minősíti azokat. Az övdíszek germán jellege legfőképpen annyit bizonyít, hogy a negyedik század ötösműhelyeibe a római birodalom minden részében szerepelt germán elem ízlése is behatolt, csak hogy a kosárcás függők tömeges föllépése és egységes típusa másfelől nyilvánvalóvá teszi azt, hogy ezen a vidéken egy egészen önálló s épen azért sajátos egyéni ízlést és faji jelleget képviselő aranymívesség virágzott.

Dr. Lippnek a hazai tudományosság teljes elismeréssel tartozik eredményes fáradozásaiért s csak az az egy óhajunk lehet vele szemben, hogy tovább folytatandó ásatásainak remélhető leleteit síronként csoportosítva mutassa be majd annak idején. Mostani becses munkája német fordításban is megjelent*) s a német szaktudósok abból nemcsak a magyar archæologiai irodalom magas színvonalát tanulhatják meg; hanem mint egyik jelesünk kifejezé: saját régiség-tanukhoz megszerkeszthetik abból azt a fejezetet is, melyre ők, miután elfogultságuk tudvágyuknál nagyobb vala, idáig képtelenek valának.

TEGLÁS GÁBOR.

Nala és Damajánti. Hindu rege A Mahâ-Bhâratából. Sanskritből fordította Fiók Károly. — Kiadja a Kisfaludy-társaság. Buda-Pest. Franklin-társulat. 1885.

1819-ben jelent meg a nagy hindu eposz, azóta oly híressé vált epizódjának, *Nalának*, Bopp által rendezett első kiadása. E kiadást Schlegel Ágost Vilmos bírálván az 1820-ban megindított *Indische Bibliothek* első füzetében, egyebek között így nyilatkozott magáról a költeményről: «Érzésem szerint bajos volna felülmúlni e költeményt, ha tekintjük pathoszáit, erkölcsi légkörét vagy a benne nyilatkozó szenvedélyek elragadó erejét, vagy érzületének magasságát és gyöngédségét. Egészen arra van teremtve, hogy mindenki megkedvelje, ifjú vagy öreg, fő- vagy közrendű, a műbíró, vagy az, ki csupán természetes érzékére bízza magát. Nem csoda, hogy e rege rendkívül népszerű Indiában,

*) *Die Grüberfelder von Keszthely. Von Dr. Wilhelm Lipp.* Autorisirte deutsche Ausgabe. Mit 360 Illustrationen und 3 Tafeln. Buda-Pest, 1885, Fr. Kilian.

hol többször dolgozták föl újabb formákban és újabb tájszólásokban. Ottan Damajánti hősie hűsége és odaadása ép oly híres, mint nálunk a Penelopée, és megérdemelné, hogy szintén oly híres legyen Európában is, valamennyi világrész és korszak természetményeinek e gyűllhelyén.»

Szó szerint idéztük a kiváló kritikus e nyilatkozatát, melylyel *Nalát* európai pályafutása kezdetén üdvözölte. Azóta sok kiadó, fordító és kritikus idézte vagy ismételte azt, mit Schlegel mondott. Mind a mellett Damajánti hűsége nem vált oly közmondásossá, mint a Penelopée és nem is fog azzá válni, míg Homér és Vjasza, míg Odysseus és Nala nevei, míg a görög és sanskrit nyelv hangjai nem fognak egyenlő varázsszal hatni az európai népek képzeletére. Pedig jegyezzük meg, hogy a Damajánti hűsége hősiebb és erkölcsileg magasabb fokon áll, mint a Penelopée. Damajánti az istenek udvarlását visszautasítva, Nalának adja kezét, mit ez úgy hálál meg, hogy a játék dæmonától kizoztatva, a nyomorba dönti nejét. Nem elég. A hű nőt, ki őt vándor útján ellagyni nem akarja, megfosztván palástja felétől, magára hagyja egy vadonban. Damajánti még ekkor sem változik, és addig nem nyugszik míg férjével újra nem egyesülhet. Penelope hűsége azonban nem áll ki ily nagy próbát. Nem a hitszegő, hanem a szerencsétlen férjet gyászolja, sőt mi több, fájó szívvél bár, de végre mégis egy második házasságra határozza magát, melyet Odysseus visszatérte tesz fölöslegessé. Szóval, Damajánti inkább eszménye egy keresztyén hitvesnek, mint Penelope, valamint általában a hinduk erkölcsi világnézete több és lényegesebb pontokban egyezik a keresztyén fölfogással, mint a görögöké. S mégis jobban ismerik a keresztyén Európában Penelopét, mint Damajántit

Nem ismernék-e jobban Damajántit, ha a sanskrit nyelv és a hindu irodalom ismerete akkor terjedt volna el Európában, midőn ennek szelleme még inkább keresztyén volt, mint görög: annak kutatása sok és talán meddő fáradsággal járna.

Elég az, hogy az oly régi időkből és egy idegen világrészből származó költeményben már évtizedeken át gyönyörködnek a legkülönbözőbb nemzetek. És mi lehet ennél természetesebb? Képzeltjük-e, hogy annyi naivság és annyi mélység, a dús phantasiának csapongásai mellett is a szerkezet oly természetes egyszerűsége ne vonzották volna a fogékony kedélyeket? Mily tökéletes a maga nemében a költemény első része, mely Damajánti házasságán végződik. Midőn a hattyú, ki Nalának megígérte, hogy közbenjárója lesz Damajántinál, így beszél a leányhoz:

«Gyöngy vagy te az asszonyoknál,
 Gyöngy a férfiak között Nál:
 Kitünőnek, kitünővel
 Frigyök áldva voln' idővel!

Damajánti csak ennyit felel a hattyúnak:

«Menj s beszélj így Nálnak is hát!»

Többet nem szól a költő. Nem festi le részletesen a hatást, melyet a hattyú szavai tettek a leányra, nem festi le a szemérem és szenvedély tusáját, csak e tusa kimenetelét állítja elének ama naiv kifakadásban, mely a vágy és tartózkodás küzdelmének képét kelti föl képzeletünkben. Vagy említsük-e a jelenetet, midőn Damajánti férjet készülvén választani, maga előtt látja nemcsak Nalát, hanem a négy istent is, kik Nalá képét vették föl mindannyian, hogy félrevezessék a szerelmes leányt. Hogyan szabadulni-e helyzetből? Hogyan ismerje föl az őt Nál körül az igazit? Mit tegyen, hogy szerelméhez is hű maradjon s hogy az isteneket egyszersmind meg ne sértse? Naivsága megmenti szorultságában. Imádkozik az istenekhez oly ártatlan szenvedélyt, oly mély hitet mutatván, hogy az istenek meghatottan elállanak tervöktől.

De minek folytassuk e töredékes megjegyzéseket? A magyar közönség már olvasta *Nala* ismertetését Szász Károly jeles könyvében és most olvashatja az egész költeményt e sanskritből készült fordításban. Fiók az eredeti vers formáját, a két sorból és harminczkét szótagból álló slókat négy nyolcz-nyolcz szótagú sorra tördelte, mely forma a magyar fülnek szokottabb és az egész költemény népmesészerű naiv hangjához jól illik. Köszönettel tartozunk a fordító-nak, ki jól versel, gonddal dolgozik és nem csupán az értelmet, hanem a hangulatot is vissza kívánja adni, még pedig elég szép sikerrel. Reméljük, hogy újabb érdemeket fog magának szerezni ama munkakörben, melyet hivatásának fölismert. Úgy halljuk, hogy Kalédása drámáját már lefordította; talán csak nem fogja tőlünk megvonni a Mahá-Bharatá egy másik epizódját, *Savitrit* sem, a *Nala és Damajántinak* oly méltó párját?
 a. d.

*A váradai színészet története, 1799—1884. Írta K. Nagy Sándor.
 Nagyvárad, 1884. 130 l. Ára 60 kr.*

E kis kötet szerzője kiemelte Biharmegye jegyzőkönyveiből a színügyre, főleg a Nagyvárad színügyére vonatkozó adatokat. Ebben

van a dolgozat érdeme, mert a mit a szerző a magából hozzá csatol: reflexiói, bírálati, indokai stb., az mind meglehetősen naiv és semmiben sem emeli a dolgozat becsét. Jóakarata és lelkesedése teljes elismerést érdemel; de az a dagályos stílus, melyben nézeteit kifejezésre juttatja, legalább is nem korszerű többé.

A megyei levéltár több érdekes adatot szolgáltat a magyar színügy történetéhez. Nagyváradon 1799-ben akadunk legelőször a magyar színészetnek nyomára, de nem tudni, mely társaság játszott akkor Váradon. A helytartótanács 1799 február 26-án rendeletet bocsátott ki, mely szerint a szintársaságoknak csak oly darabokat szabad előadni, «a melyek Bécsben vagy Budán ezen utóbbi esztendőben előadattak» *) és kötelességévé teszi «az egy helyben játszó társaságoknak,» hogy «minden három hónapról előre beadják a helybeli jurisdictiónak, hogy micsoda játékokat fognak azon három hónap alatt előadni,» mely műsorozat aztán a helytartótanácsához volt fölterjesztendő. A «Directio Theatri Hungarici Varadiniensis» 1799 május 6-án felelt meg e rendeletnek; a darabok lajstroma, melyet szerző a 17. lapon lenyomat, történeti jelentőségű és megérdemli irodalomtörténetíróink figyelmét. A helytartótanács nem sokára visszaküldte a «theatrális munkák e lajstromát,» egyszersmind Müller Jakab professort nevezte ki az előadandó színdarabok censorává. E censorral és általában a censurával nagyon sok bajok volt a váradai társaságoknak. Müller nemcsak igen szigorú censor volt, hanem magához akarta ragadni a színi előadások fölött az intézkedés jogát is. Kelemen László igazgató e miatt 1800-ban panaszt emelt a helytartótanácsnál és ez utóbbi kijelentette, hogy «professor Müller Jakab csak a Theatrumra való munkáknak revisiójára, nem pedig annak igazgatására vagon rendelve».

A censura zaklatásai ellen a szintársaságok segítségért ismételve a megyéhez fordultak, mely a színügynek mindig jóakaró pártolója volt. Ebből új bajok származtak. A megye 1828-ban elhatározta, hogy a társaság «az olyan darabokat, melyek már magyar nyelven nyomtatásban vannak, következésképen a censurának többé tárgyai semmiképen nem lehetnek, mindenkor szabadon előadhatja; a mi a kézírásban levő eredeti vagy fordított darabokat illeti, ha azokban

*) Sőt 1813-ban elrendelte a helytartótanács, hogy addig darabok elő nem adhatók, «míg legalább két ízben valamely bécsi privilegiált theatrumban el nem játszódnak», — a mi világosan az eredeti magyar darabok eltiltását czélozta.

akár az egészsre, akár a munkának belső értékét tárgyazó bizonyos végzésekre nézve a censor fölakadna, az ilyes esetekben mindenkor folyamodhatnak a játszó-társaság tagjai Vice-ispán urakhoz, a kik ezennel meghatalmaztatnak, hogy ha a helybeli censura által némely daraboknak, melyek a tiltottak közé éppen nem tartoznak, előadásában ellenvetés tétetne, . . . ezeknek előadására mindenkor szabadságot adhatnak.» A megye tehát az alispánokat a censor censoraivá tette, a mi elég mulatságos gondolat. E határozat miatt Lajcsák Ferencz l. sz. megyés püspök, a színügynek konok ellensége, a helytartótanácsnál panaszt emelt, mire hosszas perpatvar támadt, melynek azonban positiv eredménye nem volt.

A váradi színügy körül századunk elején legtöbb érdeme Sándorfi József (1767—1824) megyei főorvosnak volt, ki Bécsben tanult, itt a hazai irodalom emelésén fáradozó testőrökkel megismerkedett, maga is verselt (a *Hirmondó* és *Új bécsi Magyar Múza* adták ki nagyrészt alkalmi költeményeit) és utóbb a legnagyobb buzgósággal tanácsaival és pénzáldozatokkal pártolta és segítette a nemzeti színügyet. E tevékenysége maradandó helyet biztosít e derék férfiúnak a magyar színészet történetében; de azért bizony minden ok nélkül dicséri szerzőnk költeményeit, mert Sándorfiban egy szikra költői tehetség sem volt, bár egyik alkalmi versezeteért (*A Bakter*), melyet gróf Rhédey installatiója alkalmával írt, tizezer forintnyi jutalmat kapott. Sándorfi 1814-től haláláig, tehát egy évtizeden keresztül, volt a váradi színügy protektora.

Az állandó színház eszméjét 1827-ben pendítették meg először Váradon, pénzt is gyűjtöttek e célra, be is gyűlt 1842-ig 2078 frt 18 kr., de utóbb ez összeg eltűnt, a nélkül, hogy csak sejtenék is, hogy hová lett; és az állandó színház eszméje, mely 1827-ben, 1857-ben és legújabbán 1883-ban ismételve foglalkoztatta a váradiaikat, mai napig meg nem valósúlhatott. A helytartótanács 1830-ban be is tiltotta az állandó színház építését. A váradi színészetre vonatkozó utolsó intézkedés, melynek nyoma van Biharmegye levéltárában, a helytartótanácsnak 1845 márczius 14-én kiadott rendelete, mely a gyermekeket, kivéve a színháznál alkalmazott egyének gyermekeit, a színi előadásokban való részvételtől eltiltja.

A Váradon megfordúlt színi társaságokról nem sok figyelemre méltó adatot közöl szerzőnk, mert nem kutatta át e czélből a korabeli folyóiratokat. Az újabb korra vonatkozó adatai sem fontosak. Tévedések meglehetősen nagy számmal találhatók Nagy Sándor könyvében. Csak kettőt emelek ki. A hatodik lapon azt állítja, hogy Bes-

senyei György «1790-ig harminczhét magyar színművet írt, fordított és adott ki nyomtatásban, melyek közül tizennyolcz eredeti magyar darab». Mint forrását idézi szerző Szinnyei J. könyvét a komáromi színészetéről, hatodik lap. De ott helyesen ez olvasható: Bessenyei «írt és fordított(?) színműveket, ezt tették mások is, úgy hogy 1790-ig harminczhét magyar színmű volt készen nyomtatásban, ezek közt tizennyolcz eredeti». — És a 104. lapon, a censura oktan törléseiről szólva, ezeket mondja: «ha Katona végig nézte volna azt az előadást (a *Bánkbánét*), bizony megcsóválta volna szép kerek fejét s talán meg is tagadta volna, hogy valaha testőr volt annál a kormánynál, melynek utóda képes volt így megrongálni az ő ihletett szülöttjét.» Bizony, Katona mindenképen megtagadta volna, hogy testőr volt, mert tudvalevőleg sohasem volt az. g.

Zur Geschichtsforschung über die Rumänen. Historisch-kritische und ethnologische Studien von V. Maniu, Secretär der historischen Section der Academie der Wissenschaften zu Bukarest. Deutsch von B. Brosteanu. Zweite Auflage. Leipzig, 1885.

Maniu V. a bukaresti tudományos akadémia történelmi osztályának secretariususa nagyon hivatottnak érzi magát megmutatni, hogy mennyire tévesek Roeslernek és mások nyomozásai, különösen az enyéim is a rumun történetek mezején. Munkáját Brosteanu B., ki magát Resitzára valónak (Montan Reschitza) írja, németre fordította, s második német kiadása Lipcsében 1885-ben jelent meg.

A fordító azt jegyzi meg, hogy azon vitatkozásokban, melyek a rumun nép eredetéről folynak, magát a rumun népet nem is kérdezték meg; s ha meg is kérdezték, a véleményét könnyedén visszaveték, vagy meg sem hallgatók. Ez pedig se nem igazságos, se a tudományos nyomozók méltóságával nem egyeztethető (das ist weder gerecht, noch mit der Würde und der hohen Aufgabe der Pioniere wissenschaftlicher Forschung vereinbar). Nem szabad ilyen nagy dologban, milyen a rumun nép jogkövetelései, büszkesége és dicsősége, az ő meghallgatása nélkül — de nobis sine nobis — ítélni és dönteni

Ez a figyelmeztetés, vagy megrovás, úgy hiszem, engem nem illet, mert én nemcsak meghallgatom, hanem szinte tanulmányozom is a rumun írókat, mindig azt, és csak is azt nézvén, hogy vélemények vagy állításaik megegyeznek-e a valódi történetekkel, a melye-

ket tudhatunk, vagy költemények-e, minők például Ariostónak *Orlando furiosója*, vagy Virgiliusnak *Éneise*, melyeket szívesen olvasunk, mert szépek, megindítók. Major Péter *Budai Lexicon* előszavában egy latin értekezést adott ki, melyben a rumun nyelvnek a latinból való alakulását a «prothesis, aphæresis, syncope, epenthesis, apocope, antithesis, metathesis» stb. segítségével tudósan megmagyarázza. Én a *Rumun nyelv* című munkámban (*Nyelvtudományi Közlemények* XIV. kötete) egy-két példán megmutatám, hogy Major mi mindent bír «per figuras dictionis» megfejtteni. Például:

Aphæresis: *bola* betegség, az olasz *debole*, latin *debilis*; — *pricina* ok, a latin *facinus*, «detrita syllaba *fa*, et præfixa præpositione præ.» Mi tudjuk, hogy *bola* és *pricina* szláv szók; — *lioqua*, mely Baritiunak, ki magyar-oláh szótára szerint *leuca*, azaz lőcs «bracchium cursus, fulcrum laterale,» úgymond Major, «sic dictum a figura *obliqua*».

Metathesis: *slugitor* «factum ex dictione *servitor*, pro *sruritor*, nisi velis deducere ab *ex lugeo*, cum *servi semper lugeant*. Inde per apocopen est formata dictio *sluga servus*.» Ex ungue leonem. — Maniu vakmerőségnek találja, melyet illő szóval nem is jellemezhet, hogy én Majort se nyelvésznek, se historikusnak nem tiszteltem. «Es ist uns schwer den richtigen Ton zu finden, in welchem wir auf die Unhöflichkeiten eines anspruchsvollen Autors antworten sollen, der sich anmasst, das Andenken des verehrten P. Major anzugreifen, indem er ihn als unwissend und vermessen in Sachen der rumänischen Sprache und Geschichte verurtheilt.» «Möge Herr Hunfalvy wissen, dass man mit Gewalt den Werth eines in der wissenschaftlichen Welt anerkannten Mannes nicht herabwürdigen kann.

Scientia violentia non aufertur,
Antiginitate non corrumpitur,

sagt Cassiodorus» — teszi hozzá Maniu.» (A 12. lapon.) Látjuk, hogy Densusian az oláhok eredetének kikutatásában Majort a rumun történetírás Mózesének híreszteli; Maniu pedig, mint itt sejtjük, Majort a rumun nyelvtudomány Hermesének tartja. Mind Densusian, mind Maniu ellenére bátor vagyok mégis koholt mesének nevezni, a mi nem való történet, s bolondos nyelvészkedésnek nyilvánítani, a mi tudatlan képzelődő nyelvtudománynak ad ki, akár Major Péter a szerző, akár más valaki. Az a «wissenschaftliche Welt,» még ha valahol a rumunságon kívül is volna, sem tántoríthat meg, mert én is szent igaznak tartom Cassiodorus dictumát:

Scientia violentia non aufertur,
Antiginitate non corrumpitur. — —

Hallgassuk most már Maniunak történelmi tudását.

Farkas, *Egyházi történeteinek* I. kötetének (251. lapon) tanítja, hogy az Árpádok megletelepedésekor Dákiának összes területén rumunok lagnak vala, kik a magyarok műveltségét előmozdíták (dass diese Rumänen überhaupt und in Allem die Kultur des magyarischen Volkes beeinflusst haben (a 11. lapon). Ezt igazolván, Maniu így folytatja : A XI. században a görög krónikák az *auson* nevet (mi itáliai lakost jelent) *uzonra*, *utzra* (mi kúnt jelent) változtaták el. *Cuma* pedig már 1050-ben Krisztus előtt építettett ; innen a «Cumanus»-ok. Mit mond ezekről Livius? «Cumanii ab Chaleide Eubœia originem trahunt» és «Cumanos eiusdem juris conditionisque cuius Capuam esse placuit.» Tudniillik, Tarquinius Priscus idejében gall törzsek, melyek Itáliában megletelepedtek, alapját tevék a *peucinus*, *pacinata*, *cumanus* nemzetnévnek. Különb is *picensok*, *ausonok*, *latiusok* Rómának legelső lakosai.

Ezektől származnak a magyar történetekben gyakran emlegett besenyők és kúnok, ezek pedig mind rumunok voltak. (Die Documente und Schenkungsurkunden aus dem XIII. Jahrhundert erwähnen dieser Bissenen und Cumanen, darunter die Romänen verstehend. A 16. lapon.) IV. Béla szoros viszonyban áll a kúnokkal, s magát kúnok királyának nevezi ; sőt a kún orthodox (azaz görög egyházbeli) vallást is elfogadja, s fiának, V. Istvánnak, kún feleséget ad (bewog ihn die kumanische, orthodoxe Religion anzunehmen. A 14. lapon). Folytatja Maniu :

Históriailag ismeretes, hogy III. András, a ki 1311-ben meghalt, a román Asanidáktól szorítva — a kik uralkodása a szörényi bánatra, Szirmiumra, Dalmáciára és Timisiának (Temesvár vidékének) nagy részére a Marosig terjed vala, csak úgy szerezhete magának békét, hogy leányát Asan Jánosnak feleségül adta. (Ennyi badarság még oláh históriában is sok.) A 19. lapon.

«Wir wollen hier halten», úgymond a 42. lapon ; «azon meggyőződésben, hogy kitetszett az előzményekből a *rlah*nak jelentése, reánk nézve, a kik a gallo-latino-romanus névnek örökösei vagyunk ; kitetszett azokból az is, hogy ama kumanok, ausonok, uzok, pacinakitak, bissenusok, casarok, a kik hírével a byzantinus, szláv és magyar krónikák a X—XIII. századokból, valamint a IV., VII., IX. századok krónikái teli vannak, mind rumunok, a trajanusí coloniának utódjai.» (A 42. lapon.)

Állapodjunk meg itt, mondom én is, mert már eleget hallotunk Maniu V.-nak historiai, kritikai és ethnologiai studiumaiból. S ez az ember reánk fogja, hogy csupán azért írunk a rumunokról, mert őket megakarjuk magyarosítani, azaz megsemmisíteni azon hiú reményben, hogy egyszer Magyarország határai a Fekete-tengerig, sőt a régi Atelkuzu végső végéig fognak kiterjedni. (A 6. lapon.) Bátor ezt írni, tudván, hogy az oláhok közt elég tudatlan olvasóra talál, a kik elliszik; s Brosteanu németre is fordítja, tudván, hogy a németek közt is épen annyi, vagy még több tudatlan olvasóra talál, a kik mindent elhisznek, a mi a magyarok ellen van írva.

HUNFALVY PÁL.

Historiae hungaricae fontes domestici. IV. Volumen. Chronica minora. Recensuit et disquisitionem de anno natali S. Stephani regis adjecit. M. Florianus. Auspiciis et sumtibus Academiae Scientiarum Hungaricae. Budapestini 1885.

A történetírás alapvető munkájának, a szövegkritikának, nem lehet magasztosabb föladata, mint a nemzet legrégebb emlékeinek, hagyományainak hű és hiteles kiadása. A munka, ha valóban az, fölülmúlja az egyes tudósnak, bármily hosszúéletű és szorgalmas legyen is, erejét. A st.-mauri nagy congregatióknak kellett támadnia Franciaország története kútfőinek kiadására, és Németország historikusainak most már második generációja fárad a *Monumenta Germaniae* kiadásán.

Természetes, hogy a reánk maradt történeti források kézíratai nem egyenlő értékűek. Alig előforduló eset, hogy megmaradt volna maga az eredeti kézirat. Leggyakrabban egész emberöltőkkel, sőt századokkal később esik a megmaradt manuscriptum, mint a mű szerkesztése. Hogy csak egy világos és ide tartozó példát mondjunk: nemzeti krónikánk első szerkesztése kétségtelenül a XII. századba esik, de a megmaradt kéziratok közt a legrégebbet sem írták az Árpádok korában. Ha most egy és ugyanazon munkának több a kézírata, meg kell állapítani a külső és belső okok szerint, melyik áll közelebb az eredetihez, és miben térnek el tőle a többiek. E néha igen fáradságos s nagy történeti műveltséget követelő munka nélkül a kiadás nem más, mint többé-kevésbé hiteles másolat, és egyáltalában nem érdemli meg a tudományos editio nevét.

M. Florianustól, ki előbb külföldön kezdé meg hazai forrásaink közlését, és csak azután bocsátá művét az akademia védszárnyai alá, méltán várhattuk volna e munka elvégzését. Tudjuk, mily buzgón és mily behatóan foglalkozott krónikáink és legendáink kézírataival, és ha nem is fogadta el mindenben az újabb kutatások eredményeit és bár sok lényeges kérdésben mi sem értünk egyet vele, kiadása első három kötetétől nem tagadhatjuk meg a tudományos törekvést. Ha nem mintha csak lehetetlen volna, hogy akademiánk történeti bizottságának valamely editiója megüsse a mértéket, a jelen kötettel a publicatio meglehetősen alacsony színvonalra hanyatlott alá.

Előttünk a *Monumenta Germaniae* nagy vállalata lebeg, melyet a *Budapesti Szemle* olvasói bizonyára ismernek. Az ott elfogadott elveket nagyjában magáévá tette korunk minden kiadása, készült legyen az Angliában, Franciaországban vagy Péterváron. Azt is tudjuk, mily óriási emelő hatása van az ily valóban pontos és tudományos editiónak a tudományos szellem keltésére és emelésére. Ez eszmény pedig egyáltalában nem elérhetetlen. Meglehetősen ismerjük már nemzeti krónikánk különböző szerkesztéseit, némi szerencsével és sok utánjárással megállapíthatjuk az eredeti szerkezetet nagyon megközelítő textust. A fő csak az, hogy tudjuk mindegyik krónikánál, nevezék bár budainak, váradinak, képesnek vagy pozsonyninak, hogy mind nem más, mind egy közös törzsnak ága.

A kiadó elhanyagolta ezt, a mi pedig minden valóban tudományos editiónak első és sarkalatos elve. A jelen kötetet a pozsonyi krónikával kezdi meg. Mintha egyenlő rangú volna a budai krónikával, jegyzetekkel látja el és magyarázza. Mintha az valami külön munka volna és külön hitelességgel bírna! A valóban tudományos kiadó megelégedett volna azzal, hogy e kétségtelenül igen csekély értékű másolatnak eltérő szavait és mondatait jegyzetben, mint «*variae lectiones*»-t tegye a megállapított főszöveg mellé. Az ilyen eljárás a laicus előtt nem feltűnő, de a szakember előtt annak elmaradása menthetetlen. Mert ha semmi különbség nem létezik a lényeges és a lényegtelen, az eredeti és a másolat, a hiteles és a megbízhatatlan közt, az egész kiadás tudományos érték nélküli lenyomattá válik. Ilyeneknek pedig bővében vagyunk, nem kellene azok számát alapos ok nélkül szaporítani. E kötet többi közleményei, ha lehet, még kevésbbé kielégítőek. Rogerius siralmas éneke egyike történeti irodalmunk gyöngyeinek, megérdemelte volna, hogy a kiadó legalább némi jegyzetekkel ellássa. Minthogy itt nincs kézirat, szükséges lett volna legalább az eddigi kiadások viszonyát egymáshoz megbeszélni. Végre igen nagy mulasz-

tás a szöveget össze nem hasonlítani spalatói Tamás művének ide vonatkozó fejezeteivel.

A szorosan vett kútfőkhöz csatolja a szerző Ransanus-t is, az olasz humanistát, ki Mátyás király fényében sütkérezett, és egy régi de Gubernatis módjára írt Magyarországról hallomás után, tudomány nélkül. Nem elég könnyen hívők még historikusaink, hogy az ily mondva csinált adatokat minden megjegyzés nélkül közöljön egy oly kiadás, mely a tudományos jelzőre tart igényt, és mely az akadémia tekintélye alatt lát napvilágot?

A kötetet egy kis értekezés zárja be Szent-István születése évéről és uralkodásának tartamáról.

Azon fájdalmas érzéssel írjuk e rövid ismertetést, a mely mindig elfog, ha látjuk, hogy az eredetileg komoly s tiszta törekvés elcsenevész. Nem is lehet az másként azon rendszernél vagyis rendszertelenségnél fogva, melyet akademiánk történeti bizottsága követ. Más nemzeteknél az ily editio egy hatalmas, korszakot alkotó vállalat, melyben a legérdemesebb tudósok életök betetőzését látják. Nálunk, mintegy kerülve a napfényt, jó létre, kritika, meggondolás, az elvek előzetes megállapítása nélkül.

Annait szólnak és írnak most az akadémia föladatairól és reformjáról. Nagyobb, nehezebb, méltóbb nem vár reá, legalább a történeti tudományok körében, mint a hazai kútfők tudományos és végleges kiadása. Ezt nemcsak a tudomány követeli, — ez elsőrangú nemzeti érdek is. Ennek érdekében szólalt föl a történeti congressus. De hogy ezt munkába vehessük, előbb szakítani kell az eddig követett, minden rendszeres kritikát nélkülöző, és ezért minden haladást lehetetlenné tevő iránynyal, melynek az előttünk levő könyv egyik sajnós gyümölcse.

—k.

Zádor György levelezése Kazinczy Ferenczcel 1823—1831. Közli Zádor Gyula. — Buda-Pest, Révai testvérek bizománya. 1886. Ára 1 frt.

Zádor György fia, atyja irodalmi hagyatékát rendezvén, arra a meggyőződésre jutott, hogy annak közrebocsátásával kötelességét teljesíti. *Zádor György emlékezete* lesz czíme az egész sorozatnak, melynek első kötete a fönt közlött czím alatt most jelent meg.

A kiadó fiúi kegyeletét szándékozván leróvni, egyszersmind az irodalomnak is jó szolgálatot tesz, mert ha befejezte az egész sorozat-

tot, néhány jó olvasmánynyal és sok becses irodalomtörténeti adalékkal lesz gazdagabb irodalmunk. Zádor (eredeti családi neve Stettner, írói álneve Fenyéry) mint munkás, művelt és jó ízlésű író a maga korában tisztelt állást vívott ki magának. Mint Kisfaludy köre egyik tagjának, mint Vörösmarty és Kazinczy barátjának mindig emlegetni fogja nevét az irodalomtörténet.

1823-ban, vagyis 24 éves korában küldé első levelét Kazinczyhoz. Ebben öt sonettjét küldi be neki, melyek közül hármat előbb Kisfaludy Károlynak küldött az *Aurora* számára; de ide nem vétettek föl, mivel «a sonett theoriájának sérthetetlen törvényei bennök szemmel tartva nincsenek». Zádor tehát kettővel szaporítván az el nem fogadott sonettek számát, Kazinczy ítéletét szeretné hallani rólok. Természetes, hogy Kazinczy nemsokára válaszol, írván, hogy «gyönyörködve nézem küldött énekeidet».

Így indult meg a levelezés, mely Kazinczy haláláig meg nem szakadt. Különösen érdekes a levelezés azon része, mely Vörösmartyra vonatkozik. Gyulai a *Vörösmarty életrajzában* figyelmeztetett bennünket arra, hogy az *Aurora*-körnek föllépésével új korszak kezdődik irodalmunkban, mely a Kazinczy által megindított irányoknak nem mindegyikét ismeri el a magáénak.

E szakadás mibenlétét egyebek közt a Zádor és Kazinczy most előttünk fekvő s általa már kéziratban ismert levelezéséből vett idézettel is jellemzi. «Nem szeretem azt a neki dühödött nemzetiséget — írja Zádornak Kazinczy 1825-ben — szeretném, ha a rein menschlich is szólana e mellett. Addig éneklék az Árpádiászokat, míg végre belesömörlünk.»

Ritkán nyilatkozott Kazinczy ily őszintén ifjú tisztelőinek új irányáról, mely nem volt egészen ínyére, bár mint igyekezett is leplezni érzéseit. Kivált Vörösmartyt tudta inkább dícsérni, mint szeretni, mit Toldyval és Guzmicsal folytatott levelezése is bizonyít, mint Gyulai könyvéből tudjuk. Érdekes e kérdésre nézve az előttünk fekvő kötetet is lapozgatni.

A *Zalán futásáról* Zádor 1825 augusztus 22-én írt levelében így emlékezik meg: «Vörösmarty *Zalánját* már nyomtatják. Kulcsár ugyan megdícsérte látatlanban; de alig hiszem, hogy neki tetszeni fogjon a merész költő. kinek szabad szelleme mind az orthologismus mind az iskola nyúgeit elszaggatta. — — Meglehet, hogy én elfogódott elmével ítélek, mivel (dicsekedő örömmel mondhatom) sokkal közelebb állok Vörösmartyhoz, a ritka szívű baráthoz, hogy sem benne a költőt igaz nézőpontból láthatnám.» — Pedig meg kell

vallanunk, hogy kevesen látták a költőt igazabb szempontból, mint épen Zádor.

És Kazinczy? Szeptember 25-én írja Zádornak: «Vörösmartyt első föllépésével igen lelkes embernek láttam; leveled azt mutatja, hogy ő szeretetre is igen méltó; pedig a kettő nem mindig jár együtt.» De a *Zalán futásáról* egy szó sincs a levélben. Egy hónap múlva írt levelében is csak azt említi, hogy szereti Vörösmartyt, pedig ez alkalommal a Kovacsóczy poétai lelkét nem győzi eléggé dicsérni. Hát még, midőn deczember havában Kovacsóczy küld neki egy hőskölteményt! Most ugyancsak bőbeszédű lett. «Tisztelettel tölt el szívem az igen derék ifjú iránt — írja Kovacsóczyról Zádornak — és ha magamagát el nem öli, Kisfaludy Károlylyal ő fog legszebb tüz-zel ragyogni égünkön. Hogy jövőndölésem bételjesedjék, kérem az egeket. Én nem tartozom azon öregek számába, kik az ifjakat kevéssé becsülik.» Valóban nem tartozott azok közé, de világos, hogy eleinte Kovacsóczy hőskölteményét többre becsülte, mint a Vörösmartyét. Csak később emlegeti mind nagyobb elismeréssel a *Zalán futását* és *Cserhalmot*, engedvén, úgy látszik, a közvélemény nyomásának is.

Egyéb kérdésekre nézve is sok érdekeset találunk e kis kötetben, melyet forgatni kell mindenkinek, ki az 1823—1831-ig terjedő korszak irodalmával foglalkozik. Reméljük, hogy e levelezés érdemes kiadója nem fogja sokáig várakoztatni a közönséget további közléseire.

a. d.

Nyílt levél a szerkesztőhöz.

Tisztelt szerkesztő úr! Láttam Jókai Mórnak *Kálmán király* című drámáját, midőn a bécsi várszínházban előadták. Hivatásszerű kritikus nem lévén, nem is érzek magamban hajlamot az egész színdarab bírálatára. Csupán egyet szeretnék megemlíteni: Föltűnt nekem a drámának azon jelenete, hol a bérelt orgyilkos Kálmán király hálózobájába suhan, az alvó királyt meggyilkolandó, szándékának iszonyúságától azonban az utolsó pillanatban visszariad. Föltűnt ez nekem azért, mert a történeti hagyomány szerint nem Kálmán, hanem Szent-István király forgott volna egyszer ily módon életveszélyben.

Nagy érdeklődéssel olvastam Jókainak *A löcsei fehér asszony*

czímű regényét is. Nem azért olvastam, mintha történelmi ismereteimet bővíteni óhajtottam volna, mert magam is tudom, hogy erre a történelmi regények nem igen valók. Mégis sok újat találtam benne. Azelőtt csak Wesselényi Ferencz első nejéről, Bosnyák Zsófiáról tudtam, hogy a teplicskai kastély kápolnájában örök nyugalomra elhelyezett holtteste még ma is ép és enyészetlen. Jókai által először értesülök, hogy ugyanazon tünemény Andrassy István báró nejének, Serédy Zsófiának a kraszna-horkai várban őrzött tetemeinél is észlelhető.

Új volt előttem az is, hogy a cigányokat már II. Rákóczi Ferencz idejében «új magyarok»-nak hívták, mert Horváth Mihály szerint csak II. József császár foglalkozott volna a cigányok állandó megtelepítésének eszméjével, és csak ő rendelte volna 1785 körül, hogy a cigányok ezentúl «új parasztok» vagy «új magyarok» elnevezést viseljenek.

Végre még Jókainak azon meséjét kell megértenem, mely szerint a hazatérő Andrassy István generálisra saját fia ágyúból lőtt volna, és pedig azért, mert a király hűségére átpártolt atyját hazárulónak bélyegezték a fiú előtt. Ennek olvasásánál önkénytelenül visszaemlékeztem II. Rákóczi György özvegyére, Báthory Zsófiára, ki hazatérő fiát, I. Rákóczi Ferenczet, Munkács várába nem akarta beereszteni, sőt ágyúlövéssel is fenyegetődözött, de nem azért, mert fia a király hűségére áttért, hanem ellenkezőleg, mert a király ellen föllázadni készült.

Mindezeket egybevetve, kérdem most minden költői szabadság tiszteletben tartása mellett, szabad-e a költőnek, a történelmi regény írójának, a történelmi tényeket és személyeket úgy összekeverni, a meglevő történelmi anyagból új históriákat egészen ellenkező tanúsággal úgy faragni, hogy ez által a történelmi igazság iránt érdeklődő olvasó igen könnyen tévútra vezettethetik, a hazai történelmünk apró részleteit pedig nem mindig alaposan ismerő nagy közönségben helytelen ismeretek és nézetek terjesztetnek? *)

*) Minden esetre a költői szabadságnak meg vannak a maga határai. A lényegesben a költőnek hűnek kell maradni a történelmi igazsághoz mind a nagy eseményekre, mind a főszemélyekre nézve, s csak a kevésbbé lényegeseken változtathat. Sőt a mint a történelmi tényeket költői cselekvénynyé alakítja, fölvehet költött személyeket és eseményeket is, de mindig csak a kor szellemében, a megadott tények és eszmék alapján. A történelmi dráma- és regényíró főfeladata össze-

Panaszom volna a Stampfel Károly kiadásában megjelenő *Magyar Helicon* szerkesztői, Helmár Ágost és Mangold Lajos urak ellen is. A *Magyar Helicon* (Pozsony, 1884.) II. osztályának 1. kötetében (*Wesselényi Ferencz nádor*. Dr. Márki Sándortól) a 125. lapon, hol Széchy Máriáról van szó, az mondatik róla: elég könnyű vére volt ahhoz, hogy egy daliás férfiú szerelmes szavára kissé megféleldezzék a király iránti hűségéről. Hiszen nem a király, hanem I. Rákóczi György fejedelem iránti hűségéről feledkezett meg Széchy Mária Wesselényi Ferencz kedvéért. Továbbá az olvasható, hogy Széchy Mária Illésházy három leánya közül a legidősb volt. Nem Illésházynek, hanem Széchy Györgynek hitták Mária apját stb. Az ifjúságnak szánt könyvekben nem volna szabad ily goromba hibáknak előfordulniok.

Tisztelettel

Bécs, 1885 november hó 5-én.

GR. PONGRÁCZ FRIGYES.

olvasztani a művészeti czélt és a történelmi igazságot, a bonyodalomban és egyénekben egyaránt rajzolva a kor eszméit és szenvedélyeit. Ennél fogva mi még nem botránkoznánk meg azon, ha Jókai mellékes dolgokban nem hű a történelemhez; csak volna hű a lényegesekben. Azonban sokszor nem hogy történelmi igazságot találának regényeiben, hanem még a lélektanit sem találjuk meg. Szerk

